

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

खुद्दकनिकाये

नेत्तिप्पकरण-अट्ठकथा

गन्थारम्भकथा

महाकारुणिकं नाथं, जेय्यसागरपारगुं ।
वन्दे निपुणगम्भीर-विचित्रनयदेसनं ॥

विज्जाचरणसम्पन्ना, येन निय्यन्ति लोकतो ।
वन्दे तमुत्तमं धम्मं, सम्मासम्बुद्धपूजितं ॥

सीलादिगुणसम्पन्नो, ठितो मग्गफलेसु यो ।
वन्दे अरियसङ्घं तं, पुज्जक्खेत्तं अनुत्तरं ॥

वन्दनाजनितं पुज्जं, इति यं रतनत्तये ।
हतन्तरायो सब्बत्थ, हुत्वाहं तस्स तेजसा ॥

ठितिं आकङ्खमानेन, चिरं सद्धम्मनेत्तिया ।
धम्मरक्खितनामेन, थेरेन अभियाचितो ॥

पदुमुत्तरनाथस्स, पादमूले पवत्तितं ।
पस्सता अभिनीहारं, सम्पत्तं यस्स मत्थकं ॥

संखित्तं विभजन्तानं, एसो अग्गोति तादिना ।
ठपितो एतदग्गस्मिं, यो महासावकुत्तमो ॥

छळभिज्जो वसिप्पत्तो, पभिन्नपटिसम्भिदो ।
महाकच्चायनो थेरो, सम्बुद्धेन पसंसितो ॥

तेन या भासिता नेत्ति, सत्थारा अनुमोदिता ।
सासनस्स सदायत्ता, नवङ्गस्सत्थवण्णना ॥

तस्सा गम्भीरजाणेहि, ओगाहेतब्बभावतो ।
किज्चापि दुक्करा कातुं, अत्थसंवण्णना मया ॥

सह संवण्णनं यस्मा, धरते सत्थुसासनं ।
पुब्बाचरियसीहानं, तिट्ठतेव विनिच्छयो ॥

तस्मा तमुपनिस्साय, ओगाहेत्वान पञ्चपि ।
निकाये पेटकेनापि, संसन्दित्वा यथाबलं ॥

सुविसुद्धमसंकिण्णं, निपुणत्थविनिच्छयं ।
महाविहारवासीनं, समयं अविलोमयं ॥

पमादलेखं वज्जेत्वा, पाळिं सम्मा नियोजयं ।
उपदेसं विभावेन्तो, करिस्सामत्थवण्णनं ॥

इति अत्थं असङ्किण्णं, नेत्तिप्पकरणस्स मे ।
विभजन्तस्स सक्कच्चं, निसामयथ साधवोति ॥

तत्थ केनट्ठेन नेत्ति? सद्धम्मनयनट्ठेन नेत्ति । यथा हि तण्हा सत्ते कामादिभवं नयतीति “भवनेत्ती”ति वुच्चति, एवमयम्पि वेनेय्यसत्ते अरियधम्मं नयतीति सद्धम्मनयनट्ठेन “नेत्ती”ति वुच्चति । अथ वा नयन्ति तायाति नेत्ति । नेत्तिप्पकरणेन हि करणभूतेन धम्मकथिका वेनेय्यसत्ते दस्सनमगं नयन्ति सम्पापेन्तीति, नीयन्ति वा एत्थ एतस्मिं पकरणे अधिट्ठानभूते पतिट्ठापेत्वा वेनेय्या निब्बानं सम्पापियन्तीति नेत्ति । न हि नेत्तिउपदेसस्सन्निस्सयेन विना अविपरीतसुत्तत्थावबोधो सम्भवति । तथा हि वुत्तं — “तस्मा निब्बायितुकामेना”ति आदि । सब्बापि हि सुत्तस्स अत्थसंवण्णना नेत्तिउपदेसायत्ता, नेत्ति च सुत्तप्पभवा, सुत्तं सम्मासम्बुद्धप्पभवन्ति ।

सा पनायं नेत्ति पकरणपरिच्छेदतो तिप्पभेदा हारनयपट्टानानं वसेन । पठमज्झि हारविचारो, ततो नयविचारो, पच्छा पट्टानविचारोति । पाळिववत्थानतो पन सङ्गहवारविभागवारवसेन दुविधा । सब्बापि हि नेत्ति सङ्गहवारो विभागवारोति वारद्वयमेव होति ।

तत्थ सङ्गहवारो आदितो पञ्चहि गाथाहि परिच्छिन्नो । सब्बो हि पकरणत्थो “यं लोको पूजयते”ति आदीहि पञ्चहि गाथाहि अपरिगहितो नाम नत्थि । ननु चेत्थ पट्टानं असङ्गहितन्ति? नयिदमेवं दट्ठब्बं, मूलपदगहणेन पट्टानस्स सङ्गहितत्ता । तथा हि वक्खति — “अट्टारस मूलपदा कुहिं दट्ठब्बा सासनपट्टाने”ति । मूलपदपट्टानानि हि अत्थनयसङ्खारत्तिका विय अज्जमज्जं सङ्गहितानि ।

विभागवारो पन उद्देसनिद्देसपटिनिद्देसवसेन तिविधो । तेसु “तत्थ कतमे सोळस हारा”ति आरभित्वा याव “भवन्ति अट्टारस पदानी”ति अयं उद्देसवारो । “अस्सादादीनवता”ति आरभित्वा याव “तेत्तिंसा एत्तिका नेत्ती”ति अयं निद्देसवारो । पटिनिद्देसवारो पन हारविभङ्गवारो हारसम्पातवारो नयसमुट्ठानवारो सासनपट्टानवारोति चतुब्बिधो । तेसु “तत्थ कतमो देसनाहारो”ति आरभित्वा याव “अयं पहानेन समारोपना”ति अयं हारविभङ्गवारो । तत्थ “कतमो देसनाहारसम्पातो”ति आरभित्वा याव “अनुपादिसेसा च निब्बानधातू”ति अयं हारसम्पातवारो । एत्थाह — हारविभङ्गहारसम्पातवारानं किं नानाकरणन्ति? वुच्चते — यत्थ अनेकेहिपि उदाहरणसुत्तेहि एको हारो निद्दिसीयति, अयं हारविभङ्गवारो । यत्थ पन

एकस्मिं सुत्ते अनेके हारा सम्पतन्ति, अयं हारसम्पातवारो । वुत्तज्जेतं **पेटके** —

“यत्थ च सब्बे हारा, सम्पतमाना नयन्ति सुत्तत्थं ।

ब्यञ्जनविधिपुत्तुत्ता, सा भूमी हारसम्पातो”ति ॥

नयसमुद्धानसासनपट्टानवारविभागो पाकटो एव । सासनपट्टानवारो पन सङ्गहवारे विय उद्देसनिद्देसवारेसुपि न सरूपतो उद्धटोति । एत्थाह — “इदं नेत्तिप्पकरणं महासावकभासितं, भगवता अनुमोदितं”न्ति च कथमेतं विज्जायतीति? पाळितो एव । न हि पाळितो अज्जं पमाणतरं अत्थि । या हि चतूहि महापदेसेहि अविरुद्धा पाळि, सा पमाणं । तथा हि अगरहिताय आचरियपरम्पराय पेटकोपदेसो विय इदं नेत्तिप्पकरणं आभतं । यदि एवं कस्मास्स निदानं न वुत्तं । सावकभासितानम्पि हि **सुभसुत्त-** (दी० नि० १.४४४ आदयो) **अनङ्गणसुत्त-** (म० नि० १.५७ आदयो) **कच्चायनसंयुत्तादीनं** निदानं भासितन्ति? नयिदं एकन्तिकं । सावकभासितानं बुद्धभासितानम्पि हि एकच्चानं पटिसम्भिदामग्गनिद्देसादीनं धम्मपदबुद्धवंसादीनञ्च निदानं न भासितं, न च तावता तानि अप्पमाणं, एवमिधापि दट्ठब्बं ।

निदानञ्च नाम सुत्तविनयानं धम्मभण्डागारिकउपालित्थेरादीहि महासावकेहेव भासितं, इदञ्च महासावकभासितं, थेरं मुञ्चित्वा अनञ्जविसयत्ता इमिस्सा विचारणायाति किमेतेन निदानगवेसनेन, अत्थोयेवेत्थ गवेसितब्बो, यो पाळिया अविरुद्धोति । अथ वा पाळिया अत्थसंवण्णनाभावतो न इमस्स पकरणस्स विसुं निदानवचनकिच्चं अत्थि, पटिसम्भिदामग्गनिद्देसादीनं वियाति दट्ठब्बं ।

इदानी एतस्मिं पकरणे नानप्पकारकोसल्लत्थं अयं विभागो वेदितब्बो — सब्बमेव चेतं पकरणं सासनपरियेद्धिभावतो एकविधं, तथा अरियमग्गसम्पादनतो विमुत्तिरसतो च । ब्यञ्जनत्थविचारभावतो दुविधं, तथा सङ्गहविभागभावतो धम्मविनयत्थसंवण्णनतो लोकियलोकुत्तरत्थसङ्गहणतो रूपारूपधम्मपरिग्गाहकतो लक्खणलक्खियभावतो पवत्तिनिवत्तिवचनतो सभागविसभागनिद्देसतो साधारणासाधारणधम्मविभागतो च ।

तिविधं पुग्गलत्तयनिद्देसतो तिविधकल्याणविभागतो परिज्जत्तयकथनतो पहानत्तयूपदेसतो सिक्खत्तयसङ्गहणतो तिविधसंकिलेसविसोधनतो मूलगीतिअनुगीतिसङ्गीतिभेदतो पिटकत्तयत्थसंवण्णनतो हारनयपट्टानप्पभेदतो च ।

चतुब्बिधं चतुप्पटिसम्भिदाविसयतो चतुनयदेसनतो धम्मत्थदेसनापटिवेधगम्भीरभावतो च । पञ्चविधं अभिज्जेय्यादिधम्मविभागतो पञ्चक्खन्धनिद्देसतो पञ्चगतिपरिच्छेदतो पञ्चनिकायत्थविवरणतो च । छब्बिधं छळारम्मणविभागतो छअज्झत्तिकबाहिरायतनविभागतो च । सत्तविधं सत्तविज्जाणट्ठित्तिपरिच्छेदतो । नवविधं सुत्तादिनवङ्गनिद्देसतो । चुद्वसविधं सुत्ताधिद्धानविभागतो । सोळसविधं अट्ठवीसतिविधञ्च सासनपट्टानप्पभेदतो । चतुरासीतिसहस्सविधं चतुरासीतिसहस्सधम्मक्खन्धविचारभावतोतिआदिना नयेन पकरणविभागो वेदितब्बो ।

तत्थ **सासनपरियेद्धिभावतो**ति सकलं नेत्तिप्पकरणं सिक्खत्तयसङ्गहस्स नवङ्गस्स सत्थुसासनस्स अत्थसंवण्णनाभावतो । **अरियमग्गसम्पादनतो**ति दस्सनभूमिभावनाभूमिसम्पादनतो । **विमुत्तिरसतो**ति सासनस्स अमत्तपरियोसानत्ता वुत्तं । **ब्यञ्जनत्थविचारभावतो**ति हारब्यञ्जनपदकम्मनयानं ब्यञ्जनविचारत्ता अत्थपदअत्थनयानं अत्थविचारत्ता वुत्तं । **सङ्गहविभागभावो** परतो आवि भविस्सति । **धम्मविनयत्थसंवण्णनतो**ति सकलस्सापि परियत्तिसासनस्स धम्मविनयभावतो वुत्तं । **लक्खणलक्खियभावतो**ति नेत्तिवचनस्स लक्खणत्ता उदाहरणसुत्तानञ्च

लक्खियत्ता वुत्तं । **सभागविसभागनिद्देसतो**ति समानजातिया धम्मा सभागा, पटिपक्खा विसभागा, तंविचारभावतोति अत्थो । **साधारणासाधारणधम्मविभागतो**ति पहानेकट्टसहजेकट्टतादिसामञ्जेन ये धम्मा येसं धम्मानं नामवत्थादिना साधारणा तब्बिधुरताय असाधारणा च, तंविभागतो दुविधन्ति अत्थो ।

पुग्गलत्तयनिद्देसतोति उग्घटितज्जुआदि पुग्गलत्तयनिद्देसतो । **तिविधकल्याणविभागतो**ति आदिकल्याणादिविभागतो । **मूलगीतिअनुगीतिसङ्गीतिभेदतो**ति पठमं वचनं मूलगीति, वुत्तस्सेव अत्थस्स सङ्गहगाथा अनुगीति, तंतंसुत्तत्थयोजनवसेन विप्पकिण्णस्स पकरणस्स सङ्गायनं सङ्गीति, सा थेरस्स परतो पवत्तिताति वेदितब्बा, एतासं तिस्सन्नं भेदतो ति विधन्ति अत्थो । **पञ्चक्खन्धनिद्देसतो**ति रूपादिपञ्चक्खन्धसीलादिपञ्चधम्मक्खन्धनिद्देसतो पञ्चविधन्ति अत्थो । **सुत्ताधिद्वानविभागतो**ति लोभदोसमोहानं अलोभादोसामोहानं कायवचीमनोकम्मानं सद्भादिपञ्चिन्द्रियानञ्च वसेन चुद्धसविधस्स सुत्ताधिद्वानस्स विभागवचनतो चुद्धसविधन्ति अत्थो । सेसं सुविज्जेय्यन्ति न पपञ्चितं ।

१. सङ्गहवारवण्णना

एवं अनेकभेदविभक्ते नेत्तिप्पकरणे यदिदं वुत्तं “सङ्गहविभागवारवसेन दुविध”न्ति, तत्थ सङ्गहवारो आदि । तस्सापि “यं लोको पूजयते”ति अयं गाथा आदि । तत्थ यन्ति अनियमतो उपयोगनिद्देसो, तस्स “तस्सा”ति इमिना नियमनं वेदितब्बं । **लोको**ति कत्तुनिद्देसो । **पूजयते**ति किरियानिद्देसो । **सलोकपालो**ति कत्तुविसेसनं । **सदा**ति कालनिद्देसो । **नमस्सति चा**ति उपचयेन किरियानिद्देसो । **तस्सा**ति सामिनिद्देसो । **एतन्ति** पच्चत्तनिद्देसो । **सासनवरन्ति** पच्चत्तनिद्देसेन निद्दिट्ठधम्मनिदस्सनं । **विदूही**ति करणवचनेन कत्तुनिद्देसो । **जेय्यन्ति** कम्मवाचककिरियानिद्देसो । **नरवरस्सा**ति “तस्सा”ति नियमेत्वा दस्सितस्स सरूपतो दस्सनं ।

तत्थ लोकियन्ति एत्थ पुज्जापुज्जानि तब्बिपाको चाति **लोको**, पजा, सत्तनिकायोति अत्थो । लोक-सद्दो हि जातिसद्दताय सामञ्जवसेन निरवसेसतो सत्ते सङ्गह्हाति । किञ्चापि हि लोकसद्दो सङ्गारभाजनेसुपि दिट्ठप्पयोगो, पूजनकिरियायोग्यभूततावसेन पन सत्तलोकवचनो एव इध गहितोति दट्ठब्बं । **पूजयते**ति मानयति, अपचायतीति अत्थो ।

लोकं पालेन्तीति लोकपाला, चत्तारो महाराजानो । लोकिया पन इन्दयमवरुणकुवेरा लोकपालाति वदन्ति । सह लोकपालेहीति **सलोकपालो**, “लोको”ति इमिना तुल्याधिकरणं । अथ वा इस्सरियाधिपच्चेन तंतंसत्तलोकस्स पालनतो रक्खणतो खत्तियचतुमहाराजसक्कसुयामसन्तुसितसुनिम्मितपरनिम्मितवसवत्तिमहाब्रह्मादयो लोकपाला । तेहि सह तंतंसत्तनिकायो सलोकपालो लोकोति वुत्तो । अथ वा “द्वेमे, भिक्खवे, सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ती”ति (अ० नि० २.९; इतिवु० ४२) वचनतो हिरोत्तप्पधम्मा लोकपाला । तेहि समन्नागतो लोको **सलोकपालो** । हिरोत्तप्पसम्पन्ना हि पापगरहिनो सप्पुरिसा धम्मच्छन्दवन्तताय भगवति पूजानमक्कारपरा होन्तीति ।

सदाति सब्बकालं रत्तिज्जेव दिवा च, **सदा**ति वा भगवतो धरमानकाले ततो परञ्च । अथ वा **सदा**ति अभिनीहारतो पट्टाय याव सासनन्तरधाना, ततो परम्पि वा । महाभिनीहारतो पट्टाय हि महाबोधिसत्ता बोधिया नियतताय बुद्धङ्कुरभूता सदेवकस्स लोकस्स पूजनीया चेव वन्दनीया च होन्ति । यथाह भगवा सुमेधभूतो —

“दीपङ्करो लोकविदू, आहुतीनं पटिग्गहो ।

मम कम्मं पक्खित्त्वा, दक्खिणं पादमुद्धरि ॥

“ये तत्थासुं जिनपुत्ता, पदक्खिणमकंसु मं ।

देवा मनुस्सा असुरा च, अभिवादेत्त्वान पक्कमु”न्ति ॥ (बु० वं० २.७५-७६) ।

नमस्सति चाति केचि केसज्जि पूजासक्कारादीनि करोन्तापि तेसं अपाकटगुणताय नमक्कारं न करोन्ति, न एवं भगवतो, यथाभूतअब्भुगतकित्तिसद्वताय पन भगवन्तं सदेवको लोको पूजयति चेव नमस्सति चाति अत्थो । “सदा नरमनुस्सो”ति केचि पठन्ति, तं न सुन्दरं । **तस्साति** यं सदेवको लोको पूजयति चेव नमस्सति च, तस्स । **एतन्ति** इदानी वत्तब्बं बुद्धियं विपरिवत्तमानं सामज्जेन दस्सेति । **सासनवरन्ति** तं सरूपतो दस्सेति । तत्थ दिट्ठधम्मिकसम्परायिकपरमत्थेहि यथारहं सत्ते सासति विनेति एतेनाति सासनं, तदेव एकन्तनिय्यानट्टेन अनज्जसाधारणगुणताय च उत्तमट्टेन तंतं अभिपत्थितसमिद्धिहेतुताय पण्डितेहि वरितब्बतो वा वरं, सासनमेव वरन्ति **सासनवरं** । **विदूहीति** यथासभावतो कम्मकम्मफलानि कुसलादिभेदे च धम्मे विदन्तीति विदू, पण्डितमनुस्सा, तेहि । जातब्बं, जाणमरहतीति वा **जेय्यं** । **नरवरस्साति** पुरिसवरस्स, अग्गपुग्गलस्साति अत्थो ।

इदं वुत्तं होति — यो अनज्जसाधारणमहाकरुणासब्बज्जुतज्जाणादिगुणविसेसयोगेन सदेवकेन लोकेन पूजनीयो नमस्सनीयो च भगवा अरहं सम्मासम्बुद्धो, तस्स लोके उत्तमपुग्गलस्स एतं इदानी अम्हेहि विभजितब्बहारनयपट्टानविचारणविसयभूतं सासनं आदिकल्याणतादिगुणसम्पत्तिया वरं अग्गं उत्तमं निपुणजाणगोचरताय पण्डितवेदनीयमेवाति । भगवतो हि वचनं एकगाथामत्तम्पि सच्चपटिच्चसमुप्पादखन्धायतनधातिन्द्रियसतिपट्टानादिसभावधम्मनिद्धारणक्खमताय सोळसहारपञ्चनयसोळसअट्ठवीसतिविधपट्टानविचारयोग्यभावेन च परमगम्भीरं अत्थतो अगाधपारं सण्हसुखुमजाणविसयमेवाति । तेनेवाह — “पज्जवन्तस्सायं धम्मो, नायं धम्मो दुप्पज्जस्सा”ति (दी० नि० ३.३५८; अ० नि० ८.३०) । अथ वा भगवतो सासनं परिज्जाक्कमेन लक्खणावबोधपटिपत्तिया सुज्जतमुखादीहि ओगाहितब्बत्ता अविज्जूनं सुपिनन्तेनपि न विसयो होतीति आह — “**विदूहि जेय्य**”न्ति । तथा च वुत्तं — “एतु विज्जू पुरिसो”ति आदि ।

अपरे पन “तं तस्स सासनवर”न्ति पठन्ति, तेसं मतेन यं-सद्वो सासन-सद्वेन समानाधिकरणोति दट्ठब्बो । इदं वुत्तं होति यं सासनवरं सलोकपालो लोको पूजयति नमस्सति च, तं सासनवरं विदूहि जातब्बन्ति । इमस्मिञ्च नये लोकपाल-सद्वेन भगवापि वुच्चति । भगवा हि लोकगतायकत्ता निप्परियायेन लोकपालो, तस्मा “तस्सा”ति लोकपालस्स सत्थुनोति अत्थो । सलोकपालोति चेत्थ लोकपाल-सद्वो गुणीभूतोपि सत्थुविसयत्ता सासन-सद्वापेक्खताय सामिभावेन सम्बन्धीविसेसभूतो पधानभूतो विय पटिनिद्वेसं अरहतीति ।

कथं पन सयं धम्मस्सामी भगवा धम्मं पूजयतीति? नायं विरोधो । धम्मगरुनो हि बुद्धा भगवन्तो, ते सब्बकालं धम्मं अपचायमानाव विहरन्तीति । वुत्तज्हेतं — “यंनूनाहं ख्वायं धम्मो मया अभिसम्बुद्धो, तमेव धम्मं सक्कत्वा गरुं कत्वा उपनिस्साय विहरेय्य”न्ति (सं० नि० १.१७३; अ० नि० ४.२१) ।

अपि च भगवतो धम्मपूजना सत्तसत्ताहप्पटिपत्तिआदीहि दीपेतब्बा । धम्मस्सामीति च धम्मेन सदेवकस्स लोकस्स सामीति अत्थो, न धम्मस्स सामीति । एवम्पि नमस्सतीति वचनं न युज्जति । न हि भगवा कज्जि नमस्सतीति, एसोपि निद्वोसो । न हि नमस्सतीति पदस्स नमक्कारं करोतीति अयमेव अत्थो, अथ खो गरुकरणेन तन्निन्नो तप्पोणो तप्पब्भारोति

अयम्पि अत्थो लब्धति । भगवा च धम्मगरुताय सब्बकालं धम्मनिन्नपोणपब्भारभावेन विहरतीति । अयञ्च अत्थो “येन सुदं स्वाहं निच्चकप्पं विहरामी”ति (म० नि० १.३८७) एवमादीहि सुत्तपदेहि दीपेतब्बो । “विदूहि नेय्य”न्तिपि पाठो, तस्स पण्डितेहि सपरसन्तानेसु नेतब्बं पापेतब्बन्ति अत्थो । तत्थ अत्तसन्ताने पापनं बुज्झनं, परसन्ताने बोधनन्ति दट्ठब्बं ।

एवं भगवतो सदेवकस्स लोकस्स पूजनीयवन्दनीयभावो अग्गपुग्गलभावो च वुच्चमानो गुणविसिद्धतं दीपेति, सा च गुणविसिद्धता महाबोधिया वेदितब्बा । आसवक्खयजाणपदट्ठानञ्हि सब्बञ्जुतञ्जाणं सब्बञ्जुतञ्जाणपदट्ठानञ्च आसवक्खयजाणं “महाबोधी”ति वुच्चति । सा अविपरीतधम्मदेसनतो तथागते सुप्पतिट्ठिताति विज्जायति । न हि सवासननिरवसेसकिलेसप्पहानं अनावरणजाणञ्च विना तादिसी धम्मदेसना सम्भवति । इच्चस्स चतुवेसारज्जयोगो । तेन दसबलछासाधारणजाणअट्ठारसावेणिकबुद्धधम्मादिसकलसब्बञ्जुगुणपारिपूरी पकासिता होति । एतादिसी च गुणविभूति महाकरुणापुब्बङ्गमं अभिनीहारसम्पत्तिं पुरस्सरं कत्वा सम्पादितं समत्तिसपारमिसङ्घातं पुज्जजाणसम्भारमन्तरेन न उपलब्धतीति हेतुसम्पदापि अत्थतो विभाविता होतीति एवं भगवतो तीसुपि अवत्थासु सब्बसत्तानं एकन्तहितप्पटिलाभहेतुभूता आदिमज्झपरियोसानकल्याणा निरवसेसा बुद्धगुणा इमाय गाथाय पकासिताति वेदितब्बं ।

दुतियनये पन यस्मा सिक्खत्तयसङ्गहं सफलं अरियमग्गसासनं तस्स आरम्मणभूतञ्च अमतधातुं तदधिगमूपायञ्च पुब्बभागपटिपत्तिसासनं तदत्थपरिदीपनञ्च परियत्तिसासनं यथारहं सच्चाभिसमयवसेन अभिसमेन्तो स्वाक्खाततादिगुणविसेसयुत्ततं मनसिकरोन्तो सक्कच्चं सवनधारणपरिपुच्छादीहि परिचयं करोन्तो च सदेवको लोको पूजयति नाम । लोकनाथो च सम्मासम्बोधिप्पत्तिया वेनेय्यानं सक्कच्चं धम्मदेसनेन “अरियं वो, भिक्खवे, सम्मासमाधिं देसेस्सामि” (म० नि० ३.१३६; सं० नि० ५.२८; पेटको० २४), “मग्गानट्ठङ्गिको सेट्ठो” (ध० प० २७३; कथा० ८७२; नेत्ति० १२५; पेटको० ३०), “यावता, भिक्खवे, धम्मा सङ्गता वा असङ्गता वा, विरागो तेसं अग्गमक्खायति” (इतिवु० ९०; अ० नि० ४.३४), “खयं विरागं अमतं पणीतं” (खु० पा० ६.४; सु० नि० २२७), “एकायनो अयं, भिक्खवे, मग्गो सत्तानं विसुद्धिया” (दी० नि० २.३७३; म० नि० १.१०६; सं० नि० ५.३६७), “धम्मं वो, भिक्खवे, देसेस्सामि आदिकल्याण”न्तिआदीहि (म० नि० ३.४२०; नेत्ति० ५) वचनेहि थोमनेन च पूजयति नाम । तस्मा सासनवरस्स पूजनीयभावो इध वुच्चमानो अनवसेसतो धम्मगुणे दीपेतीति ये अरियभावादयो निय्यानादयो खयविरागादयो मदनम्मदनादयो असङ्गतादयो स्वाक्खाततादयो आदिकल्याणतादयो च अनेकेहि सुत्तपदेहि पवेदिता अनेके धम्मगुणा, ते निरवसेसतो इमाय गाथाय पकासिताति वेदितब्बा ।

यस्मा पन अरियसच्चप्पटिवेधेन समुग्घाटितसम्मोहायेव परमत्थतो पण्डिता बाल्यादिसमतिक्कमनतो, तस्मा भावितलोकुत्तरमग्गा सच्छिकतसामञ्जफला च अरियपुग्गला विसेसतो विदूति वुच्चन्ति । ते हि यथावुत्तसासनवरं अविपरीततो जातुं नेतुञ्च सपरसन्ताने सक्कुणन्तीति अट्ठारियपुग्गलसमूहस्स परमत्थसङ्घस्सापि इध गहितत्ता ये सुप्पटिपन्नतादयो अनेकेहि सुत्तपदेहि संवण्णिता अरियसङ्घगुणा, तेपि निरवसेसतो इध पकासिताति वेदितब्बा ।

एवं पठमगाथाय सातिसयं रतनत्तयगुणपरिदीपनं कत्वा इदानी —

“सब्बपापस्स अकरणं, कुसलस्स उपसम्पदा ।

सचित्तपरियोदपनं, एतं बुद्धान सासन”न्ति ॥ (दी० नि० २.९०; ध० प० १८३; नेत्ति० ३०, ५०, ११६, १२४) —

वचनतो सङ्खेपतो सिक्खत्तयसङ्गहं सासनं, तं पन सिक्खत्तयं जाणविसेसविसयभावभेदतो अवत्थाभेदतो च तिविधं होति ।

कथं? सुतमयजाणगोचरो च यो “परियत्तिसद्धम्मो”ति वुच्चति । चिन्तामयजाणगोचरो च यो आकारपरिवितक्कदिट्ठिनिज्झानक्खन्तीहि गहेतब्बाकारो विमुत्तायतनविसेसो “पटिपत्तिसद्धम्मो”ति वुच्चति । विपस्सनाजाणादिसहगतो भावनामयजाणगोचरो च यो “पटिवेधसद्धम्मो”ति वुच्चति । एवं तिविधम्पि सासनं सासनवरन्ति पदेन सङ्गणित्वा तत्थ यं पठमं, तं इतरेसं अधिगमूपायोति सब्बसासनमूलभूतं अत्तनो पकरणस्स च विसयभूतं परियत्तिसासनमेव ताव सङ्खेपतो विभजन्तो “द्वादस पदानी”ति गाथमाह ।

तत्थ द्वादसाति गणनपरिच्छेदो । पदानीति परिच्छिन्नधम्मनिदस्सनं । तेसु ब्यञ्जनपदानि पज्जति अत्थो एतेहीति पदानि । अत्थपदानि पन पज्जन्ति जायन्तीति पदानि । उभयम्पि वा उभयथा योजेतब्बं ब्यञ्जनपदानम्पि अविपरीतं पटिपज्जितब्बत्ता, अत्थपदानं उत्तरिविसेसाधिगमस्स कारणभावतो, तानि पदानि परतो पाळियञ्जेव आवि भविस्सन्तीति तत्थेव वण्णयिस्साम । अत्थसूचनादिअत्थतो सुत्तं । वुत्तज्हेतं सङ्गहेसु —

“अत्थानं सूचनतो, सुवुत्ततो सवनतोथ सूदनतो ।

सुत्ताणा सुत्तसभागतो च, ‘सुत्त’न्ति अक्खात’न्ति ॥ (पारा० अट्ठ० १.पठममहासङ्गीतिकथा; दी० नि० अट्ठ० १.पठममहासङ्गीतिकथा; ध० स० अट्ठ० निदानकथा) ।

तदेतं तत्थ सुत्तपिटकवसेन आगतं, इध पन पिटकत्तयवसेन योजेतब्बं । “द्वादस पदानि सुत्त”न्ति वुत्तं, यं परियत्तिसासनन्ति अत्थो । तं सब्बन्ति तं “सुत्त”न्ति वुत्तं सकलं बुद्धवचनं । ब्यञ्जनञ्च अत्थो चाति ब्यञ्जनञ्चेव तदत्थो च । यतो “द्वादस पदानि सुत्त”न्ति वुत्तं । इदं वुत्तं होति — अत्थसूचनादितो सुत्तं परियत्तिधम्मो, तञ्च सब्बं अत्थतो द्वादस पदानि छ ब्यञ्जनपदानि चेव छ अत्थपदानि चाति । अथ वा यदेतं “सासनवर”न्ति वुत्तं, तं सब्बं सुत्तं, परियत्तिसासनस्स अधिप्पेतत्ता । अत्थतो पन द्वादस पदानि, ब्यञ्जनत्थपदसमुदायभावतो । यथाह — “ब्यञ्जनञ्च अत्थो चा”ति । तं विज्जेय्यं उभयन्ति यस्मिं ब्यञ्जने अत्थे च वचनवचनीयभावेन सम्बन्धे सुत्तवोहारो, तदुभयं सरूपतो विज्जातब्बं तत्थ कतमं ब्यञ्जनं कतमो अत्थोति? तेनेवाह — “को अत्थो ब्यञ्जनं कतम”न्ति ।

एवं “सासनवर”न्ति वुत्तस्स सुत्तस्स परियत्तिभावं तस्स च अत्थब्यञ्जनपदभावेन वेदितब्बतं दस्सेत्वा इदानि तस्स पविचयुपायं नेत्तिप्पकरणं पदत्थविभागेन दस्सेतुं “सोळसहारा”ति गाथमाह ।

तत्थ सोळस हारा एतिस्साति सोळसहारा । पञ्चनया अट्ठारसमूलपदाति एत्थापि एसेव नयो । अथ वा सोळस हारा सोळसहारा । एवं इतरत्थापि । हारनयमूलपदानि एव हि सङ्खेपतो वित्थारतो च भासितानि नेत्तीति । सासनस्स परियेड्डीति सासनस्स अत्थपरियेसना, परियत्तिसासनस्स अत्थसंवण्णनाति अत्थो, सकलस्सेव वा सासनस्स अत्थविचारणाति अत्थो । पटिपत्तिपटिवेधेपि हि नेत्तिनयानुसारेण अधिगच्छन्तीति । महकच्चानेनाति कच्चोति पुरातनो इसि, तस्स वंसारलङ्कारभूतोयं महाथेरो “कच्चानो”ति वुच्चति । महकच्चानोति पन पूजावचनं, यथा महामोग्गल्लानोति, “कच्चायनगोत्तनिट्ठि”तिपि पाठो । अयञ्च गाथा नेत्तिं सङ्गायन्तेहि पकरणत्थसङ्गहनवसेन ठपिताति दट्ठब्बा । यथा चायं, एवं हारविभङ्गवारे तंतंहारनिद्वेसनिगमने “तेनाह आयस्मा”तिआदिवचनं, हारादिसमुदायभूतायं नेत्तियं ब्यञ्जनत्थसमुदाये च सुत्ते किं केन विचियतीति विचारणायं आह — “हारा ब्यञ्जनविचयो”तिआदि ।

तत्थ सोळसपि हारा मूलपदनिद्धारणमन्तरेण ब्यञ्जनमुखेनेव सुत्तस्स संवण्णना होन्ति, न नया विय मूलपदसङ्घातसभावधम्मनिद्धारणमुखेनाति ते “ब्यञ्जनविचयो सुत्तस्सा”ति वुत्ता । अत्थनया पन यथावुत्तअत्थमुखेनेव

सुत्तस्स अत्थसम्पटिपत्तिया होन्तीति आह — “नया तयो च सुत्तत्थो”ति । अयञ्च विचारणा परतोपि आगमिस्सति । केचि “नयो चा”ति पठन्ति, तं न सुन्दरं । उभयं परिगृहीतन्ति हारा नया चाति एतं उभयं सुत्तस्स अत्थनिद्धारणवसेन परिसमन्ततो गहितं सब्बथा सुत्ते योजितं । वुच्चति सुत्तं वदति संवण्णेति । कथं? यथासुत्तं सुत्तानुरूपं, यं सुत्तं यथा संवण्णेतब्बं, तथा संवण्णेतीति अत्थो । यं यं सुत्तन्ति वा यथासुत्तं, सब्बं सुत्तन्ति अत्थो । नेत्तिनयेन हि संवण्णेतुं असक्कुण्यं नाम सुत्तं नत्थीति ।

इदानीं यं वुत्तं — “सासनवरं विदूहि जेय्य”न्ति, तत्थ नेत्तिसंवण्णनाय विसयभूतं परियत्तिधम्ममेव पकारन्तरेण नियमेत्वा दस्सेतुं “या चेवा”तिआदि वुत्तं ।

तत्थ अत्थेसु कतपरिच्छेदो ब्यञ्जनप्पबन्धो देसना, यो पाठोति वुच्चति । तदत्थो देसितं तां देसनाय पबोधितत्ता । तदुभयञ्च विमुत्तायतनसीसेन परिचयं करोन्तानं अनुपादापरिनिब्बानपरियोसानानं सम्पत्तीनं हेतुभावतो एकन्तेन विज्जेय्यं, तदुभयविनिमुत्तस्स वा जेय्यस्स अभावतो तदेव द्वयं विज्जेय्यन्ति इममत्थं दस्सेति या चेव... पे... विज्जेय्यन्ति । तत्राति तस्मिं विजानने साधेतब्बे, निष्पादेतब्बे चेतं भुम्मं । अयमानुपुब्बीति अयं वक्खमाना अनुपुब्बि हारनयानं अनुक्कमो, अनुक्कमेन वक्खमाना हारनयाति अत्थो । नवविधसुत्तन्तपरियेद्वीति सुत्तादिवसेन नवङ्गस्स सासनस्स परियेसना, अत्थविचारणाति अत्थो । सामिअत्थे वा एतं पच्चत्तं नवविधसुत्तन्तपरियेद्विया अनुपुब्बीति । अथ वा अनुपुब्बीति करणत्थे पच्चत्तं । इदं वुत्तं होति — यथावुत्तविजानने साधेतब्बे वक्खमानाय हारनयानुपुब्बिया अयं नवविधसुत्तन्तस्स अत्थपरियेसनाति ।

एत्थाह — कथं पनेत्थ गेय्यङ्गादीनं सुत्तभावो, सुत्तभावे च तेसं कथं सासनस्स नवङ्गभावो । यञ्च सङ्गहेसु वुच्चति “सगाथकं सुत्तं गेय्यं, निग्गाथकं सुत्तं वेय्याकरण”न्ति, तथा च सति सुत्तङ्गमेव न सिया । अथापि विसुं सुत्तङ्गं सिया, मङ्गलसुत्तादीनं (खु० पा० ५.१ आदयो; सु० नि० २६१ आदयो) सुत्तङ्गसङ्गहो न सिया, गाथाभावतो धम्मपदादीनं विय, गेय्यङ्गसङ्गहो वा सिया, सगाथकत्ता सगाथावग्गस्स विय, तथा उभतोविभङ्गादीसु सगाथकप्पदेसानन्ति । वुच्चते —

सुत्तन्ति सामञ्जविधि, विसेसविधयो परे ।

सनिमित्ता निरुद्धता, सहताञ्जेन नाञ्जतो ॥

सब्बस्सापि हि बुद्धवचनस्स सुत्तन्ति अयं सामञ्जविधि । तथा हि “एत्तकं तस्स भगवतो सुत्तागतं सुत्तपरियापन्नं (पाचि० १२४२), सावत्थिया सुत्तविभङ्गे, सकवादे पञ्च सुत्तसतानी”तिआदिवचनतो विनयाभिधम्मपरियत्तिविसेसेपि सुत्तवोहारो दिस्सति । तदेकदेसेसु पन गेय्यादयो विसेसविधयो तेन तेन निमित्तेन पतिट्ठिता । तथा हि गेय्यस्स सगाथकत्तं तब्भावनिमित्तं । लोकेपि हि ससिलोकं सगाथकं चुण्णियगन्थं गेय्य”न्ति वदन्ति । गाथाविरहे पन सति पुच्छित्वा विस्सज्जनभावो वेय्याकरणस्स । पुच्छाविस्सज्जनञ्हि “ब्याकरण”न्ति वुच्चति । ब्याकरणमेव वेय्याकरणन्ति । एवं सन्ते सगाथकादीनम्पि पञ्हाविस्सज्जनवसेन पवत्तानं वेय्याकरणभावो आपज्जतीति? नापज्जति, गेय्यादिसज्जानं अनोकासभावतो “गाथाविरहे सती”ति विसेसितत्ता च । तथा हि धम्मपदादीसु केवलं गाथाबन्धेसु सगाथकत्तेपि सोमनस्सजाणमयिकगाथायुत्तेसु “वुत्तज्हेत”न्तिआदिवचनसम्बन्धेसु अब्भुतधम्मपटिसंयुत्तेसु च सुत्तविसेसेसु यथाक्कमं गाथाउदानइतिवुत्तकअब्भुतधम्मसज्जा पतिट्ठिता, तथा सतिपि गाथाबन्धभावे भगवतो अतीतासु जातीसु चरियानुभावप्पकासकेसु जातकसज्जा । सतिपि पञ्हाविस्सज्जनभावे सगाथकत्ते च केसुचि सुत्तन्तेसु वेदस्स लभापनतो वेदल्लसज्जा पतिट्ठिताति एवं तेन तेन सगाथकत्तादिना निमित्तेन तेसु तेसु सुत्तविसेसेसु गेय्यङ्गादिसज्जा पतिट्ठिताति

विसेसविधयो सुत्तङ्गतो परे गेय्यादयो ।

यं पनेत्थ गेय्यङ्गादिनिमित्तरहितं सुत्तं, तं सुत्तङ्गं विसेससञ्जापरिहारेण सामञ्जसञ्जाय पवत्तनतोति । ननु च सगाथकं सुत्तं गेय्यं, निग्गाथकं सुत्तं वेय्याकरणन्ति सुत्तङ्गं न सम्भवतीति चोदना तदवत्था एवाति? न तदवत्था, सोधितत्ता । सोधितत्ति पुब्बे गाथाविरहे सति पुच्छाविस्सज्जनभावो वेय्याकरणस्स तब्भावनिमित्तन्ति । यच्च वुत्तं — “गाथाभावतो मङ्गलसुत्तादीनं सुत्तङ्गसङ्गहो न सिया”ति, तम्पि न, निरुळहत्ता । निरुळहो हि मङ्गलसुत्तादीसु सुत्तभावो, न हि तानि धम्मपदबुद्धवंसादयो विय गाथाभावेन पञ्जातानि, किन्तु सुत्तभावेनेव । तेनेव हि **अट्ठकथायं** “सुत्तनामक”न्ति नामगगहणं कतं ।

यं पन वुत्तं “सगाथकत्ता गेय्यङ्गसङ्गहो वा सिया”ति, तदपि नत्थि, यस्मा सहताज्जेन । सह गाथाहीति हि सगाथकं । सहभावो च नाम अत्थतो अज्जेन होति, न च मङ्गलसुत्तादीसु गाथाविनिमुत्तो कोचि सुत्तप्पदेसो अत्थि । यो सह गाथाहीति वुच्चेय्य, न च समुदायो नाम कोचि अत्थि । यदपि वुत्तं — “उभतोविभङ्गादीसु सगाथकप्पदेसानं गेय्यङ्गसङ्गहो सिया”ति, तदपि न अज्जतो । अज्जा एव हि ता गाथा, जातकादिपरियापन्नत्ता । अतो न ताहि उभतोविभङ्गादीनं गेय्यङ्गभावोति एवं सुत्तादीनं अङ्गानं अज्जमज्जसङ्कराभावो वेदितब्बो । यस्मा पन सब्बम्पि बुद्धवचनं यथावुत्तनयेन अत्थानं सूचनादिअत्थेन सुत्तन्त्वेव वुच्चति, तस्मा वुत्तं — “नवविधसुत्तन्तपरियेद्धी”ति ।

सङ्गहवारवण्णना निट्ठिता ।

२. उद्देसवारवण्णना

१. एवं सङ्गहवारेण सङ्खेपतो दस्सिते हारादयो इदानीं विभागेन दस्सेतुं “तत्थ कतमे सोळस हारा”ति आदिदेसना आरब्धा । तत्थ तत्थाति यं वुत्तं — “सोळसहारा नेत्ती”ति, तस्मिं वचने, तिस्सं वा गाथायं, यानि हारनयमूलपदानि उद्धटानि, तेसूति अत्थो । **कतमे**ति पुच्छावचनं । पुच्छा च नामेसा पञ्चविधा अदिट्ठजोतनापुच्छा दिट्ठसंसन्दनापुच्छा विमतिच्छेदनापुच्छा अनुमतिपुच्छा कथेतुकम्यतापुच्छाति । तासु अयं कथेतुकम्यतापुच्छा । **सोळसा**ति गणनवसेन परिच्छेदो । तेन नेसं न ततो उद्धं अधो चाति एतपरमतं दस्सेति । सा चेतपरमता परतो आवि भविस्सति । **हारा**ति गणनवसेन परिच्छिन्नानं सामञ्जतो दस्सनं । **देसना विचयो**ति आदि सरूपदस्सनं ।

तत्थ केनट्ठेन हारा? हरीयन्ति एतेहि, एत्थ वा सुत्तगेय्यादिविसया अज्जाणसंसयविपल्लासाति **हारा**, हरन्ति वा सयं तानि, हरणमत्तमेव वाति **हारा** फलूपचारेण । अथ वा हरीयन्ति वोहरीयन्ति धम्मसंवण्णकधम्मपटिग्गाहकेहि धम्मस्स दानगगहणवसेनाति **हारा** । अथ वा हारा वियाति **हारा** । यथा हि अनेकरतनावलिसमूहो हारसङ्घातो अत्तनो अवयवभूतरतनसम्फस्सेहि समुप्पज्जनीयमानहिलादसुखो हुत्वा तदुपभोगीजनसरीरसन्तापं निदाघपरिळाहुपजनितं वूपसमेति, एवमेतेपि नानाविधपरमत्थरतनप्पबन्धा संवण्णनाविसेसा अत्तनो अवयवभूतपरमत्थरतनाधिगमेन समुप्पादियमाननिब्बुतिसुखा धम्मपटिग्गाहकजनहृदयपरितापं कामरागादिकिलेसहेतुकं वूपसमेत्तीति । अथ वा हारयन्ति अज्जाणादीनं हारं अपगमं करोन्ति आचिक्खन्तीति वा **हारा** । अथ वा सोतुजनचित्तस्स हरणतो रमणतो च **हारा** निरुत्तिनयेन, यथा — “भवेसु वन्तगमनो भगवा”ति (विसुद्धि० १.१४४; पारा० अट्ठ० १.१ वेरज्जकण्डवण्णना) । अयं ताव हारानं साधारणतो अत्थो ।

असाधारणतो पन देसीयति संवण्णीयति एताय सुत्तत्थोति **देसना**, देसनासहचरणतो वा **देसना** । ननु च अज्जेपि हारा देसनासङ्घातस्स सुत्तस्स अत्थसंवण्णनतो देसनासहचारिनोवाति? सच्चमेतं, अयं पन हारो येभ्य्येन यथारुतवसेनेव विज्जायमानो देसनाय सह चरतीति वत्तब्बतं अरहति, न तथा परे । न हि अस्सादादीनवनिस्सरणादिसन्दस्सनरहिता सुत्तदेसना अत्थि । अस्सादादिसन्दस्सनविभावनलक्खणो चायं हारोति ।

विचियन्ति एतेन, एत्थ वा पदपञ्हादयो, विचिति एव वा तेसन्ति **विचयो** । पाळियं पन विचिनतीति विचयोति अयमत्थो दस्सितो ।

युत्तीति उपपत्तिसाधनयुत्ति, इध पन युत्तिविचारणा युत्ति उत्तरपदलोपेन “रूपभवो रूप”न्ति यथा, युत्तिसहचरणतो वा । इधापि देसनाहारे वुत्तनयेन अत्थो वित्थारेतब्बो ।

पदट्ठानन्ति आसन्नकारणं, इधापि पदट्ठानविचारणातिआदि वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

लक्खीयन्ति एतेन, एत्थ वा एकलक्खणा धम्मा अवुत्तापि एकवचनेनाति **लक्खणं** ।

वियूहीयन्ति विभागेन पिण्डीयन्ति एतेन, एत्थ वाति ब्यूहो । निब्बचनादीनं सुत्ते दस्सियमानानं चतुन्नं ब्यूहोति **चतुब्यूहो**, चतुन्नं वा ब्यूहो एत्थाति **चतुब्यूहो** ।

आवट्ठीयन्ति एतेन, एत्थ वा सभागा विसभागा च धम्मा, तेसं वा आवट्ठनन्ति **आवट्ठो** ।

विभजीयन्ति एतेन, एत्थ वा साधारणासाधारणानं संकिलेसवोदानधम्मानं भूमियोति **विभत्ति**, विभजनं वा एतेसं भूमियाति **विभत्ति** ।

पटिपक्खवसेन परिवत्तीयन्ति इमिना, एत्थ वा सुत्ते वुत्तधम्मा, परिवत्तनं वा तेसन्ति **परिवत्तनो** ।

विविधं वचनं एकस्सेवत्थस्स वाचकमेत्थाति विवचनं, विवचनमेव **वेवचनं**, विविधं वुच्चति एतेन अत्थोति वा विवचनं । सेसं वुत्तनयमेव ।

पकारेहि पभेदतो वा जापीयन्ति इमिना, एत्थ वा अत्थाति **पज्जत्ति** ।

ओतारीयन्ति अनुप्पवेसीयन्ति एतेन, एत्थ वा सुत्तागता धम्मा पटिच्चसमुप्पादादीसूति **ओतरणो** ।

सोधीयन्ति समाधीयन्ति एतेन, एत्थ वा सुत्ते पदपदत्थपञ्हारम्भाति **सोधनो** ।

अधिट्ठीयन्ति अनुपवत्तीयन्ति एतेन, एत्थ वा सामज्जविसेसभूता धम्मा विना विकप्पेनाति **अधिट्ठानो** ।

परिकरोति अभिसङ्खरोति फलन्ति परिकखारो, हेतु पच्चयो च, परिकखारं आचिक्खतीति **परिकखारो**, हारो, परिकखारविसयत्ता परिकखारसहचरणतो वा **परिकखारो** ।

समारोपीयन्ति एतेन, एत्थ वा पदद्वानादिमुखेन धम्माति **समारोपनो** । सब्बत्थ च भावसाधनवसेनापि अत्थो सम्भवतीति तस्सापि वसेन योजेतब्बं ।

तस्साति यथावुत्तस्स हारुद्देसस्स । **अनुगीती**ति वुत्तस्सेवत्थस्स सुखग्गहणत्थं अनुपच्छा गायनगाथा, तासु ओसानगाथाय **अत्थतो असंकिण्णा**ति पदत्थेन सङ्कररहिता, तेन यदिपि केचि हारा अज्जमज्जं अविस्सिद्धा विय दिस्सन्ति, तथापि तेसं अत्थतो सङ्करो नत्थीति दस्सेति । सो च नेसं असङ्करो लक्खणनिद्देसे सुपाकटो होति । **एतेसज्जेवा**ति एतेसं सोळसन्नं हारानं । यथा असङ्करो, तथा चेव भवति । किं भवति? **वित्थारतया** वित्थारेन । **नयविभत्ति** नयेन उपायेन जायेन विभागो । एतेन तं एव असङ्किण्णतं विभावेति । केचि “वित्थारनया”ति पठन्ति, तं न सुन्दरं, अयज्ज गाथा केसुचि पोत्थकेसु नत्थि ।

२. एवं हारे उद्दिसित्वा इदानीं नये उद्दिसितुं “**तत्थ कतमे**”तिआदि वुत्तं । तत्थ नयन्ति संकिलेसे वोदानानि च विभागतो जापेन्तीति **नया**, नीयन्ति वा तानि एतेहि, एत्थ वाति **नया**, नयनमत्तमेव वाति **नया**, नीयन्ति वा सयं धम्मकथिकेहि उपनीयन्ति सुत्तस्स अत्थपविचयत्थन्ति **नया** । अथ वा नया वियाति **नया** । यथा हि एकत्तादयो नया सम्मा पटिविज्झियमाना पच्चयपच्चयुप्पन्नधम्मानं यथाक्कमं सम्बन्धविभागव्यापारविरहानुरूपफलभावदस्सनेन असङ्करतो सम्मुतिसच्चपरमत्थसच्चानं सभावं पवेदयन्ता परमत्थसच्चप्पटिवेधाय संवत्तन्ति, एवमेतेपि कण्हसुक्कसप्पटिभागधम्मविभागदस्सनेन अविपरीतसुत्तत्थावबोधाय अभिसम्भुणन्ता वेनेय्यानं चतुसच्चप्पटिवेधाय संवत्तन्ति । अथ वा परियत्तिअत्थस्स नयनतो संकिलेसतो यमनतो च **नया** निरुत्तिनयेन ।

नन्दियावट्टोतिआदीसु नन्दियावट्टस्स विय आवट्टो एतस्साति **नन्दियावट्टो**, यथा हि नन्दियावट्टो अन्तोठितेन पधानावयवेन बहिद्वा आवट्टति, एवमयम्पि नयोति अत्थो । अथ वा नन्दिया तण्हाय पमोदस्स वा आवट्टो एत्थाति **नन्दियावट्टो** । तीहि अवयवेहि लोभादीहि संकिलेसपक्खे अलोभादीहि च वोदानपक्खे पुक्खलो सोभनोति **तिपुक्खलो** । असन्तासनजवपरक्कमादिविसेसयोगेन सीहो भगवा, तस्स विक्कीळितं देसनावचीकम्मभूतो विहारोति कत्वा विपल्लासतप्पटिपक्खपरिदीपनतो सीहस्स विक्कीळितं एत्थाति **सीहविक्कीळितो**, नयो । बलविसेसयोगदीपनतो वा सीहविक्कीळितसदिसत्ता नयो **सीहविक्कीळितो** । बलविसेसो चेत्थ सद्धादिबलं, दसबलानि एव वा । अत्थनयत्तयदिसाभावेन कुसलादिधम्मानं आलोचनं **दिसालोचनं** । तथा आलोचितानं तेसं धम्मानं अत्थनयत्तययोजने समानयनतो अङ्कुसो विय **अङ्कुसो** । गाथासु लज्जेति पकासेति सुत्तत्थन्ति लज्जको, नयो च सो लज्जको चाति **नयलज्जको** । गताति जाता, मताति अत्थो । सो एव वा पाठो । सेसं वुत्तनयेन वेदितब्बं ।

३. एवं नयेपि उद्दिसित्वा इदानीं मूलपदानि उद्दिसितुं “**तत्थ कतमानी**”तिआदि आरब्धं । तत्थ मूलानि च तानि नयानं पट्टानभागानज्ज पटिद्धाभावतो पदानि च अधिगमूपायभावतो कोट्टासभावतो चाति **मूलपदानि** । कोसल्लसम्भूतद्वेन, कुच्छितानं वा पापधम्मानं सलनतो विद्धंसनतो, कुसानं वा रागादीनं लवनतो, कुसा विय वा लवनतो, कुसेन वा जाणेन लातब्बतो पवत्तेतब्बतो **कुसलानि**, तप्पटिपक्खतो **अकुसलानी**ति पदत्थो वेदितब्बो ।

एवं गणनपरिच्छेदतो जातिभेदतो च मूलपदानि दस्सेत्वा इदानीं सरूपतो दस्सेन्तो संकिलेसपक्खंयेव पठमं उद्दिसति “**तण्हा**”तिआदिना । तत्थ तसति परितसतीति **तण्हा** । अविन्दियं विन्दति, विन्दियं न विन्दतीति **अविज्जा**, विज्जापटिपक्खाति वा **अविज्जा** । लुब्भन्ति तेन, सयं वा लुब्भति, लुब्भनमत्तमेव वा सोति **लोभो** । दोसमोहेसुपि एसेव नयो । असुभे “**सुभ**”न्ति पवत्ता सज्जा **सुभसज्जा** । **सुखसज्जा**दीसुपि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो । **सङ्गहन्ति** गणनं ।

समोसरणन्ति समोरोपनं ।

पच्चनीकधम्मे समेतीति **समथो** । अनिच्चादीहि विविधेहि आकारेहि पस्सतीति **विपस्सना** । **अलोभादयो** लोभादिपटिपक्खतो वेदितब्बा । असुभे “असुभ”न्ति पवत्ता सज्जा **असुभसज्जा**, कायानुपस्सनासतिपट्टानं । सज्जासीसेन हि देसना । **दुक्खसज्जा**दीसुपि एसेव नयो ।

इदं उद्धानन्ति इदं वुत्तस्सेव अत्थस्स विप्पकिण्णभावेन नस्सितुं अदत्त्वा उद्धं दानं रक्खणं उद्धानं, सङ्गहवचनन्ति अत्थो । “चत्तारो विपल्लासा”तिपि पाठो । **किलेसभूमी**ति संकिलेसभूमि सब्बेसं अकुसलधम्मानं समोसरणट्टानत्ता । कुसलानं यानि तीणि मूलानि । “कुसलानी”तिपि पठन्ति । **सतिपट्टाना**ति असुभसज्जादयो सन्धायाह । **इन्द्रियभूमी**ति सद्भादीनं विमुत्तिपरिपाचनिन्द्रियानं समोसरणट्टानत्ता वुत्तं । **युज्जन्ती**ति योजीयन्ति । **खो**ति पदपूरणे, अवधारणत्थे वा निपातो । तेन एते एवाति दस्सेति । अट्टारसेवाति वा । **मूलपदा**ति मूलपदानि, लिङ्गविपल्लासो वा ।

उद्देसवारवण्णना निट्ठिता ।

३. निद्देसवारवण्णना

४. एवं उद्दिट्ठे हारादयो निद्विसितुं “**तत्थ सङ्खेपतो**”तिआदि आरब्धं । तत्थ **तत्था**ति तस्मिं उद्देसपाठे । **सङ्खेपतो नेत्ति** **कित्तिता**ति समासतो नेत्तिप्पकरणं कथितं । हारनयमूलपदानज्झि सरूपदस्सनं उद्देसपाठेन कतन्ति । एत्थ च हारनयानं —

सामज्जतो विसेसेन, पदत्थो लक्खणं कमो ।
एत्तावता च हेत्वादी, वेदितब्बा हि विज्जुना ॥

तेसु अविसेसतो विसेसतो च हारनयानं अत्थो दस्सितो । लक्खणादीसु पन अविसेसतो सब्बेपि हारा नया च यथाक्कमं व्यञ्जनत्थमुखेन नवङ्गस्स सासनस्स अत्थसंवण्णनलक्खणा । विसेसतो पन तस्स तस्स हारस्स नयस्स च लक्खणं निद्देसे एव कथयिस्साम । कमादीनि च यस्मा नेसं लक्खणेसु जातेसु विज्जेय्यानि होन्ति, तस्मा तानिपि निद्देसतो परतो पकासयिस्साम ।

हारसङ्खेपो

१. या पन **अस्सादादीनवता**तिआदिका निद्देसगाथा, तासु **अस्सादादीनवता**ति अस्सादो आदीनवताति पदविभागो । आदीनवताति च आदीनवो एव । केचि “अस्सादादीनवतो”ति पठन्ति, तं न सुन्दरं । तत्थ अस्सादीयतीति अस्सादो, सुखं सोमनस्सज्ज । वुत्तज्जेतं — “यं, भिक्खवे, पञ्चुपादानक्खन्धे पटिच्च उप्पज्जति सुखं सोमनस्सं, अयं पञ्चसु उपादानक्खन्धेसु अस्सादो”ति (म० नि० १.१६६; सं० नि० ३.२६) । यथा चेतं सुखं सोमनस्सं, एवं इट्ठारम्मणम्मि । वुत्तम्मि चेतं — “सो तदस्सादेति तं निकामेती”ति “रूपं अस्सादेति अभिनन्दति, तं आरब्भ रागो उप्पज्जती”ति (पट्टा० १.१.४२४), “संयोजनीयेसु, भिक्खवे, धम्मेसु अस्सादानुपस्सिनो”ति (सं० नि० २.५३) च । अस्सादेति एतायाति वा अस्सादो, तण्हा । तण्हाय हि कारणभूताय पुगलो सुखम्मि सुखारम्मणम्मि अस्सादेति । यथा च तण्हा, एवं विपल्लासापि । विपल्लासवसेन हि सत्ता अनिट्ठम्मि आरम्मणं इट्ठाकारेन अस्सादेन्ति, एवं वेदनाय सब्बेसं तेभूमकसङ्घारानं तण्हाय

विपल्लासानञ्च अस्सादविचारो वेदितब्बो ।

कथं पन दुक्खादुक्खमसुखवेदनानं अस्सादनीयताति? विपल्लासतो सुखपरियायसम्भावतो च । तथा हि वुत्तं — “सुखा खो, आवुसो विसाख, वेदना ठितिसुखा विपरिणामदुक्खा । दुक्खा वेदना ठितिदुक्खा विपरिणामसुखा, अदुक्खमसुखा वेदना जाणसुखा अज्जाणदुक्खा”ति (म० नि० १.४६५) । तत्थ वेदनाय अट्टसतपरियायवसेन, तेभूमकसङ्खारानं निक्खेपकण्डरूपकण्डवसेन, तण्हाय संकिलेसवत्थुविभङ्गे **निक्खेपकण्डे** च तण्हानिद्देसवसेन, विपल्लासानं सुखसज्जादिवसेन द्वासट्ठिदिट्ठिगतवसेन च विभागो वेदितब्बो ।

आदीनवो दुक्खा वेदना तिस्सोपि वा दुक्खता । अथ वा सब्बेपि तेभूमका सङ्खारा आदीनवो । आदीनं अतिविय कपणं वाति पवत्ततीति हि आदीनवो, कपणमनुस्सो, एवंसभावा च तेभूमका धम्मा अनिच्चतादियोगेन । यतो तत्थ आदीनवानुपस्सना आरब्धविपस्सकानं यथाभूतनयोति वुच्चति । तथा च वुत्तं — “यं, भिक्खवे, पञ्चुपादानक्खन्था अनिच्चा दुक्खा विपरिणामधम्मा, अयं पञ्चसु उपादानक्खन्थेसु आदीनवो”ति । तस्मा आदीनवो दुक्खसच्चनिद्देसभूतानं जातियादीनं अनिच्चतादीनं द्वाचत्तालीसाय आकारानञ्च वसेन विभजित्वा निद्विसितब्बो ।

निस्सरति एतेनाति **निस्सरणं**, अरियमग्गो । निस्सरतीति वा **निस्सरणं** निब्बानं । उभयम्पि सामञ्जनिद्देसेन एकसेसेन वा “निस्सरणं”न्ति वुत्तं । **पि**-सद्दो पुरिमानं पच्छिमानञ्च सम्पिण्डनत्थो । तत्थ अरियमग्गपक्खे सतिपट्टानादीनं सत्तत्तिसबोधिपक्खियधम्मानं कायानुपस्सनादीनञ्च तदन्तो गधभेदानं वसेन निस्सरणं विभजित्वा निद्विसितब्बं ।

निब्बानपक्खे पन किञ्चापि असङ्खताय धातुया निष्परियायेन विभागो नत्थि । परियायेन पन सोपादिसेसनिरुपादिसेसभेदेन । यतो वा तं निस्सटं, तेसं **पटिसम्भिदामग्गे** (पटि० म० १.३) दस्सितप्पभेदानं चक्खादीनं छन्नं द्वारानं रूपादीनं छन्नं आरम्भणानं तंतद्वारप्पवत्तानं छन्नं छन्नं विज्जाणफस्सवेदनासज्जाचेतनातण्हावितक्कविचारानं पथवीधातुआदीनं छन्नं धातूनं दसन्नं कसिणायतनानं असुभानं केसादीनं द्वत्तिसाय आकारानं पञ्चन्नं खन्थानं द्वादसन्नं आयतनानं अट्टारसन्नं धातूनं लोकियानं इन्द्रियानं कामधातुआदीनं तिस्सन्नं धातूनं कामभवादीनं तिण्णं तिण्णं भवानं चतुन्नं ज्ञानानं अप्पमज्जानं आरुप्पानं द्वादसन्नं पटिच्चसमुप्पादङ्गानञ्चाति एवमादीनं सङ्खतधम्मानं निस्सरणभावेन च विभजित्वा निद्विसितब्बं ।

फलन्ति देसनाफलं । किं पन तन्ति? यं देसनाय निष्फादीयति । ननु च निब्बानाधिगमो भगवतो देसनाय निष्फादीयति । निब्बानञ्च “निस्सरणं”न्ति इमिना वुत्तमेवाति? सच्चमेतं, तञ्च खो परम्पराय । इध पन पच्चक्खतो देसनाफलं अधिप्पेतं । तं पन सुतमयजाणं । अत्थधम्मवेदादिअरियमग्गस्स पुब्बभागप्पटिपत्तिभूता छब्बिसुद्धियो । यञ्च तस्मिं खणे मग्गं अनभिसम्भुणन्तस्स कालन्तरे तदधिगमकारणभूतं सम्पत्तिभवहेतु च सिया । तथा हि वक्खति — “अत्तानुदिट्ठिं ऊहच्च, एवं मच्चुतरो सियाति (सु० नि० ११२५; कथा० २२६; चूळनि० मोघराजमाणवपुच्छा १४४, मोघराजमाणवपुच्छानिद्देस ८८; नेत्ति० ५; पेटको० २२) इदं फलं”न्ति, “धम्मो हवे रक्खति धम्मचारिन्ति इदं फलं”न्ति (जा० १.१०.१०२-१०३; १.१५.३८५) च । एतेन नयेन देवेसु च मानुसेसु च आयुवण्णबलसुखयसपरिवारआधिपतेय्यसम्पत्तियो उपधिसम्पत्तियो चक्कवत्तिसिरी देवरज्जसिरी चत्तारि सम्पत्तिचक्कानि सीलसम्पदा समाधिसम्पदा तिस्सो विज्जा छ अभिज्जा चतस्सो पटिसम्भिदा सावकबोधि पच्चेकबोधि सम्मासम्बोधीति सब्बापि सम्पत्तियो पुज्जसम्भारहेतुका भगवतो देसनाय साधेतब्बताय फलन्ति वेदितब्बा ।

उपायोति अरियमग्गपदद्धानभूता पुब्बभागप्पटिपदा । सा हि पुरिमा पुरिमा पच्छिमाय पच्छिमाय अधिगमूपायभावतो परम्पराय मग्गनिब्बानाधिगमस्स च हेतुभावतो उपायो । या च पुब्बे वुत्तफलाधिगमस्स उपायपटिपत्ति । केचि पन “सह विपस्सनाय मग्गो उपायो”ति वदन्ति, तेसं मतेन निस्सरणन्ति निब्बानमेव वुत्तं सिया । फलं विय उपायोपि पुब्बभागोति वुत्तं सिया, यं पन वक्खति “सब्बे धम्मा...पे०... विसुद्धियाति (ध० प० २७९; थेरगा० ६७८) अयं उपायो”ति । एत्थापि पुब्बभागप्पटिपदा एव उदाहटाति सक्का विज्जातुं । यस्मा पन “ते पहाय तरे ओघन्ति इदं निस्सरण”न्ति अरियमग्गस्स निस्सरणभावं वक्खति । अरियमग्गो हि ओघतरणन्ति ।

आणत्तीति आणारहस्स भगवतो वेनेय्यजनस्स हितसिद्धिया “एवं पटिपज्जाही”ति विधानं । तथा हि वक्खति “सुज्जतो लोकं अवेक्खस्सु, मोघराजाति (सु० नि० ११२५; कथा० २२६; नेत्ति० ५; पेटको० २२; चूळनि० मोघराजमाणवपुच्छा १४४, मोघराजमाणवपुच्छानिद्देस ८८) आणत्ती”ति ।

योगीनन्ति चतुसच्चकम्मद्धानभावनाय युत्तप्पयुत्तानं वेनेय्यानं, अत्थायाति वचनसेसो । **देसनाहारो**ति एतेसं यथावुत्तानं अस्सादादीनं विभजनलक्खणो संवण्णनाविसेसो देसनाहारो नामाति अत्थो । एत्थाह — किं पनेतेसं अस्सादादीनं अनवसेसानं वचनं देसनाहारो, उदाहु एकच्चानन्ति? निरवसेसानयेव । यस्मिञ्च सुत्ते अस्सादादीनवनिस्सरणानि सरूपतो आगतानि, तत्थ वत्तब्बमेव नत्थि । यत्थ पन एकदेसेन आगतानि, न वा सरूपेन । तत्थ अनागतं अत्थवसेन निद्दारेत्वा हारो योजेतब्बो । अयञ्च अत्थो देसनाहारविभङ्गे आगमिस्सतीति इध न पपञ्चितो ।

२. यं पुच्छितन्ति या पुच्छा, विचियमानाति वचनसेसो । **विस्सज्जितं अनुगीती**ति एत्थापि एसेव नयो । तत्थ **विस्सज्जितन्ति** विस्सज्जना, सा एकंसब्बाकरणादिवसेन चतुब्बिधं ब्याकरणं । **च-सद्वो** सम्पिण्डनत्थो, तेन गाथायं अवुत्तं पदादिं सङ्गणहाति । ता पन पुच्छाविस्सज्जना कस्साति आह “**सुत्तस्सा**”ति । एतेन सुत्ते आगतं पुच्छाविस्सज्जनं विचेतब्बन्ति दस्सेति । **या च अनुगीति**ति वुत्तस्सेव अत्थस्स या अनु पच्छा गीति अनुगीति, सङ्गहगाथा, पुच्छाय वा अनुरूपा गीति । एतेन पुब्बापरं गहितं । ब्याकरणस्स हि पुच्छानुरूपता इध पुब्बापरं अधिप्पेतं । या “पुच्छानुसन्धी”ति वुच्चति । पुरिमं “सुत्तस्सा”ति पदं पुब्बापेक्खन्ति पुन “**सुत्तस्सा**”ति वुत्तं । तेन सुत्तस्स निस्सयभूते अस्सादादिके परिगणहाति । एत्तावता विचयहारस्स विसयो निरवसेसेन दस्सितो होति । तथा च वक्खति विचयहारविभङ्गे “पदं विचिनति...पे०... अनुगीतिं विचिनती”ति ।

तत्थ सुत्ते सब्बेसं पदानं अनुपुब्बेन अत्थसो व्यञ्जनसो च विचयो **पदविचयो** । “अयं पुच्छा अदिट्ठजोतना दिट्ठसंसन्दना विमतिच्छेदना अनुमतिपुच्छा कथेतुकम्यतापुच्छा सत्ताधिद्धाना धम्माधिद्धाना एकाधिद्धाना अनेकाधिद्धाना सम्मुतिविसया परमत्थविसया अतीतविसया अनागतविसया पच्चुप्पन्नविसया”तिआदिना **पुच्छाविचयो** वेदितब्बो । “इदं विस्सज्जनं एकंसब्बाकरणं विभज्जब्याकरणं पटिपुच्छाब्याकरणं ठपनं सावसेसं निरवसेसं सउत्तरं अनुत्तरं लोकियं लोकुत्तर”न्तिआदिना **विस्सज्जनविचयो** ।

“अयं पुच्छा इमिना समेति, एतेन न समेती”ति पुच्छितत्थं आनेत्वा विचयो पुब्बेनापरं संसन्दित्वा च विचयो **पुब्बापरविचयो** । “अयं अनुगीति वुत्तत्थसङ्गहा अवुत्तत्थसङ्गहा तदुभयत्थसङ्गहा कुसलत्थसङ्गहा अकुसलत्थसङ्गहा”तिआदिना **अनुगीतिविचयो** । अस्सादादीसु सुखवेदनाय “इट्ठारम्मणानुभवनलक्खणा”तिआदिना, तण्हाय “आरम्मणग्गहणलक्खणा”तिआदिना, विपल्लासानं “विपरीतग्गहणलक्खणा”तिआदिना, अवसिद्धानं तेभूमकधम्मानं “यथासकलक्खणा”तिआदिना सब्बेसञ्च द्वावीसतिया तिकेसु द्वाचत्तालीसाधिके च दुकसते

लब्धमानपदवसेन तंतं अस्सादत्थविसेसनिद्धारणं **अस्सादविचयो** ।

दुक्खवेदनाय “अनिद्धानुभवनलक्खणा”ति आदिना, दुक्खसच्चानं “पटिसन्धिलक्खणा”ति आदिना, अनिच्चतादीनं आदिअन्तवन्तताय अनिच्चन्तिकताय च “अनिच्चा”ति आदिना सब्बेसञ्च लोकियधम्मनं संकिलेसभागियहानभागियतादिवसेन आदीनववुत्तिया ओकारनिद्धारणेन **आदीनवविचयो** । निस्सरणपदे अरियमग्गस्स आगमनतो कायानुपस्सनादिपुब्बभागप्पटिपदाविभागविसेसनिद्धारणवसेन निब्बानस्स यथावुत्तपरियायविभागविसेसनिद्धारणवसेनाति एवं **निस्सरणविचयो** । फलादीनं तंतं सुत्तदेसनाय साधेतब्बफलस्स तदुपायस्स तत्थ तत्थ सुत्तविधिवचनस्स च विभागनिद्धारणवसेन **विचयो** वेदितब्बो । एवं पदपुच्छाविस्सज्जनपुब्बापरानुगीतीनं अस्सादादीनञ्च विसेसनिद्धारणवसेनेव विचयलक्खणो “विचयो हारो”ति वेदितब्बो ।

३. सब्बेसन्ति सोळसन्नं । भूमीति ब्यञ्जनं सन्धायाह । ब्यञ्जनञ्चि मूलपदानि विय नयानं हारानं भूमि पवत्तिद्धानं, तेसं ब्यञ्जनविचारभावतो । वुत्तञ्चि — “हारा ब्यञ्जनविचयो”ति, पेटकेपि हि वुत्तं — “यत्थ च सब्बे हारा, सम्पत्तमाना नयन्ति सुत्तत्थं । ब्यञ्जनविधिपुत्तुत्ता”ति । **गोचरोति** सुत्तत्थो । सुत्तस्स हि पदत्थुद्धारणमुखेन हारयोजना । तेसं ब्यञ्जनत्थानं । **युत्तायुत्तपरिक्खाति** युत्तस्स च अयुत्तस्स च उपपरिक्खा । “युत्तायुत्तपरिक्खा”तिपि पाठो, युत्तिअयुत्तीनं विचारणाति अत्थो । कथं पन तेसं युत्तायुत्तजानना? चतूहि महापदेसेहि अविरुज्झनेन । तत्थ ब्यञ्जनस्स ताव सभावनिरुत्तिभावो अधिप्पेतत्थवाचकभावो च युत्तभावो । अत्थस्स पन सुत्तविनयधम्मताहि अविलोमनं । अयमेत्थ सङ्खेपो । वित्थारो पन परतो आवि भविस्सति । **हारो युत्तीति निदिट्ठोति** एवं सुत्ते ब्यञ्जनत्थानं युत्तायुत्तभावविभावनलक्खणो युत्तिहारोति वेदितब्बो ।

४. धम्मन्ति यं किञ्चि सुत्तागतं कुसलादिधम्ममाह । **तस्स धम्मस्साति** तस्स यथावुत्तस्स कुसलादिधम्मस्स । यं **पदद्वानन्ति** यं कारणं, योनिसोमनसिकारादि सुत्ते आगतं वा अनागतं वा सम्भवतो निद्धारित्वा कथेतब्बन्ति अधिप्पायो । **इतीति** एवं, वुत्तनयेनाति अत्थो । **याव सब्बधम्माति** यत्तका तस्मिं सुत्ते आगता धम्मा, तेसं सब्बेसम्पि यथानुरूपं पदद्वानं निद्धारित्वा कथेतब्बन्ति अधिप्पायो । अथ वा **याव सब्बधम्माति** सुत्तागतस्स धम्मस्स यं पदद्वानं, तस्सपि यं पदद्वानन्ति सम्भवतो याव सब्बधम्मा पदद्वानविचारणा कातब्बाति अत्थो । **एसो हारो पदद्वानोति** एवं सुत्ते आगतधम्मानं पदद्वानभूता धम्मा तेसञ्च पदद्वानभूताति सम्भवतो पदद्वानभूतधम्मनिद्धारणलक्खणो पदद्वानो नाम हारोति अत्थो ।

५. वुत्तम्हि एकधम्मेति कुसलादीसु खन्धादीसु वा यस्मिं किस्मिञ्चि एकधम्मे, सुत्ते सरूपतो निद्धारणवसेन वा कथिते । **ये धम्मा एकलक्खणा केचीति** ये केचि धम्मा कुसलादिभावेन रूपक्खन्धादिभावेन वा तेन धम्मेन समानलक्खणा । **वुत्ता भवन्ति सब्बेति** ते सब्बेपि कुसलादिसभावा, खन्धादिसभावा वा धम्मा सुत्ते अवुत्तापि ताव समानलक्खणताय वुत्ता भवन्ति आनेत्वा संवण्णनावसेनाति अधिप्पायो । एत्थ च **एकलक्खणाति** समानलक्खणा वुत्ता । तेन सहचारिता समानकिच्चता समानहेतुता समानफलता समानारम्भणताति एवमादीहि अवुत्तानम्पि वुत्तानं विय निद्धारणं वेदितब्बं । **सो हारो लक्खणो नामाति** एवं सुत्ते अनागतेपि धम्मे वुत्तप्पकारेन आगते विय निद्धारित्वा या संवण्णना, सो लक्खणो नाम हारोति अत्थो ।

६. नेरुत्तन्ति निरुत्तं, पदनिब्बचनन्ति अत्थो । **अधिप्पायोति** बुद्धानं सावकानं वा तस्स सुत्तस्स देसकानं अधिप्पायो । **ब्यञ्जनन्ति** ब्यञ्जनेन, करणे हि एतं पच्चत्तं । कामञ्च सब्बे हारा ब्यञ्जनविचया, अयं पन विसेसतो ब्यञ्जनद्वारेनेव

अथपरियेसनाति कत्वा “ब्यञ्जनं”न्ति वुत्तं । तथा हि वक्खति — “ब्यञ्जनेन सुत्तस्स नेरुत्तञ्च अधिप्पायो च निदानञ्च पुब्बापरानुसन्धि च गवेसितब्बा”ति । अथाति पदपूरणमत्तं । **देसनानिदानन्ति** निददाति फलन्ति निदानं, कारणं, येन कारणेन देसना पवत्ता, तं देसनाय पवत्तिनिमित्तन्ति अत्थो । **पुब्बापरानुसन्धीति** पुब्बेन च अपरेन च अनुसन्धि । “पुब्बापरेन सन्धी”तिपि पाठो, सुत्तस्स पुब्बभागेन अपरभागं संसन्दित्वा कथनन्ति अत्थो । सङ्गीतिवसेन वा पुब्बापरभूतेहि सुत्तन्तरेहि संवण्णियमानस्स सुत्तस्स संसन्दनं पुब्बापरानुसन्धि । यञ्च पुब्बपदेन परपदस्स सम्बन्धनं, अयम्पि पुब्बापरानुसन्धि । **एसो हारो चतुब्यूहो**ति एवं निब्बचनाधिप्पायादीनं चतुन्नं विभावनलक्खणो चतुब्यूहो हारो नामाति अत्थो ।

७. एकम्हि पदद्वानेति एकस्मिं आरम्भधातुआदिके परक्कमधातुआदीनं पदद्वानभूते धम्मे देसनारुद्धे सति । **परियेसति सेसकं पदद्वानन्ति** तस्स विसभागताय अगगहणेन वा सेसकं पमादादीनं आसन्नकारणत्ता पदद्वानभूतं कोसज्जादिकं धम्मन्तरं परियेसति पज्जाय गवेसति, परियेसित्वा च संवण्णनाय योजेन्तो देसनं **आवट्टति पटिपक्खेति** वीरियारम्भादिमुखेन आरद्धसुत्तं वुत्तनयेन पमादादिवसेन निद्विसन्तो देसनं पटिपक्खतो आवट्टेति नाम । **आवट्टो नाम सो हारो**ति देसनाय गहितधम्मानं सभागविसभागधम्मवसेन आवट्टनलक्खणो आवट्टो हारो नामाति अत्थो ।

८. धम्मन्ति सभावधम्मं, तं कुसलादिवसेन अनेकविधं । **पदद्वानन्ति** यस्मिं पतिट्ठिते उत्तरि गुणविसेसे अधिगच्छति, तं विसेसाधिगमनकारणं । **भूमिन्ति** पुथुज्जनभूमि दस्सनभूमितीति एवमादिकं भूमिं । **विभज्जतेति** विभागेन कथेति । **साधारणेति** दस्सनपहातब्बादिनामवसेन वा पुथुज्जनसोतापन्नादिवत्थुवसेन वा साधारणे अविसिद्धे समानेति अत्थो । वुत्तविपरियायेन **असाधारणा** वेदितब्बा । **नेय्यो विभत्तीति** यथावुत्तधम्मादीनं विभजनो अयं हारो विभत्तीति जातब्बोति अत्थो । तस्मा संकिलेसधम्मे वोदानधम्मे च साधारणासाधारणतो पदद्वानतो भूमितो च विभजनलक्खणो “विभत्तिहारो”ति दट्ठब्बं ।

९. निद्विट्ठेति कथिते सुत्ते आगते, संवण्णिते वा । **भावितेति** यथा उप्पन्नसदिसा उप्पन्नाति वुच्चन्ति, एवं भावितसदिसे भावेतब्बेति अत्थो । **पहीनेति** एत्थापि एसेव नयो । **परिवत्तति पटिपक्खेति** वुत्तानं धम्मानं ये पटिपक्खा, तेसं वसेन परिवत्तेतीति अत्थो । एवं निद्विट्ठानं धम्मानं पटिपक्खतो परिवत्तनलक्खणो “परिवत्तनो हारो”ति वेदितब्बो ।

१०. विविधानि एकस्मिंयेव अत्थे वचनानि विवचनानि, विवचनानि एव **वेवचनानि**, परियायसद्दाति अत्थो । तानि वेवचनानि । **बहूनीति** अनेकानि । **तु-सद्दो** अवधारणे । तेन बहू एव परियायसद्दा वेवचनहारयोजनायं कथेतब्बा, न कतिपयाति दस्सेति । **सुत्ते वुत्तानीति** नवविधसुत्तन्तसङ्घाते तेपिटके बुद्धवचने भासितानि । एत्थापि तु-सद्दस्स अत्थो आनेत्वा योजेतब्बो, तेन पाळियं आगतानियेव वेवचनानि गहेतब्बानीति वुत्तं होति । **एकधम्मस्साति** एकस्स पदत्थस्स । **यो जानाति सुत्तविदूति** यथा “सप्पिस्स जानाही”ति वुत्ते “सप्पिना विचारेहि, सप्पिं देहि, देथा”ति वा आणापेतीति अत्थो, एवं यो सुत्तकोविदो धम्मकथिको एकस्स अत्थस्स बहूपि परियायसद्दे विचारेति विभावेति योजेतीति अत्थो । **वेवचनो नाम सो हारो**ति तस्स अत्थस्स वुत्तप्पकारपरियायसद्दयोजनालक्खणो वेवचनहारो नाम । तस्मा एकस्मिं अत्थे अनेकपरियायसद्दयोजनालक्खणो “वेवचनहारो”ति वेदितब्बं ।

११. धम्मन्ति खन्धादिधम्मं । **पज्जत्तीहीति** पज्जापनेहि पकारेहि आपनेहि, असङ्करतो वा ठपनेहि । **विविधाहीति** निक्खेपप्पभवादिवसेन अनेकविधाहि । **सो आकारो**ति यो एकस्सेवत्थस्स निक्खेपप्पभवपज्जत्तिआदिवसेन अनेकाहि पज्जत्तीहि पज्जापनाकारो । **जेय्यो पज्जत्ति नाम हारो**ति पज्जत्तिहारो नामाति जातब्बो । तस्मा एकेकस्स धम्मस्स

अनेकाहि पञ्जत्तीहि पञ्जापेतब्बाकारविभावनलक्खणो “पञ्जत्तिहारो”ति वेदितब्बं।

१२. पटिच्चुप्पादोति पटिच्चसमुप्पादो। **इन्द्रियखन्धाति** इन्द्रियानि च खन्धा च। **धातुआयतनाति** धातुयो च आयतनानि च। **एतेहीति** यो द्वादसपदिको पच्चयाकारो यानि च द्वावीसतिन्द्रियानि ये च पञ्चखन्धा या च अट्टारस धातुयो यानि च द्वादसायतनानि, एतेहि सुत्ते आगतपदत्थमुखेन निद्धारियमानेहि। **ओतरति योति** यो संवण्णनानयो ओगाहति, पटिच्चसमुप्पादादिके अनुपविसतीति अत्थो। **ओतरणो नाम सो हारोति** यो यथावुत्तो संवण्णनाविसेसो, सो ओतरणहारो नाम। **च-सद्देन** चेत्थ सुज्जतमुखादीनं गाथायं अवुत्तानम्पि सङ्गहो दट्ठब्बो। एवं पटिच्चसमुप्पादादिमुखेहि सुत्तत्थस्स ओतरणलक्खणो ओतरणो हारो नामाति वेदितब्बं।

१३. विस्सज्जितम्हीति बुद्धादीहि ब्याकते। **पज्हेति** जातुं इच्छिते अत्थे। **गाथायन्ति** गाथारूढे। **इदञ्च पुच्छन्ता येभ्य्येन गाथाबन्धवसेन पुच्छन्तीति कत्वा वुत्तं। यमारब्भाति** सा पन गाथा यं अत्थं आरब्भ अधिकिच्च पुच्छिता, तस्स अत्थस्स। **सुद्धासुद्धपरिक्खाति** पदं सोधितं, आरम्भो न सोधितो, पदञ्च सोधितं आरम्भो च सोधितोति एवं पदादीनं सोधितासोधितभावविचारो। **हारो सो सोधनो नामाति** यथावुत्तविचारो सोधनो हारो नाम। एवं सुत्ते पदपदत्थपज्हारम्भानं सोधनलक्खणो “सोधनो हारो”ति वेदितब्बं।

१४. एकत्ततायाति एकस्स भावो एकत्तं, एकत्तमेव एकत्तता, तां एकत्तताय। **एक-सद्दो** चेत्थ समानसद्दपरियायो, तस्मा सामञ्जेनाति अत्थो। **विसिद्धा मत्ता विमत्ता, विमत्ताव वेमत्तं, तस्स भावो वेमत्तता, तां वेमत्तताय, विसेसेनाति** अत्थो। **ते न विकप्पयितब्बाति** ये धम्मा “दुक्खं समुदयो”तिआदिना सामञ्जेन, “जाति जरा कामतण्हा भवतण्हा”तिआदिना विसेसेन च सुत्ते देसिता, ते “किमेत्थ सामञ्जं, को वा विसेसो”ति एवं सामञ्जविसेसविकप्पनवसेन न विकप्पयितब्बा। कस्मा? सामञ्जविसेसकप्पनाय वोहारभावेन अनवट्ठानतो कालदिसाविसेसादीनं विय अपेक्खासिद्धितो च। यथा हि “अज्ज हिय्यो स्वे”ति वुच्चमाना कालविसेसा अनवट्ठितसभावा “पुरिमा दिसा पच्छिमा दिसा”ति वुच्चमाना दिसाविसेसा च, एवं सामञ्जविसेसापि। तथा हि “इदं दुक्ख”न्ति वुच्चमानं जातिआदिअपेक्खाय सामञ्जम्पि समानं सच्चापेक्खाय विसेसो होति। एस नयो समुदयादीसुपि। **एसो हारो अधिट्ठानोति** एवं सुत्तागतानं धम्मानं अविकप्पनवसेन सामञ्जविसेसनिद्धारणलक्खणो अधिट्ठानो हारो नामाति अत्थो।

१५. ये धम्माति ये अविज्जादिका पच्चयधम्मा। **यं धम्मन्ति** यं सङ्खारादिकं पच्चयुप्पन्नधम्मं। **जनयन्तीति** निब्बत्तेन्ति। **पच्चयाति** सहजातपच्चयभावेन। **परम्परतोति** परम्परपच्चयभावेन, अनुरूपसन्तानघटनवसेन पच्चयो हुत्वाति अत्थो। **उपनिस्सयकोटि हि इधाधिप्पेता। पुरिमस्मिं अवसिद्धो पच्चयभावो। हेतुमवकड्डयित्वाति** तं यथावुत्तपच्चयसङ्घातं जनकादिभेदभिन्नं हेतुं आकड्डित्वा सुत्ततो निद्धारित्वा यो संवण्णनासङ्घातो, **एसो हारो परिक्खारोति** एवं सुत्ते आगतधम्मानं परिक्खारसङ्घाते हेतुपच्चये निद्धारित्वा संवण्णनलक्खणो परिक्खारो हारोति अत्थो।

१६. ये धम्माति ये सीलादिधम्मा। **यंमूलाति** येसं समाधिआदीनं मूलभूता, ते तेसं समाधिआदीनं पदट्ठानभावेन समारोपयितब्बाति सम्बन्धो। **ये चेकत्था पकासिता मुनिनाति** ये च रागविरागाचेतोविमुत्तिसेक्खफलकामधातुसमतिक्कमनादिसद्दा अनागामिफलत्थताय एकत्था बुद्धमुनिना परिदीपिता, ते अज्जमज्जवेवचनभावेन समारोपयितब्बाति सम्बन्धो। **समारोपनञ्चेत्थ** सुत्ते यथारुतवसेन निद्धारणवसेन वा गय्हमानस्स सिक्खत्तयसङ्घातस्स सीलादिक्खन्धत्तयस्स परियायन्तरविभावनमुखेन भावनापारिपूरिकथनं, भावनापारिपूरी च पहातब्बस्स पहानेनाति पहानसमारोपनापि अत्थतो दस्सिता एव होति। **एस समारोपनो हारोति** एस सुत्ते आगतधम्मानं

पदद्वानवेवचनभावनापहानसमारोपनविचारणलक्खणो समारोपनो नाम हारोति अत्थो ।

नयसङ्केपो

१७. एवं गाथाबन्धवसेन सोळसपि हारे निद्विसित्वा इदानी नये निद्विसितुं “तण्हज्ज”तिआदि वुत्तं । तत्थ तण्हज्ज अविज्जम्पि चाति सुत्ते आगतं अत्थतो निद्वारणवसेन वा गहितं तण्हं अविज्जज्ज यो नेतीति सम्बन्धो । यो संवण्णनाविसेसो तं नेति संकिलेसपक्खं पापेति संकिलेसवसेन सुत्तत्थं योजेतीति अधिप्पायो । समथेनाति समाधिना । विपस्सनायाति पज्जाय, यो नेति वोदानपक्खं पापेति, तथा सुत्तत्थं योजेतीति अधिप्पायो । सच्चेहि योजयित्वाति नयन्तो च तण्हा च अविज्जा च भवमूलकत्ता समुदयसच्चं, अवसेसा तेभूमकधम्मा दुक्खसच्चं, समथविपस्सना मग्गसच्चं, तेन पत्तब्बा असङ्खतधातु निरोधसच्चन्ति एवं इमेहि चतूहि सच्चेहि योजेत्वा । अयं नयो नन्दियावट्टोति यो तण्हाविज्जाहि संकिलेसपक्खस्स सुत्तत्थस्स समथविपस्सनाहि वोदानपक्खस्स चतुसच्चयोजनमुखेन नयनलक्खणो संवण्णनाविसेसो, अयं नन्दियावट्टो नयो नामाति अत्थो । एत्थ च नयस्स भूमि गाथायं “नयो”ति वुत्ता, तस्मा संवण्णनाविसेसोति वुत्तं । न हि अत्थनयो संवण्णना, चतुसच्चपटिवेधस्स अनुरूपो पुब्बभागे अनुगाहणनयो अत्थनयो । तस्स पन या उग्घटितज्जुआदीनं वसेन तण्हादिमुखेन नयभूमिरचना, तत्थ नयवोहारो ।

१८. अकुसलेति द्वादसचित्तुप्पादसङ्गहिते सब्बेपि अकुसले धम्मे । समूलेहीति अत्तनो मूलेहि, लोभदोसमोहेहीति अत्थो । कुसलेति सब्बेपि चतुभूमके कुसले धम्मे । कुसलमूलेहीति कुसलेहि अलोभादिमूलेहि यो नेति । नयन्तो च कुसलाकुसलं मायामरीचिआदयो विय अभूतं न होतीति भूतं । पटघटादयो विय न सम्मुतिसच्चमत्तन्ति तत्थं । अकुसलस्स इट्ठविपाकताभावतो कुसलस्स च अनिट्ठविपाकताभावतो विपाके सति अविसंवादकत्ता अवितत्थं नेति । एवमेतेसं तिण्णम्पि पदानं कुसलाकुसलविसेसनता दट्ठब्बा । अथ वा अकुसलमूलेहि अकुसलानि कुसलमूलेहि च कुसलानि नयन्तो अयं नयो भूतं तत्थं अवितत्थं नेति, चत्तारि सच्चानि निद्वारेत्वा योजेतीति अत्थो । दुक्खादीनि हि बाधकादिभावतो अज्जथाभावाभावेन भूतानि, सच्चसभावत्ता तथानि, अविसंवादनतो अवितथानि । वुत्तज्हेतं भगवता “चत्तारिमानि, भिक्खवे, तथानि अवितथानि अनज्जथानी”ति (सं० नि० ५.१०९०) । तिपुक्खलं तं नयं आहूति यो अकुसलमूलेहि संकिलेसपक्खस्स कुसलमूलेहि वोदानपक्खस्स सुत्तत्थस्स चतुसच्चयोजनमुखेन नयनलक्खणो संवण्णनाविसेसो, तं तिपुक्खलं नयन्ति वदन्तीति अत्थो ।

१९. विपल्लासेहीति असुभे सुभन्तिआदिनयप्पवत्तेहि चतूहि विपल्लासेहि । किलेसेति किलिस्सन्ति विबाधियन्तीति किलेसा, संकिलिड्धम्मा, संकिलेसपक्खन्ति अत्थो । केचि “संकिलेसे”तिपि पठन्ति, किलेससहितेति अत्थो । इन्द्रियेहीति सद्भादीहि इन्द्रियेहि । सद्धम्मेति पटिपत्तिपटिवेधसद्धम्मे, वोदानपक्खन्ति अत्थो । एतं नयन्ति यो सुभसज्जादीहि विपल्लासेहि सकलस्स संकिलेसपक्खस्स सद्धिन्द्रियादीहि वोदानपक्खस्स चतुसच्चयोजनवसेन नयनलक्खणो संवण्णनाविसेसो, एतं नयं नयविदू सद्धम्मनयकोविदा, अत्थनयकुसला एव वा सीहविककीळितं नयन्ति वदन्तीति अत्थो ।

२०. वेय्याकरणेसूति तस्स तस्स अत्थनयस्स योजनत्थं कतेसु सुत्तस्स अत्थविस्सज्जनेसूति अत्थो । तेनेवाह “तहिं तहिं”न्ति । कुसलाकुसलाति वोदानिया संकिलेसिका च तस्स तस्स नयस्स दिसाभूतधम्मा । वुत्ताति सुत्ततो निद्वारेत्वा कथिता । मनसा वोलोकयतेति ते यथावुत्तधम्मे चित्तेनेव “अयं पठमा दिसा अयं दुतिया दिसा”तिआदिना तस्स तस्स नयस्स दिसाभावेन उपपरिक्खति, विचारेतीति अत्थो । “ओलोकयते ते अबही”तिपि पाठो । तत्थ तेति ते यथावुत्तधम्मे । अबहीति अब्भन्तरं, चित्ते एवाति अत्थो । तं खु दिसालोचनं आहूति ओलोकयतेति एत्थ यदेतं ओलोकनं, तं दिसालोचनं

नाम नयं वदन्ति । खु-ति च निपातो अवधारणे । तेन ओलोकनमेव अयं नयो, न कोचि अत्थविसेसोति दस्सेति ।

२१. ओलोकेत्वाति पठमादिदिसाभावेन उपपरिक्खित्वा । दिसालोचनेनाति दिसालोचननयेन करणभूतेन । येन हि विधिना तस्स तस्स अत्थनयस्स योजनाय दिसा ओलोकीयन्ति, सो विधि दिसालोचनन्ति एवं वा एत्थ अत्थो दट्ठब्बो । उक्खिपियाति उद्धरित्वा, दिसाभूतधम्मो सुत्ततो निद्धारेत्वाति अत्थो । “उक्खिपिय यो समानेती”तिपि पठन्ति, तस्सत्थो — “यो तेसं दिसाभूतधम्मानं समानयनं करोती”ति । यन्ति वा किरियापरामसनं । समानेतीति समं, सम्मा वा आनेति तस्स तस्स नयस्स योजनावसेन । के पन आनेति? सब्बे कुसलाकुसले तंतंनयदिसाभूते । अयं नयोति समानेतीति एत्थ यदेतं तंतंनयदिसाभूतधम्मानं समानयनं, अयं अङ्कुसो नाम नयोति अत्थो । एतच्च द्वयं “वोहारनयो, कम्मनयो”ति च वुच्चति ।

२२. एवं हारे नये च निद्विसित्वा इदानी नेसं योजनक्कमं दस्सेन्तो “सोळस हारा पठम”न्तिआदिमाह । तत्थ पठमं सोळस हारा “योजेतब्बा”ति वचनसेसो । हारसंवण्णना पठमं कातब्बा ब्यञ्जनपरियेद्धिभावतोति अधिप्पायो । दिसलोचनतोति दिसालोचनेन, अयमेव वा पाठो । अङ्कुसेन हीति हि-सद्धो निपातमत्तं । सेसं उत्तानमेव ।

द्वादसपदं

२३. इदानी येसं ब्यञ्जनपदानं अत्थपदानञ्च वसेन द्वादस पदानि सुत्तन्ति वुत्तं, तानि पदानि निद्विसितुं “अक्खरं पद”न्तिआदिमाह । तत्थ अपरियोसिते पदे वण्णो अक्खरं परियायवसेन अक्खरणतो असञ्चरणतो । न हि वण्णस्स परियायो विज्जति, अथ वण्णोति केनट्ठेन वण्णो? अत्थसंवण्णनट्ठेन । वण्णो एव हि इत्तरखणताय अपरापरभावेन पवत्तो पदादिभावेन गय्हमानो यथासम्बन्धं तं तं अत्थं वदति । एकक्खरं वा पदं अक्खरं, केचि पन “मनसा देसनावाचाय अक्खरणतो अक्खर”न्ति वदन्ति ।

पदन्ति पज्जति अत्थो एतेनाति पदं, तं नामपदं आख्यातपदं उपसगगपदं निपातपदन्ति चतुब्बिधं । तत्थ “फस्सो वेदना चित्त”न्ति एवमादिकं सत्त्वप्पधानं नामपदं । “फुसति वेदयति विजानाती”ति एवमादिकं किरियापधानं आख्यातपदं । किरियाविसेसगहणनिमित्तं “प” इति एवमादिकं उपसगगपदं । किरियाय सत्त्वस्स च सरूपविसेसप्पकासनहेतुभूतं “एव”न्ति एवमादिकं निपातपदं ।

ब्यञ्जनन्ति सङ्खेपतो वुत्तं पदाभिहितं अत्थं ब्यञ्जयतीति ब्यञ्जनं, वाक्यं । तं पन अत्थतो पदसमुदायोति दट्ठब्बं । पदमत्तसवनेपि हि अधिकारादिवसेन लब्धमानेहि पदन्तरेहि अनुसन्धानं कत्वाव अत्थसम्पटिपत्ति होतीति वाक्यमेव अत्थं ब्यञ्जयति । निरुत्तीति आकाराभिहितं निब्बचनं निरुत्ति ।

निद्वेसोति निब्बचनवित्थारो निरवसेसदेसनत्ता निद्वेसो । पदेहि वाक्यस्स विभागो आकारो । यदि एवं पदतो आकारस्स को विसेसोति? अपरियोसिते वाक्ये अविभज्जमाने वा तदवयवो पदं । उच्चारणवसेन परियोसिते वाक्ये विभज्जमाने वा तदवयवो आकारोति अयमेतेसं विसेसो । छट्ठं वचनं छट्ठवचनं । आकारो छट्ठवचनं एतस्साति आकारछट्ठवचनं, ब्यञ्जनपदं । एत्थ च ब्यञ्जनन्ति इमस्स पदस्स अनन्तरं वत्तब्बं आकारपदं निद्वेसपदानन्तरं वदन्तेन “आकारछट्ठवचन”न्ति वुत्तं, पदानुपुब्बिकं पन इच्छन्तेहि तं ब्यञ्जनपदानन्तरमेव कातब्बं । तथा हि वक्खति “अपरिमाणा ब्यञ्जना अपरिमाणा आकाराति, ब्यञ्जनेहि विवरति आकारेहि विभजती”ति च । केचि पन “आकारपदव्यञ्जननिरुत्तियो च निद्वेसो”ति पठन्ति । एत्ताव ब्यञ्जनं सब्बन्ति यानिमानि अक्खरादीनि निद्विद्वानि, एत्तकमेव सब्बं ब्यञ्जनं, एतेहि

असङ्गहितं व्यञ्जनं नाम नत्थीति अत्थो ।

२४. सङ्कासनाति संखित्तेन कासना । **पकासनाति** पठमं कासना, कासीयति दीपीयतीति अत्थो । इमिना हि अत्थपदद्वयेन अक्खरपदेहि विभावियमानो अत्थाकारो गहितो । यस्मा अक्खरेहि सुय्यमानेहि सुणन्तानं विसेसविधानस्स कतत्ता पदपरियोसाने पदत्थसम्पटिपत्ति होति । तथा हि वक्खति “तत्थ भगवा अक्खरेहि सङ्कासेति पदेहि पकासेतीति, अक्खरेहि पदेहि च उग्घाटेती”ति च ।

विवरणाति वित्थारणा । विभजना च उत्तानीकम्मञ्च पञ्जत्ति च **विभजनुत्तानीकम्मपञ्जत्ति** । तत्थ **विभजनाति** विभागकरणं, उभयेनापि निद्विसनमाह । इध पुरिमनयेनेव व्यञ्जनाकारेहि निद्विसियमानो अत्थाकारो दस्सितोति दट्ठब्बं । **उत्तानीकम्मं** पाकटकरणं । पकारेहि जापनं पञ्जत्ति । द्वयेनापि पटिनिद्विसनं कथेति । एत्थापि निरुत्तिनिद्वेससङ्कातेहि व्यञ्जनपदेहि निद्विसियमानो अत्थाकारो वुत्तो, यो पटिनिद्विसीयतीति वुच्चति । **एतेहीति** एतेहि एव सङ्कासनादिविनिमुत्तस्स देसनात्थस्स अभावतो । **अत्थोति** सुत्तत्थो । **कम्मन्ति** उग्घटनादिकम्मं । सुत्तत्थेन हि देसनाय पवत्तियमानेन उग्घटितञ्जुआदिवेनेय्यानं चित्तसन्तानस्स पबोधनकिरियानिब्बत्ति । सो च सुत्तत्थो सङ्कासनादिआकारोति । तेन वुत्तं — “अत्थो कम्मञ्च निद्विट्ठ”न्ति ।

२५. तीणीति लिङ्गविपल्लासेन वुत्तं, तयोति वुत्तं होति । **नवहि पदेहीति** नवहि कोट्टासेहि । **अत्थो समायुत्तोति** अत्थो सम्मा युत्तो न विना वत्तति । सब्बस्स हि बुद्धवचनस्स चतुसच्चप्पकासनतो अत्थनयानञ्च चतुसच्चयोजनवसेन पवत्तनतो सब्बो पाळिअत्थो अत्थनयत्तयसङ्गहितो सङ्कासनादिआकारविसेसवुत्ति चाति ।

२६. इदानीं यथानिद्विट्ठे देसनाहारादिके नेत्तिप्पकरणस्स पदत्थे सुखगगहणत्थं गणनवसेन परिच्छिन्दित्वा दस्सेन्तो “अत्थस्सा”तिआदिमाह । तत्थ **चतुब्बीसाति** सोळस हारा छ व्यञ्जनपदानि द्वे कम्मनयाति एवं चतुब्बीस । **उभयन्ति** छ अत्थपदानि तयो अत्थनयाति इदं नवविधं यथावुत्तं चतुब्बीसविधञ्चाति एतं उभयं । **सङ्कलयित्वाति** सम्मिण्डेत्वा । “सङ्केपयतो”तिपि पाठो, एकतो करोन्तस्साति अत्थो । **एत्तिकाति** एतप्पमाणा, इतो विनिमुत्तो कोचि नेत्तिपदत्था नत्थीति अत्थो ।

एवं तेत्तिसपदत्थाय नेत्तिया सुत्तस्स अत्थपरियेसनाय यो “सोळस हारा पठम”न्ति नयेहि पठमं हारा संवण्णेत्तब्बाति हारनयानं संवण्णनावकमो दस्सितो, स्वायं हारनयानं देसनावकमेनेव सिद्धो । एवं सिद्धे सति अयं आरम्भो इममत्थं दीपेति — सब्बेपिमे हारा नया च इमिना दस्सितक्कमेनेव सुत्तेसु संवण्णनावसेन योजेतब्बा, न उप्पटिपाटियाति ।

किं पनेत्थ कारणं, यदेते हारा नया च इमिनाव कमेन देसिताति? यदिपि नायमनुयोगो कत्थचि अनुक्कमे निविसति, अपि च धम्मदेसनाय निस्सयफलतदुपायसरीरभूतानं अस्सादादीनं विभावनसभावत्ता पकतिया सब्बसुत्तानुरूपाति सुविज्जेय्यभावतो परेसञ्च संवण्णनाविसेसानं विचयहारादीनं पटिद्वाभावतो पठमं देसनाहारो दस्सितो ।

पदपुच्छाविस्सज्जनपुब्बापरानुगीतीहि सद्धिं देसनाहारपदत्थानं पविचयसभावताय तस्स अनन्तरं विचयो । तथा हि वक्खति “पदं विचिनति... पे०... आणत्तिं विचिनति अनुगीतिं विचिनती”ति ।

विचयेन हारेन पविचितानं अत्थानं युत्तायुत्तिविचारणा युत्ताति युत्तिविचारणभावतो विचयानन्तरं युत्तिहारो वुत्तो । तथा

हि वक्खति — “विचयेन हारेण विचिनित्वा युत्तिहारेण योजेतब्ब”न्ति ।

युत्तायुत्तानयेव अत्थानं उपपत्तिअनुरूपं कारणपरम्पराय निद्धारणलक्खणं पदट्टानचिन्तनं कत्तब्बन्ति युत्तिहारानन्तरं पदट्टानहारो दस्सितो । तथा हि वक्खति — “यो कोचि उपनिस्सयो यो कोचि पच्चयो च, सब्बो सो पदट्टान”न्ति ।

युत्तायुत्तानं कारणपरम्पराय परिगृहितसभावानयेव च धम्मानं अवुत्तानम्पि एकलक्खणताय गहणं कातब्बन्ति दस्सनत्थं पदट्टानानन्तरं लक्खणो हारो वुत्तो । तथा हि लक्खणहारविभङ्गे “अविज्जापच्चया सङ्खारा”तिआदिना पटिच्चसमुप्पादं दस्सेत्वा “एवं ये धम्मा एकलक्खणा”तिआदि वुत्तं ।

अत्थतो निद्धारितानम्पि धम्मानं निब्बचनादीनि वत्तब्बानि, न सुत्ते सरूपतो आगतानमेवाति दस्सनत्थं लक्खणानन्तरं चतुब्बूहो वुत्तो । एवञ्च निरवसेसतो अत्थावबोधो होति, एवञ्च कत्वा “यदा हि भिक्खु अत्थस्स च नामं जानाति धम्मस्स च नामं जानाति तथा तथा नं अभिनिरोपेती”ति अनवसेसपरियादानं वक्खति । तथा “पुनप्पुनं गब्भमुपेती”ति एत्थ “ये जरामरणेन अट्टियितुकामा भविस्सन्ति, ते भविस्सन्ति भोजने मत्तञ्जुनो इन्द्रियेसु गुत्तद्वारा”तिआदिना सम्मापटिपत्तिं अधिप्पायभावेन वक्खति ।

निब्बचनाधिप्पायनिदानवचनेहि सद्धिं सुत्ते पदत्थानं सुत्तन्तरसंसन्दनसङ्घाते पुब्बापरविचारे दस्सिते तेसं सभागविसभागधम्मन्तरावट्टनं सुखेन सक्का दस्सेतुन्ति चतुब्बूहानन्तरं आवट्टो वुत्तो । तेनेव हि “आरम्भथ निक्कमथा”ति गाथायं आरम्भनिक्कमनबुद्धसासनयोगधुननेहि वीरियसमाधिपज्जिन्द्रियानि निद्दारेत्वा तदनुयोगस्स मूलं “पमादो”ति सुत्तन्तरे दस्सितो पमादो आवट्टितो ।

सभागविसभागधम्मावट्टने नियोजिते साधारणासाधारणवसेन संकिलेसवोदानधम्मानं पदट्टानतो भूमितो च विभागो सक्का सुखेन योजितुन्ति आवट्टानन्तरं विभत्तिहारो वुत्तो । यतो विभत्तिहारविभङ्गे “कतमे धम्मा साधारणा? द्वे धम्मा साधारणा, नामसाधारणा वत्थुसाधारणा चा”ति आरभित्वा “मिच्छत्तनियतानं सत्तानं अनियतानञ्च सत्तानं दस्सनप्पहातब्बा किलेसा साधारणा, पुत्थुज्जनस्स सोतापन्नस्स च कामरागव्यापादा साधारणा”तिआदिना सभागविसभागपरियायवन्तेयेव धम्मे विभजिस्सति ।

सावज्जानवज्जधम्मानं सप्पटिभागाभावतो तेसं विभागे कते सुत्तागते धम्मे अकसिरेण पटिपक्खतो परिवत्तेतुं सक्काति विभत्तिअनन्तरं परिवत्तनहारो वुत्तो । तथा हि “सम्मादिट्ठिस्स पुरिसपुगलस्स मिच्छादिट्ठि निज्जिण्णा भवती”ति पटिविभत्तसभावे एव धम्मे परिवत्तनहारविभङ्गे उदाहरिस्सति ।

पटिपक्खतो परिवत्तितापि धम्मा परियायवचनेहि बोधेतब्बा, न सुत्ते आगतायेवाति दस्सनत्थं परिवत्तनानन्तरं वेवचनहारो वुत्तो ।

एवं ते धम्मा परियायसद्वतोपि विभाविता होन्तीति परियायतो पकासितानं धम्मानं पभेदतो पज्जत्तिवसेन विभजनं सुखेन सक्का जातुन्ति वेवचनहारानन्तरं पज्जत्तिहारो वुत्तो । तथा हि सुत्ते आगतधम्मानं परियायपज्जत्तिविभागं सुबोधनञ्च पज्जत्तिहारविभङ्गे वक्खति ।

पभावपरिज्जादिपज्जत्तिविभागमुखेन पटिच्चसमुप्पादसच्चादिधम्मविभागे कते सुत्ते आगतधम्मानं

पटिच्चसमुपपादादिमुखेन अवधारणं सक्का दस्सेतुन्ति पज्जत्तिअनन्तरं ओतरणो हारो वुत्तो । तथा हि “उद्धं अधो”ति गाथं उद्दिसित्वा “विप्पमुत्तो”ति पदेन असेक्खं विज्जं निद्धारेत्वा “विज्जुप्पादा अविज्जानिरोधो”तिआदिना पटिच्चसमुपपादं उदाहरिस्सति ।

धातायतनादीसु ओतारितानं सुत्ते पदत्थानं पुच्छारम्भविसोधनं सक्का सुखेन सम्पादेतुन्ति ओतरणानन्तरं सोधनो हारो वुत्तो । तथा हि वक्खति — “यत्थ एवं सुद्धो आरम्भो, सो पज्जो विस्सज्जितो भवती”तिआदि ।

विसोधितेसु सुत्ते पदपदत्थेसु तत्थ लब्भमानसामज्जविसेसभावो सुकरो होतीति दस्सेतुं सोधनानन्तरं अधिष्ठानो हारो दस्सितो । सोधनो हि अधिष्ठानस्स बहूपकारो, ततो एव हि “यथा यथा वा पन पुच्छितं, तथा तथा विस्सज्जयितव्व”न्ति वक्खति ।

सामज्जविसेसभूतेसु साधारणासाधारणेसु धम्मेसु पवेदितेसु परिक्खारसङ्गतस्स साधारणासाधारणरूपस्स पच्चयहेतुरासिस्स पभेदो सुविज्जेय्योति अधिष्ठानानन्तरं परिक्खारो वुत्तो । तथा हि वक्खति “असाधारणलक्खणो हेतु, साधारणलक्खणो पच्चयो । यथा किं भवे, यथा अङ्कुरस्स निब्बत्तिया बीजं असाधारणं, पथवी आपो च साधारणा”तिआदि ।

असाधारणे साधारणे च कारणे दस्सिते तस्स अत्तनो फलेसु कारणाकारो तेसं हेतुफलानं पभेदतो देसनाकारो भावेतव्वपहातव्वधम्मानं भावनापहानानि च निद्धारेत्वा वुच्चमानानि सम्मा सुत्तस्स अत्थं तथत्तावबोधाय संवत्तन्तीति परिक्खारानन्तरं समारोपनो हारो दस्सितोति । इदं हारानं अनुक्कमकारणं ।

नयानं पन वेनेय्यत्तयप्पयोजितत्ता अत्थनयत्तयूपदेसस्स तदनुक्कमेनेव नन्दियावट्टादीनं तिण्णं अत्थनयानं कमो वेदितव्वो । उग्घटितज्जुआदयो हि तयो वेनेय्या नन्दियावट्टादयो पयोजेन्ति । तस्मा ते उद्देसनिद्देसपटिनिद्देसा विय यथाक्कमं तेसं उपकाराय संवत्तन्तीति । तथा हि नेसं चत्तारो छ अट्ठ च मूलपदा निद्दिट्ठा । इतरस्स पन नयद्वयस्स अत्थनयत्तयस्स भूमिया आलोचनं तस्स तत्थ समानयनज्जाति इमिना कारणेन उद्देसक्कमो वेदितव्वो । न हि सक्का अनोलोकेत्वा समानेतुन्ति ।

एतपरमता च हारानं एत्तकेहि पकारविसेसेहि अत्थनयत्तयसहितेहि सुत्तस्स अत्थो निद्धारियमानो वेनेय्यानं अलमनुत्तराय पठमाय भूमिया समधिगमायाति वेदितव्वो । दस्सनभूमिसमनुप्पत्तिअत्था हि नेत्तिप्पकरणदेसनाति । अथ वा एतदन्तोगधत्ता सब्बेसं सुत्तस्स संवण्णनाविसेसानं एत्तावता हारानं दट्ठव्वा । यत्तका हि सुत्तस्स संवण्णनाविसेसा, सब्बे ते नेत्तिउपदेसायत्ताति वुत्तोवायमत्थो ।

तथा हि ये केचि सुत्तस्स संवण्णनापकारा निद्दिसीयन्ति । सेय्यथिदं — सुत्तस्स समुद्धानं वत्तव्वं, अधिप्पायो विभावेतव्वो, अनेकधा पदत्थो संवण्णेत्तव्वो, विधि अनुवादो च वेदितव्वो, विरोधो समाधातव्वो, अनुसन्धिया अनुरूपं निगमेतव्वन्ति । तथा सुत्तस्स पयोजनं पिण्डत्थो पदत्थो अनुसन्धि चोदना परिहारो च अत्थं वदन्तेन वत्तव्वाति । तथा उपोग्घाटपदविग्गहपदत्थचालनापच्चुपट्टानानि वत्तव्वानीति ।

तथा तिस्सो कथा एकनाळिका चतुरस्सा निसिन्नवत्तिका । तत्थ पाळिं वत्वा एकेकपदस्स अत्थकथनं **एकनाळिका**

नाम ।

पटिपक्खं दस्सेत्वा पटिपक्खस्स उपमं दस्सेत्वा सपक्खं दस्सेत्वा सपक्खस्स उपमं दस्सेत्वा कथनं चतुरस्सा नाम ।

विसभागधम्मवसेनेव परियोसानं गन्त्वा पुन सभागधम्मवसेनेव परियोसानगमनं निसिन्नवत्तिका नाम ।

भेदकथाय तत्त्वकथाय परियायवचनेहि च सुत्तं संवणेतब्बन्ति च एवमादयो । तेसम्पि एत्थेव अवरोधो, यस्मा ते इध कतिपयहारसङ्गहिताति ।

नयानं पन यस्मा उग्घटितञ्जुआदयो तयो एव वेनेय्या सच्चाभिसमयभागिनो तदत्थाय च अत्थनयदेसना, तस्मा सतिपि संकिलेसवोदानधम्मानं यथावुत्तमूलपदभेदतो वड्ढेत्वा विभजितब्बप्पकारे तथा मूलपदानि अवड्ढेत्वा वेनेय्यत्तयवसेनेव एतपरमता वुत्ता । नवसु नवसु एव हि मूलपदेसु सब्बेसं संकिलेसवोदानधम्मानं अन्तोगधभावतो न तानि वड्ढेतब्बानि वेनेय्यत्तयाधिकारतो न हापेतब्बानीति नयानं एतपरमता दड्ढब्बा ।

कम्मनयानं पन आलोचनसमानयनतो अञ्जस्स पकारन्तरस्स असम्भवतो एतपरमता । हेत्वादीति एत्थ आदिसहेन फलभूमिउपनिसासभागविसभागलक्खणनयादयो परिग्गहिता । तेसु हेतूति कारणं, यो धम्मोतिपि वुच्चति, सो पन पच्चयभावेन एकविधो । कारको सम्पापकोति दुविधो । पुन कारको आपको सम्पापकोति तिविधो । हेतुहेतु पच्चयहेतु उत्तमहेतु साधारणहेतूति चतुब्बिधो । पच्चयधम्मो कुसलो अकुसलो सद्दो अरियमग्गोति पञ्चविधो । तथा सभागहेतु असभागहेतु अज्झत्तिकहेतु बाहिरहेतु जनकहेतु परिग्गाहकहेतु साधारणहेतु असाधारणहेतु समनन्तरहेतु परम्परहेतु सहजातहेतु असहजातहेतु सासवहेतु अनासवहेतूतिआदिना अनेकविधो चाति वेदितब्बो ।

फलम्पि पच्चयुप्पन्नभावेन एकविधं । अधिगन्तब्बतोपि सम्पापकहेतुवसेन फलपरियायो लब्भतीति निब्बत्तेतब्बअधिगन्तब्बभावतो दुविधं । आपेतब्बनिब्बत्तेतब्बपत्तब्बतो तिविधं । पच्चयुप्पन्नविपाककिरियावचनत्थनिब्बानवसेन पञ्चविधं । सभागहेतुनिब्बत्तं असभागहेतुनिब्बत्तन्ति एवमादिवसेन अनेकविधज्जाति वेदितब्बं । तथा लोकियं लोकुत्तरन्ति । तत्थ लोकुत्तरं चत्तारि सामञ्जफलानि । लोकियफलं दुविधं कायिकं मानसञ्च । तत्थ कायिकं पञ्चद्वारिकं, अवसिद्धं मानसं । यञ्च ताय ताय सुत्तदेसनाय साधेतब्बं, तदपि फलन्ति ।

भूमीति सासवभूमि अनासवभूमि सङ्खत्तभूमि असङ्खत्तभूमि दस्सनभूमि भावनाभूमि पुथुज्जनभूमि सेक्खभूमि असेक्खभूमि सावकभूमि पच्चेकबुद्धभूमि सम्मासम्बुद्धभूमि ज्ञानभूमि असमाहितभूमि पटिपज्जमानभूमि पटिपन्नभूमि पठमाभूमि याव चतुत्थीभूमि कामावचरभूमि याव लोकुत्तरभूमीति बहुविधा । तत्थ सासवभूमि परित्तमहग्गता धम्मा । अनासवभूमि अप्पमाणा धम्मा । सङ्खत्तभूमि निब्बानवज्जा सब्बे सभावधम्मा । असङ्खत्तभूमि अप्पच्चया धम्मा । दस्सनभूमि पठममग्गफलधम्मा । भावनाभूमि अवसिद्धमग्गफलधम्मा । पुथुज्जनभूमि हीनमज्झिमा धम्मा । सेक्खभूमि चत्तारो अरियमग्गधम्मा हेट्ठिमा च तयो फलधम्मा । असेक्खभूमि अग्गफलधम्मा । सावकपच्चेकबुद्धबुद्धधम्मा सावकादिभूमियो । ज्ञानभूमि ज्ञानधम्मा । असमाहितभूमि ज्ञानवज्जिता धम्मा । पटिपज्जमानभूमि मग्गधम्मा । पटिपन्नभूमि फलधम्मा । पठमादिभूमियो सह फलेन चत्तारो मग्गा अपरियापन्ना धम्मा “पठमाय भूमिया पत्तिया”तिआदिवचनतो । कामावचरादिभूमियो कामावचरादिधम्मा । ये च धम्मा तेसं तेसं हारनयानं पतिट्ठानभावेन सुत्तेसु निद्धारीयन्ति, तेपि भूमियोति विज्जातब्बा ।

उपनिसाति बलवकारणं, यो उपनिस्सयपच्चयोति वुच्चति । यञ्च सन्धाय सुत्ते “दुक्खूपनिसा सद्भा सद्दूपनिसं ‘सील’न्ति याव विमुत्तूपनिसं विमुत्तिजाणदस्सन”न्ति वुत्तं । अपि च उपनिसाति तस्मिं तस्मिं समये सिद्धन्ते हृदयभूतं अब्भन्तरं वुच्चति । इधापि नेत्तिहृदयं, यं सम्मा परिगणहन्ता धम्मकथिका तस्मिं तस्मिं सुत्ते आगतधम्ममुखेन सब्बहारनययोजनाय समत्था होन्ति । किं पनेतं नेत्तिहृदयं? यदिदं एतस्सेव तेत्तिसविधस्स पकरणपदत्थसोळसस्स अट्टवीसतिविधपट्टानविभङ्गसहितस्स विसयो सह निमित्तविभागेन असङ्करतो ववत्थितो ।

सेय्यथिदं — देसनाहारस्स अस्सादादयो विसयो, तस्स अस्सादादिविभावनलक्खणत्ता । तस्स अस्सादो सुखं सोमनस्सन्ति एवमादिविभागो, तस्स निमित्तं इट्ठारम्मणादि, अयञ्च अत्थो देसनाहारविचयहारनिद्देसवण्णनायं वित्थारतो पकासितो एव । सुत्ते आगतधम्मस्स सभागविसभागधम्मावट्टनविसयो आवट्टहारो, तदुभयआवट्टनलक्खणत्ता । सुत्ते आगतधम्मानं पच्चनीकधम्मविसयो परिवत्तनहारो, पटिपक्खधम्मपरिवत्तनलक्खणत्ता । पदट्टानपरिक्खारेसु आसन्नकारणं उपनिस्सयकारणञ्च पदट्टानं, हेतु परिक्खारोति अयमेतेसं विसेसो ।

सभागविसभागधम्मा च तेसं तेसं धम्मानं अनुकूलपटिकूलधम्मा यथाक्कमं वेदितब्बा । यथा — सम्मादिट्ठिया सम्मासङ्कप्पो सभागो, मिच्छासङ्कप्पो विसभागोति इमिना नयेन सब्बं सभागविसभागतो वेदितब्बं ।

लक्खणन्ति सभावो । सो हारनयानं निद्देसे विभावितो एव ।

यं पनेतं हेतुआदिविसेसविनिमुत्तं हारनयानं योजनानिबन्धनं, सो नयो । यथाह — **लक्खणहारे** “एवं ये धम्मा एकलक्खणा किच्चतो च लक्खणतो च सामञ्जतो चा”तिआदि । तथा विचयेन हारेन विचिनित्वा युत्तिहारेन योजेतब्बाति । तथा सोधनहारादीसु सुद्धो आरम्भो होति, सो पज्जो विस्सज्जितो भवतीति एवमादि । एकत्तादयोपि नया इध नयोति गहेतब्बा ।

एवं हेतुफलादीनि उपधारेत्वा नेसं वसेन तत्थ तत्थ सुत्ते लब्भमानपदत्थनिद्धारणमुखेन यथालक्खणं एते हारा नया च योजेतब्बा । विसेसतो पन पदट्टानपरिक्खारा हेतुवसेन । देसनाविचयचतुब्यूहसमारोपना हेतुफलवसेन । तथा वेवचनपज्जत्तिओतरणसोधना फलवसेनेवाति केचि । विभत्ति हेतुभूमिवसेन । परिवत्तो विसभागवसेन । आवट्टो सभागविसभागवसेन । लक्खणयुत्तिअधिट्टाना नयवसेन योजेतब्बाति । एत्तावता च यं वुत्तं —

“सामञ्जतो विसेसेन, पदत्थो लक्खणं कमो ।

एत्तावता च हेत्वादी, वेदितब्बा हि विज्जुना”ति ॥

अयं गाथा वुत्तत्था होति ।

निद्देसवारवण्णना निट्ठिता ।

४. पटिनिद्देसवारवण्णना

१. देसनाहारविभङ्गवण्णना

५. एवं हारादयो सुखगहणत्थं गाथाबन्धवसेन सरूपतो निद्विसित्वा इदानीं तेसु हारे ताव पटिनिद्वेसवसेन विभजितुं “तत्थ कतमो देसनाहारो”ति आदि आरब्धं । तत्थ कतमोति कथेतुकम्यतापुच्छा । देसनाहारोति पुच्छितब्बधम्मनिदस्सनं । किञ्चापि देसनाहारो निद्वेसवारे सरूपतो दस्सितो, पटिनिद्वेसस्स पन विसयं दस्सेन्तो “अस्सादादीनवता”ति गाथं एकदेसेन पच्चामसति । अयं देसनाहारो पुब्बापरापेक्खो । तत्थ पुब्बापेक्खत्ते “कतमो देसनाहारो”ति पुच्छित्वा “अस्सादादीनवता”ति सरूपतो दस्सितस्स निगमनं होति । परापेक्खत्ते पन “अयं देसनाहारो किं देसयती”ति देसनाकिरियाय कत्तुनिद्वेसो होति । तेन देसनाहारस्स अन्वत्थसज्जतं दस्सेति । देसयतीति संवण्णेति, वित्थारेतीति अत्थो ।

इदानीं अनेन देसेतब्बधम्मे सरूपतो दस्सेन्तो “अस्साद”न्ति आदिमाह, तं पुब्बे वुत्तनयत्ता उत्तानमेव । तस्मा इतो परमि अवुत्तमेव वण्णयिस्साम । “कत्थ पन आगते अस्सादादिके अयं हारो संवण्णेती”ति अनुयोगं मनसिकत्वा देसनाहारेन संवण्णेतब्बधम्मं दस्सेन्तो “धम्मं वो, भिक्खवे, देसेस्सामी”ति आदिकं सब्बपरियत्तिधम्मसङ्गाहकं भगवतो छल्लक्कदेसनं एकदेसेन दस्सेति ।

तत्थ धम्मन्ति अयं धम्म-सद्वो परियत्तिसच्चसमाधिपज्जापकतिपुज्जापत्तिजेय्यादीसु बहूसु अत्थेसु दिट्ठप्पयोगो । तथा हि “इध, भिक्खु, धम्मं परियापुणाती”ति आदीसु (अ० नि० ५.७३) परियत्तिधम्मे दिस्सति । “दिट्ठधम्मो पत्तधम्मो”ति आदीसु (दी० नि० १.२९९; महाव० १८) सच्चे । “एवंधम्मा ते भगवन्तो अहेसु”न्ति आदीसु (दी० नि० २.१३, १४५) समाधिम्हि । “सच्चं धम्मो धिति चागो”ति एवमादीसु (जा० १.१.५७; १.२.१४७-१४८) पज्जायं । “जातिधम्मानं, भिक्खवे, सत्तान”न्ति एवमादीसु (दी० नि० २.३९८; म० नि० १.१३१) पकतियं । “धम्मो हवे रक्खति धम्मचारि”न्ति आदीसु (जा० १.१०.१०२; १.१५.३८५) पुज्जे । “चत्तारो पाराजिका धम्मा”ति एवमादीसु (पारा० २३३) आपत्तियं । “कुसला धम्मा अकुसलाधम्मा”ति आदीसु (ध० स० तिकमातिका १) जेय्ये । इध पन परियत्तियं दट्ठब्बोति (म० नि० अट्ठ० १.मूलपरियायसुत्तवण्णना; ध० स० अट्ठ० चित्तुप्पादकण्ड १; बु० वं० अट्ठ० १.१) ।

वोति पन अयं वो-सद्वो “हन्द दानि, भिक्खवे, पवारेमि वो”ति (सं० नि० १.२१५) एत्थ उपयोगत्थे आगतो । “सन्निपतितानं वो, भिक्खवे, द्वयं करणीय”न्ति आदीसु (म० नि० १.२७३) करणत्थे । “ये हि वो अरिया परिसुद्धकायकम्मन्ता”ति आदीसु पदपूरणे । “आरोचयामि वो, भिक्खवे”ति आदीसु (अ० नि० ७.७२) सम्पदानत्थे । इधापि सम्पदानत्थे एवाति दट्ठब्बो ।

भिक्खनसीलतादिगुणयोगेन भिक्खू, भिन्नकिलेसतादिगुणयोगेन वा । अथ वा संसारे भयं इक्खन्तीति भिक्खू । भिक्खवेति तेसं आलपनं । तेन ते धम्मस्सवने नियोजेन्तो अत्तनो मुखाभिमुखं करोति । देसेस्सामीति कथेस्सामि । तेन नाहं धम्मिस्सरताय तुम्हे अज्जं किञ्चि कारेय्यामि, अनावरणजाणेन सब्बं जेय्यधम्मं पच्चक्खकारिताय पन धम्मं देसेस्सामीति इदानीं पवत्तियमानं धम्मदेसनं पटिजानाति । आदिकल्याणन्ति आदीसु आदिम्हि कल्याणं आदिकल्याणं, आदिकल्याणमेतस्साति वा आदिकल्याणं । सेसपदद्वयेपि एसेव नयो । तत्थ सीलेन आदिकल्याणं । समाधिना मज्झेकल्याणं । पज्जाय परियोसानकल्याणं । बुद्धसुबुद्धताय वा आदिकल्याणं । धम्मसुधम्मताय मज्झेकल्याणं । सङ्घसुप्पटिपत्तिया परियोसानकल्याणं । अथ वा उग्घटितज्जुविनयनेन आदिकल्याणं । विपज्चितज्जुविनयनेन मज्झेकल्याणं नेय्यपुग्गलविनयनेन परियोसानकल्याणं । अयमेवत्थो इधाधिप्पेतो ।

अत्थसम्पत्तिया सात्थं । व्यज्जनसम्पत्तिया सब्यज्जनं । सङ्कासनादिछात्थपदसमायोगतो वा सात्थं ।

अक्खरादिछब्बज्जनपदसमायोगतो **सब्बज्जनं** । अयमेवत्थो इधाधिप्पेतो । उपनेतब्बाभावतो एकन्तेन परिपुण्णन्ति **केवलपरिपुण्णं** । अपनेतब्बाभावतो **परिसुद्धं** । सीलादिपञ्चधम्मक्खन्धपारिपूरिया वा **परिपुण्णं** । चतुरोघनित्थरणाय पवत्ति या लोका मिसनिरपेक्खताय च **परिसुद्धं** । ब्रह्मं सेट्ठं उत्तमं ब्रह्मूनं वा सेट्ठानं अरियानं चरियं सिक्खत्तयसङ्गहं सासनं **ब्रह्मचरियं पकासयिस्सामि** परिदीपयिस्सामीति अत्थो ।

एवं भगवता देसितो पकासितो च सासनधम्मो येसं अस्सादादीनं दस्सनवसेन पवत्तो, ते अस्सादादयो देसनाहारस्स विसयभूता यत्थ यत्थ पाठे सविसेसं वुत्ता, ततो ततो निद्धारित्वा उदाहरणवसेन इधानेत्वा दस्सेतुं “**तत्थ कतमो अस्सादो**”ति आदि आरब्धं । तत्थ **कामन्ति** मनापियरूपादिं ते भूमकधम्मसङ्घातं वत्थुकामं । **कामयमानस्साति** इच्छन्तस्स । **तस्स चेतं समिज्झतीति** तस्स कामयमानस्स सत्तस्स तं कामसङ्घातं वत्थु समिज्झति चे, सचे सो तं लभतीति वुत्तं होति । **अद्धा पीतिमनो** होतीति एकंसेन तुट्ठचित्तो होति । **लब्धाति** लभित्वा । **मच्चोति** सत्तो । **यदिच्छतीति** यं इच्छति । अयमेत्थ सङ्खेपो, वित्थारो पन निद्देसे (महानि० १) वुत्तनयेन वेदितब्बो । **अयं अस्सादो**ति यायं अधिप्पायसमिज्झना इच्छितलाभे पीतिमनता सोमनस्सं, अयं अस्सादेतब्बतो अस्सादो ।

तस्स चे कामयानस्साति तस्स पुग्गलस्स कामे इच्छमानस्स, कामेन वा यायमानस्स । **छन्दजातस्साति** जाततण्हस्स । **जन्तुनोति** सत्तस्स । **ते कामा परिहायन्तीति** ते वत्थुकामा केनचि अन्तरायेन विनस्सन्ति चे । **सल्लविद्धोव रूप्पतीति** अथ अयोमयादिना सल्लेन विद्धो विय पीळियतीति अत्थो । **अयं आदीनवो**ति यायं कामानं विपरिणामज्जथाभावा कामयानस्स सत्तस्स रूप्पना दोमनस्सुप्पत्ति, अयं आदीनवो ।

यो कामे परिवज्जेतीति यो भिक्खु यथावुत्ते कामे तत्थ छन्दरागस्स विक्खम्भनेन वा समुच्छिन्दनेन वा सब्बभागेन वज्जेति । यथा किं? **सप्पस्सेव पदा सिरोति**, यथा कोचि पुरिसो जीवितुकामो कण्हसप्पं पटिपथे पस्सित्वा अत्तनो पादेन तस्स सिरं परिवज्जेति, **सोमं...पे०...** **समतिवत्ततीति** सो भिक्खु सब्बं लोकं विसरित्वा ठितत्ता लोके विसत्तिकसङ्घातं इमं तण्हं सतिमा हुत्वा समतिक्कमतीति । **इदं निस्सरणन्ति** यदिदं विसत्तिकसङ्घाताय तण्हाय निब्बानारम्मणेन अरियमग्गेन समतिवत्तनं, इदं निस्सरणं ।

खेत्तन्ति केदारादिखेत्तं । **वत्थुन्ति** घरवत्थुआदिवत्थुं । **हिरज्जं वाति** कहापणसङ्घातं सुवण्णसङ्घातञ्च हिरज्जं । **वासहो** विकप्पनत्थो, सो सब्बपदेसु योजेतब्बो । **गवास्सन्ति** गावो च अस्से चाति गवास्सं । **दासपोरिस्सन्ति** दासे च पोरिसे चाति दासपोरिसं । **थियोति** इत्थियो । **बन्धूति** जातिबन्धवो । **पुथू कामेति** अज्जेपि वा मनापियरूपादिके बहू कामगुणे । **यो नरो अनुगिज्झतीति** यो सत्तो अनु अनु अभिक्कङ्कति पत्थेतीति अत्थो । **अयं अस्सादो**ति यदिदं खेत्तादीनं अनुगिज्जनं, अयं अस्सादेति वत्थुकामे एतेनाति अस्सादो ।

अबला नं बलीयन्तीति खेत्तादिभेदे कामे अनुगिज्झन्तं तं पुग्गलं कुसलेहि पहातब्बत्ता अबलसङ्घाता किलेसा बलीयन्ति अभिभवन्ति, सद्भाबलादिविरहेन वा अबलं तं पुग्गलं अबला किलेसा बलीयन्ति, अबलत्ता अभिभवन्तीति अत्थो । **मद्दन्तेनं परिस्सयाति** एनं कामगिद्धं कामे परियेसन्तं रक्खन्तञ्च सीहादयो च पाकटपरिस्सया कायदुच्चरितादयो च अपाकटपरिस्सया मद्दन्ति । **ततो नं...पे०...** **दक्कन्ति** ततो तेहि पाकटापाकटपरिस्सयेहि अभिभूतं तं पुग्गलं जातिआदिदुक्खं समुद्दे भिन्ननावं उदकं विय अन्वेति अनुगच्छतीति अत्थो । **अयं आदीनवो**ति व्यायं तण्हादुच्चरितसंकिलेसहेतुको जातिआदिदुक्खानुबन्धो, अयं आदीनवो ।

तस्माति यस्मा कामगिद्धस्स वुत्तनयेन दुक्खानुबन्धो विज्जति, तस्मा । जन्तूति सत्तो । सदा सतोति पुब्बरत्तापररत्तं जागरियानुयोगेन सतो हुत्वा । कामानि परिवज्जयेति विक्खम्भनवसेन समुच्छेदवसेन च रूपादीसु वत्थुकामेसु सब्बप्पकारं किलेसकामं अनुप्पादेन्तो कामानि परिवज्जये पजहेय्य । ते पहाय तरे ओघन्ति एवं ते कामे पहाय तप्पहानकरारियमग्गेनेव चतुब्बिधम्पि ओघं तरेय्य, तरितुं सक्कुण्येय्याति अत्थो । नावं सित्त्वाव पारगूति यथा पुरिसो उदकगहणेन गरुभारं नावं उदकं बहि सिञ्चित्वा लहुकाय नावाय अप्पकसिरेनेव पारगू भवेय्य, पारं गच्छेय्य, एवमेव अत्तभावनावं किलेसूदकगरुकं सिञ्चित्वा लहुकेन अत्तभावेन पारगू भवेय्य, पारं निब्बानं अरहत्तप्पत्तिया गच्छेय्य अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बानेनाति अत्थो । इदं निस्सरणन्ति यं कामप्पहानमुखेन चतुरोघं तरित्वा अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया निब्बानं, इदं सब्बसङ्खतनिस्सरणतो निस्सरणन्ति ।

धम्मोति दानादिपुज्जधम्मो । हवेति निपातमत्तं । रक्खति धम्मचारिन्ति यो तं धम्मं अप्पमत्तो चरति, तं धम्मचारिं दिट्ठधम्मिकसम्परायिकभेदेन दुविधतोपि अनत्थतो रक्खति पालेति । छत्तं महन्तं यथ वस्सकालेति वस्सकाले देवे वस्सन्ते यथा महन्तं छत्तं कुसलेन पुरिसेन धारितं तं वस्सतेमनतो रक्खति । तत्थ यथा तं छत्तं अप्पमत्तो हुत्वा अत्तानं रक्खन्तं छादेन्तज्च वस्सादितो रक्खति, एवं धम्मोपि अत्तसम्मापणिधानेन अप्पमत्तो हुत्वा धम्मचरियाय अत्तानं रक्खन्तंयेव रक्खतीति अधिप्पायो । एसा...पे०... चारीति एतेन वुत्तमेवत्थं पाकटतरं करोति, तं सुविज्जेय्यमेव । इदं फलन्ति दिट्ठधम्मिकेहि सम्परायिकेहि च अनत्थेहि यदिदं धम्मस्स रक्खणं वुत्तं रक्खावसानस्स च अब्भुदयस्स निष्फादनं, इदं निस्सरणं अनामसित्त्वा देसनाय निब्बत्तेतब्बताय फलन्ति ।

सब्बे धम्माति सब्बे सङ्खता धम्मा । अनत्ताति नत्थि एतेसं अत्ता कारकवेदकसभावो, सयं वा न अत्ताति अनत्ताति । इतीति एवं । यदा पज्जाय पस्सतीति यस्मिं काले विपस्सनं उस्सुक्कापेन्तो अनत्तानुपस्सनासङ्गाताय पज्जाय पस्सति । अथ निब्बिन्दति दुक्खेति अथ अनत्तानुपस्सनाय पुब्बे एव अनिच्चतादुक्खतानं सुपरिदिट्ठता निब्बिदानुपस्सनावसेन विपस्सनागोचरभूते पज्चक्खन्धदुक्खे निब्बिन्दति निब्बेदं आपज्जति । एस मग्गो विसुद्धियाति या वुत्तलक्खणा निब्बिदानुपस्सना सब्बकिलेसविसुज्जनतो विसुद्धिसङ्गातस्स अरियमग्गस्स अच्चन्तविसुद्धिया वा अमतधातुया मग्गो उपायो । अयं उपायोति यदिदं अनत्तानुपस्सनामुखेन सब्बस्मिं वट्ठस्मिं निब्बिन्दनं वुत्तं, तं विसुद्धिया अधिगमहेतुभावतो उपायो ।

“चक्खुमा...पे०... परिवज्जये”ति इमिस्सा गाथाय अयं सङ्खेपत्थो — यथा चक्खुमा पुरिसो सरीरे वहन्ते विसमानि भूमिप्पदेसानि चण्डताय वा विसमे हत्थिआदयो परिवज्जेति, एवं लोके सप्पज्जो पुरिसो सप्पज्जताय हिताहितं जानन्तो पापानि लामकानि दुच्चरितानि परिवज्जेय्याति । अयं आणत्तीति या अयं “पापानि परिवज्जेतब्बानी”ति धम्मराजस्स भगवतो आणा, अयं आणत्तीति ।

एवं विसुं विसुं सुत्तेसु आगता फलूपायाणत्तियो उदाहरणभावेन दस्सेत्वा इदानि ता एकतो आगता दस्सेतुं “सुज्जतो”ति गाथमाह ।

तत्थ सुज्जतो लोकं अवेक्खस्सु, मोघराजाति आणत्तीति “मोघराज, सब्बम्पि सङ्खारलोकं अवसवत्तितासल्लक्खणवसेन वा तुच्छभावसमनुपस्सनवसेन वा सुज्जोति पस्सा”ति इदं धम्मराजस्स वचनं विधानभावतो आणत्ति । सब्बदा सतिकिरियाय तंसुज्जतादस्सनं सम्पज्जतीति “सदा सतोति उपायो”ति वुत्तं । अत्तानुदिट्ठि ऊहच्चाति वीसतिवत्थुकं सक्कायदस्सनं उद्धरित्वा समुच्छिन्दित्वा । एवं मच्चुतरो सियाति । इदं फलन्ति

यं एवं वृत्तेन विधिना मच्चुतरणं मच्चुनो विसयातिक्कमनं तस्स यं पुब्बभागपटिपदापटिपज्जनं, इदं देसनाय फलन्ति अत्थो । यथा पन अस्सादादयो सुत्ते कत्थचि सरूपतो कत्थचि निद्धारेतब्बताय कत्थचि विसुं विसुं कत्थचि एकतो दस्सिता, न एवं फलादयो । फलादयो पन सब्बत्थ सुत्ते गाथासु वा एकतो दस्सेतब्बाति इमस्स नयस्स दस्सनत्थं विसुं विसुं उदाहरित्वापि पुन “सुज्जतो लोक”न्तिआदिना एकतो उदाहरणं कतन्ति दट्ठब्बं ।

६. एवं अस्सादादयो उदाहरणवसेन सरूपतो दस्सेत्वा इदानीं तत्थ पुग्गलविभागेन देसनाविभागं दस्सेतुं “तत्थ भगवा”तिआदि वृत्तं ।

तत्थ उग्घटितं घटितमत्तं उद्दिट्ठमत्तं यस्स निद्देसपटिनिद्देसा न कता, तं जानातीति उग्घटितञ्जू । उद्देसमत्तेन सप्पभेदं सवित्थारमत्थं पटिविज्झतीति अत्थो, उग्घटितं वा उच्चलितं उट्ठपितन्ति अत्थो, तं जानातीति उग्घटितञ्जू । धम्मो हि देसियमानो देसकतो देसनाभाजनं सङ्कमन्तो विय होति, तमेस उच्चलितमेव जानातीति अत्थो, चलितमेव वा उग्घटितं । सस्सतादिआकारस्स हि वेनेय्यानं आसयस्स बुद्धावेणिका धम्मदेसना तङ्खणपतिता एव चलनाय होति, ततो परम्परानुवत्तिया, तत्थायं उग्घटिते चलितमत्तेयेव आसये धम्मं जानाति अवबुज्झतीति उग्घटितञ्जू, तस्स **उग्घटितञ्जुस्स निस्सरणं देसयति**, तत्तकेनेव तस्स अत्थसिद्धितो । विपज्चितं वित्थारितं निद्दिट्ठं जानातीति विपज्चितञ्जू, विपज्चितं वा मन्दं सणिकं धम्मं जानातीति विपज्चितञ्जू, तस्स **विपज्चितञ्जुस्स आदीनवज्ज निस्सरणज्ज देसयति**, नातिसङ्खेपवित्थाराय देसनाय तस्स अत्थसिद्धितो । नेतब्बो धम्मस्स पटिनिद्दिसेन अत्थं पापेतब्बोति नेय्यो, मुदिन्द्रियताय वा पटिलोमग्गहणतो नेतब्बो अनुनेतब्बोति नेय्यो, तस्स **नेय्यस्स अस्सादं आदीनवं निस्सरणज्ज देसयति**, अनवसेसेत्वाव देसनेन तस्स अत्थसिद्धितो । तत्थायं पाळि —

“कतमो च पुग्गलो उग्घटितञ्जू? यस्स पुग्गलस्स सह उदाहटवेलाय धम्माभिसमयो होति । अयं वुच्चति पुग्गलो उग्घटितञ्जू ।

“कतमो च पुग्गलो विपज्चितञ्जू? यस्स पुग्गलस्स संखित्तेन भासितस्स वित्थारेन अत्थे विभजियमाने धम्माभिसमयो होति । अयं वुच्चति पुग्गलो विपज्चितञ्जू ।

“कतमो च पुग्गलो नेय्यो? यस्स पुग्गलस्स उद्देसतो परिपुच्छतो योनिसोमनसिकरोतो कल्याणमित्ते सेवतो भजतो पयिरुपासतो एवं अनुपुब्बेन धम्माभिसमयो होति । अयं वुच्चति पुग्गलो नेय्यो”ति (पु० प० १४८-१५०) ।

पदपरमो पनेत्थ नेत्तियं पटिवेधस्स अभाजनन्ति न गहितोति दट्ठब्बं । एत्थ च अस्सादो, आदीनवो, निस्सरणं, अस्सादो च आदीनवो च, अस्सादो च निस्सरणज्ज, आदीनवो च निस्सरणज्ज, अस्सादो च आदीनवो च निस्सरणज्जाति एते सत्त पट्टाननया ।

तेसु ततियछट्ठसत्तमा वेनेय्यत्तयविनयने समत्थताय गहिता, इतरे चत्तारो न गहिता । न हि केवलेन अस्सादेन आदीनवेन तदुभयेन वा कथितेन वेनेय्यविनयनं सम्भवति, किलेसानं पहानावचनतो । पज्जमोपि आदीनवावचनतो निस्सरणस्स अनुपायो एव । न हि विमुत्तिरसा भगवतो देसना विमुत्तिं तदुपायज्ज अनामसन्ती पवत्तति । तस्मा एते चत्तारो नया अनुद्धटा । सचे पन पदपरमस्स पुग्गलस्स वसेन पवत्तं संकिलेसभागियं वासनाभागियं तदुभयभागे ठितं देसनं सुत्तेकदेसं गाथं वा तादिसं एतेसं नयानं उदाहरणभावेन उद्धरति, एवं सति सत्तन्नम्पि नयानं गहणं भवेय्य । वेनेय्यविनयनं

पन तेसं सन्ताने अरियमग्गस्स उप्पादनं । तं यथावुत्तेहि एव नयेति, नावसेसेहीति इतरे इध न वुत्ता । यस्मा पन **पेटके** (पेटको० २३) —

“तत्थ कतमो अस्सादो च आदीनवो च?

यानि करोति पुरिसो, तानि अत्तनि पस्सति ।
कल्याणकारी कल्याणं, पापकारी च पापक”न्ति ॥

तत्थ यं कल्याणकारी कल्याणं पच्चनुभोति, अयं अस्सादो । यं पापकारी पापं पच्चनुभोति, अयं आदीनवो ।

अट्ठिमे, भिक्खवे, लोकधम्मा । कतमे अट्ठु? लाभोतिआदि (अ० नि० ८.६) । तत्थ लाभो यसो सुखं पसंसा, अयं अस्सादो । अलाभो अयसो दुक्खं निन्दा, अयं आदीनवो ।

तत्थ कतमो अस्सादो च निस्सरणञ्च?

“सुखो विपाको पुज्जानं, अधिप्पायो च इज्झति ।
खिप्पञ्च परमं सन्तिं, निब्बानमधिगच्छती”ति ॥ (पेटको० २३) ।

अयं अस्सादो च निस्सरणञ्च ।

द्वित्तिसिमानि, भिक्खवे, महापुरिसस्स महापुरिसलक्खणानि, येहि समन्नागतस्स महापुरिसस्स द्वेव गतियो भवन्ति अनज्जा...पे०... विवटच्छदोति सब्बं **लक्खणसुत्तं**, (दी० नि० ३.१९९) अयं अस्सादो च निस्सरणञ्च ।

तत्थ कतमो आदीनवो च निस्सरणञ्च?

“भारा हवे पञ्चक्खन्धा, भारहारो च पुग्गलो ।
भारादानं दुक्खं लोके, भारनिक्खेपनं सुखं ॥

“निक्खिपित्वा गरुं भारं, अज्जं भारं अनादिय ।
समूलं तण्हमब्बुद्दह, निच्छातो परिनिब्बुतो”ति ॥ (सं० नि० ३.२२) ।

अयं आदीनवो च निस्सरणञ्च ।

तत्थ कतमो अस्सादो च आदीनवो च निस्सरणञ्च?

“कामा हि चित्रा मधुरा मनोरमा, विरूपरूपेण मथेन्ति चित्तं ।
तस्मा अहं पब्बजितोमिह राज, अपण्णकं सामज्जमेव सेय्योति ॥ (म० नि० २.३०७; थेरगा० ७८७-७८८;
पेटको० २३) ।

अयं अस्सादो च आदीनवो च निस्सरणञ्चा”ति वुत्तं । तस्मा तेपि नया इध निद्धारेत्वा वेदितब्बा । फलादीसुपि अयं नयो लब्धति एव । यस्मा **पेटके** (पेटको० २२) “तत्थ कतमं फलञ्च उपायो च? सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो”ति गाथा (सं० नि० १.२३), इदं फलञ्च उपायो च ।

तत्थ कतमं फलञ्च आणत्ति च?

“सचे भायथ दुक्खस्स, सचे वो दुक्खमप्पियं ।

माकत्थ पापकं कम्मं, आवि वा यदि वा रहोति ॥ (उदा० ४४) ।

इदं फलञ्च आणत्ति च ।

तत्थ कतमो उपायो च आणत्ति च?

“कुम्भूपमं कायमिमं विदित्वा, नगरूपमं चित्तमिदं ठपेत्वा ।

योधेथ मारं पज्जावुधेन, जितञ्च रक्खे अनिवेसनो सिया”ति ॥ (ध० प० ४०) ।

अयं उपायो च आणत्ति च । एवं फलादीनं दुक्खसेनपि उदाहरणं वेदितब्बं । एत्थ च यो निस्सरणदेसनाय विनेतब्बो, सो उग्घटितज्जूतिआदिना यथा देसनाविभागेन पुग्गलविभागसिद्धि होति, एवं उग्घटितज्जुस्स भगवा निस्सरणं देसेतीतिआदिना पुग्गलविभागेन देसनाविभागो सम्भवतीति सो तथा दस्सितो ।

एवं येसं पुग्गलानं वसेन देसनाविभागो दस्सितो, ते पुग्गले पटिपदाविभागेन विभजित्वा दस्सेतुं “**चतस्सो पटिपदा**”तिआदि वुत्तं । तत्थ पटिपदाभिज्जाकतो विभागो पटिपदाकतो होतीति आह — “चतस्सो पटिपदा”ति । ता पनेता च समथविपस्सनापटिपत्तिवसेन दुविधा होन्ति । कथं? समथपक्खे ताव पठमसमन्नाहारतो पट्ठाय याव तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारं उप्पज्जति, ताव पवत्ता समथभावना “पटिपदा”ति वुच्चति । उपचारतो पन पट्ठाय याव अप्पना ताव पवत्ता पज्जा “अभिज्जा”ति वुच्चति ।

सा पनायं पटिपदा एकच्चस्स दुक्खा होति नीवरणादिपच्चनीकधम्मसमुदाचारगहणताय किच्छा असुखसेवनाति अत्थो, एकच्चस्स तदभावेन सुखा । अभिज्जापि एकच्चस्स दन्धा होति मन्दा असीघप्पवत्ति, एकच्चस्स खिप्पा अमन्दा सीघप्पवत्ति । तस्मा यो आदितो किलेसे विक्खम्भेन्तो दुक्खेन ससङ्खारेन सप्पयोगेन किलमन्तो विक्खम्भेति, तस्स दुक्खा पटिपदा होति । यो पन विक्खम्भितकिलेसो अप्पनापरिवासं वसन्तो चिरेन अङ्गपातुभावं पापुणाति, तस्स दन्धाभिज्जा नाम होति । यो खिप्पं अङ्गपातुभावं पापुणाति, तस्स खिप्पाभिज्जा नाम होति । यो किलेसे विक्खम्भेन्तो सुखेन अकिलमन्तो विक्खम्भेति, तस्स सुखा पटिपदा नाम होति ।

विपस्सनापक्खे पन यो रूपारूपमुखेन विपस्सनं अभिनिविसन्तो चत्तारि महाभूतानि परिग्गहेत्वा उपादारूपं परिग्गण्हाति अरूपं परिग्गण्हाति, रूपारूपं पन परिग्गण्हन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परिग्गहेतुं सक्कोति, तस्स दुक्खा पटिपदा नाम होति । परिग्गहितरूपारूपस्स पन विपस्सनापरिवासे मग्गपातुभावदन्धताय दन्धाभिज्जा नाम होति । योपि रूपारूपं परिग्गहेत्वा नामरूपं ववत्थपेन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो ववत्थपेति, ववत्थपिते च नामरूपे विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेतुं सक्कोति । तस्सापि दुक्खा पटिपदा दन्धाभिज्जा नाम होति ।

अपरो नामरूपमि ववत्थपेत्वा पच्चये परिगणहन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परिगणहाति, पच्चये च परिगहेत्वा विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेति । एवमि **दुक्खा पटिपदा दन्धाभिज्जा** नाम होति ।

अपरो पच्चयेपि परिगहेत्वा लक्खणानि पटिविज्झन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो पटिविज्झति, पटिविद्धलक्खणो च विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेति । एवमि **दुक्खा पटिपदा दन्धाभिज्जा** नाम होति ।

अपरो लक्खणानिपि पटिविज्झित्वा विपस्सनाजाणे तिक्खे सूरे सुप्पसन्ने वहन्ते उप्पन्नं विपस्सनानिकन्तिं परियादियमानो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परियादियति, निकन्तिञ्च परियादियित्वा विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेति । एवमि **दुक्खा पटिपदा दन्धाभिज्जा** नाम होति । इमिनावुपायेन इतरापि तिस्सो पटिपदा वेदितब्बा । विपस्सनापक्खिका एव पनेत्थ चतस्सो पटिपदा दट्ठब्बा ।

चत्तारो पुग्गलाति यथावुत्तपटिपदाविभागेन चत्तारो पटिपन्नकपुग्गला । तं पन पटिपदाविभागं सद्धिं हेतुपायफलेहि दस्सेतुं “**तण्हाचरितो**”तिआदि वुत्तं ।

तत्थ **चरितन्ति** चरिया, वुत्तीति अत्थो । तण्हाय निब्बत्तितं चरितं एतस्साति **तण्हाचरितो**, तण्हाय वा पवत्तितो चरितो **तण्हाचरितो**, लोभज्झासयोति अत्थो । **दिट्ठिचरितो**ति एत्थापि एसेव नयो । **मन्दो**ति मन्दियं वुच्चति अविज्जा, ताय समन्नागतो मन्दो, मोहाधिकोति अत्थो ।

सतिन्द्रियेनाति सतिया आधिपच्चं कुरुमानाय । सतिन्द्रियमेव हिस्स विसदं होति । यस्मा तण्हाचरितताय पुब्बभागे कोसज्जाभिभवेन न वीरियं बलवं होति, मोहाधिकताय न पज्जा बलवती । तदुभयेनापि न समाधि बलवा होति, तस्मा “सतिन्द्रियमेव हिस्स विसदं होती”ति वुत्तं । तेनेवाह — “सतिपट्टानेहि निस्सयेही”ति । तण्हाचरितताय चस्स किलेसविक्रम्भनं न सुकरन्ति दुक्खा पटिपदा, अविसदजाणताय दन्धाभिज्जाति पुब्बे वुत्तनयं आनेत्वा योजेतब्बं । **नित्याती**ति अरियमग्गेन वट्टदुक्खतो निग्गच्छति ।

उदत्थोति उदअत्थो, उळारपज्जोति अत्थो । पज्जासहायपटिलाभेन चस्स समाधि तिक्खो होति सम्पयुत्तेसु आधिपच्चं पवत्तेति । तेनेवाह — “समाधिन्द्रियेना”ति । विसदजाणत्ता “**खिप्पाभिज्जाया**”ति वुत्तं । समाधिपधानत्ता ज्ञानानं ज्ञानेहि निस्सयेहीति अयं विसेसो । सेसं पुरिमसदिसमेव । दिट्ठिचरितो अनित्यानिकमग्गमि नित्यानिकन्ति मज्जमानो तत्थ उस्साहबहुलत्ता वीरियाधिको होति । वीरियाधिकतायेव चस्स किलेसविक्रम्भनं सुकरन्ति सुखा पटिपदा, अविसदजाणताय पन दन्धाभिज्जाति इममत्थं दस्सेति “**दिट्ठिचरितो मन्दो**”तिआदिना । सेसं वुत्तनयमेव ।

सच्चेहीति अरियसच्चेहि । अरियसच्चानि हि लोकियानि पुब्बभागजाणस्स सम्मसनट्टानताय लोकुत्तरानि अधिमुच्चनताय मग्गजाणस्स अभिसमयट्टानताय च निस्सयानि होन्तीति । सेसं वुत्तनयमेव । एत्थ च दिट्ठिचरितो उदत्थो उग्घटितज्जू । तण्हाचरितो मन्दो नेय्यो । इतरे द्वेपि विपज्चितज्जूति एवं येन वेनेय्यत्तयेन पुब्बे देसनाविभागो दस्सितो, तदेव वेनेय्यत्तयं इमिना पटिपदाविभागेन दस्सितन्ति दट्ठब्बं ।

इदानीं तं वेनेय्यपुग्गलविभागं अत्थनययोजनाय विसयं कत्वा दस्सेतुं “**उभो तण्हाचरितो**”तिआदि वुत्तं । तण्हाय समाधिपटिपक्खत्ता तण्हाचरितो विसुज्झमानो समाधिमुखेन विसुज्झतीति आह — “**समथपुब्बङ्गमाया**”ति ।

“समथविपस्सनं युगनद्धं भावेती”ति (अ० नि० ४.१७०; पटि० म० २.१, ३) वचनतो पन सम्मादिट्ठिसहितेनेव सम्मासमाधिना निय्यानं, न सम्मासमाधिना एवाति आह — “समथपुब्बङ्गमाय विपस्सनाया”ति । “रागविरागा चेतोविमुत्तीति अरहत्तफलसमाधी”ति सङ्गहेसु वुत्तं । इध पन अनागामिफलसमाधीति वक्खति । सो हि समाधिस्मिं परिपूरकारीति । तत्थ रञ्जनट्टेन रागो । सो विरज्जति एतायाति रागविरागा, ताय **रागविरागाय**, रागप्पहायिकायाति अत्थो ।

चेतोविमुत्तियाति चेतोति चित्तं, तदपदेसेन चेत्य समाधि वुच्चति “यथा चित्तं पञ्चञ्च भावय”न्ति (सं० नि० १.२३) । पटिप्पस्सद्विवसेन पटिपक्खतो विमुच्चतीति विमुत्ति, तेन वा विमुत्तो, ततो विमुच्चनन्ति वा विमुत्ति, समाधियेव । यथा हि लोकियकथायं सञ्जा चित्तञ्च देसनासीसं । यथाह — “नानत्तकाया नानत्तसज्जिनो”ति (दी० नि० ३.३३२, ३४१, ३५७; अ० नि० ७.४४; ९.२४) “किं चित्तो त्वं, भिक्खू”ति (पारा० १३५) च, एवं लोकुत्तरकथायं पञ्जा समाधि च । यथाह — “पञ्चजाणिको सम्मासमाधी”ति (विभ० ८०४) च “समथविपस्सनं युगनद्धं भावेती”ति च । तेसु इध रागस्स उजुविपच्चनीकतो समथपुब्बङ्गमतावचनतो च चेतोगहणेन समाधि वुत्तो । तथा विमुत्तिवचनेन । तेन वुत्तं “समाधियेवा”ति । चेतो च तं विमुत्ति चाति चेतोविमुत्ति । अथ वा वुत्तप्पकारस्सेव चेतसो पटिपक्खतो विमुत्ति विमोक्खोति चेतोविमुत्ति, चेतसि वा फलविज्जाणे वुत्तप्पकाराव विमुत्तीति चेतोविमुत्ति, चेतसो वा फलविज्जाणस्स पटिपक्खतो विमुत्ति विमोक्खो एतस्मिन्ति चेतोविमुत्ति, समाधियेव । **पञ्जाविमुत्तियाति** एत्थापि अयं नयो यथासम्भवं योजेतब्बो ।

दिट्ठिया सविसये पञ्जासदिसी पवत्तीति दिट्ठिचरितो विसुज्झमानो पञ्जामुखेन विसुज्झतीति आह — “**उभो दिट्ठिचरिता विपस्सना**”तिआदि । **अविज्जाविरागा पञ्जाविमुत्तीति** अरहत्तफलपञ्जा । समथगहणेन तप्पटिपक्खतो तण्हं विपस्सनागहणेन अविज्जञ्च निद्धारेत्वा पठमनयस्स भूमिं सक्का सुखेन दस्सेतुन्ति आह — “**ये समथ...पे०... हातब्बा**”ति ।

तत्थ **समथपुब्बङ्गमा पटिपदाति** पुरिमा द्वे पटिपदा, इतरा **विपस्सनापुब्बङ्गमाति** दट्ठब्बा । **हातब्बाति** गमेतब्बा, नेतब्बाति अत्थो । विपस्सनाय अनिच्चदुक्खअनत्तसञ्जाभावतो दुक्खसञ्जापरिवारत्ता च असुभसञ्जाय इमा चतस्सो सञ्जा दस्सिता होन्ति । तप्पटिपक्खेन च चत्तारो विपल्लासाति सकलस्स सीहविक्कीळितनयस्स भूमिं सुखेन सक्का दस्सेतुन्ति आह — “**ये विपस्सना...पे०... हातब्बा**”ति ।

७. एवं पटिपदाविभागेन वेनेय्यपुगगलविभागं दस्सेत्वा इदानि तं जाणविभागेन दस्सेन्तो यस्मा भगवतो देसना यावदेव वेनेय्यविनयनत्था, विनयनञ्च नेसं सुतमयादीनं तिस्सन्नं पञ्जानं अनुक्कमेन निब्बत्तनं, यथा भगवतो देसनाय पवत्तिभावविभावनञ्च हारनयब्बापारो, तस्मा इमस्स हारस्स समुद्धितप्पकारं ताव पुच्छित्वा येन पुगगलविभागदस्सनेन देसनाभाजनं विभजित्वा तत्थ देसनायं देसनाहारं नियोजेतुकामो तं दस्सेतुं “**स्वायं हारो कथं सम्भवती**”तिआदिमाह ।

तत्थ **यस्साति** यो सो अट्ठहि अक्खणेहि विमुत्तो सोतावधानपरियोसानाहि च सम्पत्तीति समन्नागतो यस्स । **सत्थाति** दिट्ठधम्मिकसम्परायिकपरमत्थेहि यथारहं अनुसासनतो सत्था । **धम्मन्ति** यथानुसिट्ठं पटिपज्जमाने अपायेसु अपतमाने धारेतीति धम्मो, तं धम्मं । **देसयतीति** सङ्खेपवित्थारनयेहि भासति कथेति । **अज्जतरोति** भगवतो सावकेसु अज्जतरो । **गरुट्ठानीयोति** सीलसुतादिगुणविसेसयोगेन गरुकरणीयो । **सब्रह्मचारीति** ब्रह्मं वुच्चति सेट्टट्टेन सकलं सत्थुसासनं । समं सह वा ब्रह्मं चरति पटिपज्जतीति सब्रह्मचारी । **सद्धं पटिलभतीति** “सम्मासम्बुद्धो वत सो भगवा यो एवरूपस्स धम्मस्स देसेता”ति तथागते, “स्वाक्खातो वतायं धम्मो यो एवं एकन्तपरिपुण्णो एकन्तपरिसुद्धो”तिआदिना धम्मे च सद्धं लभति उप्पादेतीति अत्थो ।

तत्थाति तस्मिं यथासुते यथापरियत्ते धम्मे । **वीमंसा**ति पाळिया पाळिअत्थस्स च वीमंसनपज्जा । सेसं तस्सा एव वेवचनं । सा हि यथावुत्तवीमंसने सङ्कोचं अनापज्जित्वा उस्सहनवसेन **उस्साहना**, तुलनवसेन **तुलना**, उपपरिक्खणवसेन **उपपरिक्खा**ति च वुत्ता । अथ वा वीमंसतीति **वीमंसा**, सा पदपदत्थविचारणा पज्जा । **उस्साहना**ति वीरियेन उपत्थम्भिता धम्मस्स धारणपरिचयसाधिका पज्जा । **तुलना**ति पदेन पदन्तरं, देसनाय वा देसनन्तरं तुलयित्वा संसन्दित्वा गहणपज्जा । **उपपरिक्खा**ति महापदेसे ओतारेत्वा पाळिया पाळिअत्थस्स च उपपरिक्खणपज्जा । अत्तहितं परहितञ्च आकङ्खन्तेहि सुय्यतीति सुतं, कालवचनिच्छाय अभावतो, यथा दुद्दन्ति । किं पन तन्ति? अधिकारतो सामत्थियतो वा परियत्तिधम्मोति विज्जायति । अथ वा सवनं सुतं, सोतद्वारानुसारेण परियत्तिधम्मस्स उपधारणन्ति अत्थो । सुतेन हेतुना निब्बत्ता **सुतमयी** । पकारेण जानातीति **पज्जा** । या वीमंसा, अयं सुतमयी पज्जाति पच्चेकम्पि योजेतब्बं । **तत्था**ति यथा सुतमयी पज्जा वीमंसादिपरियायवती वीमंसादिविभागवती च, तथा **चिन्तामयी** चाति अत्थो । यथा वा सुतमयी ओरमत्तिका अनवट्ठिता च, एवं चिन्तामयी चाति दस्सेति ।

सुतेन निस्सयेनाति सुतेन परियत्तिधम्मेन परियत्तिधम्मस्सवनेन वा उपनिस्सयेन इत्थम्भूतलक्खणे करणवचनं, यथावुत्तं सुतं उपनिस्सायाति अत्थो । **वीमंसा**तिआदीसु “इदं सीलं, अयं समाधि, इमे रूपारूपधम्मा, इमे पच्चक्खन्था”ति तेसं तेसं धम्मानं सभाववीमंसनभूता पज्जा **वीमंसा** । तेसंयेव धम्मानं वचनत्थं मुञ्चित्वा सभावसरसलक्खणस्स तुलयित्वा विय गहणपज्जा **तुलना** । तेसंयेव धम्मानं सलक्खणं अविजहित्वा अनिच्चतादिरुप्पनसप्पच्चयादिआकारे च तक्केत्वा वितक्केत्वा च उपपरिक्खणपज्जा **उपपरिक्खा**, तथा उपपरिक्खिते धम्मे सविग्गहे विय उपट्ठहन्ते एवमेतेहि निज्झानक्खमे कत्वा चित्तेन अनु अनु पेक्खणा **मनसानुपेक्खणा** । एत्थ च यथा सुतमयी पज्जा यथासुतस्स धम्मस्स धारणपरिचयवसेन पवत्तनतो उस्साहजाता “उस्साहना”ति वत्तब्बतं अरहति, न एवं चिन्तामयीति इध “उस्साहना”ति पदं न वुत्तं । चिन्तनं चिन्ता, निज्झानन्ति अत्थो । सेसं वुत्तनयमेव ।

इमाहि द्वीहि पज्जाहीति यथावुत्ताहि द्वीहि पज्जाहि कारणभूताहि । सुतचिन्तामयजाणेसु हि पतिट्ठितो विपस्सनं आरभतीति । “इमासु द्वीसु पज्जासू”तिपि पठन्ति । “तेहि जातासु उप्पन्नासू”ति वा वचनसेसो योजेतब्बो । **मनसिकारसम्पयुत्तस्सा**ति रूपारूपपरिग्गहादिमनसिकारे युत्तप्पयुत्तस्स । **यं जाणं उप्पज्जती**ति वुत्तनयेन मनसिकारप्पयोगेन दिट्ठिविसुद्धिकङ्खावितरणविसुद्धिमग्गामग्गजाणदस्सनविसुद्धिपटिपदाजाणदस्सनविसुद्धीनं सम्प आदनेन विपस्सनं उस्सुक्कन्तस्स यं जाणदस्सनविसुद्धिसङ्गातं अरियमग्गजाणं उप्पज्जति, अयं **भावनामयी पज्जा**ति सम्बन्धो । तं पन दस्सनं भावनाति दुविधन्ति आह — “**दस्सनभूमियं वा भावनाभूमियं वा**”ति । यदि दस्सनन्ति वुच्चति, कथं तत्थ पज्जा भावनामयीति? भावनामयमेव हि तं जाणं, पठमं निब्बानदस्सनतो पन “दस्सन”न्ति वुत्तन्ति सफलो पठममग्गो दस्सनभूमि । सेसा सेक्खासेक्खधम्मा भावनाभूमि ।

८. इदानी इमा तिस्सो पज्जा परियायन्तरेन दस्सेतुं “**परतोघोसा**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **परतो**ति न अत्ततो, अज्जतो सत्थुतो सावकतो वाति अत्थो । **घोसा**ति तेसं देसनाघोसतो, देसनापच्चयाति अत्थो । अथ वा परतो घोसो एतिस्साति **परतोघोसा**, या पज्जा, सा सुतमयीति योजेतब्बं । **पच्चत्तसमुट्ठिता**ति पच्चत्तं तस्स तस्स अत्तनि सम्भूता । **योनिमनसिकारा**ति तेसं तेसं धम्मानं सभावपरिग्गहनादिना यथावुत्तेन उपायेन पवत्तमनसिकारा । **परतो च घोसेना**ति परतोघोसेन हेतुभूतेन । सेसं वुत्तनयमेव ।

इदानी यदत्थं इमा पज्जा उद्धटा, तमेव वेनेय्यपुग्गलविभागं योजेत्वा दस्सेतुं “**यस्सा**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **इमा** द्वेति

गणनवसेन वत्वा पुन ता **सुतमयी चिन्तामयी चा**ति सरूपतो दस्सेति । अयं उग्घटितञ्जूति अयं सुतमयचिन्तामयजाणेहि आसयपयोगपबोधस्स निष्फादितत्ता उद्देसमत्तेनेव जाननतो “उग्घटितञ्जू”ति वुच्चति । अयं **विपञ्चितञ्जू**ति चिन्तामयजाणेन आसयस्स अपरिक्खतत्ता उद्देसनिद्देसेहि जाननतो विपञ्चितञ्जू । अयं **नेय्यो**ति सुतमयजाणस्सापि अभावतो निरवसेसं वित्थारदेसनाय नेतब्बतो नेय्यो ।

९. एवं देसनापटिपदाजाणविभागेहि देसनाभाजनं वेनेय्यत्तयं विभजित्वा इदानीं तत्थ पवत्तिताय भगवतो धम्मदेसनाय देसनाहारं निद्धारित्वा योजेतुं “**सायं धम्मदेसना**”तिआदि आरब्धं ।

तत्थ **सायन्ति** सा अयं । या पुब्बे “धम्मं वो, भिक्खवे, देसेस्सामी”तिआदिना (नेत्ति० ५) पटिनिद्देसवारस्स आदितो देसनाहारस्स विसयभावेन निक्खित्ता पाळि, तमेवेत्थ देसनाहारं नियोजेतुं “सायं धम्मदेसना”ति पच्चासति । किं **देसयतीति** कथेतुकम्यतावसेन देसनाय पिण्डत्थं पुच्छित्वा तं गणनाय परिच्छिन्दित्वा सामञ्जसो दस्सेति “**चत्तारि सच्चानी**”ति । सच्चविनिमुत्ता हि भगवतो देसना नत्थीति । तस्सा च चत्तारि सच्चानि पिण्डत्थो । पवत्तिपवत्तकनिवत्तितदुपायविमुत्तस्स नेय्यस्स अभावतो चत्तारि अविपरीतभावेन सच्चानीति दट्ठब्बं । तानि “**दुक्खं समुदयं निरोधं मग्गं**”न्ति सरूपतो दस्सेति ।

तत्थ अनेकुपदवाधिद्वानभावेन कुच्छितत्ता बालजनपरिकप्पितधुवसुभसुखत्तभावविरहेन तुच्छत्ता च **दुक्खं** । अवसेसपच्चयसमवाये दुक्खस्स उप्पत्तिकारणत्ता **समुदयो** । सब्बगतिसुञ्जत्ता नत्थि एत्थ संसारचारकसङ्घातो दुक्खरोधो, एतस्मिं वा अधिगते संसारचारकसङ्घातस्स दुक्खरोधस्स अभावोतिपि **निरोधो**, अनुप्पादनरोधपच्चयत्ता वा । मारेन्तो गच्छति, निब्बानत्थिकेहि मगियतीति वा **मग्गो** । तत्थ समुदयेन अस्सादो, दुक्खेन आदीनवो, मग्गनिरोधेहि निस्सरणं । एवं यस्मिं सुत्ते चत्तारि सच्चानि सरूपतो आगतानि, तत्थ यथारुतवसेन । यत्थ पन सुत्ते चत्तारि सच्चानि सरूपतो न आगतानि, तत्थ अत्थतो चत्तारि सच्चानि उद्धरित्वा तेसं वसेन अस्सादादयो निद्धारेतब्बा । यत्थ च अस्सादादयो सरूपतो आगता, तत्थ वत्तब्बमेव नत्थि । यत्थ पन न आगता, तत्थ अत्थतो उद्धरित्वा तेसं वसेन चत्तारि सच्चानि निद्धारेतब्बानि । इध पन अस्सादादयो उदाहरणवसेन सरूपतो दस्सिताति तेहि सच्चानि निद्धारेतुं “**आदीनवो चा**”तिआदि वुत्तं ।

तत्थ “संखित्तेन पञ्चुपादानक्खन्धा दुक्खा”ति (दी० नि० २.३८७; म० नि० १.१२०; ३.३७३; विभ० २०२) वचनतो तण्हावज्जा तेभूमकधम्मा दुक्खसच्चं, ते च अनिच्चादिसभावत्ता आदीनवो, फलञ्च देसनाय साधेतब्बं । तत्थ यं लोकियं, तं सन्धाय वुत्तं “**फलञ्च दुक्खं**”न्ति । अस्सादोति तण्हाविपल्लासानम्पि इच्छितत्ता ते सन्धाय “**अस्सादो समुदयो**”ति वुत्तं । सह विपस्सनाय अरियमग्गो देसना च देसनाफलाधिगमस्स उपायोति कत्वा “**उपायो आणत्ति च मग्गो**”ति वुत्तं । निस्सरणपदे चापि अरियमग्गो निद्धारेतब्बो, न चायं सच्चविभागो आकुलोति दट्ठब्बो । यथा हि **सच्चविभङ्गे** (विभ० २०८) “तण्हा अवसिद्धा किलेसा अवसिद्धा अकुसला धम्मा सासवानि कुसलमूलानि सासवा च कुसला धम्मा समुदयसच्चभावेन विभत्ता”ति तस्मिं तस्मिं नये तंतं अवसिद्धा तेभूमकधम्मा दुक्खसच्चभावेन विभत्ता, एवमिधापि दट्ठब्बन्ति । **इमानि चत्तारि सच्चानीति** निगमनं । **इदं धम्मचक्कन्ति** यायं भगवतो चतुसच्चवसेन सामुक्कंसिका धम्मदेसना, इदं धम्मचक्कं ।

इदानीं तस्सा धम्मदेसनाय धम्मचक्कभावं **सच्चविभङ्गसुत्तवसेन** (म० नि० ३.३७१ आदयो) दस्सेतुं “**यथाह भगवा**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **इदं दुक्खन्ति** इदं जातिआदिविभागं सङ्खेपतो पञ्चुपादानक्खन्धसङ्गहं तण्हावज्जं तेभूमकधम्मजातं दुक्खस्स अधिद्वानभावेन दुक्खदुक्खादिभावेन च दुक्खं अरियसच्चन्ति अत्थो । मेति भगवा अत्तानं

निद्विसति । **बाराणसियन्ति** बाराणसीनामकस्स नगरस्स अविदूरे । पच्चेकबुद्धइसीनं आकासतो ओतरणट्टानताय **इसिपतनं** । मिगानं तत्थ अभयस्स दिन्नत्ता **मिगदायन्ति** च लद्धनामे अस्समे । उत्तरति अतिक्कमति, अभिभवतीति वा उत्तरं, नत्थि एतस्स उत्तरन्ति **अनुत्तरं** । अनतिसयं अप्पटिभागं वा । किञ्चापि भगवतो धम्मदेसना अनेकासु देवमनुस्सपरिसासु अनेकसतक्खत्तुं तेसं अरियसच्चप्पटिवेधसम्पादनवसेन पवत्तिता, तथापि सब्बपठमं अञ्जासिकोण्डञ्जप्पमुखाय अट्टारसपरिमाणाय ब्रह्मकोटिया चतुसच्चप्पटिवेधविभावनीया धम्मदेसना, तस्सा सातिसया धम्मचक्कसमञ्जाति “**धम्मचक्कं पवत्ति**”न्ति वुत्तं ।

तत्थ सतिपट्टानादिधम्मो एव पवत्तनट्टेन चक्कन्ति **धम्मचक्कं**, चक्कन्ति वा आणा । धम्मतो अनपेतत्ता धम्मञ्च तं चक्कञ्चाति **धम्मचक्कं** । धम्मेन जायेन चक्कन्तिपि **धम्मचक्कं** । यथाह — “धम्मञ्च पवत्तेति चक्कञ्चाति धम्मचक्कं, चक्कञ्च पवत्तेति धम्मञ्चाति धम्मचक्कं, धम्मेन पवत्तेतीति धम्मचक्क”न्तिआदि (पटि० म० २.४१-४२) । **अप्पटिवत्ति**यन्ति धम्मिस्सरस्स भगवतो सम्मासम्बुद्धभावतो धम्मचक्कस्स च अनुत्तरभावतो अप्पटिसेधनीयं । केन पन अप्पटिवत्तियन्ति आह “**समणेन वा**”तिआदि । तत्थ **समणेनाति** पब्बज्जं उपगतेन । **ब्राह्मणेनाति** जातिब्राह्मणेन । परमत्थसमणब्राह्मणानज्हि पटिलोमनचित्तयेव नत्थि । **देवेनाति** कामावचरदेवेन । **केनचीति** येन केनचि अवसिद्धुपारिसज्जेन । एत्तावता अट्टन्नम्पि परिसानं अनवसेसपरियादानं दट्ठब्बं । **लोकस्मिन्ति** सत्तलोके ।

तत्थाति तिस्सं चतुसच्चधम्मदेसनायं । **अपरिमाणा पदा**, **अपरिमाणा अक्खराति** उप्पटिपाटिवचनं येभुय्येन पदसङ्गहितानि अक्खरानीति दस्सनत्थं । पदा अक्खरा व्यञ्जनाति लिङ्गविपल्लासो कतोति दट्ठब्बं । **अत्थस्साति** चतुसच्चसङ्घातस्स अत्थस्स । **सङ्कासनाति** सङ्कासितब्बाकारो । एस नयो सेसेसुपि । अत्थस्साति च सम्बन्धे सामिवचनं । **इतिपिदन्ति इतीति** पकारत्थो, **पि-**सद्वो सम्पिण्डनत्थो, इमिनापि इमिनापि पकारेन इदं दुक्खं अरियसच्चं वेदितब्बन्ति अत्थो । तेन जातिआदिभेदेन यथावुत्तस्स दुक्खसच्चस्स अनेकभेदतं तंदीपकानं अक्खरपदादीनं वुत्तप्पकारं अपरिमाणतज्ज समत्थेति ।

अयं दुक्खसमुदयोति अयं कामतण्हादिभेदा तण्हावट्टस्स मूलभूता यथावुत्तस्स दुक्खस्स निब्बत्तिहेतुभावतो दुक्खसमुदयो । **अयं दुक्खनिरोधो**ति अयं सब्बसङ्खतनिस्सटा असङ्खतधातु यथावुत्तस्स दुक्खस्स अनुप्पादनरोधपच्चयत्ता दुक्खनिरोधो । **अयं दुक्खनिरोधगामिनी पटिपदा**ति अयं सम्मादिट्ठिआदिअट्ठङ्गसमूहो दुक्खनिरोधसङ्घातं निब्बानं गच्छति आरम्भणवसेन तदभिमुखीभूतत्ता पटिपदा च होति दुक्खनिरोधप्पत्तियाति दुक्खनिरोधगामिनी पटिपदा । **इतिपिदन्ति** पदस्स पन समुदयसच्चे अट्टसततण्हाविचरितेहि, निरोधसच्चे मदनिम्मदनादिपरियायेहि, मग्गसच्चे सत्तत्तिसबोधिपक्खियधम्मोहि अत्थो विभजित्वा वेदितब्बो । सेसं वुत्तनयमेव ।

एवं “द्वादस पदानि सुत्त”न्ति गाथाय सकलस्स सासनस्स छन्नं अत्थपदानं छन्नञ्च व्यञ्जनपदानं वसेन या द्वादसपदता वुत्ता, तमेव “धम्मं वो, भिक्खवे, देसेस्सामी”तिआदिना देसनाहारस्स विसयदस्सनवसेन **छक्कक्कपरियायं** (म० नि० ३.४२० आदयो) एकदेसेन उद्विसित्वा **धम्मचक्कप्पवत्तनसुत्तेन** (सं० नि० ५.१०८१; महाव० १३; पटि० म० २.३०) तदत्थस्स सङ्गहितभावदस्सनमुखेन सब्बस्सापि भगवतो वचनस्स चतुसच्चदेसनाभावं तदत्थस्स च चतुसच्चभावं विभावेन्तो “इदं दुक्खन्ति मे, भिक्खवे, बाराणसिय”न्तिआदिना **सच्चविभङ्गसुत्तं** (म० नि० ३.३७१ आदयो) उद्वेसतो दस्सेत्वा “तत्थ अपरिमाणा पदा”तिआदिना व्यञ्जनतत्थपदानि विभजन्तो द्वादसपदभावं दीपेत्वा इदानीं तेसं अज्जमज्जविसयिविसयभावेन सम्बन्धभावं दस्सेत्तुं “**तत्थ भगवा अक्खरेहि सङ्कासेती**”तिआदि वुत्तं ।

तत्थ पदावयवगहणमुखेन पदगहणं, गहिते च पदे पदत्थावबोधो गहितपुब्बसङ्केतस्स होति । तत्थ च पदावयवगहणेन विय पदगहणस्स, पदत्थावयवगहणेनापि पदत्थगहणस्स विसेसाधानं जायतीति आह — “अक्खरेहि सङ्कासेती”ति । यस्मा पन अक्खरेहि संखित्तेन दीपियमानो अत्थो पदपरियोसाने वाक्यस्स अपरियोसितत्ता पदेनेव पकासितो दीपितो होति, तस्मा “पदेहि पकासेती”ति वुत्तं । वाक्यपरियोसाने पन सो अत्थो विवरितो विवटो कतो होतीति वुत्तं “व्यञ्जनेहि विवरती”ति । यस्मा च पकारेहि वाक्यभेदे कते तदत्थो विभत्तो नाम होति, तस्मा “आकारेहि विभजती”ति वुत्तं । तथा वाक्यावयवानं पच्चेकं निब्बचनविभागे कते सो अत्थो पाकटो होतीति वुत्तं “निरुत्तीहि उत्तानीकरोती”ति । कतनिब्बचनेहि वाक्यावयवेहि वित्थारवसेन निरवसेसतो देसितेहि वेनेय्यानं चित्तपरितोसनं बुद्धिनिसानञ्च कतं होतीति आह — “निद्देसेहि पञ्जपेती”ति । एत्थ च अक्खरेहि एव सङ्कासेतीति अवधारणं अकत्वा अक्खरेहि सङ्कासेतियेवाति एवं अवधारणं दट्ठब्बं । एवञ्चि सति अत्थपदानं नानावाक्यविसयतापि सिद्धा होति । तेन एकानुसन्धिके सुत्ते छळेव अत्थपदानि, नानानुसन्धिके पन अनुसन्धिहि अनुसन्धिहि छ छ अत्थपदानि निद्दारेतब्बानि ।

“अक्खरेहि च पदेहि च उग्घटेती”तिआदिना व्यञ्जनपदानं किच्चसाधनं दस्सेति । वेनेय्यत्तयविनयमेव हि तेसं ब्यापारो । अट्टानभावतो पन सच्चप्पटिवेधस्स पदपरमो न इध वुत्तो । नेय्यगहणेनेव वा तस्सापि इध गहणं सेक्खगहणेन विय कल्याणपुथुज्जनस्साति दट्ठब्बं । अक्खरेहीतिआदीसु करणसाधने करणवचनं, न हेतुमिह । अक्खरादीनि हि उग्घटनादिअत्थानि, न उग्घटनादिअक्खरादिअत्थं । यदत्था च किरिया सो हेतु, यथा “अन्नेनवसती”ति । उग्घटेतीति सोतावधानं कत्वा समाहितचित्तानं वेनेय्यानं सङ्कासनवसेन अक्खरेहि विसेसं आदहन्तो यथा पदपरियोसाने आसयप्पटिवेधो होति, तथा यथाधिप्पेतं अत्थं सङ्केपेन कथेति उद्दिसतीति अत्थो । विपज्जयतीति यथाउद्दिट्ठं अत्थं निद्दिसति । वित्थारेतीति वित्थारं करोति, वित्थारं कत्वा आचिक्खति वा, पटिनिद्दिसतीति अत्थो । यस्मा चेत्थ उग्घटेतीति उद्दिसनं अधिप्पेतं । उद्देसो च देसनाय आदि, तस्मा वुत्तं — “उग्घटना आदी”ति । तथा विपज्जनं निद्दिसनं, वित्थरणं पटिनिद्दिसनं, निद्देसपटिनिद्देसा च देसनाय मज्झपरियोसानाति । तेन वुत्तं — “विपज्जना मज्झे, वित्थारणा परियोसान”न्ति ।

एवं “अक्खरेहि सङ्कासेती”तिआदिना छन्नं व्यञ्जनपदानं ब्यापारं दस्सेत्वा इदानि अत्थपदानं ब्यापारं दस्सेतुं “सोयं धम्मविनयो”तिआदि वुत्तं । तत्थ सीलादिधम्मो एव परियत्तिअत्थभूतो वेनेय्यविनयनतो धम्मविनयो । उग्घटीयन्तोति उद्दिसियमानो । तेनाति उग्घटितञ्जूविनयनेन । विपज्जीयन्तोति निद्दिसियमानो । वित्थारीयन्तोति पटिनिद्दिसियमानो ।

१०. एत्तावता “धम्मं वो, भिक्खवे, देसेस्सामी”ति उद्दिट्ठाय पाळिया तिविधकल्याणतं दस्सेत्वा इदानि अत्थव्यञ्जनसम्पत्तिं दस्सेतुं “छ पदानि अत्थो”तिआदि वुत्तं । तं सुविज्जेय्यं । “तेनाह भगवा”तिआदिना देसनाहारस्स विसयभावेन उद्दिट्ठं पाळिं निगमनवसेन दस्सेति । लोकुत्तरन्तिआदि “केवलपरिपुण्णं परिसुद्ध”न्ति पदानं अत्थविवरणं । तत्थ उपट्ठितं सब्बविसेसानन्ति सब्बेसं उत्तरिमनुस्सधम्मसङ्घातानं विसेसानं अधिसीलसिक्खादिविसेसानं वा उपतिट्ठनट्ठानं । “इदं नेसं पदक्कन्त”न्तिआदीनं विय एतस्स सद्विद्वि वेदितब्बा । “इदं वुच्चति तथागतपदं इतिपी”तिआदीसु इदं सिक्खत्तयसङ्गहं सासनब्रह्मचरियं तथागतगन्धहत्थिनो पटिपत्तिदेसनागमनेहि किलेसगहनं ओत्थरित्वा गतमग्गोतिपि । तेन गोचरभावनासेवनाहि निसेवितं भजितन्तिपि । तस्स महावजिरजाणसब्बज्जुतज्जाणदन्तेहि आरज्जितं तेभूमकधम्मनं आरज्जनट्ठानन्तिपि वुच्चतीति अत्थो । अतो चेतन्ति यतो तथागतपदादिभावेन वुच्चति, अतो अनेनेव कारणेन ब्रह्मनो सब्बसत्तुत्तमस्स भगवतो, ब्रह्मं वा सब्बसेट्ठं चरियन्ति पज्जायति यावदेव मनुस्सेहि सुप्पकासितत्ता यथावुत्तप्पकारेहि जायति । तेनाह भगवाति यथावुत्तत्थं पाळिं निगमनवसेन दस्सेति ।

अनुपादापरिनिब्बानत्थताय भगवतो देसनाय यावदेव अरियमग्गसम्पापनत्थो देसनाहारोति दस्सेतुं “**केसं अयं धम्मदेसना**”ति पुच्छित्वा “**योगीन**”न्ति आह । चतुसच्चकम्मद्वानभावनाय युत्तप्पयुत्ताति योगिनो । ते हि इमं देसनाहारं पयोजेन्तीति । इदं वचनं देसनाहारविभङ्गस्स यथानुसन्धिना सम्मा ठपितभावं दस्सेतुं पकरणं सङ्गायन्तोहि ठपितन्ति दट्ठब्बं । तथा हि वुत्तं “**तेनाह आयस्मा महाकच्चायनो**”ति । **नियुत्तो**ति पाळितो अस्सादादिपदत्थे निद्धारेत्वा योजितोति अत्थो ।

देसनाहारविभङ्गवण्णना निद्धिता ।

२. विचयहारविभङ्गवण्णना

११. तत्थ कतमो विचयो हारोतिआदि विचयहारविभङ्गो । तत्थायं अपुब्बपदवण्णना — **किं विचिनती**ति एत्थ “विचिनती”ति एतेन विचयसदस्स कत्तुनिद्देसतं दस्सेति । **किन्ति** पनत्थस्स हारस्स विसयो पुच्छितोति तं तस्स विसयं दस्सेतुं “**पदं विचिनती**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **पदं विचिनती**ति आदितो पट्टाय याव निगमना सुत्तस्स सब्बं पदं विचिनति । अयञ्च विचयो दुविधो सद्वतो अत्थतो च । तेसु “इदं नामपदं, इदं आख्यातपदं, इदं उपसगगपदं, इदं निपातपदं, इदं इत्थिलिङ्गं, इदं पुरिसलिङ्गं, इदं नपुंसकलिङ्गं, इदं अतीतकालं, इदं अनागतकालं, इदं वत्तमानकालं, इदं कत्तुसाधनं, इदं करणसाधनं, इदं कम्मसाधनं, इदं अधिकरणसाधनं, इदं पच्चत्तवचनं, इदं उपयोगवचनं, याव इदं भुम्मवचनं, इदं एकवचनं, इदं अनेकवचनं”न्ति एवमादिविभागवचनं, अयं सद्वतो पदविचयो । सो पनायं पदविचयो अविपरीतसभावनिरुत्तिसल्लक्खणेनेव सम्पज्जतीति दट्ठब्बं । अत्थतो पन विचयो तेन तेन पदेन वत्तब्ब अत्थसंवण्णना । सचे पन पदं पुच्छादिवसेन पवत्तं, तस्स तदत्थस्स च पुच्छादिभावो विचेतब्बोति इममत्थं दस्सेन्तो “**पज्जं विचिनती**”तिआदिमाह ।

यस्मा च सब्बो देसनाहारो विचयहारस्स विसयो सुत्तस्स विचयोति कत्वा, तस्मा वुत्तं — “**अस्सादं विचिनती**”तिआदि । यस्मा पन **अनुगीती**ति एत्थ अनुरूपा गीति अनुगीतीति अयम्पि अत्थो इच्छितो, तस्मा विचियमानस्स सुत्तपदस्स अनुरूपतो सुत्तन्तरपदानिपि अत्थुद्धारवसेन वा पदुद्धारवसेन वा आनेत्वा विचेतब्बानीति दस्सेन्तो “**सब्बे नव सुत्तन्ते विचिनती**”ति आह । **नव सुत्तन्ते**ति सुत्तगेय्यादिके नव सुत्ते, यथासम्भवतोति अधिष्पायो । अयं विचयहारस्स पदत्थनिद्देसो ।

एवं निद्देसवारे विचयहारो सङ्खेपतो निद्धितोति तं विभागेन निद्दिसित्वा पटिनिद्देसवसेन विभजन्तो यस्मा पदविचयो सुत्तस्स अनुपदं पवत्तेतब्बताय अतिभारिको न सुकरो चाति तं अनामसित्वा पज्जविस्सज्जनविचये ताव दस्सेन्तो “**यथा किं भवे**”तिआदिमाह । तत्थ **यथा किं भवे**ति येन प्रकारेण सो विचयो पवत्तेतब्बो, तं प्रकारजातं किं भवे, कीदिसं भवेय्याति अत्थो । “यथा किं भवेय्या”तिपि पाठो । पुन **यथा**ति निपातमत्तं । **आयस्मा**ति पियवचनं **अजितो**ति बावरीब्राह्मणस्स परिचारकभूतानं सोळसन्नं अज्जतरो । **पारायने**ति पारं वुच्चति निब्बानं, तस्स अधिगमूपायदेसनत्ता किञ्चापि सब्बं भगवतो वचनं “पारायन”न्ति वत्तब्बतं अरहति, सङ्गीतिकारेहि पन वत्थुगाथानुगीतिगाथादीहि सद्धिं **अजितसुत्तादीनं** (सु० नि० १०३८ आदयो; चूळनि० अजितमाणवपुच्छा ५७ आदयो, अजितमाणवपुच्छानिद्देस १ आदयो) सोळसन्नं सुत्तानं इदं नामं कतन्ति तेसज्जेव पारायनसमज्जाति आह “पारायने”ति । केचि “पारायनिको”ति पठन्ति । ते किर तापसपब्बज्जपगमनतो पुब्बे पारायनं अधीयन्ता विचरिंसु । तस्मा अयम्पि पारायनं वत्तेतीति पारायनिकोति वुत्तो । **पुच्छती**ति कस्मा वुत्तं, ननु पुच्छानिब्बत्तता अतीताति? सच्चमेतं, पुच्छनाकारं पन बुद्धियं विपरिवत्तमानं कत्वा एवमाह ।

पुच्छा च नामेसा अदिद्वजोतनापुच्छा दिद्वसंसन्दना विमतिच्छेदना अनुमतिपुच्छा कथेतुकम्यतापुच्छा
एकंसव्याकरणीया विभज्जव्याकरणीया पटिपुच्छाव्याकरणीया ठपनीया धम्माधिद्वाना सत्ताधिद्वानाति अनेकविधा । तस्मा
“किमयं पुच्छा अदिद्वजोतना”तिआदिना यथासम्भवं पुच्छा विचेतब्बा । यथा चेत्य पुच्छाविभागो, एवं
विस्सज्जनविभागोपि विस्सज्जनविचये यथासम्भवं वत्तब्बो । पुच्छासभागेन हि विस्सज्जनन्ति । इध पन विमतिच्छेदनं
सत्ताधिद्वानं पुच्छं उदाहरित्वा तत्थ विचयनाकारं दस्सेतुं “केनस्सु निवुतो लोको”तिआदिमाह ।

तत्थ केनाति कत्तरि करणवचनं । सूति निपातमत्तं, सूति वा संसये निपातो, तेनस्स पज्जस्स विमतिच्छेदनपुच्छाभावं
दस्सेति । निवुतोति पटिच्छादितो । लोकोति सत्तलोको । इच्चायस्मा अजितोति सङ्गीतिकारकवचनं । नप्पकासतीति न
पज्जायति । किस्साभिलेपनं ब्रूसीति किं अस्स लोकस्स अभिलेपनं वदसि । “किं स्वाभिलेपनं”न्तिपि पाठो, तस्स किं सु
अभिलेपनन्ति पदविभागो ।

पदानीति पज्जति एतेहि अत्थोति पदानि, वाक्यानि । पुच्छितानीति पुच्छाभावेन वुत्तानीति अत्थो । एको पज्जोति
यदिपि चत्तारि पदानि पुच्छनवसेन वुत्तानि, जातुं इच्छितो पन अत्थो एको एवाति “एको पज्जो”ति वुत्तं । तत्थ कारणमाह
“एकवत्थुपरिग्गहा”ति । इदं वुत्तं होति — किञ्चापि निवारणअप्पकासनअभिलेपनमहाभयसङ्घाता पुच्छाय गहिता चत्तारो
एते अत्था, ते पनेकं लोकं पतिगुणभूता, लोको पधानभावेन गहितोति तब्बसेन एकोवायं पज्जोति । तेनेवाह
“लोकाधिद्वान”न्तिआदि । को पन सो लोकोति? आह “लोको तिविधो”तिआदि ।

तत्थ रागादिकिलेसबहुलताय कामावचरसत्ता किलेसलोको । ज्ञानाभिज्जापरिबुद्धिया रूपावचरसत्ता भवलोको ।
आनेज्जसमाधिबहुलताय विसदिन्द्रियत्ता अरूपावचरसत्ता इन्द्रियलोको । अथ वा किलिस्सनं किलेसो, विपाकदुक्खन्ति
अत्थो । तस्मा दुक्खबहुलताय अपायेसु सत्ता किलेसलोको । तदज्जे सत्ता सम्पत्तिभवभावतो भवलोको । तत्थ ये
विमुत्तिपरिपाचकेहि इन्द्रियेहि समन्नागता सत्ता, सो इन्द्रियलोकोति वेदितब्बं । परियापन्नधम्मवसेन लोकसमज्जाति
अरियपुग्गला इध न सङ्गहन्ति ।

अविज्जाय निवुतो लोकोति चतुरङ्गसमन्नागतेन अन्धकारेण विय रथघटादिधम्मसभावप्पटिच्छादनलक्खणाय
अविज्जाय निवुतो पटिच्छादितो लोको । विविच्छाति विचिकिच्छाहेतु । “विविच्छा मच्छरिय”न्ति सङ्गहे वुत्तं । पमादाति
पमादहेतु । जप्पाभिलेपनन्ति जप्पा तण्हा अस्स लोकस्स मक्कटालेपो विय मक्कटस्स अभिलेपनं सिलेसोति ब्रूमि ।
दुक्खन्ति जातिआदिकं वट्टदुक्खन्ति अयं पदत्थो । सेसं पाळिया एव विज्जायति । इमानि चत्तारि पदानि पुच्छागाथायं
वुत्तानि “इमेही”ति विस्सज्जनगाथायं वुत्तेहि इमेहि चतूहि पदेहि विस्सज्जितानि । कथन्ति आह “पठम”न्तिआदि । तेन
यथाक्कमं पुच्छाविस्सज्जनानि वेदितब्बानीति दस्सेति ।

इदानीं तं यथाक्कमं पुच्छं विस्सज्जनज्ज सरूपतो दस्सेतुं गाथाय च अत्थं विवरितुं “केनस्सू”तिआदि वुत्तं । तत्थ
“नीवरणेही”ति पदेन वुत्तमेवत्थं पाकटं कत्वा दस्सेतुं “अविज्जानीवरणा हि सब्बे सत्ता”तिआदि वुत्तं । एत्थ च
“यथाहा”तिआदिना सुत्तन्तरदस्सनेन इमस्मिं पज्जविस्सज्जनविचये अनुगीतिविचयं दस्सेतीति दट्ठब्बं । तत्थ
परियायतोति कारणतो । नीवरणसङ्घातानं कामच्छन्दादीनम्पि कारणभावतो पटिच्छादनभावतो च एकंयेव नीवरणं वदामि,
न पन अज्जेसं नीवरणसभावानं अभावाति अत्थो । यथा च अविज्जाय सति नीवरणानं भावो, एवं अविज्जाय असति न
सन्ति नीवरणानीति दस्सेतुं “सब्बसो”तिआदि वुत्तं ।

तेनाति “अविज्जाय निवुतो लोको”ति पदेन । पठमस्स पदस्साति “केनस्सु निवुतो लोको”ति पदस्स । युत्ताति योजिता, अनुरूपाति वा अत्थो । एतेन पुच्छानुरूपता विस्सज्जनस्स दस्सिताति पुब्बापरविचयो वुत्तोति वेदितब्बं । “यो पुग्गलो नीवरणेहि निवुतो”तिआदिना विविच्छापमादानं अविज्जाय पच्चयभावं दस्सेति । निवुतो एव हि नप्पकासति । विविच्छाति विचिकिच्छा । तेनेवाह — “विविच्छा नाम वुच्चति विचिकिच्छा”ति । तत्रायं पदसिद्धि — यथा मिच्छादिट्ठिसम्मादिट्ठियो “निच्चं अनिच्च”न्तिआदिना एकंसग्गाहभावेन पवत्तन्ति, न एवमयं । अयं पन अनेकंसग्गाहभावतो “निच्चं नु खो अनिच्चं नु खो”तिआदिना विविधं विरुद्धं वा इच्छति एसतीति विविच्छाति । “सो विचिकिच्छन्तो”तिआदिना अप्पकासनस्स विविच्छापमादानं कारणभावं विवरति । सुक्के धम्मे न उप्पादियतीति न समादाय वत्तति । नप्पकासन्तीति ते अत्तनो सन्ताने अनुप्पादियमाना कुसला धम्मा तं पुग्गलं पकासं लोके अभिज्जातं न करोन्तीति अत्थो । अभिलिम्पतीति मक्कटालेपो विय मक्कटं दारुसिलादीसु पुरिसं रूपादिविसये अल्लीयापेतीति अत्थो । आसत्तिबहुलस्साति आसङ्गबहुलस्स । एवं अभिजप्पाति करित्वाति एवं परियुट्ठानट्ठायिनीति इमिना कारणेन । तत्थाति ताय तण्हाय । लोको अभिलिक्तो सिलेसेन मक्खितो विय होतीति अत्थो ।

भायति एतस्माति भयं । महन्तं भयं महब्भयं । तेनेवाह — “दुक्खमस्स महब्भय”न्ति । दुक्खं दोमनस्सन्ति दुक्खमेव विभत्तन्ति सब्बं दुक्खं विभजित्वा दस्सेतुं “तिस्सो दुक्खता”तिआदि वुत्तं । ओधसोति कदाचि अत्तूपक्कममूलाय कदाचि परूपक्कममूलायातिआदिना विभागेन दुक्खदुक्खताय मुच्चनका विसेसेन रूपावचरा । तथाति ओधसो कदाचि करहचीति एवं आकट्ठति । विपरिणामदुक्खताय मुच्चनका उपेक्खासमापत्तिबहुला विसेसेन अरूपावचरसत्ता । अप्पाबाधाति पदं दुक्खदुक्खताय मुच्चनस्स कारणवचनं । दीघायुकाति विपरिणामदुक्खताय । अरूपदेवा हि लोके विसेसतो दीघायुकाति । इदञ्च मुच्चनमच्चन्तिकं । यस्मा च दुक्खा वेदनापि सङ्खतत्ता अनिच्चतादिसङ्खारदुक्खसभावा एव, तस्मा यतो मुच्चनमच्चन्तिकं, तं अनवसेसपरियादानवसेन सङ्गहिहत्वा दस्सेतुं “सङ्खारदुक्खताय पना”तिआदिमाह ।

तत्थ उपादियतीति उपादि, विपाकक्खन्धा कटत्ता च रूपं । उपादिस्स सेसं उपादिसेसं, तं नत्थि एतिस्साति अनुपादिसेसा, निब्बानधातु, ताय अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया, इत्थम्भूतलक्खणे चायं करणनिद्देशो । निब्बानधातूति च निब्बायनमत्तं । तस्माति यस्मा सकललोकव्यापिनी सब्बसङ्गाहिनी च सङ्खारदुक्खता, तस्मा । लोकस्साति सम्बन्धे सामिवचनं । तेन “दुक्खमस्सा”ति पदस्स अत्थं दस्सेति । एवमेत्थ लोकस्स नीवरणादीनि अजानन्तेन, समयन्तरपरिचयेन वा तत्थ संसयपक्खन्देन एकंसेनेव व्याकातब्बत्ता सत्ताधिट्ठाना पुच्छा कता, सा च अजाननस्स, संसयस्स वा नीवरणादिविसयताय चतुब्बिधा । पाळियं पन नीवरणादीनं लोको आधारभावेन गाथायं वुत्तोति एको पज्हाति दस्सितन्ति । अयमेत्थ पुच्छाविचयो । विस्सज्जनविचयोपि अदिट्ठजोतिनी विस्सज्जना विमतिच्छेदिनी चातिआदिना पुच्छाविचये वुत्तनयानुसारेण वेदितब्बो ।

एवं एकाधारं पुच्छं दस्सेत्वा इदानीं अनेकाधारं दस्सेतुं “सवन्ति सब्बधी”तिआदि वुत्तं । तत्थ सवन्तीति सन्दन्ति । सब्बधीति सब्बेसु रूपादीसु आयतनेसु । सोताति तण्हादिसोता । किं निवारणन्ति तेसं किं आवरणं का रक्खा । संवरं ब्रूहीति तं नेसं नीवरणसङ्घातं संवरं कथेहि । केन सोता पिथीयरेति केन धम्मेन तण्हादिसोता पिथियन्ति पच्छिज्जन्तीति अयमेत्थ पदत्थो । सेसं पाळिवसेनेव आवि भविस्सति ।

ते द्वे पज्हाति यदिपि इमिस्सा गाथाय पुच्छावसेन पवत्ताय चत्तारि पदानि चत्तारि वाक्यानि । जातुं इच्छितस्स पन अत्थस्स दुविधत्ता ते द्वे पज्हा । कस्माति चे? “इमेहि बह्वाधिवचनेन पुच्छिता”ति आह । तत्थायं सङ्खेपत्थो — इमे एताय

गाथाय गहिता अत्था यस्मा बहूनि अधिकिच्च पवत्तवचनेन पुच्छिता, तस्मा ते द्वे पज्हाति। एकतो उपरि बहूति हि सासनवोहारो, तमेव पुच्छाय दुविधत्थविसयतं विवरितुं “एवं”न्तिआदि वुत्तं। तस्सत्थो — याहि जातिव्यसनादिसङ्घाताहि पाणवधादीहि एव वा दुग्गतिहेतुभूताहि आपदाहि समं सह, सब्बथा वा अयं लोको आपन्नो अज्झोत्थटो। तंनिमित्तेहि दसहि किलेसवत्थूहि संकिलिद्धो च, तस्स तं आपन्नाकारं संकिलिद्धाकारञ्च बुद्धियं कत्वा आह — “एवं समापन्नस्स एवं संकिलिद्धस्सा”ति। वोदायति सुज्झति एतेनाति वोदानं, समथविपस्सना। वुट्ठाति एतेन निमित्ततो पवत्ततो चाति वुट्ठानं, अरियमग्गो।

असमाहितस्साति नानारम्मणेसु विक्खित्तचित्तस्स। सवन्तीति पवत्तन्ति। अभिज्झातिआदि असमाधानहेतुदस्सनं। तेनेवाह — “एवं असमाहितस्सा”ति। “यथाह भगवा”तिआदिना इधापि अनुगीतिविचयं दस्सेति। सोतानं सवनं येभुय्येन अनुरोधवसेनेवाति आह — “सवति मनापिकेसु रूपेसू”ति। एत्थ च चक्खादयो सोतानं द्वारभावेन पवत्तमाना उपचारवसेन सयं सवन्ता विय वुत्ता। इतीति एवं। सब्बाति सब्बस्मा। सब्बथाति सब्बप्पकारेन। इदं वोदानन्ति इदं “परियुट्ठानविघात”न्ति वुत्तं परियुट्ठानप्पहानं वोदानं।

विस्सज्जनगाथाय सति तेसं निवारणन्ति विपस्सनासम्पयुत्ता सति कुसलाकुसलानं धम्मनं गतियो समन्वेसमाना तेसं सोतानं निवारणन्ति। सोतानं संवरं ब्रूमीति तमेव सतिं सोतानं संवरं ब्रूमि। पज्जायेते पिधीयेरेति रूपादीसु अनिच्चतादिपटिवेधसाधिकाय मग्गपज्जाय एते सोता सब्बसो पिधीयन्ति, उप्पज्जितुं अप्पदानवसेन समुच्छिज्जन्तीति अत्थो।

नाविज्झतीति अभिज्झादिप्पवत्तिद्वारभावेन चित्तसन्तानं, पुग्गलं वा नाकट्ठति। अनुसयप्पहानं इध पिधानं अधिप्पेतन्ति आह — “पज्जाय अनुसया पहीयन्ती”ति। यस्मा अनुसयनिमित्तं परियुट्ठानं अनुसयाभावे न होतीति आह “अनुसयेसू”तिआदि। इदानि तमेवत्थं उपमाय विभावेन्तो “तं यथा खन्धवन्तस्सा”तिआदिमाह। एत्थापि सोतानं निवारणसङ्घातं संवरं पिधानञ्च अजानन्तेन तत्थ वा संसयितेन एकंसिकत्ता धम्माधिद्वाना पुच्छा कताति इध पुच्छाविचयो वुत्तनयेनेव विस्सज्जनविचयो च वेदितब्बो।

एत्थ च येन अधिप्पायेन “केनस्सु निवुतो लोको”ति गाथाय (सु० नि० १०३८; चूळनि० अजितमाणवपुच्छा ५७, अजितमाणवपुच्छानिद्देस १; नेत्ति० ४५) सतिपि निवारणादीनं चतुन्नं पुच्छितब्बभावे एको पज्हाति वुत्तं। तेन ताव सोतानंयेव संवरो पिधानञ्च पुच्छितन्ति सोते एकत्थवसेन गहेत्वा पुच्छाय एकाधिद्वानभावतो एको पज्हाति वत्तब्बं सिया। सोतानं वा बहुभावतो बहूति यत्तका सोता, तत्तका पज्हाति। येन पन अधिप्पायेन “सवन्ति सब्बधि सोता”ति गाथाय (सु० नि० १०४०; चूळनि० अजितमाणवपुच्छा ५९, अजितमाणवपुच्छानिद्देस ३; नेत्ति० ४५) सोते अनामसित्वा संवरपिधानानं वसेन “द्वे पज्हा”ति वुत्तं। तेन पठमगाथायं सतिपि निवारणादीनं लोकाधारभावे लोकं अनामसित्वा निवारणादीनं विभागेन चत्तारो पज्हातिपि वत्तब्बन्ति अयं नयो दस्सितोति दट्ठब्बं।

इदानि यस्मा पुच्छन्तो न केवलं पुब्बे अत्तना रचितनियामेनेव पुच्छति, अथ खो देसनाकाले वुत्तधम्मस्स अनुसन्धिं गहेत्वापि पुच्छति, तस्मा तस्स अनुसन्धिं पुच्छाय विचेतब्बाकारं दस्सेन्तो “यानि सोतानी”ति गाथाय अनन्तरं “पज्जा चेव सति चा”ति गाथमाह। तस्सायं सङ्खेपत्थो — यायं भगवता वुत्ता पज्जा, या च सति यच्च तदवसेसं नामरूपं, एतं सब्बम्पि कत्थ निरुज्झति, एतं मे पुट्ठो पब्रूहीति।

विस्सज्जनगाथायं पनस्स यस्मा पज्जासतियो नामेनेव सङ्गहं गच्छन्ति, तस्मा ता विसुं न वुत्ता। अयञ्चेत्थ सङ्खेपत्थो – यं मं त्वं, अजित, एतं पज्जं अपुच्छि – “कत्थेतं उपरुज्झती”ति अनन्तरगाथायं (सु० नि० १०४२; चूळनि० अजितमाणवपुच्छा ६१, अजितमाणवपुच्छानिद्देस ५; नेत्ति० ११, ४५), यत्थ तं असेसं उपरुज्झति, तं ते वदामि। तस्स हि विज्जाणस्स निरोधेन सहेव अपुब्बं अचरिमं एत्थेतं उपरुज्झति, एत्थेव विज्जाणस्स निरोधेन निरुज्झति, एतं विज्जाणनिरोधं तस्स निरोधो नातिवत्ततीति वुत्तं होतीति। **अयं पज्जे अनुसन्धिं पुच्छतीति** अनन्तरगाथायं सोतानं परियुट्ठानानुसयप्पहानकिच्चेन सद्धिं सति पज्जा च वुत्ता, तं सुत्वा तप्पहाने पज्जासतीसु तिट्ठन्तीसु तासं सन्निस्सयेन नामरूपेन भवितव्वं, तथा च सति वट्ठति एव। कत्थ नु खो इमासं सनिस्सयानं पज्जासतीनं असेसनिरोधोति इमिना अधिप्पायेन अयं पुच्छा कताति आह – “**अयं पज्जे... पे०... धातु**”न्ति। तत्थ अनुसन्धीयति देसना एतायाति अनुसन्धि।

याय पटिपदाय अनुपादिसेसं निब्बानधातुं अधिगच्छन्ति, तं चतुसच्चकम्मट्टानभावनासङ्घातं पटिपदं सह विसयेन दस्सेतुं “**तीणि च सच्चानी**”तिआदि वुत्तं। तत्थ **सङ्खतानीति** समेच्च सम्भूय पच्चयेहि कतानीति सङ्खतानि। **निरोधधम्मानीति** निरुज्झनसभावानि। **दुक्खं समुदयो मग्गोति** तेसं सरूपदस्सनं। निरोधो पन कथन्ति आह “**निरोधो असङ्खतो**”ति। सो हि केनचि पच्चयेन न सङ्खतोति **असङ्खतो**। सह विसयेन पहातव्वपहायकसभावेसु अरियसच्चेसु पहायकविभागमुखेन पहातव्वविभागं दस्सेतुं “**तत्थ समुदयो**”तिआदि वुत्तं।

तत्थ **अविज्जावसेसाति** दस्सनमग्गेन पहीनावसेसा अविज्जाति अत्थो। अयञ्च सेस-सद्दो कामच्छन्दो व्यापादो मानो उद्भवन्ति एत्थापि योजेतव्वो। यथा हि अविज्जा, एवं एतेपि धम्मा अपायगमनीयसभावा पठममग्गेन पहीयन्ति एवाति। “**अविज्जानिरवसेसा**”तिपि पाठो, एत्थापि यथावुत्तेसु कामच्छन्दादिपदेसुपि निरवसेस-सद्दो योजेतव्वो। सावसेसज्झि पुरिममग्गद्वयेन कामच्छन्दादयो पहीयन्ति, इतरेहि पन निरवसेसन्ति। **तेधातुके इमानि दस संयोजनानीति** एत्थ **तेधातुकेति** संयोजनानं विसयदस्सनं। तत्थ हि तानि संयोजनवसेन पवत्तन्ति।

१२. अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं अधिट्ठायाति तं पहायकं पत्वा। **यं पनाति** एत्थ यन्ति हेतुअत्थे निपातो। **इदं खये जाणन्ति** येन जाणेन हेतुभूतेन “**खीणा मे जाती**”ति अत्तनो जातिया खीणभावं जानाति, इदं एवं पच्चवेक्खणस्स निमित्तभूतं अरहत्तफलजाणं खये जाणं नाम। **नापरं इत्थत्तायाति पजानातीति** एत्थापि यन्ति आनेतव्वं “**यं नापरं इत्थत्तायाति पजानाती**”ति। **इदं अनुप्पादे जाणन्ति** इधापि पुब्बे वुत्तनयेनेव अरहत्तफलजाणवसेन अत्थो योजेतव्वो। **अट्ठसालिनिं** (ध० स० अट्ठ० चित्तुप्पादक्कण्ड १३५-१४२) पन “**खये जाणं किलेसक्खयकरे अरियमग्गे जाणन्ति वुत्तं**। अनुप्पादे जाणं पटिसन्धिवसेन अनुप्पादभूते तंतंमग्गवज्झकिलेसानं अनुप्पादपरियोसाने उप्पन्ने अरियफले जाण”न्ति वुत्तं। इध पन उभयम्पि अरहत्तफलजाणवसेनेव विभत्तं। तेनेवाह – “**इमानि द्वे जाणानि अज्जाताविन्द्रियं**”न्ति, “**आरम्मणसङ्केतेन द्वे नामानि लब्धन्ती**”ति च।

अज्जिन्द्रियं हेट्ठिमेसु तीसु फलेसु, उपरिमेसु च तीसु मग्गेसु उप्पत्तिया पुनप्पुनं उप्पज्जमानम्पि अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं विय पठमफलुप्पत्तिया अग्गफलुप्पत्तिया अनुप्पादनिरोधेन निरुज्झतीति आह – “**यञ्च अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं**”न्तिआदि। एतेन पहातव्वधम्मा विय दस्सनभावनाहि अग्गफलुप्पत्तिया तदवसेसफलधम्मापि अनुप्पादनिरोधेन निरुज्झन्ति। को पन वादो तेभूमकधम्मानन्ति दस्सेति, एका पज्जा अज्जाताविन्द्रियत्ता। यदि एका, कथं द्विधा वुत्ताति आह “**अपि चा**”तिआदि। **आरम्मणसङ्केतेनाति** खये अनुप्पादेति इमाय आरम्मणसमज्जाय। **सा पजाननट्ठेन पज्जाति** या पुब्बे सोतानं पिधानकिच्चा वुत्ता पज्जा, सा पजाननसभावेन

पञ्जा । इतरा पन यथादिदं यथागहितं आरम्भणं अपिलापनद्वेन ओगाहनद्वेन सतीति ।

१३. एवं “पञ्जा चेव सति चा”ति पदस्स अत्थं विवरित्वा इदानीं “नामरूप”न्ति पदस्स अत्थं विवरन्तो “तत्थ ये पञ्चुपादानक्खन्धा, इदं नामरूप”न्ति आह । नामरूपञ्च विभागेन दस्सेन्तो सुखग्गहणत्थं पाकटनामरूपमेव विभावेतुं “तत्थ ये”ति आदिमाह । तग्गहणेनेव हि सहचरणादिना तदञ्जे चित्तचेतसिका रूपधम्मा च गहिता होन्तीति । नामग्गहणेन चेत्य खन्धत्तयमेव गहितन्ति “नामरूपं विज्जाणसम्पयुत्त”न्ति वुत्तं । तं पन रूपं सम्पयुत्तन्ति? नयिदं सम्पयुत्तपच्चयवसेन वुत्तं । पचुरजनस्स पन अविभागेन गहणीयसभावं सन्धाय वुत्तन्ति ददुब्बं ।

गाथाय अनुपादिसेसा निब्बानधातु पुच्छिताति तं चतुरिद्विपादमुखेन अरियमग्गाधिगमेन पत्तब्बन्ति दस्सेन्तो इद्विपादभावनामूलभूतानि इन्द्रियानि सतिपञ्जाहि निद्वारेतुं “तत्थ सति च पञ्जा च चत्तारि इन्द्रियानी”ति आह । कुसलाकुसलानं धम्मानं गतियो समन्वेसमाना सति सिज्झन्ती एकन्तेन समाधिं निष्फादेति । सतिग्गहणेन चेत्य परियुट्ठानप्पहानं इधाधिप्पेतन्ति आह — “सति द्वे इन्द्रियानि, सतिन्द्रियञ्च समाधिन्द्रियञ्चा”ति । तथा अनुसयसमुग्धातविधायिनी पञ्जा सिज्झमाना न विना चतुब्बिधसम्मप्पधानवीरियं सिज्झतीति वुत्तं — “पञ्जा द्वे इन्द्रियानि पञ्चिन्द्रियञ्च वीरियिन्द्रियञ्चा”ति ।

या इमेसु चतूसु इन्द्रियेसूति इमेसु सतिआदीसु चतूसु इन्द्रियेसु निस्सयपच्चयताय अधिद्वानभूतेसु तंसहजाता एव या सद्दहना । “इमेहि चतूहि इन्द्रियेही”तिपि पाळि, तस्सा इमेहि चतूहि इन्द्रियेहि सम्पयुत्ताति वचनसेसो, आरम्भणे अभिप्पसादलक्खणा सद्धा कत्तुकामतासभावस्स छन्दस्स विसेसपच्चयो होतीति आह — “या सद्धाधिपतेय्या चित्तेकग्गता, अयं छन्दसमाधी”ति । समाहिते चित्तेति विपस्सनासमाधिना समाहिते चित्ते । इदं पहानन्ति विक्खम्भनप्पहानसाधको समाधि पहानन्ति वुत्तो पजहति एतेनाति कत्वा । “पधान”न्तिपि पाठो, अग्गोति अत्थो । तथा हि “समाधि एकोदी”ति वुच्चति ।

“अस्सासपस्सासा”ति आदिना कायवचीचित्तसङ्खारसीसेन तंसमुट्ठापका वीरियसङ्खाराव गहिता । ते हि याव भावनानिष्फत्ति ताव एकरसेन सरणतो सङ्कप्पेतब्बतो च सरसङ्कप्पा”ति वुत्ता “एवं मे भावना होतू”ति यथा इच्छिता, तथा पवत्तिया हेतुभावतो । तदुभयन्ति छन्दसमाधिसङ्घातञ्च पधानसङ्खारसङ्घातञ्च वीरियन्ति तं उभयं । उभयमेव हि उपचारवसेन अज्जं विय कत्वा “छन्दसमाधिप्पधानसङ्खारसमन्नागतं इद्विपाद”न्ति वुत्तं । अभिन्नम्पि हि उपचारवसेन भिन्नं विय कत्वा वोहरन्ति, यथा “सिलापुत्तकस्स सरीर”न्ति ।

तत्थ इज्झतीति इद्वि, समिज्झति निष्फज्जतीति अत्थो । इज्झन्ति वा ताय सत्ता इद्धा वुद्धा उक्कंसगता होन्तीति इद्वि, पज्जति एतेनाति पादो, पठमेन अत्थेन इद्वि एव पादो इद्विपादो, इद्विकोट्टासोति अत्थो । दुतियेन अत्थेन इद्विया पादो पतिट्ठा अधिगमूपायोति इद्विपादो । तेन हि उपरूपरिविसेससङ्घातं इद्वि पज्जन्ति पापुणन्ति । विवेकनिस्सितन्ति तदङ्गविवेकनिस्सितं समुच्छेदविवेकनिस्सितं निस्सरणविवेकनिस्सितञ्च इद्विपादं भावेतीति अत्थो । तथा हि अयं इद्विपादभावनानुयुत्तो योगी विपस्सनाक्खणे किच्चतो तदङ्गविवेकनिस्सितं अज्झासयतो निस्सरणविवेकनिस्सितं । मग्गक्खणे पन किच्चतो समुच्छेदविवेकनिस्सितं आरम्भणतो निस्सरणविवेकनिस्सितं इद्विपादं भावेतीति । एस नयो विरागनिस्सितन्ति आदीसु ।

विवेकत्ता एव हि विरागादयो, केवलञ्चेत्थ वोस्सग्गो दुविधो परिच्चागवोस्सग्गो च पक्खन्दनवोस्सग्गो चाति । तत्थ

परिच्चागवोस्सगो विपस्सनाक्खणे तदङ्गवसेन, मग्गक्खणे समुच्छेदवसेन किलेसप्पहानं । पक्खन्दनवोस्सगो विपस्सनाक्खणे तन्निन्नभावेन, मग्गक्खणे आरम्मणकरणवसेन निब्बानपक्खन्दनं । तदुभयम्पि इमस्मिं लोकियलोकुत्तरमिस्सके अत्थसंवण्णनानये युज्जति । तथा हि अयं पठमिद्धिपादो यथावुत्तेन पकारेण किलेसे परिच्चजति निब्बानञ्च पक्खन्दति । **वोस्सगपरिणामिन्ति** इमिना पन वचनेन वोस्सगत्थं परिणमन्तं परिणतञ्च परिपच्चन्तं परिपक्कञ्चाति अत्थो । अयञ्हि इद्धिपादभावनानुयुत्तो योगी यथा पठमो इद्धिपादो किलेसपरिच्चागवोस्सगत्थं निब्बानपक्खन्दनवोस्सगत्थञ्च परिपच्चति, यथा च परिपक्को होति, तथा नं भावेतीति । सेसिद्धिपादेसुपि एसेव नयो । अयं पन विसेसो — यथा छन्दं जेट्ठकं कत्वा पवत्तितो समाधि **छन्दसमाधि** । एवं वीरियं चित्तं वीमंसं जेट्ठकं कत्वा पवत्तितो समाधि **वीमंसासमाधीति** ।

१४. न केवलं चतुत्थइद्धिपादो एव समाधिजाणमूलको, अथ खो सब्बोपीति दस्सेतुं “**सब्बो समाधि जाणमूलको जाणपुब्बङ्गमो जाणानुपरिवत्ती**”ति वुत्तं । यदि एवं कस्मा सो एव वीमंसासमाधीति वुत्तोति? वीमंसं जेट्ठकं कत्वा पवत्तितत्ताति वुत्तोवायमत्थो । तत्थ पुब्बभागपज्जाय **जाणमूलको** । अधिगमपज्जाय **जाणपुब्बङ्गमो** । पच्चवेक्खणपज्जाय **जाणानुपरिवत्ति** । अथ वा पुब्बभागपज्जाय **जाणमूलको** । उपचारपज्जाय **जाणपुब्बङ्गमो** । अप्पनापज्जाय **जाणानुपरिवत्ति** । उपचारपज्जाय वा **जाणमूलको** । अप्पनापज्जाय **जाणपुब्बङ्गमो** । अभिज्जापज्जाय **जाणानुपरिवत्तीति** वेदितब्बं ।

यथा पुरेति यथा समाधिस्स पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणानुपरिवत्तिभावेन पुरे पुब्बे अतीतासु जातीसु असङ्ख्येय्येसुपि संवट्ठिविट्ठेसु अत्तनो परेसञ्च खन्धं खन्धूपनिबद्धञ्च दुप्पटिविज्झं नाम नत्थि, तथा पच्छा समाधिस्स अनागतंसजाणानुपरिवत्तिभावेन अनागतासु जातीसु असङ्ख्येय्येसुपि संवट्ठिविट्ठेसु अत्तनो परेसञ्च खन्धं खन्धूपनिबद्धञ्च दुप्पटिविज्झं नाम नत्थीति अत्थो ।

यथा पच्छाति यथा समाधिस्स चेतोपरियजाणानुपरिवत्तिभावेन अनागतेसु सत्तसु दिवसेसु परसत्तानं चित्तं दुप्पटिविज्झं नाम नत्थि, तथा पुरे अतीतेसु सत्तसु दिवसेसु परसत्तानं चित्तं दुप्पटिविज्झं नाम नत्थीति अत्थो । **यथा दिवाति** यथा दिवसभागे सूरियालोकेन अन्धकारस्स विधमितत्ता चक्खुमन्तानं सत्तानं आपाथगतं चक्खुविज्जेय्यं रूपं सुविज्जेय्यं । **तथा रत्तिन्ति** तथा रत्तिभागे चतुरङ्गसमन्नागतेपि अन्धकारे वत्तमाने समाधिस्स दिब्बचक्खुजाणानुपरिवत्तिताय दुप्पटिविज्झं रूपायतनं नत्थि ।

यथा रत्तिं तथा दिवाति यथा च रत्तियं तथा दिवापि अतिसुखुमं केनचि तिरोहितं यञ्च अतिदूरे, तं सब्बरूपं दुप्पटिविज्झं नाम नत्थि । यथा च रूपायतने वुत्तं, तथा समाधिस्स दिब्बसोतजाणानुपरिवत्तिताय सद्दायतने च नेतब्बं । तेनेवाह “**इति विवटेन चेतसा**”तिआदि । तत्थ **अपरियोनद्धेनाति** अभिज्जाजाणस्स पारिबन्धककिलेसेहि अनज्झोत्थटेन, अपरियोनद्धत्ता एव सप्पभासं चित्तं । एतेनेव समाधिस्स इद्धिविधजाणानुपरिवत्तितापि वुत्ता एवाति दट्ठब्बं । **पञ्चिन्द्रियानीति** इद्धिपादसम्पयुत्तानि सेक्खस्स पञ्चिन्द्रियानि अधिप्पेतानीति आह “**कुसलानी**”ति । **चित्तसहभूनीति**आदि तेसं विज्जाणनिरोधेन निरोधदस्सनत्थं आरद्धं । तथा “**नामरूपज्जा**”तिआदि । तेनेतं दस्सेति “न केवलं पञ्चिन्द्रियानि एव, अथ खो नामरूपञ्च विज्जाणहेतुकं विज्जाणस्स निरोधा निरुज्झती”ति ।

तस्साति विज्जाणस्स । हेतूति तण्हाअविज्जादिको । **अनाहारन्ति** पदस्स अत्थविवरणं । **अनभिनन्दितन्ति** अभिनन्दनभूताय तण्हाय पहीनत्ता एव अपत्थितं । ततो एव **अप्पटिसन्धिकं** विज्जाणं तं निरुज्झति । यथा च विज्जाणं, एवं

नामरूपमि विज्जाणसङ्घातस्स हेतुनो पच्चयस्स च अभावा तप्पच्चयानं सङ्घारादीनं अभावा अहेतु अप्पच्चयं । सेसं पाकटमेव । पुच्छाविस्सज्जनविचयोपि वुत्तनयानुसारेण वेदितब्बो ।

एवं अनुसन्धिपुच्छमि दस्सेत्वा हेट्ठा सत्ताधिट्ठाना धम्माधिट्ठाना च पुच्छा विसुं विसुं दस्सिताति इदानी ता सह दस्सेतुं “ये च सङ्घातधम्मासे”तिआदि आरब्धं । तत्थायं पदत्थो — सङ्घातधम्माति अनिच्चादिवसेन परिवीमंसितधम्मा, अरहतं एतं अधिवचनं । सेक्खाति सीलादीनि सिक्खमाना अवसेसा अरियपुग्गला । पुथूति बहू सत्तजना । तेसं मे निपको इरियं, पुट्ठो पबूहीति तेसं सेखासेखानं निपको पण्डितो त्वं भगवा पटिपत्तिं पुट्ठो मे बूहीति । सेसं पाळिवसेनेव विज्जायति ।

१५. किस्साति किस्स हेतु, केन कारणेनाति अत्थो । सेखासेखविपस्सना पुब्बङ्गमप्पहानयोगेनाति सेखे असेखे विपस्सनापुब्बङ्गमप्पहाने च पुच्छनयोगेन, पुच्छाविधिनाति अत्थो ।

विस्सज्जनगाथायं कामेसु नाभिगिज्जेय्याति वत्थुकामेसु किलेसकामेन न अभिगिज्जेय्य । मनसानाविलो सियाति ब्यापादवितक्कादयो कायदुच्चरितादयो च मनसो आविलभावकरे धम्मे पजहन्तो चित्तेन अनाविलो भवेय्य । यस्मा पन असेक्खो अनिच्चतादिवसेन सब्बधम्मनं परितुलितत्ता कुसलो सब्बधम्मेसु कायानुपस्सनासतिआदीहि च सतो सब्बकिलेसानं भिन्नत्ता उत्तमभिक्खुभावं पत्तो च हुत्वा सब्बइरियापथेसु पवत्तति, तस्मा “कुसलो...पे... परिब्बजे”ति आहाति अयं सङ्केपत्थो ।

तत्थ यं पुच्छागाथायं “निपको”ति पदं वुत्तं, तं भगवन्तं सन्धाय वुत्तं, भगवतो च नेपक्कं उक्कंसपारमिप्पत्तं अनावरणजाणदस्सनेन दीपेतब्बन्ति अनावरणजाणं ताव कम्मद्वारभेदेहि विभजित्वा सेखासेखपटिपदं दस्सेतुं “भगवतो सब्बं कायकम्म”न्तिआदि वुत्तं । तेन सब्बत्थ अप्पटिहतजाणदस्सनेन तथागतस्स सेखासेखपटिपत्तिदेसनाकोसल्लमेव विभावेति । तत्थ को चाति क्व च, कस्मिं विसयेति अत्थो । तं विसयं दस्सेति “यं अनिच्चे दुक्खे अनत्तनि चा”ति । इदं वुत्तं होति — जाणदस्सनं नाम उप्पज्जमानं “सब्बं सङ्कतं अनिच्चं दुक्खं सब्बे धम्मा अनत्ता”ति उप्पज्जति, तस्स पन तस्मिं विसये येन अप्पवत्ति, सो पटिघातोति, एतेन लक्खणत्तयप्पटिवेधस्स दुरभिसम्भवतं अनञ्जसाधारणतच्च दस्सेति । लक्खणत्तयविभावेनेन हि भगवतो चतुसच्चप्पटिवेधं सम्मासम्बोधिच्च पण्डिता पटिजानन्ति ।

अज्जाणं अदस्सनन्ति तं पटिघातं सरूपतो दस्सेति । छळारम्मणसभावप्पटिच्छादको हि सम्मोहो जाणदस्सनस्स पटिघातोति । यस्मिं विसये जाणदस्सनं उप्पत्तिरहं, तत्थेव तस्स पटिघातेन भवितब्बन्ति आह — “यं अनिच्चे दुक्खे अनत्तनि चा”ति । यथा इध पुरिसोतिआदि उपमादस्सनं । तत्रिदं ओपम्मसंसन्दनं — पुरिसो विय सब्बो लोको, तारकरूपानि विय छ आरम्मणानि, तस्स पुरिसस्स तारकरूपानं दस्सनं विय लोकस्स चक्खुविज्जाणादीहि यथारहं छळारम्मणजाननं, तस्स पुरिसस्स तारकरूपानि पस्सन्तस्सापि “एत्तकानि सतानि, एत्तकानि सहस्सानी”तिआदिना गणनसङ्केतेन अजाननं विय लोकस्स रूपादिआरम्मणं कथञ्चि जानन्तस्सापि अनिच्चादिलक्खणत्तयानवबोधोति । सेसं पाकटमेव ।

इदानी येहि पदेहि भगवता आयस्मतो अजितस्स सेखासेखपटिपदा वुत्ता, तेसं पदानं अत्थं विभजितुं “तत्थ सेखेना”तिआदिमाह । तत्थ तत्थाति निपातमत्तं, तस्मिं वा विस्सज्जने । सेखेनाति सिक्खा एतस्स सीलन्ति सेखो, तेन सेखेन । द्वीसु धम्मेसूति दुविधेसु धम्मेसूति अधिप्पायो । परियुट्ठानीयेसूति दोसेन परियुट्ठितेन यत्थ परिवत्तितब्बं, तेसु आघातवत्थूसूति अत्थो । “पटिघट्ठानीयेसू”तिपि पाठो, सोयेवत्थो ।

एत्थ च गेधपटिसेधचोदनायं गेधनिमित्तो दोसो गेधे सति होतीति ततोपि चित्तस्स रक्खितब्बता निद्धारेत्वा वुत्ता । यस्मा पन भगवता “कामेसु नाभिगिज्झय्या”ति (सु० नि० १०४५; चूळनि० अजितमाणवपुच्छा ६४, अजितमाणवपुच्छानिद्देस ८; नेत्ति० १५-१७) वुत्तं, तस्मा “तत्थ या इच्छा”तिआदिना गेधवसेन निद्देसो कतो । अथ वा दोसतो चित्तस्स रक्खितब्बता गाथाय दुतियपादेन वुत्तायेवाति दट्ठब्बा । दुतियपादेन हि सेसकिलेसवोदानधम्मा दस्सिता । तथा हि उप्पन्नानुप्पन्नभेदतो सम्मावायामस्स विसयभावेन सब्बे संकिलेसवोदानधम्मे चतुधा विभजित्वा सम्मप्पधानमुखेन सेखपटिपदं मत्थकं पापेत्वा दस्सेतुं “**सेखो अभिगिज्झन्तो**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **अनाविलसङ्कप्पो**ति आविलानं कामसङ्कप्पादीनं अभावेन अनाविलसङ्कप्पो । ततो एव च **अनभिगिज्झन्तो वायमति**, वीरियं पवत्तेति । कथं वायमतीति आह — “**सो अनुप्पन्नान**”न्तिआदि ।

तत्थ **सो**ति उत्तरिविसेसत्थाय पटिपज्जमानो सेक्खो । **अनुप्पन्नान**न्ति अनिब्बत्तानं । **पापकान**न्ति लामकानं । **अकुसलानं धम्मान**न्ति अकोसल्लसम्भूतानं धम्मानं । **अनुप्पादाया**ति न उप्पादनत्थाय । **छन्दं जने**तीति कत्तुकम्यतासङ्घातं कुसलच्छन्दं उप्पादेति । **वायमतीति** पयोगपरक्कमं करोति । **वीरियं आरभतीति** कायिकचेतसिकवीरियं करोति । **चित्तं पग्गण्हातीति** तेनेव सहजातवीरियेन चित्तं उक्खिपति । **पदहतीति** पधानवीरियं करोति । वायमतीतिआदीनि पन चत्तारि पदानि आसेवनाभावनाबहुलीकम्मसातच्चकिरियाहि योजेतब्बानि । **उप्पन्नानं पापकान**न्ति अनुप्पन्नाति अवत्तब्बतं आपन्नानं पापधम्मानं । **पहानाया**ति पजहनत्थाय । **अनुप्पन्नानं कुसलान**न्ति अनिब्बत्तानं कोसल्लसम्भूतानं धम्मानं । **उप्पादाया**ति उप्पादनत्थाय । **उप्पन्नान**न्ति निब्बत्तानं । **ठितिया**ति ठितत्थं । **असम्मोसाया**ति अनस्सनत्थं । **भिय्योभावाया**ति पुनप्पुनं भावाय । **वेपुल्लाया**ति विपुलभावाय । **भावनाया**ति वड्डिया । **पारिपूरिया**ति परिपूरणत्थायाति अयं ताव पदत्थो ।

१६. “**कतमे अनुप्पन्ना**”तिआदि अकुसलधम्मा कुसलधम्मा च यादिसा अनुप्पन्ना यादिसा च उप्पन्ना, ते दस्सेतुं आरब्धं । तत्थ **इमे अनुप्पन्ना**ति इमे कामवितक्कादयो असमुदाचारवसेन वा अननुभूतारम्मणवसेन वा अनुप्पन्ना नाम । अज्जथा हि अनमतगगे संसारे अनुप्पन्ना नाम अकुसला धम्मा नत्थि । वितक्कत्तयग्गहणज्जेत्थ निदस्सनमतं दट्ठब्बं । **अकुसलमूलानी**ति अनुसया एव सब्बेसं अकुसलानं मूलभावतो एवं वुत्ता, न लोभादयो एव । इमे उप्पन्ना अनुसया भूमिलद्धुप्पन्ना असमुग्धाटितुप्पन्नातिआदिउप्पन्नपरियायसम्भावतो नामवसेन उप्पन्ना नाम, न वत्तमानभावेनाति अत्थो । **इमे अनुप्पन्ना कुसला धम्मा**ति इमे सोतापन्नस्स सद्वादयो सोतापत्तिफलसच्छिकिरियाय पटिपन्नस्स अनुप्पन्ना कुसला धम्मा नाम, को पन वादो पुथुज्जनानन्ति दस्सेति । **कुसलसद्दो** चेत्थ **बाहितिकसुत्ते** (म० नि० २.३५८ आदयो) विय अनवज्जपरियायो दट्ठब्बो । **इमे उप्पन्ना कुसला धम्मा**ति इमे पठममगगे सद्वादयो सोतापत्तिफलसच्छिकिरियाय पटिपन्नस्स उप्पन्ना कुसला धम्मा नाम ।

सतिपट्ठानभावनाय सुनिग्गहितो कामवितक्कोति आह — “**येन कामवितक्कं वारेति, इदं सतिन्द्रियं**”न्ति । अनवज्जसुखपदट्ठानेन अविकखेपेन चेतोदुक्खसन्निस्सयो विकखेपपच्चयो ब्यापादवितक्को सुनिग्गहितोति वुत्तं — “**येन ब्यापादवितक्कं वारेति, इदं समाधिन्द्रियं**”न्ति । कुसलेसु धम्मेसु आरब्धवीरियो परापराधं सुखेन सहतीति वीरियेन विहिंसावितक्को सुनिग्गहितोति आह — “**येन विहिंसावितक्कं वारेति, इदं वीरियिन्द्रियं**”न्ति । समाधिआदीनम्पि यथासकंपटिपक्खप्पहानं पज्जवन्तस्सेव इज्झतीति इममत्थं दस्सेन्तो आह — “**येन उप्पन्नुप्पन्ने**”तिआदि ।

एतेसं यथानिद्धारितानं पज्चन्नं इन्द्रियानं सविसये जेडुकभावं दस्सेतुं “**सद्धिन्द्रियं कत्थ दट्ठब्बं**”न्तिआदि वुत्तं । तं

सुविज्जेय्यमेव । इमेसञ्च सद्धादीनं सेखानं इन्द्रियानि निब्बत्तिया सब्बेपि सेखा धम्मा मत्थकप्पत्ता होन्तीति दस्सेन्तो “एवं सेखो”तिआदिना सेखपटिपदं निगमेति ।

१७. एवं सेखपटिपदं विभजित्वा इदानीं असेखपटिपदं विभजितुं “कुसलो सब्बधम्मान”न्तिआदिमाह । तत्थ सब्बधम्मानन्ति इमिना पदेन वुत्तधम्मे ताव विभजित्वा तत्थ असेखस्स कोसल्लं दस्सेतुं “लोको नामा”तिआदि वुत्तं । तं वुत्तत्थमेव । किलेसलोकेन भवलोको समुदागच्छतीति कामावचरधम्मं निस्साय रूपारूपावचरधम्मे समुदागमेतीति अत्थो । सोति सो महग्गतधम्मेसु, परित्तमहग्गतधम्मेसु वा ठितो । इन्द्रियानि निब्बत्तेतीति सीलसमाधयो निब्बेधभागिये कत्वा विमुत्तिपरिपाचनीयानि सद्धादीनि इन्द्रियानि उप्पादेति । इन्द्रियेसु भावियमानेसूति यथावुत्तइन्द्रियेसु वड्ढियमानेसु रूपारूपपरिग्गहादिवसेन नेय्यस्स परिज्जा भवति ।

दस्सनपरिज्जाति जातपरिज्जा । भावनापरिज्जाति तीरणपरिज्जा पहानपरिज्जा च । “सा दुविधेना”तिआदिना सङ्खेपतो वुत्तमत्थं “यदा हि सेखो”तिआदिना विवरति । तत्थ “निब्बिदासहगतेहि सज्जामनसिकारेही”ति इमिना बलवविपस्सनं दस्सेति । यदा हि सेखोति चेत्थ सिक्खनसीलताय कल्याणपुथुज्जनोपि सेखपदेन सङ्गहितोति कत्वा “द्वे धम्मा कोसल्लं गच्छन्ति दस्सनकोसल्लञ्चा”तिआदि वुत्तं । अयमेत्थ अधिप्पायो — यदा कल्याणपुथुज्जनो पुब्बभागसिक्खं सिक्खन्तो निब्बिदासहगतेहि सज्जामनसिकारेहि जेय्यं परिजानाति, तदा तस्स ते विपस्सनाधम्मा दस्सनकोसल्लं पठममग्गाजाणं गच्छन्ति सम्पापुणन्ति तेन सद्धिं घटेन्ति । यदा पन सोतापन्नादिसेखो वुत्तनयेन नेय्यं परिजानाति, तदा तस्स ते विपस्सनाधम्मा भावनाकोसल्लं गच्छन्तीति ।

तं जाणन्ति या पुब्बे नेय्यस्स परिज्जा वुत्ता, तं नेय्यपरिजाननजाणं । पञ्चविधेन वेदितव्वन्ति विसयभेदेन तस्स भेदं दस्सेति । धम्मानं सलक्खणे जाणन्ति रूपारूपधम्मानं कक्खळफुसनादिसलक्खणे जाणं । तं पन यस्मा सब्बं नेय्यं हेतुहेतुफलभेदतो दुविधमेव होति, तस्मा “धम्मपटिसम्भिदा च अत्थपटिसम्भिदा चा”ति निह्दिदुं ।

परिज्जाति तीरणपरिज्जा अधिप्पेता । यस्मा पनस्स रूपारूपधम्मे सलक्खणतो पच्चयतो च अभिजानित्वा कुसलादिविभागेहि ते परिग्गहेत्वा अनिच्चादिवसेन जानना होति, तस्मा “एवं अभिजानित्वा या परिजानना, इदं कुसल”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ एवंगहिताति एवं अनिच्चादितो कलापसम्मसनादिवसेन गहिता सम्मसिता । इदं फलं निब्बत्तेन्तीति इदं उदयव्वयजाणादिकं फलं पटिपाटिया उप्पादेन्ति, निमित्तस्स कत्तुभावेन उपचरणतो यथा अरियभावकरानि सच्चानि अरियसच्चानीति । तेसन्ति उदयव्वयजाणादीनं । एवंगहितानन्ति एवंपवत्तितानं । अयं अत्थोति अयं सच्चानं अनुबोधपटिवेधो अत्थो । यथा हि परिज्जापज्जा सम्मसितव्वधम्मे सम्मसनधम्मे तत्थ सम्मसनाकारं परिजानाति, एवं सम्मसनफलम्पि परिजानातीति कत्वा अयं नयो दस्सितो ।

ये अकुसलाति समुदयसच्चमाह । सब्बे हि अकुसला समुदयपक्खियाति । ये कुसलाति मग्गधम्मा सम्मादिट्ठिआदयो । यदिपि फलधम्मापि सच्छिकातव्वा, चतुसच्चप्पटिवेधस्स पन अधिप्पेतत्ता “कतमे धम्मा सच्छिकातव्वा, यं असङ्गतं”न्ति वुत्तं । अत्थकुसलोति पच्चयुप्पन्नेसु अत्थेसु कुसलो । धम्मकुसलोति पच्चयधम्मेसु कुसलो । पाळिअत्थपाळिधम्मा वा अत्थधम्मा । कल्याणताकुसलोति युत्तताकुसलो, चतुनयकोविदोति अत्थो, देसनायुत्तिकुसलो वा । फलताकुसलोति खीणासवफलकुसलो । “आयकुसलो”तिआदीसु आयोति वड्ढि । सा अनत्थहानितो अट्ठप्पत्तितो च दुविधा । अपायाति अवड्ढि । सापि अत्थहानितो अनट्ठप्पत्तितो च दुविधा । उपायोति सत्तानं अच्चायिके किच्चे वा भये वा उप्पन्ने तस्स तिकिच्छनसमत्थं ठानुप्पत्तिकारणं, तत्थ कुसलोति अत्थो । खीणासवो हि

सब्बसो अविज्जाय पहीनत्ता पज्जावेपुल्लप्पत्तो एतेसु आयादीसु कुसलोति। एवं असेखस्स कोसल्लं एकदेसेन विभावेत्वा पुन अनवसेसतो दस्सेन्तो “महता कोसल्लेन समन्नागतो”ति आह।

परिनिद्धितसिक्खस्स असेखस्स सतोकारिताय अज्जं पयोजनं नत्थीति वुत्तं “दिट्ठधम्मसुखविहारत्थ”न्ति। इदानीं यथानिद्धितं सेखासेखपटिपदं निगमेन्तो “इमा द्वे चरिया”ति आदिमाह। तत्थ बोज्झन्ति बुज्झितब्बं। तं चतुब्बिधन्ति तं बोज्झं चतुब्बिधं, चतुसच्चभावतो। एवं जानातीति एवं परिज्जाभिसमयादिवसेन यो जानाति। अयं वुच्चतीति अयं असेखो सतिवेपुल्लप्पत्तो निप्परियायेन “सतो अभिक्कमती”ति आदिना वुच्चतीति। सेसं उत्तानत्थमेव। इधापि पुच्छाविस्सज्जनविचया पुब्बे वुत्तनयानुसारेण वेदितब्बा।

एत्तावता च महाथेरो विचयहारं विभजन्तो अजितसुत्तवसेन (सु० नि० १०३ आदयो; चूळनि० अजितमाणवपुच्छा ५७ आदयो, अजितमाणवपुच्छानिद्देस १ आदयो) पुच्छाविचयं विस्सज्जनविचयञ्च दस्सेत्वा इदानीं सुत्तन्तरेसुपि पुच्छाविस्सज्जनविचयानं नयं दस्सेन्तो “एवं पुच्छितब्बं, एवं विस्सज्जितब्बं”न्ति आह। तत्थ एवन्ति इमिना नयेन। पुच्छितब्बन्ति पुच्छा कातब्बा, आचिक्खितब्बा वा, विवेचेतब्बाति अत्थो। एवं विस्सज्जितन्ति एत्थापि एसेव नयो। सुत्तस्स चातिआदि अनुगीतिविचयनिदस्सनं। अनुगीति अत्थतो च व्यज्जनतो च समानेतब्बाति सुत्तन्तरदेसनासङ्घाता अनुगीति अत्थतो व्यज्जनतो च संवणियमानेन सुत्तेन समाना सदिसी कातब्बा, तस्मिं वा सुत्ते सम्मा आनेतब्बा। अत्थापगतन्ति अत्थतो अपेतं, असम्बन्धत्थं वा दसदाळिमादिवचनं विय। तेनेवाह “सम्फप्पलापं भवती”ति। एतेन अत्थस्स समानेतब्बताय कारणमाह। दुन्निक्खित्तस्साति असम्मावुत्तस्स। दुन्नयोति दुक्खेन नेतब्बो, नेतुं वा असक्कुण्यो। व्यज्जनपेतन्ति सभावानिरुत्तिसमुपेतं।

एवं अनुगीतिविचयं दस्सेत्वा निद्देसवारे “सुत्तस्स यो पविचयो”ति संखित्तेन वुत्तमत्थं विभजितुं “सुत्तञ्च पविचिनितब्बं”न्ति वत्वा तस्स विचिननाकारं दस्सेन्तो “किं इदं सुत्तं आहच्चवचनं”न्ति आदिमाह। तत्थ आहच्चवचनन्ति भगवतो ठानकरणानि आहच्च अभिहन्त्वा पवत्तवचनं, सम्मासम्बुद्धेन सामं देसितसुत्तन्ति अत्थो। अनुसन्धिवचनन्ति सावकभासितं। तज्झि भगवतो वचनं अनुसन्धेत्वा पवत्तनतो “अनुसन्धिवचनं”न्ति वुत्तन्ति। नीतत्थन्ति यथारुतवसेन जातब्बत्थं। नेय्यत्थन्ति निद्दारेत्वा गहेतब्बत्थं। संकिलेसभागियन्ति आदीनं पदानं अत्थो पट्टानवारवण्णनायं आवि भविस्सति। यस्मा पन भगवतो देसना सोळसविधे सासनपट्टाने एकं भागं अभजन्ती नाम नत्थि, तस्मा सोपि नयो विचेतब्बभावेन इध निक्खितो।

कुहिं इमस्स सुत्तस्साति इमस्स सुत्तस्स कस्मिं पदेसे आदिमज्झपरियोसानेसु। सब्बानि सच्चानि पस्सितब्बानीति दुक्खसच्चं सुत्तस्स “कुहिं कस्मिं पदेसे कस्मिं वा पदे पस्सितब्बं निद्दारेत्वा विचेतुं, समुदयसच्चं निरोधसच्चं मगगसच्चं कुहिं पस्सितब्बं दट्ठब्बं निद्दारेत्वा विचेतुं”न्ति एवं सब्बानि सच्चानि उद्धरित्वा विचेतब्बानीति अधिप्पायो। आदिमज्झपरियोसानेति एवं सुत्तं पविचेतब्बन्ति आदितो मज्झतो परियोसानतो च एवं इमिना पुच्छाविचयादिनयेन सुत्तं पविचितब्बन्ति अत्थो। एत्थ च पुच्छाविस्सज्जनपुब्बापरानुगीतिविचया पाळियं सरूपेनेव दस्सिता। अस्सादादिविचयो पन सच्चनिद्धारणमुखेन नयतो दस्सितो, सो निद्देसवारे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो। तब्बिचयेनेव च पदविचयो सिद्धोति।

विचयहारविभङ्गवण्णना निद्धिता।

३. युत्तिहारविभङ्गवण्णना

१८. तत्थ कतमो युत्तिहारोतिआदि युत्तिहारविभङ्गो । तत्थ किं योजयतीति युत्तिहारस्स विसयं पुच्छति । को पनेतस्स विसयो? अतथाकारेण गय्हमाना सुत्तत्था विसयो, ते हि तेन सातिसयं याथावतो युत्तिनिद्धारणेन योजेतब्बा । इतरेसुपि अयं हारो इच्छितो एव । तं पन भूतकथनमत्तं होति । यस्मा पनायं युत्तिगवेसना नाम न महापदेसेन विना, तस्मा युत्तिहारं विभजन्तो तस्स लक्खणं ताव उपदिसितुं “**चत्तारो महापदेसा**”तिआदिमाह ।

तत्थ महापदेसाति महाअपदेसा, बुद्धादयो महन्ते अपदिसित्वा वुत्तानि महाकारणानीति अत्थो । अथ वा महापदेसाति महाओकासा, महन्तानि धम्मस्स पतिट्ठानानीति वुत्तं होति । तत्रायं वचनत्थो — अपदिस्सतीति अपदेसो, बुद्धो अपदेसो एतस्साति **बुद्धापदेसो** । एस नयो सेसेसुपि । “सम्मुखा मेतं भगवतो सुत”न्तिआदिना केनचि आभतस्स गन्थस्स धम्मोति वा अधम्मोति वा विनिच्छयने कारणं । किं पन तन्ति? तस्स तथा आभतस्स सुत्तोतरणादि एव । यदि एवं कथं चत्तारोति? अपदिसितप्पभेदतो । धम्मस्स हि द्वे सम्पदायो भगवा सावका च । तेसु सावका सङ्खगणपुग्गलवसेन तिविधा । “एवममुम्हा मयायं धम्मो पटिग्गहितो”ति अपदिसितब्बानं भेदेन चत्तारो । तेनाह — “बुद्धापदेसो...पे०... एकत्थेरापदेसो”ति । तानि **पदव्यञ्जनानीति** केनचि आभतसुत्तस्स पदानि व्यञ्जनानि च, अत्थपदानि चेव व्यञ्जनपदानि चाति अत्थो । संवण्णकेन वा संवण्णनावसेन आहरियमानानि पदव्यञ्जनानि । **सुत्ते ओतारयितब्बानीति** सुत्ते अनुप्पवेसितब्बानि । **सन्दस्सयितब्बानीति** संसन्देतब्बानि । **उपनिक्खितत्तब्बानीति** पक्खितत्तब्बानि ।

सुत्तादीनि दस्सेतुं “**कतमस्मि**”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ यस्मा भगवतो वचनं एकगाथामत्तम्पि सच्चविनिमुत्तं नत्थि, तस्मा सुत्तेति पदस्स अत्थं दस्सेतुं “**चतूसु अरियसच्चेसू**”ति वुत्तं । अट्ठकथायं पन तीणि पिटकानि सुत्तन्ति वुत्तं, तं इमिना नेत्तिवचनेन अज्जदत्थुं संसन्दति चेव समेति चाति दट्ठब्बं । यावदेव अनुपादापरिनिब्बानत्था भगवतो देसना, सा एकन्तेन रागादिकिलेसवूपसमं वदतीति **विनयेति**पदस्स अत्थं दस्सेन्तो “**रागविनये**”तिआदिमाह । विनयोति हि कारणं रागादिवूपसमनिमित्तं इधाधिप्पेतं । यथाह —

“ये खो त्वं, गोतमि, धम्मे जानेय्यासि, इमे धम्मा सरागाय संवत्तन्ति नो विरागाय, सज्जोगाय संवत्तन्ति नो विसज्जोगाय, आचयाय संवत्तन्ति नो अपचयाय, महिच्छताय संवत्तन्ति नो अपिच्छताय, असन्तुट्ठिया संवत्तन्ति नो सन्तुट्ठिया, सङ्गणिकाय संवत्तन्ति नो पविवेकाय, कोसज्जाय संवत्तन्ति नो वीरियारम्भाय, दुब्भरताय संवत्तन्ति नो सुभरताय, एकंसेन गोतमि धारेय्यासि ‘नेसो धम्मो, नेसो विनयो, नेतं सत्थुसासन’न्ति । ये च खो त्वं, गोतमि, धम्मे जानेय्यासि इमे धम्मा विरागाय संवत्तन्ति नो सरागाय, विसज्जोगाय संवत्तन्ति नो सज्जोगाय, अपचयाय संवत्तन्ति नो आचयाय, अपिच्छताय संवत्तन्ति नो महिच्छताय, सन्तुट्ठिया संवत्तन्ति नो असन्तुट्ठिया पविवेकाय संवत्तन्ति नो सङ्गणिकाय, वीरियारम्भाय संवत्तन्ति नो कोसज्जाय, सुभरताय संवत्तन्ति नो दुब्भरताय, एकंसेन गोतमि धारेय्यासि ‘एसो धम्मो, एसो विनयो, एतं सत्थुसासन’”न्ति (चूळव० ४०६) ।

धम्मतायन्तिपदस्स अत्थं दस्सेतुं “**पटिच्चसमुप्पादे**”ति वुत्तं । पटिच्चसमुप्पादो हि ठिताव सा धातु धम्मट्ठितता धम्मनियामताति (अ० नि० ३.१३७) वुत्तो । “धम्मतायं उपनिक्खितत्तब्बानी”ति इदं **पाळियं** नत्थि, अत्थदस्सनवसेन पन इध वुत्तन्ति दट्ठब्बं । एत्थ च पवत्तिं निवत्तिं तदुपायज्ज बाधकादिभावे नियतं परिदीपेन्तो सुत्ते ओतरति नाम । एकन्तेन रागादिकिलेसविनयं वदन्तो विनये सन्दिस्सति नाम । तथा सस्सतं उच्छेदज्ज वज्जेत्वा एकत्तनयादिपरिदीपनेन सभावधम्मानं पच्चयपच्चयुप्पन्नभावं विभावेन्तो धम्मतं न विलोमेति नाम ।

एवंविधो च कामासवादिकं आसवं न उप्पादेतीति इममत्थं दस्सेन्तो “**यदि चतूसु अरियसच्चेसू**”तिआदिमाह । ननु

च अनुलोमतो पटिच्चसमुप्पादो पवत्ति, पटिलोमतो निवत्तीति सो चत्तारि अरियसच्चानि अनुपविट्ठो कस्मा इध विसुं गहितीति? सच्चमेतं । इध पन विसुं गहणं धम्मानं पच्चयायत्तवृत्तिदस्सनेन अनिच्चपच्चयलक्खणं असमत्थपच्चयलक्खणं निरीहपच्चयलक्खणञ्च विभावेत्वा तेसं उदयवन्तता ततो एव वयवन्तता तदुभयेन अनिच्चता उदयवन्तपटिपीळनेन दुक्खता अनत्तताति तिलक्खणसमायोगपरिदीपनी सब्बदिट्ठिगतकुमतिविद्धंसनी अनञ्जसाधारणा सासनसम्पत्ति पकासिता होतीति दस्सनत्थं ।

एत्थ च सुत्तं सुत्तानुलोमं आचरियवादो अत्तनोमतीति इदं चतुक्कं वेदितव्वं — तत्थ सुत्तं नाम तिस्सो सङ्गीतियो आरुळ्हानि तीणि पिटकानि । सुत्तानुलोमं नाम महापदेसा, यं “अनुलोमकप्पिय”न्ति वुच्चति । आचरियवादो नाम अट्ठकथा । अत्तनोमति नाम नयग्गाहेन अनुबुद्धिया अत्तनो पटिभानं । तत्थ सुत्तं अप्पटिबाहियं, तं पटिबाहन्तेन सत्थाव पटिबाहितो होति । अनुलोमकप्पियं पन सुत्तेन समेन्तमेव गहेतव्वं, न इतरं । आचरियवादोपि सुत्तेन समेन्तो एव गहेतव्वो, न इतरो । तथा अत्तनोमति, सा पन सब्बदुब्बलाति ।

इदानी यदत्थं इध चत्तारो महापदेसा आभता, तं दस्सेतुं “चतूहि महापदेसेही”तिआदि वुत्तं । तत्थ यं यन्ति यं यं अत्थजातञ्च धम्मजातञ्च । युज्जतीति यथावुत्तेहि चतूहि महापदेसेहि युज्जति । येन येनाति येन येन कारणेन । यथा यथाति येन येन पकारेन । तं तं गहेतव्वन्ति संवण्णियमाने सुत्ते आभतेन कारणेन पसङ्गेन पकारेन च सुत्ततो उद्धरित्वा संवण्णनावसेन गहेतव्वन्ति अत्थो । तेन चतुमहापदेसाविरुद्धाय युत्तिया सुत्ततो अत्थे निद्धारेत्वा युत्तिहारयोजना कातव्वीति दस्सेति ।

१९. इदानी तं युत्तिनिद्धारणं दस्सेतुं “पञ्चं पुच्छितेना”तिआदि आरब्धं । तत्थ कति पदानीति कित्तकानि पदानि । परियोगाहितव्वन्ति पदस्स अत्थं दस्सेतुं “विचेतव्व”न्ति वुत्तं । यत्तकानि पदानि यथाधिप्पेतं अत्थं अभिवदन्ति, तत्तकानि पदानि तदत्थस्सेकस्स जातुं इच्छितत्ता “एको पञ्चो”ति वुच्चति, तानि पन एकगाथायं यदि वा सब्बानि पदानि याव यदि वा एकं पदं एकं अत्थं अभिवदति, एकोयेव सो पञ्चोति इममत्थं दस्सेति “यदि सब्बानी”तिआदिना । तन्ति तं पञ्चं । अञ्जातव्वन्ति आजानितव्वं । किं इमे धम्मातिआदि आजाननाकारदस्सनं । तत्थ धम्माति परियत्तिधम्मा । नानत्थाति नाना अत्था ।

पुच्छागाथायं अयं पदत्थो — केनस्सुब्भाहतो लोकोति अयं सत्तलोको चोरो विय चोरघातकेन केन अभिहतो वधीयतीति अत्थो । केनस्सु परिवारितोति मालुवलताय विय निस्सितरुक्खो केन लोको अज्झोत्थटो । केन सल्लेन ओतिण्णोति केन विसपीतखुरप्पेन विय सरीरब्भन्तरनिमुग्गेन सल्लेन अनुपविट्ठो । किस्स धूपायितोति किस्स केन कारणेन धूपायितो सन्तापितो लोको । सदाति पदं सब्बत्थ योजेतव्वं । तेति चत्तारि पदानि । पञ्चसद्वापेक्खाय पुल्लिङ्गनिद्देशो । “विस्सज्जेती”ति एतेन विस्सज्जनतो तयो पञ्हाति जायतीति दस्सेति ।

२०. तत्थाति विस्सज्जनगाथायं दुतियपादे वुत्ता जरा च पठमपादे वुत्तं मरणञ्चाति इमानि द्वे सङ्घतस्स पञ्चक्खन्धस्स “सङ्घतो”ति लक्खीयति एतेहीति सङ्घतलक्खणानि । वुत्तञ्हेतं भगवता — “तीणिमानि, भिक्खवे, सङ्घतस्स सङ्घतलक्खणानि । कतमानि तीणि? उप्पादो पञ्जायति, वयो पञ्जायति, ठितस्स अञ्जथत्तं पञ्जायती”ति (अ० नि० ३.४७; कथा० २१४) । तेन वुत्तं — “जरायं ठितस्स अञ्जथत्तं, मरणं वयो”ति । एत्थ च “ठितस्स अञ्जथत्तं”न्ति एतेन खन्धप्पबन्धस्स पुब्बापरविसेसो इध जरा, न खण्डितीति दस्सेति । “मरणं वयो”ति इमिना च “तिस्सो मतो, फुस्सो मतो”ति एवं लोके वुत्तं सम्मुतिमरणं दस्सेति, न खणिकमरणं, समुच्छेदमरणं वा ।

इदानीं “ते तयो पञ्हा”ति वुत्तमत्थं युत्तिवसेन दस्सेतुं “जराय चा”तिआदि वुत्तं । तत्थ येभुय्येन जिण्णस्स मरणदस्सनतो जरामरणानं नानत्तं असम्पटिच्छिमानं पति तेसं नानत्तदस्सनत्थं “गब्भगतापि हि मीयन्ती”ति वुत्तं । इदं वुत्तं होति — यथाधिप्पेतजराविरहितस्स मरणस्स दस्सनतो अज्जा जरा अज्जं मरणन्ति । तेनेवाह — “न च ते जिण्णा भवन्ती”ति । किञ्च भिय्यो? केवलस्स मरणस्स दिट्ठत्ता अज्जाव जरा अज्जं मरणं, यथा तं देवानन्ति इममत्थं दस्सेति “अत्थि च देवान”न्तिआदिना । अनुत्तरिमनुस्सधम्ममेन च तिकिच्छनेन सक्का जराय पटिकारं कातुं, न तथा मरणस्साति एवम्पि जरामरणानं अत्थतो नानत्तं सम्पटिच्छित्तव्वन्ति दस्सेतुं “सक्कतेवा”तिआदि वुत्तं । तत्थ सक्कतेति सक्कते, सक्काति अत्थो । पटिकम्पन्ति पटिकरणं । ननु च मरणस्सापि पटिकारं कातुं सक्का इद्धिपादभावनाय वसिभावे सतीति चोदनं मनसि कत्वा आह — “अज्जत्रेव इद्धिमन्तानं इद्धिविसया”ति । वुत्तहेतं भगवता —

“यस्स कस्सचि, आनन्द, चत्तारो इद्धिपादा भाविता बहुलीकता यानीकता वत्थुकता अनुद्धिता परिचिता सुसमारद्धा, सो आकङ्खमानो कप्पं वा तिट्ठेय्य कप्पावसेसं वा”ति (दी० नि० २.१६६, १८२; सं० नि० ५.८२२; कथा० ६२३; उदा० ५१) ।

को पनेत्थ कप्पो, को वा कप्पावसेसोति? कप्पोति आयुकप्पो, यस्मिं तस्मिज्हि काले यं मनुस्सानं आयुप्पमाणं, तं परिपुण्णं करोन्तो कप्पं तिट्ठति नाम । “अप्पं वा भिय्यो”ति (दी० नि० २.७; अ० नि० ७.७४) वुत्तं पन वस्ससतादितो अतिरेकं तिट्ठन्तो कप्पावसेसं तिट्ठति नाम । यदि एवं कस्मा इद्धिमन्तो चेतोवसिप्पत्ता खीणासवा लोकहितत्थं तथा न तिट्ठन्तीति? खन्धसङ्घातस्स दुक्खभारस्स परिज्जातत्ता अनुस्सुक्कताय च । पटिप्पस्सद्भस्सुक्कता हि ते उत्तमपुरिसाति । वुत्तहेतं धम्मसेनापतिना —

“नाभिनन्दामि मरणं, नाभिकङ्खामि जीवितं ।

कालञ्च पटिकङ्खामि, वेतनं भतको यथा”ति ॥ (थेरगा० ६५४; मि० प० २.२.४) ।

यथा जरामरणानं अज्जमज्जं अत्थतो नानत्तं, एवं तेहि तण्हाय च नानत्ते दस्सिते “तयो पञ्हा”ति इदं सिज्झतीति तं दस्सेतुं “यं पना”तिआदिमाह ।

तत्थ यस्मा तण्हाय अभावोपि सति जरामरणं लब्धति खीणासवसन्ताने, तस्मा अज्जं जरामरणं अज्जा तण्हाति इममत्थमाह “दस्सन्ति वीतरागा जीरन्तापि मीयन्तापी”ति । ननु च तण्हापि जीरणभिज्जनसभावाति? सच्चं, न इदं जरामरणं इधाधिप्पेतन्ति वुत्तोवायमत्थो । “यदि चा”तिआदिना जरामरणतो तण्हाय अनज्जत्ते दोसं दस्सेति । योब्बनट्ठापि विगततण्हा सियुं, न इदं युत्तन्ति अधिप्पायो । जरामरणम्पि सिया दुक्खस्स समुदयो तण्हाय अनज्जत्ते सतीति अधिप्पायो । न च सिया तण्हा दुक्खस्स समुदयो जरामरणतो अनज्जत्ते सतीति भावो । न हि जरामरणं दुक्खस्स समुदयो, तण्हा दुक्खस्स समुदयो, तस्मा वेदितव्वं एतेसमत्थतो नानत्तन्ति अधिप्पायो । यथा च तण्हा मग्गवज्झा, एवं जरामरणम्पि सिया मग्गवज्झं तण्हाय अनज्जत्ते सति । यथा च जरामरणं न मग्गवज्झं, तथा तण्हापि सियाति अयम्पि नयो वुत्तो एवाति दट्ठव्वं । इमाय युत्तियाति इमाय यथावुत्ताय उपपत्तिया । अज्जमज्जेहीति अज्जाहि अज्जाहि कारणूपपत्तीहि अत्थतो चे अज्जत्तं, तदज्जम्पि व्यज्जनतो गवेसितव्वन्ति अत्थो ।

इमेसं धम्मानं अत्थतो एकत्तन्ति इममेवत्थं “न हि युज्जती”तिआदिना विवरति । तण्हाय अधिप्पाये अपरिपूरमानेति इच्छितालाभमाह । तेन इच्छातण्हानं अत्थतो एकत्तं वुत्तं होतीति । एतेन न हि युज्जति इच्छाय च तण्हाय

च अत्थतो अञ्जत्तन्ति । यथा इदं वचनं समत्थनं होति, एवं इच्छाविपरियाये आघातवत्थूसु कोधो च उपनाहो च उप्पज्जतीति इदम्पि समत्थनं होति, न तथा जरामरणविपरियायेति जरामरणतण्हानं अत्थतो अञ्जत्तम्पि समत्थितं होतीति एतमत्थं दस्सेति “इमाय युत्तिया”तिआदिना ।

यदि इच्छातण्हानं अत्थतो अनञ्जत्तं, अथ कस्मा भगवता इमिस्सा गाथाय द्विधा वुत्ताति? तत्थ परिहारमाह “**यं पनिदं**”न्तिआदिना । तत्थ यन्ति किरियापरामसनं । **अभिलपितन्ति** वुत्तं यं इदं अभिलपनं, इदं बाहिरानं रूपादीनं वत्थूनं आरम्मणवसेन, आरम्मणकरणवसेन वा योजेतब्बं । **द्वीहि धम्महीति** द्वीहि पकतीहि । का पन ता पकतियोति? अप्पत्तस्स विसयस्स एसनवसेन इच्छा, पत्तस्स अप्पत्तस्स वा पातुकामतावसेन तण्हा, अयमेतासं विसेसो । यदिपि एवं, तथापि सब्बा तण्हा रूपादिविसयं गिलित्वा परिनिट्ठपेत्वा गहणेन एकसभावा एवाति दस्सेन्तो “**सब्बा हि तण्हा अज्झोसानलक्खणेन एकलक्खणा**”ति आह । इदानीं तमत्थं उपमाय पकासेन्तो “**सब्बो अग्गी**”तिआदिमाह, तं सुविज्जेय्यमेव ।

अयं पन न केवलं तण्हा आरम्मणे पवत्तिविसेसेन द्वीहि एव नामेहि वुत्ता, अथ खो अनेकेहिपि परियायेहीति दस्सनत्थं “**इच्छाइतिपी**”तिआदि वुत्तं ।

तत्थ इच्छन्ति ताय आरम्मणानीति **इच्छा** । तण्हायनट्ठेन **तण्हा** । पीळाजननतो दुरुद्धारणतो च विसपीतं सल्लं वियाति **सल्लं** । सन्तापनट्ठेन **धूपायना** । आकड्ढनट्ठेन सीघसोता सरिता वियाति **सरिता**, अल्लट्ठेन वा **सरिता**, “सरितानि सिनेहितानि च, सोमनस्सानि भवन्ति जन्तुनो”ति (ध० प० ३४१) हि वुत्तं । अल्लानि चेव सिनिद्धानि चाति अयमेत्थ अत्थो । **विसत्तिका**ति विसताति विसत्तिका । विसटाति विसत्तिका । विसमाति विसत्तिका । विसालाति विसत्तिका । विसक्कतीति विसत्तिका । विसंवादिकाति विसत्तिका । विसंहरतीति विसत्तिका । विसमूलाति विसत्तिका । विसफलाति विसत्तिका । विसपरिभोगाति विसत्तिका । विसता वा पन सा तण्हा रूपे सद्दे गन्धे रसे फोडुब्बे धम्मे कुले गणे विसता वित्थताति विसत्तिका ।

सिनेहनवसेन **सिनेहो** । नानागतीसु किलमथुप्पादनेन **किलमथो** । पलिवेठनट्ठेन लता वियाति **लता** । “लता उप्पज्ज तिट्ठती”ति (ध० प० ३४०) हि वुत्तं । ममन्ति मञ्जनवसेन **मञ्जना** । दूरगतम्पि आकड्ढित्वा बन्धनट्ठेन **बन्धो** । आसीसनट्ठेन **आसा** । आरम्मणरसं पातुकामतावसेन **पिपासा** । अभिनन्दनट्ठेन **अभिनन्दना** । इतीति एवं आरम्मणे पवत्तिविसेसेन अनेकेहि नामेहि गह्यमानापि सब्बा तण्हा अज्झोसानलक्खणेन एकलक्खणाति यथावुत्तमत्थं निगमेति ।

पुन तण्हाय अनेकेहि नामेहि गहितभावमेव “**यथा चा**”तिआदिना उपचयेन दस्सेति । तत्थ **वेवचनेति** वेवचनहारविभङ्गे । “आसा च पिहा”ति गाथाय (नेत्ति० ३७; पेटको० ११) अत्थं तत्थेव वण्णयिस्साम । **अविगतरागस्सा**तिआदीसु रज्जनट्ठेन **रागो**, छन्दनट्ठेन **छन्दो**, पियायनट्ठेन **पेमं**, परिदहनट्ठेन **परिदाहो**ति तण्हाव वुत्ता । तेनेवाह — “**तण्हायेतं वेवचनं**”न्ति । एवं **युज्जतीति** एवं इच्छातण्हानं अत्थतो अनञ्जत्ता “**तयो पज्हा**”ति यं वुत्तं, तं युज्जति युत्तिया सङ्गच्छतीति अत्थो ।

२१. एवं “केनस्सुब्भाहतो लोको”ति (सं० नि० १.६६) गाथाय “तयो पज्हा”ति पज्हत्यभावे युत्तिं दस्सेत्वा इदानीं अज्जेहि पकारेहि युत्तिगवेसनं दस्सेन्तो “**सब्बो दुक्खूपचारो**”तिआदिमाह । तत्थ **दुक्खूपचारो**ति दुक्खप्पवत्ति । **कामतण्हासङ्खारमूलको**ति कामतण्हापच्चयसङ्खारहेतुकोति युज्जतीति अधिप्पायो । **निब्बिदूपचारो**ति निब्बिदापवत्ति कामानं विपरिणामज्जथाभावा उप्पज्जमाना अनभिरति जाणनिब्बिदा च । **कामतण्हापरिक्खारमूलको**ति कामतण्हाय

परिक्खारभूतवत्थुकामहेतुको । तत्थ अनभिरतिसङ्घाता निब्बिदा कामतण्हापरिक्खारमूलिका, न जाणनिब्बिदाति सब्बो निब्बिदूपचारो कामतण्हापरिक्खारमूलकोति न पन युज्जतीति वुत्तं । **इमाय युत्तियाति** नयं दस्सेति । इदं वुत्तं होति — यथा पञ्चतयभावे युत्ति वुत्ता, यथा च दुक्खूपचारनिब्बिदूपचारेसु, एवं इमाय युत्तिया इमिना योगेन नयेन अज्जमज्जेहि कारणेहि तंतंपाळिप्पदेसे अनुरूपेहि अज्जथा अज्जेहि हेतूहि युत्ति गवेसितब्बाति ।

इदानीं तं नयदस्सनं संखित्तन्ति वित्थारतो विभजित्वा दस्सेतुं **“यथा हि भगवा”**तिआदि आरब्धं । तत्थायं सङ्खेपत्थो — रागदोसमोहचरितानं यथाक्कमं असुभमेत्तापच्चयाकारकथा रागादिविनयनतो सप्पायाति अयं सासनयुत्ति । एवमवड्डिते यदि रागचरितस्स मेत्ताचेतोविमुत्तिं देसेय्य, सा देसना न युज्जति असप्पायभावतो । तथा सुखापटिपदादयोति । ननु च सुखापटिपदादयो पटिपत्तिया सम्भवन्ति, न देसनायाति? सच्चमेतं, इध पन रागचरितोति तिब्बकिलेसो रागचरितोति अधिप्पेतो । तस्स दुक्खाय पटिपदाय भावना समिज्झति । यस्स च दुक्खाय पटिपदाय भावना समिज्झति, तस्स गरुतरा असुभदेसना सप्पाया, यस्स गरुतरा असुभदेसना सप्पाया, न तस्स मन्दकिलेसस्स विय लहुकतराति इममत्थं दस्सेन्तो आह — **“सुखं वा पटिपदं...पे०... देसेय्य न युज्जति देसना”**ति । इमिना नयेन सेसपदेसुपि यथासम्भवं अत्थो वत्तब्बो । एत्थ च अयुत्तपरिहारेन युत्तिसमधिगमोति युत्तिविचारणाय अयुत्तिपि गवेसितब्बाति वुत्तं — **“यदि हि...पे०... न युज्जति देसना”**ति । सेसेसुपि एसेव नयो । **एवं यं किज्जीति**आदि युत्तिहारयोजनाय नयदस्सनमेव ।

तत्थ एवन्ति इमिना नयेन । **यं किज्जीति** अज्जम्पि यं किज्जि । **अनुलोमप्पहानन्ति** पहानस्स अनुरूपं, पहानसमत्थन्ति अत्थो । सुत्ते अनवसेसानं पदत्थानं अनुपदविचारणा विचयो हारो, विचयहारसंवण्णनाय निद्धारितेसु अत्थेसु युत्तिगवेसनं सुकरन्ति आह — **“सब्बं तं विचयेन हारेन विचिनित्वा युत्तिहारेन योजेतब्ब”**न्ति । **यावतिका जाणस्स भूमीति** संवण्णेन्तस्स आचरियस्स यं जाणं यं पटिभानं, तस्स यत्तको विसयो, तत्तको युत्तिहारविचारोति अत्थो । तं किस्स हेतु? अनन्तनयो समन्तभद्दको विमद्दक्खमो विचित्तदेसनो च सद्दम्मोति ।

एवं नयदस्सनवसेनेव युत्तिहारयोजना दस्सिताति तं ब्रह्मविहारफलसमापत्तिनवानुपुब्बसमापत्तिवसिभावेहि विभजित्वा दस्सेतुं **“मेत्ताविहारिस्स सतो”**तिआदि आरब्धं । तत्थ **मेत्ताविहारिस्साति** मेत्ताविहारलाभिनो । **सतोति** समानस्स, तथाभूतस्साति अत्थो । **ब्यापादोति** पदोसो । **चित्तं परियादाय ठस्सतीति** चित्तं अभिभवस्सति । यस्मा पन कुसलाकुसलानं धम्मनं अपुब्बं अचरिमं पवत्ति नाम नत्थि, तस्मा समापत्तितो वुट्ठानस्स अपरभागेति दस्सनत्थं **“ठस्सती”**ति वुत्तं । **न युज्जति देसनाति** ब्यापादपटिपक्खत्ता मेत्ताय तादिसी कथा न युत्ताति अत्थो । **ब्यापादो पहानं अब्भत्थं गच्छतीति युज्जति देसनाति** यथावुत्तकारणतो एव अयं कथा युत्ताति । सेसवारेसुपि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो । अनुत्तानं एव वण्णयिस्साम ।

अनिमित्तविहारिस्साति अनिच्चानुपस्सनामुखेन पटिलद्धफलसमापत्तिविहारस्स । **निमित्तानुसारीति** सङ्घारनिमित्तानुसारी । **तेन तेनेवाति** निच्चादीसु यं यं पहीनं, तेन तेनेव निमित्तेन । **अस्मीति विगतन्ति** पञ्चसु उपादानक्खन्धेसु दिट्ठिमानवसेन यं अस्मीति मज्जितं, तं विगतं । तमेवत्थं विवरति **“अयमहमस्मीति न समनुपस्सामी”**ति । **विचिकिच्छाकथं कथासल्लन्ति** विनयकुक्कुच्चस्सापि कथं कथन्ति पवत्तिसम्भावतो विचिकिच्छापदेन विसेसितं । **न युज्जति देसनाति** विचिकिच्छाय पहानेकट्टुभावतो न युत्तायं कथा ।

पठमं ज्ञानं समापन्नस्साति पठमज्झानसमङ्गिनो । **कामरागब्यापादा विसेसाय संवत्तन्तीति न युज्जतीति** यस्मा नीवरणेसु अप्पहीनेसु पठमज्झानस्स उपचारम्पि न सम्पज्जति, पगेव ज्ञानं, तस्मा कामरागब्यापादा विसेसाय

दुतियज्झानाय संवत्तन्तीति न युत्तायं कथा । यथालब्धस्स पन पठमज्झानस्स कामरागव्यापादा परियुट्ठानप्पत्ता हानाय संवत्तन्तीति युज्जति देसना युत्ता कथाति, एवं सब्बत्थ योजेतब्बं । अवितक्कसहगता सज्जामनसिकारा नाम सह उपचारेन दुतियज्झानधम्मा, आरम्मणकरणत्थो हेत्थ सहगत-सद्दो । **हानायाति** पठमज्झानतो परिहानाय । **विसेसायाति** दुतियज्झानाय । इमिना नयेन तत्थ तत्थ हानन्ति, विसेसोति च वुत्तधम्मा वेदितब्बा । **वितक्कविचारसहगताति** पठमज्झानधम्मा, कामावचरधम्मा एव वा । **उपेक्खासुखसहगताति** उपचारेन सद्धिं दुतियज्झानधम्मा, तत्रमज्झत्तुपेक्खा हि इध उपेक्खाति अधिप्पेता । **पीतिसुखसहगताति** सह उपचारेन ततियज्झानधम्मा । **उपेक्खासतिपारिसुद्धिसहगताति** चतुत्थज्झानधम्मा ।

सज्जूपचाराति पटुसज्जाकिच्चं करोन्ता एव ये केचि चित्तुप्पादा, “आकिञ्चज्जायतनधम्मा”तिपि वदन्ति । **सज्जावेदयितनिरोधसहगताति** “सज्जावेदयितनिरोधं उपसम्पज्ज विहरिस्सामी”ति तस्स परिकम्मवसेन पवत्तधम्मा । ते पन यस्मा नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तियं ठितेनेव सक्का सज्जावेदयितनिरोधं उपसम्पज्ज विहरितुं, न ततो परिहीनेन, तस्मा नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिया हानाय संवत्तन्तीति न युत्ता कथा । विसेसाय संवत्तन्तीति पन युत्ता कथाति आह — “हानाय... पे०... देसना”ति । **कल्लतापरिचितन्ति** समत्थभावेन परिचितं, यथावुत्तसमापत्तीसु वसिभावेन परिचितन्ति अत्थो । तेनेवाह — “अभिनीहारं खमती”ति । सेसं सब्बं उत्तानमेव ।

अपि चेत्थ अप्पटिकूलसज्जामुखेन कामच्छन्दो वज्जेतीति युज्जति । पटिकूलसज्जापतिरूपताय व्यापादो वज्जेतीति युज्जति । समाधिमुखेन थिनमिद्धं वज्जेतीति युज्जति । वीरियारम्भमुखेन उद्धच्चं वज्जेतीति युज्जति । सिक्खाकामतामुखेन कुक्कुच्चं वज्जेतीति युज्जति । उभयपक्खसन्तीरणमुखेन विचिकिच्छा वज्जेतीति युज्जति । इट्ठानिदुसमुपेक्खनमुखेन सम्मोहो वज्जेतीति युज्जति । अत्तज्जुतामुखेन अत्तनि अपरिभवने मानो वज्जेतीति युज्जति । वीमंसामुखेन हेतुपतिरूपकपरिगगहेन मिच्छादिद्वि वज्जेतीति युज्जति । विरत्तापतिरूपकेन सत्तेसु अदयापन्नता वज्जेतीति युज्जति । अनुज्जातपटिसेवनपतिरूपताय कामसुखल्लिकानुयोगो वज्जेतीति युज्जति । आजीवपारिसुद्धिपतिरूपताय असंविभागसीलता वज्जेतीति युज्जति । संविभागसीलतापतिरूपताय मिच्छाजीवो वज्जेतीति युज्जति । असंसग्गविहारितापतिरूपताय असङ्गहसीलता वज्जेतीति युज्जति । सङ्गहसीलतापतिरूपताय अननुलोमिकसंसग्गो वज्जेतीति युज्जति । सच्चवादितापतिरूपताय पिसुणवाचा वज्जेतीति युज्जति । अपिसुणवादितापतिरूपताय अनत्थकामता वज्जेतीति युज्जति । पियवादितापतिरूपताय चाटुकम्यता वज्जेतीति युज्जति । मितभाणितापतिरूपताय असम्मोदनसीलता वज्जेतीति युज्जति । सम्मोदनसीलतापतिरूपताय माया साठेय्यञ्च वज्जेतीति युज्जति । निग्गहवादितापतिरूपताय फरुसवाचता वज्जेतीति युज्जति । पापगरहितापतिरूपताय परवज्जानुपस्सिता वज्जेतीति युज्जति । कुलानुद्धयतापतिरूपताय कुलमच्छरियं वज्जेतीति युज्जति । आवासचिरद्वितिकामतामुखेन आवासमच्छरियं वज्जेतीति युज्जति । धम्मपरिबन्धपरिहरणमुखेन धम्ममच्छरियं वज्जेतीति युज्जति । धम्मदेसनाभिरतिमुखेन भस्सारामता वज्जेतीति युज्जति । अफरुसवाचतागणानुगहकरणमुखेन सङ्गणिकारामता वज्जेतीति युज्जति । पुञ्जकामतापतिरूपताय कम्मरामता वज्जेतीति युज्जति । संवेगपतिरूपेन चित्तसन्तापो वज्जेतीति युज्जति । सद्दालुतापतिरूपताय अपरिक्खता वज्जेतीति युज्जति । वीमंसनापतिरूपेन अस्सद्धियं वज्जेतीति युज्जति । अत्ताधिपतेय्यपतिरूपेन गरूनं अनुसासनिया अप्पदक्खिणगाहिता वज्जेतीति युज्जति । धम्माधिपतेय्यपतिरूपेन सन्नह्यचारीसु अगारवं वज्जेतीति युज्जति । लोकाधिपतेय्यपतिरूपेन अत्तनि धम्मे च परिभवो वज्जेतीति युज्जति । मेत्तायनामुखेन रागो वज्जेतीति युज्जति । करुणायनापतिरूपेन सोको वज्जेतीति युज्जति । मुदिताविहारपतिरूपेन पहासो वज्जेतीति युज्जति । उपेक्खाविहारपतिरूपेन कुसलेसु धम्मेसु निक्खित्तच्छन्दता वज्जेतीति युज्जति । एवं

आगमपतिरूपकअधिगमपतिरूपकादीनम्पि तथा तथा वञ्चनसभावो युत्तितो वेदितब्बो । एवं आगमानुसारेण युत्तिगवेसना कातब्बाति ।

युत्तिहारविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

४. पदट्टानहारविभङ्गवण्णना

२२. तत्थ कतमो पदट्टानो हारोतिआदि पदट्टानहारविभङ्गो । तत्थ यस्मा “इदं इमस्स पदट्टानं, इदं इमस्स पदट्टानं”न्ति तेसं तेसं धम्मानं पदट्टानभूतधम्मविभावनलक्खणो पदट्टानो हारो, तस्मा पवत्तिया मूलभूतं अविज्जं आदिं कत्वा सभावधम्मानं पदट्टानं आसन्नकारणं निद्दारेन्तो अविज्जाय सभावं निद्विसति “सब्बधम्मयाथावअसम्पटिवेधलक्खणा अविज्जा”ति । तस्सत्थो — सब्बेसं धम्मानं अविपरीतसभावो न सम्पटिविज्जीयति एतेनाति सब्बधम्मयाथावअसम्पटिवेधो । सो लक्खणं एतिस्साति सा तथा वुत्ता । एतेन धम्मसभावप्पटिच्छादनलक्खणा अविज्जाति वुत्तं होति । अथ वा सम्मा पटिवेधो सम्पटिवेधो । तस्स पटिपक्खो असम्पटिवेधो । कत्थ पन सो सम्पटिवेधस्स पटिपक्खोति आह — “सब्ब...पे... लक्खणा”ति । यस्मा पन असुभे सुभन्तिआदिविपल्लासे सति तत्थ सम्मोहो उपरूपरि जायतियेव न हायति, तस्मा “तस्सा विपल्लासा पदट्टानं”न्ति वुत्तं ।

पियरूपं सातरूपन्ति पियायितब्बजातियं इट्ठजातियञ्च पदट्टानं । “यं लोके पियरूपं सातरूपं एत्थेसा तण्हा उप्पज्जमाना उप्पज्जती”ति (दी० नि० २.४००; म० नि० १.१३३; विभ० २०३) हि वुत्तं । अदिन्नादानन्ति अदिन्नादानचेतना । सा हि एकवारं उप्पन्नापि अनादीनवदस्सिताय लोभस्स उप्पत्तिकारणं होतीति तस्स पदट्टानं वुत्तं । दोसस्स पाणातिपातो पदट्टानं, मोहस्स मिच्छापटिपदा पदट्टानन्ति एत्थापि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो ।

वण्णसण्ठानव्यञ्जनगहणलक्खणाति निमित्तानुब्यञ्जनगहणलक्खणा । सुखसञ्जाय फस्सस्स उपगमनलक्खणता फस्सपच्चयताव वुत्ता । “फुट्ठो सञ्जानाती”ति (सं० नि० ४.९३) हि वुत्तं । अस्सादोति तण्हा । सङ्खतलक्खणानि उप्पादवयवञ्चत्तानि । येभ्य्येन निच्चगहणं विज्जाणाधीनन्ति निच्चसञ्जाय विज्जाणपदट्टानता वुत्ता । तथा हि सो भिक्खु तंयेव विज्जाणं सन्धावति संसरतीति विज्जाणविसयमेव अत्तनो निच्चगगाहं पवेदेसि । पञ्चन्नं खन्धानं यदि अनिच्चता दुक्खता च सुदिट्ठा, अत्तसञ्जा सुखसञ्जा अनवकासाति आह — “अनिच्चसञ्जादुक्खसञ्जाअसमनुपस्सनलक्खणा अत्तसञ्जा”ति । “यदनिच्चं तं दुक्खं, यं दुक्खं तदनत्ता”ति (सं० नि० ३.१५) हि वुत्तं ।

येभ्य्येन अत्ताभिनिवेसो अरूपधम्मसूति आह — “तस्सा नामकायो पदट्टानं”न्ति । सब्बं नेय्यन्ति चत्तारि सच्चानि चतुसच्चविनिमुत्तस्स जेय्यस्स अभावतो । चित्तविक्खेपपटिसंहरणं उद्धच्चविक्खम्भनं । असुभाति असुभानुपस्सना, पटिभागनिमित्तभूता असुभा एव वा, तण्हापटिपक्खत्ता समथस्स असुभा पदट्टानन्ति वुत्तं । अभिज्झाय तनुकरणतो अदिन्नादानावेरमणी अलोभस्स पदट्टानन्ति वुत्ता । तथा ब्यापादस्स तनुकरणतो पाणातिपातावेरमणी अदोसस्स पदट्टानन्ति वुत्ता । वत्थुअविप्पटिपत्ति विसयसभावपटिवेधो, सम्मापटिपत्ति सीलसमाधिसम्पदानं निब्बिदाजाणेन अनभिरतिजाणमेव वा तथा पवत्तं । सब्बापि वेदना दुक्खदुक्खतादिभावतो दुक्खन्ति कत्वा वुत्तं — “दुक्खसञ्जाय वेदना पदट्टानं”न्ति । धम्मसञ्जाति धम्ममत्तन्ति सञ्जा ।

सत्तानं काये अवीतरागता पञ्चन्नं अज्झत्तिकायतनानं वसेन होतीति आह — “पञ्चिन्द्रियाणि रूपीनि रूपरागस्स पदट्टानं”न्ति । कायो हि इध रूपन्ति अधिप्पेतो । विसेसतो ज्ञाननिस्सयभूते मनायतने च निकन्ति होतीति आह

— “छट्टायतनं भवरागस्स पदट्टान”न्ति । एदिसं मा रूपं निब्बत्ततु, मा एदिसी वेदनाति एवं पवत्ता
 रूपादिअभिनन्दना निब्बत्तभवानुपस्सिता । जाणदस्सनस्साति कम्मस्सकतज्जाणदस्सनस्स । योनिसोमनसिकारवतो हि
 पुब्बेनिवासानुस्सति कम्मस्सकतज्जाणस्स कारणं होति, न अयोनिसो उम्मुज्जन्तस्स । इमस्स च अत्थस्स विभावनत्थं
 महानारदकस्सपजातकं (जा० २.२२.११५३ आदयो), ब्रह्मजाले (दी० नि० १.३८ आदयो) एकच्चसस्सतवादो च
 उदाहरितब्बो । “ओकप्पनलक्खणा”तिआदिना सद्भापसादानं विसेसं दस्सेति । सो पन सद्भाययेव अवत्थाविसेसो
 दट्टब्बो । तत्थ ओकप्पनं सद्वहनवसेन आरम्मणस्स ओगाहणं निच्छयो । अनाविलता अस्सद्वियापगमेन चित्तस्स
 अकालुस्सियता । अभिपत्थियना सद्वहनमेव । अवेच्चपसादो पज्जासहितो आयतनगतो अभिप्पसादो । अपिलापनं
 असम्मोसो निमुज्जित्वा विय आरम्मणस्स ओगाहणं वा, एत्थ च सद्भादीनं पसादसद्भासम्मप्पधानसतिपट्टानज्ञानज्ञानि
 यथाक्कमं पदट्टानन्ति वदन्तेन अवत्थाविसेसवसेन पदट्टानभावो वुत्तोति दट्टब्बं । सतिसमाधीनं वा कायादयो सतिपट्टानाति ।
 वितक्कादयो च ज्ञानानीति पदट्टानभावेन वुत्ता ।

अस्सादमनसिकारो संयोजनीयेसु धम्मेसु अस्सादानुपस्सिता । पुनब्भवविरोहणाति पुनब्भवाय विरोहणा,
 पुनब्भवनिब्बत्तनारहता विपाकधम्मताति अत्थो । ओपपच्चयिकनिब्बत्तिलक्खणन्ति उपपत्तिभवभावेन निब्बत्तनसभावं ।
 नामकायरूपकायसङ्गातलक्खणन्ति अरूपरूपकायानं समूहियभावं । इन्द्रियववत्थानन्ति चक्खादीनं छन्नं इन्द्रियानं
 ववत्थितभावो । ओपपच्चयिकन्ति उपपत्तिकखन्धनिब्बत्तकं । उपधीति अत्तभावो । अत्तनो पियस्स मरणं चिन्तेन्तस्स
 बालस्स येभुय्येन सोको उप्वज्जतीति मरणं सोकस्स पदट्टानन्ति वुत्तं । उस्सुक्कं चेतसो सन्तापो । ओदहनन्ति अवदहनं ।
 अत्तनो निस्सयस्स सन्तपनमेव भवस्साति वुत्तं भवं दस्सेतुं “इमानी”तिआदि वुत्तं । तत्थ भवस्स अङ्गानि भवसङ्घातानि
 च अङ्गानि भवङ्गानि । तेसु किलेसा भवस्स अङ्गानि । कम्मविपाकवट्टं भवसङ्घातानि अङ्गानि । समग्गानीति सब्बानि ।
 खन्धायतनादीनं अपरापरुपत्तिसंसारणं संसारो । तस्स पुरिमपुरिमजातिनिष्फन्नं किलेसादिवट्टं कारणन्ति आह — “भवो
 संसारस्स पदट्टान”न्ति । सम्पापकहेतुभावं सन्धाय “मग्गो निरोधस्स पदट्टान”न्ति वुत्तं ।

कम्मट्टानोगाहकस्स ओतरणट्टानताय बहुस्सुतो तित्थं नाम, तस्स सम्पापयिरुपासना तित्थञ्जुता । धम्मूपसज्जितं
 पामोज्जं पीतं नाम, सप्पायधम्मस्सवनेन तं उप्पादेत्वा कम्मट्टानस्स ब्रूहना पीतञ्जुता, भावनाय थोकम्पि लयापत्तिया
 उद्धंपत्तिया च जानना पत्तञ्जुता । अत्तनो पच्चहि पधानियङ्गेहि समन्नागतस्स जानना अत्तञ्जुता, तेसु पुरिमानं पुरिमानं
 पच्छिमस्स पच्छिमस्स पदट्टानभावो सुविज्जेय्यो एव । कतपुज्जस्सेव पतिरूपदेसवासो सम्भवति, न इतरस्साति
 “पुब्बेकतपुज्जता पतिरूपदेसवासस्स पदट्टान”न्ति वुत्तं । यथाभूतजाणदस्सनं सह अधिट्टानेन तरुणविपस्सना ।
 निब्बिदाति बलवविपस्सना । विरागोति मग्गो । विमुत्तीति फलं । एवन्ति यदिदं “तस्सा विपल्लासा पदट्टान”न्तिआदिना
 अविज्जादीनं पदट्टानं दस्सितं, इमिना नयेन अथापि यो कोचि उपनिस्सयो बलवपच्चयोति यो कोचि अवसेसपच्चयो,
 सब्बो सो पदट्टानं कारणन्ति वेदितब्बं । “एवं या काचि उपनिसा योगतो च पच्चयतो चा”तिपि पठन्ति । तत्थ उपनिसाति
 कारणं, योगतोति युत्तितो, पच्चयतोति पच्चयभावमत्ततोति अत्थो वेदितब्बो । यं पनेत्थ अत्थतो न विभत्तं, तं
 सुविज्जेय्यमेव ।

पदट्टानहारविभङ्गवण्णना निड्डिता ।

५. लक्खणहारविभङ्गवण्णना

२३. तत्थ कतमो लक्खणो हारोतिआदि लक्खणहारविभङ्गो । तत्थ किं लक्खयतीति लक्खणहारस्स विसयं पुच्छति । “ये धम्मा”तिआदिना लक्खणहारं सङ्खेपतो दस्सेत्वा तं उदाहरणेहि विभजितुं “चक्खु”न्तिआदि आरब्धं । तत्थ “वधकट्टेन एकलक्खणानी”ति इमिना अनवट्टितभावादिनापि एकलक्खणता वुत्ता एवाति दट्ठब्बं ।

एवं आयतनवसेन एकलक्खणतं दस्सेत्वा इदानीं खन्धादिवसेन दस्सेतुं “अतीते, राध, रूपे अनपेक्खो होती”तिआदि सुत्तं आभतं । यमकोवादसुत्ते (सं० नि० ३.८५) वधकट्टेन एकलक्खणा वुत्ताति तस्मिं सुत्ते “वधकं रूपं वधकं रूपन्ति यथाभूतं नप्पजानाती”तिआदिना आगतत्ता वुत्तं । इतीति एवं, इमिस्सं गाथायं कायगताय सतिया वुत्ताय सति वेदनागता सति चित्तगता सति धम्मगता च सति वुत्ता भवति सतिपट्टानभावेन एकलक्खणत्ताति अधिप्पायो । दिट्ठन्तिआदीनं अत्थं परतो वण्णयिस्साम ।

काये कायानुपस्सी विहराहीति एत्थ कायेति रूपकाये । रूपकायो हि इध अङ्गपच्चङ्गानं केसादीनञ्च समूहट्टेन कायोति अधिप्पेतो । यथा च समूहट्टेन, एवं कुच्छित्तानं आयट्टेन । कुच्छित्तानञ्चि परमजेगुच्छानं सो आयोतिपि कायो, आयोति उप्पत्तिदेसो । तत्रायं वचनत्थो — आयन्ति ततोति आयो । के आयन्ति? कुच्छिता केसादयो, इति कुच्छित्तानं आयोति कायो ।

कायानुपस्सीति कायं अनुपस्सनसीलो, कायं वा अनुपस्समानो । “काये”ति च वत्त्वा पुन “कायानुपस्सी”ति दुतियं कायगगहणं असम्मिस्सतो ववत्थानघनविनिब्भोगादिदस्सनत्थं । तेन न काये वेदनानुपस्सी चित्तधम्मनानुपस्सी वा, अथ खो कायानुपस्सी एवाति कायसङ्घाते वत्थुस्मिं कायानुपस्सनाकारस्सेव दस्सनेन असम्मिस्सतो ववत्थानं दस्सितं होति । तथा न काये अङ्गपच्चङ्गविनिमुत्तएकधम्मनानुपस्सी, नापि केसलोमादिविनिमुत्तइत्थिपुरिसानुपस्सी ।

योपि चेत्य केसलोमादिको भूतुपादायसमूहसङ्घातो कायो, तत्थपि न भूतुपादायविनिमुत्तएकधम्मनानुपस्सी, अथ खो रथसम्भारानुपस्सको विय अङ्गपच्चङ्गसमूहानुपस्सी, नगरावयवानुपस्सको विय केसलोमादिसमूहानुपस्सी, कदलिक्खन्धपत्तवट्ठिविनिब्भुज्जको विय रिक्तमुट्ठिविनिवेठको विय च भूतुपादायसमूहानुपस्सी एवाति नानप्पकारतो समूहवसेनेव कायसङ्घातस्स वत्थुनो दस्सनेन घनविनिब्भोगो दस्सितो होति । न हेत्थ यथावुत्तसमूहविनिमुत्तो कायो वा अज्जो वा कोचि धम्मो दिस्सति, यथावुत्तधम्मसमूहमत्ते एव पन तथा तथा सत्ता मिच्छाभिनिवेसं करोन्ति । तेनाहु पोराणा —

“यं पस्सति न तं दिट्ठं, यं दिट्ठं तं न पस्सति ।

अपस्सं बज्झते मूळ्हो, बज्झमानो न मुच्चती”ति ॥ (दी० नि० अट्ठ० २.३७३; म० नि० अट्ठ० १.१०६; पटि० म० अट्ठ० १.१.३६; महानि० अट्ठ० ३) ।

घनविनिब्भोगादिदस्सनत्थन्ति आदिसद्देन अयमत्थो वेदितब्बो । अयञ्चि एतस्मिं काये कायानुपस्सीयेव, न अज्जधम्मनानुपस्सी ।

इदं वुत्तं होति — यथा अनुदकभूतायपि मरीचिया उदकानुपस्सिनो होन्ति, न एवं अनिच्चदुक्खानत्तअसुभभूते एव इमस्मिं काये निच्चसुखअत्तसुभभावानुपस्सी, अथ खो कायानुपस्सी अनिच्चदुक्खअनत्तअसुभाकारसमूहानुपस्सीति अत्थो । अथ वा य्वायं महासतिपट्टाने (दी० नि० २.३७४ आदयो) अस्सासपस्सासादिचुण्णिकजातअट्ठिकपरियोसानो

कायो वुत्तो, यो च “इधेकच्चो पथवीकायं अनिच्चतो अनुपस्सति, आपोकायं तेजोकायं वायोकायं केसकायं...पे०... अट्ठिमिज्जकायं”न्ति **पटिसम्भिदायं** (पटि० म० ३.३४ आदयो) कायो वुत्तो, तस्स सब्बस्स इमस्मिंयेव काये अनुपस्सनतो काये कायानुपस्सीति एवम्पेत्य अत्थो दट्ठब्बो ।

अथ वा काये अहन्ति वा ममन्ति वा गहेतब्बस्स कस्सचि अननुपस्सनतो, तस्स पन केसलोमादिकस्स नानाधम्मसमूहस्स अनुपस्सनतो काये केसादिधम्मसमूहसङ्घाते कायानुपस्सीति अत्थो दट्ठब्बो । अपि च “इमस्मिं काये अनिच्चतो अनुपस्सति नो निच्चतो”तिआदिना अनुक्कमेन **पटिसम्भिदायं** (पटि० म० ३.३४ आदयो) आगतनयस्स सब्बस्सेव अनिच्चलक्खणादिकस्स आकारसमूहसङ्घातस्स कायस्स अनुपस्सनतो काये कायानुपस्सीति अत्थो ।

विहराहीति वत्ताहि । **आतापीति** तीसु भवेसु किलेसे आतापेतीति आतापो, सो अस्स अत्थीति आतापी । **सम्पज्जानोति** सम्पजज्जसङ्घातेन जाणेन समन्नागतो । **सतिमाति** कायपरिग्गाहिकाय सतिया समन्नागतो । अयं पन यस्मा सतिया आरम्भणं परिग्गाहेत्वा पज्जाय अनुपस्सति, न हि सतिविरहिता अनुपस्सना अत्थि, तेनेवाह — “सतिज्च ख्वाहं, भिक्खवे, सब्बत्थिकं वदामी”ति (सं० नि० ५.२३४) । अनातापिनो च अन्तो सङ्कोचो अन्तरायकरो होति, कम्मट्ठानं न सम्पज्जति । तस्मा येसं धम्मनं आनुभावेन तं सम्पज्जति, तं दस्सनत्थं “आतापी”तिआदि वुत्तं ।

तत्थ **विनेय्याति** तदङ्गविनयेन वा विक्खम्भनविनयेन वा विनयित्वा । **लोकेति** तस्मिंयेव काये । कायो हि इध लुज्जनपलुज्जनट्ठेन लोकोति अधिप्पेतो । अभिज्झाग्गहणेन चेत्य कामच्छन्दो, दोमनस्सग्गहणेन ब्यापादो गहितोति नीवरणेसु बलवधम्मद्वयप्पहानदस्सनेन नीवरणप्पहानं वुत्तन्ति कायानुपस्सनासतिपट्टानस्स पहानङ्गं दस्सितं । “आतापी”तिआदिना पन सम्पयोगङ्गं दस्सितन्ति इममत्थं दस्सेतुं “आतापी”तिआदि वुत्तं । तत्थ अभिज्झादोमनस्सानं समथो उज्जुपटिपक्खोति अभिज्झादोमनस्सविनयो वुच्चमानो समाधिन्द्रियं दीपेतीति आह — “**विनेय्य लोके अभिज्झादोमनस्सन्ति समाधिन्द्रियं**”न्ति (सं० नि० अट्ठ० ३.५.३६७) । **एकलक्खणत्ता चतुन्नं इन्द्रियानन्ति** यथा वीरियपज्जासमाधिन्द्रियेहि कायानुपस्सनासतिपट्टानं इज्जति, एवं वेदनाचित्तधम्मनानुपस्सनासतिपट्टानानिपि तेहि इज्जन्तीति चतुसतिपट्टानसाधने इमेसं इन्द्रियानं सभावभेदाभावतो समानलक्खणत्ता इतरानि सतिपट्टानानिपि वुत्तानि एव होन्तीति अत्थो ।

२४. इदानि सतिपट्टानेसु गहितेसु सब्बेसं बोधिपक्खियधम्मनं गहितभावं दस्सेतुं “**चतूसु सतिपट्टानेसू**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **बोधङ्गमाति** बोधं अरियमग्गजाणं गच्छन्तीति बोधङ्गमा । यथावुत्तस्स बोधस्स पक्खे भवाति **बोधिपक्खिया** । **नेय्यानिकलक्खणेनाति** एत्थ निमित्ततो पवत्ततो च वुट्ठानं निय्यानं, निय्याने नियुत्ताति नेय्यानिका, यथा दोवारिकोति । निय्यानसङ्घातं वा फलं अरहन्तीति नेय्यानिका । निय्यानं पयोजनं एतेसन्ति वा नेय्यानिका । “निय्यानिका”तिपि पाठो, तत्थ निय्यानं एतेसं अत्थीति निय्यानिकाति अत्थो । “निय्यानिया”तिपि पाठो, तस्स निय्यन्तीति निय्यानियाति अत्थो दट्ठब्बो । निय्यानिकलक्खणेनाति निय्यानिकसभावेन ।

एवं अकुसलापि धम्माति यथा कुसला धम्मा एकलक्खणभावेन निद्धारिता, एवं अकुसलापि धम्मा एकलक्खणट्ठेन निद्धारेतब्बा । कथं? पहानेकट्ठतावसेनाति दस्सेन्तो “**पहानं अब्भत्थं गच्छन्ती**”ति आह । इदानि तं पहानं दस्सेतुं “**चतूसु सतिपट्टानेसू**”तिआदि वुत्तं । तत्थ कायानुपस्सनादीसु चतूसु सतिपट्टानेसु भावियमानेसु असुभे सुभन्तिआदयो चत्तारो विपल्लासा पहीयन्ति, कबळीकाराहारादयो चत्तारो आहारा चस्स परिज्जं गच्छन्ति, तेसं परिजाननस्स परिबन्धिनो कामरागादयो व्यन्तीकता होन्तीति अत्थो, कस्मा? तेहि पहातब्बभावेन एकलक्खणत्ताति । एवं सब्बत्थ अत्थो योजेतब्बो ।

तेनेवाह — “एवं अकुसलापि धम्मा एकलक्खणत्ता पहानं अब्भत्थं गच्छन्ती”ति ।

इदानीं अज्जेनपि परियायेन लक्खणहारस्स उदाहरणानि दस्सेतुं “यत्थ वा पना”तिआदि वुत्तं । तत्थ यत्थाति यस्सं देसनायं । वा-सद्दो विकप्पत्थो । पनाति पदपूरणो । रूपिन्द्रियन्ति रूपनसभावं अट्ठविधं इन्द्रियं । तत्थाति तस्सं देसनायं । रूपधातूति रूपनसभावा दस धातुयो । रूपायतनन्ति रूपनसभावं दसायतनं, रूपीनि दसायतनानीति अत्थो । रूपनलक्खणेन एकलक्खणत्ता इमानि देसितानीति अधिप्पायो । देसितं तत्थ सुखिन्द्रियं सोमनस्सिन्द्रियं सुखवेदनाभावेन एकलक्खणत्ताति अधिप्पायो ।

दुक्खसमुदयो च अरियसच्चन्ति इदं अकुसलस्स सोमनस्सस्स वसेन वुत्तं, सासवकुसलस्सापि वसेन युज्जति एव । सब्बो च पटिच्चसमुप्पादो देसितोति सम्बन्धो । अविज्जानुसयितत्ता अदुक्खमसुखाय वेदनाय । वुत्तज्हेतं — “अदुक्खमसुखाय वेदनाय अविज्जानुसयो अनुसेती”ति (म० नि० १.४६५) । तथा च वुत्तं “अदुक्खमसुखाय हि वेदनाय अविज्जा अनुसेती”ति । एतेन अदुक्खमसुखावेदनागहणेन अविज्जा गहिताति दस्सेति । सति च अविज्जागहणे सब्बो पटिच्चसमुप्पादो देसितोति दस्सेतुं “अविज्जापच्चया सङ्गारा”तिआदि वुत्तं । सो चाति एत्थ च-सद्दो ब्यतिरेकत्थो, तेन सो पटिच्चसमुप्पादो अनुलोमपटिलोमवसेन दुविधोति इमं वक्खमानविसेसं जोतेति । तेसु अनुलोमतो पटिच्चसमुप्पादो यथादस्सितो सरागसदोससमोहसंकिलेसपक्खेन हातब्बोति वुत्तो, पटिलोमतो पन पटिच्चसमुप्पादो यो “अविज्जायत्वेव असेसविरागनिरोधा”तिआदिना पाळियं (म० नि० ३.१२६; महाव० १) वुत्तो, तं सन्धाय “वीतरागवीतदोसवीतमोहअरियधम्मोहि हातब्बो”ति वुत्तं ।

इदानीं एकलक्खणताविभावेन लक्खणहारयोजनाय नयं दस्सेतुं “एवं ये धम्मा”तिआदि वुत्तं । तत्थ किच्चतोति पथवीआदीनं फस्सादीनञ्च रूपारूपधम्मानं सन्धारणसङ्घट्टनादिकिच्चतो, तेसं तेसं वा पच्चयधम्मानं तंतंपच्चयुप्पन्नधम्मस्स पच्चयभावसङ्घातकिच्चतो । लक्खणतोति कक्खळफुसनादिसभावतो । सामज्जतोति रूपननमनादितो अनिच्चतादितो खन्धायतनादितो च । चतुपपाततोति सङ्घतधम्मानं भङ्गतो उप्पादतो च, समाननिरोधतो समानुप्पादतो चाति अत्थो । एत्थ च सहचरणं समानहेतुता समानफलता समानभूमिता समानविसयता समानारम्भणताति एवमादयोपि च-सद्देन सङ्गहिताति दट्ठब्बं । सेसं उत्तानत्थमेव ।

लक्खणहारविभङ्गवण्णना निड्डिता ।

६. चतुब्यूहहारविभङ्गवण्णना

२५. तत्थ कतमो चतुब्यूहो हारोति चतुब्यूहहारविभङ्गो । तत्थ ब्यज्जनेन सुत्तस्स नेरुत्तञ्च अधिप्पायो च निदानञ्च पुब्बापरसन्धि च गवेसितब्बोति सङ्घेपेन ताव चतुब्यूहं दस्सेति । “ब्यज्जनेना”ति इमिना हारानं सुत्तस्स ब्यज्जनविचयभावतो ब्यज्जनमुखेनेव एते चतुब्यूहहारपदत्था निद्धारेतब्बाति दस्सेति । नेरुत्तन्ति निरुत्तं निब्बचनन्ति अत्थो । निरुत्तमेव नेरुत्तं । तेनेवाह — “या निरुत्तिपदसंहिता”ति । तस्सत्थो — या निरुत्ति, इदं नेरुत्तं । का पन सा निरुत्ति? पदसंहिताति पदेसु संहिता युत्ता, लिङ्गवचनकालसाधनपुरिसादिविसेसयोगेन यो यो अत्थो यथा यथा वत्तब्बो, तथा तथा पवत्तसभावनिरुत्तीति अत्थो । तथा हि वुत्तं “यं धम्मानं नामसो जाण”न्ति ।

तत्थ यन्ति हेतुअत्थे निपातो, याय कारणभूतायाति अत्थो । धम्मानन्ति जेय्यधम्मानं । नामसोति पथवी फस्सो खन्धा

धातु तिस्सो फुस्सोति एवमादिनामविसेसेन जाणं पवत्तति, अयं सभावनिरुत्ति नाम । पथवीति हि एवमादिकं सद्धं गहेत्वा ततो परं सङ्केतद्वारेण तदत्थपटिपत्ति तंतं अनियतनामपञ्जत्तिगहणवसेनेव होतीति । अथ वा पदसंहिताति पदेन संहिता । पदतो हि पदत्थावबोधो । सो पनस्स अत्थे पवत्तिनिमित्तभूताय पञ्जत्तिया गहिताय एव होतीति सा पन पञ्जत्ति निरुत्तिसङ्घातपदेन संहिता पदत्थं बोधेतीति पदसंहिताति वुत्ता । “यदा हि भिक्खू”तिआदिना “धम्मनं नामसो जाण”न्ति पदस्स अत्थं विवरति ।

तत्थ अत्थस्साति सद्धाभिधेय्यस्स अत्थस्स । नामं जानातीति नामपञ्जत्तिवसेन अयं नामाति नामं जानाति । धम्मस्साति सभावधम्मस्स । तथा तथा नं अभिनिरोपेतीति यो यो अत्थो धम्मो च यथा यथा च वोहरितब्बो, तथा तथा नं नामं वोहारं अभिनिरोपेति देसेतीति अत्थो । एत्तावता च अयं भिक्खु अत्थकुसलो याव अनेकाधिवचनकुसलोति वुच्चतीति सम्बन्धितब्बं ।

तत्थ अत्थकुसलोति पाळिअत्थे कुसलो । धम्मकुसलोति पाळियं कुसलो । व्यञ्जनकुसलोति अक्खरेसु च वाक्येसु च कुसलो । निरुत्तिकुसलोति निब्बचने कुसलो । पुब्बापरकुसलोति देसनाय पुब्बापरकुसलो । देसनाकुसलोति धम्मस्स देसनाय कुसलो । अतीताधिवचनकुसलोति अतीतपञ्जत्तिकुसलो । एस नयो सेसेसुपि । एवं सब्बानि कातब्बानि, जनपदनिरुत्तानीति यत्तकानि सत्तवोहारपदानि, तानि सब्बानि यथासम्भवं सुत्ते निब्बचनवसेन कातब्बानि वत्तब्बानीति अत्थो । सब्बा च जनपदनिरुत्तियोति सब्बा च लोकसमज्जायो यथारहं कातब्बा । “समज्जं नातिधावेय्या”ति हि वुत्तं । तथा हि सम्मुतिसच्चमुखेनेव परमत्थसच्चाधिगमो होतीति ।

२६. अधिप्पायकण्डे अनुत्तानं नाम नत्थि ।

२७. निदानकण्डे इमिना वत्थुनाति इमिना पुत्तगवादिकित्तनसङ्घातेन कारणेन । कारणज्हेत्थ वत्थु निदानन्ति च वुत्तं । इमिना नयेन सब्बत्थ निदाननिद्धारणं वेदितब्बं ।

कामन्थाति किलेसकामेन अन्था । जालसञ्छन्नाति तण्हाजालपलिगुण्ठिता । तण्हाछदनछादिताति तण्हासङ्घातेन अन्धकारेण पिहिता । बन्धनाबद्धाति कामगुणसङ्घातेन बन्धनेन बद्धा । “पमत्तबन्धना”तिपि पाठो, पमादेनाति अत्थो । पुब्बापरेनाति पुब्बेन वा अपरेन वा देसनन्तरेनाति अधिप्पायो । युज्जतीति योगं उपेति, समेतीति अत्थो । इमेहि पदेहि परियुट्ठानेहीति इमेहि यथावुत्तेहि गाथापदेहि तण्हापरियुट्ठानदीपकेहि । सायेव तण्हाति या पुरिमगाथाय वुत्ता, सायेव तण्हा । “यज्जाहा”तिआदिना द्विन्नम्पि गाथानं अत्थसंसन्दनेन पुब्बापरं विभावेति । पयोगेनाति समुदाचारेण । तस्माति यत्थ सयं उप्पन्ना, तं सन्तानं निस्सरितुं अदेन्ती नानारम्मणेहि पलोभयमाना किलेसेहि चित्तं परियादाय तिड्ढति । तस्मा किलेसवसेन च परियुट्ठानवसेन च तण्हाबन्धनं वुत्ता ।

पपञ्चेन्ति संसारे चिरं ठपेन्तीति पपञ्चा । तिड्ढन्ति एताहीति ठिती । बन्धनट्टेन सन्दानं वियाति सन्दानं । निब्बाननगरप्पवेसस्स पटिसेधनतो पलिघं वियाति पलिघं । अनवसेसतण्हापहानेन नित्तण्हो । अत्तहितपरहितानं इधलोकपरलोकानञ्च मुननतो मुनीति एवं गाथाय पदत्थो वेदितब्बो । पपञ्चादिअत्था पन पाळियं विभत्ता एवाति । तत्थ यस्सेते पपञ्चादयो अब्भत्थं गता, तस्स तण्हाय लेसोपि न भवति । तेन वुत्तं — “यो एतं सब्बं समतिक्कन्तो, अयं वुच्चति नित्तण्हो”ति ।

२८. परियुट्टानन्ति “तण्हाय परियुट्टान”न्ति वुत्तानि तण्हाविचरितानि । **सङ्खारा**ति “तदभिसङ्खता सङ्खारा”ति वुत्ता तण्हादिट्ठिमानहेतुका सङ्खारा । ते पन यस्मा सत्तसु जवनचेतनासु पठमचेतना सति पच्चयसमवाये इमस्मिंयेव अत्तभावे फलं देति । पच्छिमचेतना अनन्तरे अत्तभावे । उभिन्नं वेमज्झचेतना यत्थ कत्थचि फलं देति, तस्मा विपच्चनोकासवसेन विभजित्वा दस्सेतुं “**दिट्ठधम्मवेदनीया वा**”तिआदि वुत्तं । यस्मा पन तंतंचेतनासम्पयुत्ता तण्हापि चेतना विय दिट्ठधम्मवेदनीयादिवसेन तिधा होति, तस्मा वुत्तं — “**एवं तण्हा तिविधं फलं देती**”ति । **पुब्बापरेन युज्जतीति** यं पुब्बं पुरिमं सङ्खारानं दिट्ठधम्मवेदनीयतादिवचनं वुत्तं, तं इमिना अपरेन कम्मस्स दिट्ठधम्मवेदनीयतादिवचनेन युज्जति गङ्गोदकं विय यमुनोदकेन संसन्दति समेतीति अत्थो ।

सङ्खारा दस्सनबलेनाति चतूसु दिट्ठिगतसम्पयुत्तेसु विचिकिच्छासम्पयुत्ते चाति पञ्चसु चित्तुप्पादेसु सङ्खारा पठममगपञ्जाबलेन । **छत्तिस तण्हाविचरितानि भावनाबलेनाति** पठममग्गेन पहीनावसेसवसेन वुत्तं, न सब्बेसं वसेन ।

अनुबन्धोति तण्हादीनं अनुप्पबन्धेन पवत्ति । **यो चापि पपञ्चोति**आदिना “पपञ्चेती”तिआदिना वुत्तं राधसुत्तञ्चसंसन्दति । तेनेवाह — “**इदं एकत्थ**”न्ति । यदिपि अत्थतो एकं, देसनाय पन विसेसो विज्जतीति दस्सेतुं “**अपि चा**”तिआदि वुत्तं । **एवन्ति** इमिना वुत्तप्पकारेन । **सुत्तेनाति** संवण्णियमानेन सुत्तेन । **सुत्तन्ति** सुत्तन्तरं । **संसन्दयित्वाति** विमिस्सित्वा अत्थतो अभिन्नं कत्वा । **पुब्बापरेन सद्धिं योजयित्वाति** पुब्बेन वा अपरेन वा सुत्तेन सद्धिं अत्थतो सम्बन्धं योजेत्वा । वुत्तमेवत्थं पाकटं करोति तेन सुत्तस्स अत्थो निहिट्ठो होति वित्थारितो सुत्तन्तरदस्सनेन ।

न केवलं सुत्तन्तरसंसन्दनमेव पुब्बापरसन्धि, अथ खो अज्जोपि अत्थीति दस्सेतुं “**सो चाय**”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ **अत्थसन्धीति** किरियाकारकादिवसेन अत्थस्स सम्बन्धो । सो पन यस्मा सङ्कासनादीनं छन्नं अत्थपदानंयेव होति, सब्बस्सापि पदत्थस्स तदवरोधतो ।

सम्बन्धो च नाम न कोचि अत्थो । तस्मा “**अत्थसन्धि छप्पदानी**”तिआदि वुत्तं । **व्यञ्जनसन्धीति** पदस्स पदन्तरेन सम्बन्धो । यस्मा पन सब्बम्पि नामादिपदं छहि व्यञ्जनपदेहि असङ्गहितं नाम नत्थि, तस्मा “**व्यञ्जनसन्धि छप्पदानी**”तिआदि वुत्तं ।

देसनासन्धीति यथावुत्तदेसनन्तरेन देसनाय संसन्दनं । **न च पथविं निस्सायाति** पथविं विसयसङ्घातं निस्सयं कत्वा, पथविं आलम्बित्वाति अत्थो । **झायीति** फलसमापत्तिज्ञानेन झायी । सो हि सब्बसङ्खारनिस्सटं निब्बानं आलम्बित्वा समापज्जनवसेन झायति, न पथविं निस्साय झायतीति वुत्तो । सेसपदेसुपि एसेव नयो । एत्थ च चतूहि महाभूतेहि रूपप्पटिबद्धवुत्तिताय सब्बो कामभवो रूपभवो च गहिता । अरूपभवो पन सरूपेनेव गहितोति सब्बं लोकं परियादित्वा पुन अज्जेनपि परियायेन तं दस्सेतुं “**न च इमं लोक**”न्तिआदिमाह । सब्बो हि लोको इधलोको परलोको चाति द्वेव कोट्टासा होन्ति । यस्मा पन “**इधलोको**”ति विसेसतो दिट्ठधम्मभूतो सत्तसन्तानो वुच्चति । “परलोको”ति भवन्तरसङ्केपगतो सत्तसन्तानो तदुभयविनिमुत्तो अनिन्द्रियबद्धो रूपसन्तानो । तस्मा तं सन्धाय “**यमिदं उभयमन्तरेना**”तिआदि वुत्तं ।

ये पन “उभयमन्तरेना”ति वचनं गहेत्वा अन्तराभवं इच्छन्ति, तेसं तं मिच्छा । अन्तराभवो हि अभिधम्मे पटिक्खित्तोति । **दिट्ठन्ति** रूपायतनं । **सुतन्ति** सद्दायतनं । **मुतन्ति** पत्वा गहेतब्बतो गन्धायतनं रसायतनं फोडुब्बायतनञ्च । **विज्जातन्ति** अवसिट्ठं धम्मारम्मणपरियापन्नरूपं । **पत्तन्ति** परियेसित्वा वा अपरियेसित्वा वा पत्तं । **परियेसितन्ति** पत्तं वा

अप्यतं वा परियेसितं । वितक्कितं विचारितन्ति वितक्कनवसेन अनुमज्जनवसेन च आलम्बितं ।
मनसानुचिन्तितन्ति चित्तेन अनु अनु चिन्तितं । अयं सदेवके...पे०... अनिस्सितेन चित्तेन न जायति ज्ञायन्तीति अयं
 खीणासवो फलसमापत्तिज्ञानेन ज्ञायन्तो पुब्बेव तण्हादिट्ठिनिस्सयानं सुट्ठु पहीनत्ता सदेवके लोके...पे०... मनुस्साय यत्थ
 कत्थचिपि अनिस्सितेन चित्तेन ज्ञायति नाम । ततो एव लोके केनचिपि न जायति “अयं इदं नाम निस्साय ज्ञायती”ति ।
 वुत्तहेतं —

“नमो ते पुरिसाज्ज, नमो ते पुरिसुत्तम ।
 यस्स ते नाभिजानाम, किं त्वं निस्साय ज्ञायसी”ति ॥ (नेत्ति० १०४) ।

इदानीं खीणासवचित्तस्स कत्थचिपि अनिस्सितभावं गोधिकसुत्तेन (सं० नि० १.१५९) वक्कलिसुत्तेन (सं० नि०
 ३.८७) च विभावेतुं “यथा मारो”तिआदि वुत्तं । विज्जाणं समन्वेसन्तीति परिनिब्बानतो उद्धं विज्जाणं परियेसन्तो ।
 “पपञ्चातीतो”तिआदिना अदस्सनस्स कारणमाह । अनिस्सितचित्ता न जायन्ति ज्ञायमानाति न केवलं
 अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया खीणासवस्स चित्तगतिं मारादयो न जानन्ति, अपि च खो सउपादिसेसायपि निब्बानधातुया
 तस्स तं न जानन्तीति अत्थो । अयं देसनासन्धीति गोधिकसुत्तवक्कलिसुत्तानं विय सुत्तन्तानं अज्जमज्जअत्थसंसन्दना
 देसनासन्धि नाम ।

निद्देससन्धीति निद्देसस्स सन्धि निद्देससन्धि, निद्देसेन वा सन्धि निद्देससन्धि । पुरिमेन सुत्तस्स निद्देसेन तस्सेव
 पच्छिमस्स निद्देसस्स, पच्छिमेन वा पुरिमस्स सम्बन्धनन्ति अत्थो । तं दस्सेतुं यस्मा भगवा येभ्य्येन पठमं वट्ठं दस्सेत्वा
 पच्छा विवट्ठं दस्सेति, तस्मा “निस्सितचित्ता”तिआदि वुत्तं । तत्थ निस्सितं चित्तं एतेसन्ति निस्सितचित्ता, पुग्गला,
 निद्दिसितब्बा पुग्गलाधिद्वानाय देसनायाति अधिप्पायो । धम्माधिद्वानाय पन निस्सितं चित्तं एत्थाति निस्सितचित्ता,
 निस्सितचित्तवन्तो तण्हादिट्ठिनिस्सयवसेन पवत्ता सुत्तपदेसा । सेसमेत्थ सब्बं पाकटमेव ।

चतुब्बूहहारविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

७. आवट्टहारविभङ्गवण्णना

२९. तत्थ कतमो आवट्टो हारोति आवट्टहारविभङ्गो । तत्थ आरम्भथाति आरम्भधातुसङ्घातं वीरियं करोथ ।
 निक्कमथाति कोसज्जपक्खतो निक्खन्तत्ता निक्कमधातुसङ्घातं तदुत्तरिवीरियं करोथ । युज्जथ बुद्धसासनेति यस्मा
 सीलसंवरो इन्द्रियेसु गुत्तद्वारता भोजने मत्तज्जुता सतिसम्पज्जन्ति इमेसु धम्मेसु पतिट्ठितानं जागरियानुयोगवसेन
 आरम्भनिक्कमधातुयो सम्पज्जन्ति, तस्मा तथाभूतसमथविपस्सनासङ्घाते भगवतो सासने युत्तप्पयुत्ता होथ । धुनाथ
 मच्चुनो सेनं, नळागारं व कुज्जरोति एवं पटिपज्जन्ता च तेधातुइस्सरस्स मच्चुराजस्स वसं सत्ते नेतीति तस्स सेनासङ्घातं
 अबलं दुब्बलं यथा नाम बलूपपन्नो कुज्जरो नळेहि कतं अगारं खणेनेव विद्धंसेति, एवमेव किलेसगणं धुनाथ विधमथ
 विद्धंसेथाति अत्थो (सं० नि० अट्ठ० १.१.१८५) ।

इदानीं यदत्थं अयं गाथा निक्खित्ता, तं योजेत्वा दस्सेतुं “आरम्भथ निक्कमथाति वीरियस्स पदट्ठानं”न्तिआदि
 वुत्तं । तत्थ आरम्भथ निक्कमथाति इदं वचनं वीरियस्स पदट्ठानं वीरियपयोगस्स कारणं वीरियारम्भे नियोजनतो, “योगा

वे जायती भूरी”ति (ध० प० २८२) वचनतो योगो भावना । तत्थ विपस्सनाभावनाय वक्खमानत्ता समाधिभावना इधाधिप्पेताति वुत्तं — “युज्जथ बुद्धसासनेति समाधिस्स पदट्टान”न्ति । “मच्चुनो सेन”न्ति वुत्ताय किलेससेनाय सम्मा धुननं जाणेनेव होतीति आह — “धुनाथ...पे०... पदट्टान”न्ति । पुन यथावुत्तवीरियसमाधिपज्जासम्पयुत्तेसु आधिपच्चकिच्चताय पपज्चप्पहानसमत्था वट्टमूलं छिन्दित्वा विवट्टं पापेन्ति चाति दस्सनत्थं “आरम्भथ निक्कमथाति वीरियिन्द्रियस्स पदट्टान”न्ति आदि वुत्तं । इमानि पदट्टानानि देसनाति “यानिमानि वीरियस्स पदट्टान”न्ति आदिना वीरियादीनं पदट्टानानि वुत्तानि, सा आरम्भथ निक्कमथाति आदिदेसना, न वीरियारम्भवत्थुआदीनीति अत्थो । तथा चेव संवण्णितं ।

एवं यथानिक्खित्ताय देसनाय पदट्टानवसेन अत्थं निद्धारेत्वा इदानीं तं सभागविसभागधम्मवसेन आवट्टेतुकामो तस्स भूमिं दस्सेतुं “अयुज्जन्तानं वा सत्तानं योगे युज्जन्तानं वा आरम्भो”ति आदिमाह । तस्सत्थो — योगे भावनायं तं अयुज्जन्तानं वा सत्तानं अपरिपक्कजाणानं वासनाभागेन आयतिं विजाननत्थं अयं देसनारम्भो युज्जन्तानं वा परिपक्कजाणानन्ति ।

सो पमादो दुविधोति येन पमादेन भावनं नानुयुज्जन्ति, सो पमादो अत्तनो कारणभेदेन दुविधो । अज्जाणेनाति पज्चन्नं खन्धानं सलक्खणसामज्जलक्खणपटिच्छादकेन सम्मोहेन । निवुत्तोति छादितो । जेय्यट्टानन्ति जेय्यज्च तं “इति रूपं, इति रूपस्स समुदयो”ति आदिना जाणस्स पवत्तनट्टानज्चाति जेय्यट्टानं । अनेकभेदत्ता पापधम्मानं तब्बसेन अनेकभेदोपि पमादो मूलभूताय अविज्जाय वसेन एको एवाति आह — “एकविधो अविज्जाया”ति । लाभविनिच्छयपरिगहमच्छरियानि परियेसना आरक्खापरिभोगेसु अन्तो गधानि । छन्दरागज्झोसाना तण्हा एवाति तण्हामूलकेपि धम्मे एत्थेव पक्खिपित्वा “तिविधो तण्हाया”ति वुत्तं ।

रूपीसु भवेसूति रूपधम्मेषु । अज्झोसानन्ति तण्हाभिनिवेसो । एतेन “तण्हाय रूपकायो पदट्टान”न्ति पदस्स अत्थं विवरति । अनादिमति हि संसारे इत्थिपुरिसा अज्जमज्जरूपाभिरामा, अयज्चत्थो चित्तपरियादानसुत्तेन (अ० नि० १.१-१०) दीपेतब्बो । अरूपीसु सम्मोहोति फस्सादीनं अतिसुखुमसभावत्ता सन्ततिसमूहकिच्चारम्मणघनविनिब्भोगस्स दुक्करत्ता च अरूपधम्मेषु सम्मोहो, सत्तानं पतिट्ठितोति वचनसेसो । एवं निद्धारिते रूपकायनामकायसङ्घाते उपादानक्खन्धपज्चके आरम्मणकरणवसेन पवत्तं तण्हज्च अविज्जज्च अविसेसेन वुत्तं चतुपादानानं वसेन विभजित्वा तेसं खन्धानं उपादानानज्च दुक्खसमुदयभावेन सहपरिज्जेय्यपहातब्बभावं दस्सेति “तत्थ रूपकायो”ति आदिना ।

३०. एवं पमादमुखेन पुरिमसच्चद्वयं निद्धारेत्वा पमादमुखेनेव अपरम्पि सच्चद्वयं निद्धारेतुं “तत्थ यो”ति आदि वुत्तं । तत्थ तस्साति तस्स पमादस्स । सम्पटिवेधेनाति सम्मा परिजाननेन अस्सादादीनं जाननेन । रक्खणा पटिसंहरणाति अत्तनो चित्तस्स रक्खणसङ्घाता पमादस्स पटिसंहरणा, तप्पटिपक्खेन सङ्कोचना अप्पमादानुयोगेन या खेपना । अयं समथोति किच्चेन समाधिं दस्सेति । अयं वोदानपक्खविसभागधम्मवसेन आवट्टेना । “यदा जानाति कामानं...पे०... आनिसंस”न्ति इमिना समथाधिगमस्स उपायं दस्सेति ।

तत्थ कामानन्ति वत्थुकामानज्च किलेसकामानज्च । अस्सादज्च अस्सादतोति कामे पटिच्च उपज्जमानं सुखसोमनस्ससङ्घातं अस्सादं अस्सादताय अस्सादमत्ततो । आदीनवन्ति “अप्पस्सादा कामा बहुदुक्खा”ति आदिना (म० नि० १.२३६) वुत्तं आदीनवं दोसं । निस्सरणन्ति पठमज्झानं । वुत्तज्हेतं — “कामानमेतं निस्सरणं यदिदं नेक्खम्म”न्ति (इतिवु० ७२) । ओकारन्ति लामकभावं । संकिलेसन्ति संकिलिस्सनं । कामहेतु हि सत्ता संकिलिस्सन्ति । वोदानन्ति

विसुज्जनं। नेक्खम्मे च आनिसंसन्ति नीवरणप्पहानादिगुणविसेसयोगं। तत्थाति तस्मिं यथावुत्ते समथे सति। या वीमंसाति या पज्जा। “समाहितो, भिक्खवे, भिक्खु यथाभूतं पजानाती”ति (सं० नि० ५.१०७१) हि वुत्तं। यथा तण्हासहिताव अविज्जा सङ्खारानं पच्चयो, एवं अविज्जासहिताव तण्हा उपादानानं पच्चयो। तासु निरुद्धासु उपादानादीनं अभावो एवाति तण्हाअविज्जापहानेन सकलवट्टदुक्खनिरोधं दस्सेन्तो “इमेसु द्वीसु धम्मेसु पहीनेसू”तिआदिमाह। इमानि चत्तारि सच्चानि विसभागसभागधम्मावट्टनवसेन निद्धारितानीति अधिप्पायो।

एवं वोदानपक्खं निक्खिपित्वा तस्स विसभागधम्मवसेन सभागधम्मवसेन च आवट्टनं दस्सेत्वा इदानि संकिलेसपक्खं निक्खिपित्वा तस्स विसभागधम्मवसेन सभागधम्मवसेन च आवट्टनं दस्सेत्तुं “यथापि मूले”ति गाथमाह। तस्सत्थो — यथा नाम पतिट्ठाहेतुभावेन मूलन्ति लद्धवोहारे भूमिगते रुक्खस्स अवयवे फरसुछेदादिअन्तरायाभावेन अनुपद्वे ततो एव दळ्हे थिरे सति खन्धे छिन्नेपि अस्सत्थादिरुक्खो रुहति, एवमेव तण्हानुसयसङ्घाते अत्तभावरुक्खस्स मूले मग्गजाणफरसुना अनुपच्छिन्ने तयिदं दुक्खं पुनप्पुनं अपरापरभावेन निब्बत्तति न निरुज्झतीति। कामतण्हादिनिवत्तनत्थं “भवतण्हाया”ति वुत्तं। एतस्स धम्मस्स पच्चयोति एतस्स भवतण्हासङ्घातस्स धम्मस्स भवेसु आदीनवप्पटिच्छादनादिवसेन अस्सादग्गहणस्स पच्चयो। वुत्तज्हेतं — “संयोजनीयेसु, भिक्खवे, धम्मेसु अस्सादानुपस्सिनो तण्हा पवट्ठती”ति (सं० नि० २.५७)। तेनेवाह — “अविज्जापच्चया हि भवतण्हा”ति। इध समथो विपस्सना च मग्गसमाधि मग्गपज्जा च अधिप्पेताति आह — “येन तण्हानुसयं समूहनती”तिआदि। इमानि चत्तारि सच्चानीति विसभागसभागधम्मावट्टनवसेन निद्धारितानीति। सेसं वुत्तनयमेव।

इदानि न केवलं निद्धारितेहेव विसभागसभागधम्मेहि आवट्टनं, अथ खो पाळिआगतेहिपि तेहि आवट्टनं आवट्टहारोति दस्सनत्थं “सब्बपापस्स अकरण”न्ति गाथमाह। तत्थ सब्बपापस्साति सब्बाकुसलस्स। अकरणन्ति अनुप्पादनं। कुसलस्साति चतुभूमककुसलस्स। उपसम्पदाति पटिलाभो। सचित्तपरियोदापनन्ति अत्तनो चित्तवोदानं, तं पन अरहत्तेन होति। इति सीलसंवरेन सब्बपापं पहाय समथविपस्सनाहि कुसलं सम्पादेत्वा अरहत्तफलेन चित्तं परियोदपेतब्बन्ति एतं बुद्धान सासनं ओवादो अनुसिद्धीति अयं सङ्खेपत्थो, वित्थारतो पन अत्थो पाळितो एव विज्जायति।

तत्थ “सब्बपापं नामा”तिआदीसु दोससमुट्ठानन्ति दोसो समुट्ठानमेव एतस्साति दोससमुट्ठानं, न दोसो एव समुट्ठानन्ति। लोभसमुट्ठानायपि पिसुणवाचाय सम्भवतो। कायदुच्चरितन्ति पदं अपेक्खित्वा “दोससमुट्ठान”न्ति नपुंसकनिद्देशो। लोभसमुट्ठानं मोहसमुट्ठानन्ति एत्थापि एसेव नयो। सम्फप्पलापो उद्धच्चचित्तेन पवत्तयतीति अधिप्पायेन तस्स मोहसमुट्ठानता वुत्ता।

एवं दुच्चरितअकुसलकम्मपथकम्मविभागेन “सब्बपाप”न्ति एत्थ वुत्तपापं विभजित्वा इदानिस्स अकुसलमूलवसेन अगतिगमनविभागमि दस्सेत्तुं “अकुसलमूल”न्तिआदि वुत्तं। तत्थ अकुसलमूलं पयोगं गच्छन्तन्ति लोभादिअकुसलानि कायवचीपयोगं गच्छन्तानि, कायवचीपयोगं समुट्ठापेत्तानीति अत्थो। छन्दाति छन्दहेतु। यं छन्दा अगतिं गच्छति, इदं लोभसमुट्ठानन्ति छन्दा अगतिं गच्छतीति यदेतं अगतिगमनं, इदं लोभसमुट्ठानन्ति। एवं सेसेसुपि अत्थो दट्ठब्बो। एत्तावता “सब्बपापस्स अकरण”न्ति एत्थ पापं दस्सेत्वा इदानि तस्स अकरणं दस्सेन्तो “लोभो...पे०... पज्जाया”ति तीहि कुसलमूलेहि तिण्णं अकुसलमूलानं पहानवसेन सब्बपापस्स अकरणं अनुप्पादनमाह। तथा लोभो उपेक्खायातिआदिना ब्रह्मविहारेहि। तत्थ अरतिं वूपसमेन्ती मुदिता तस्सा मूलभूतं मोहं पजहतीति कत्वा वुत्तं — “मोहो मुदिताय पहानं अब्भत्थं गच्छती”ति।

३१. इदानीं अज्जेनपि परियायेन पापं तस्स अकरणञ्च दस्सेत्वा सेसपदानञ्च अत्थविभावनमुखेन सभागविसभागधम्मावट्टनं दस्सेतुं “**सब्बपापं नाम अट्ट मिच्छत्तानी**”तिआदि वुत्तं। **अकिरिया अकरणं अनज्झाचारो**ति तीहिपि पदेहि मिच्छत्तानं अनुप्पादनमेव वदति। तथा **किरिया करणं अज्झाचारो**ति तीहिपि पदेहि उप्पादनमेव वदति। **अज्झाचारो**ति अधिट्ठित्वा आचरणं। **अतीतस्सा**ति चिरकालप्पवत्तिवसेन पुराणस्स। **मग्गस्सा**ति अरियमग्गस्स। वुत्तञ्जेतं — “पुराणमग्गं पुराणं अज्जसन्ति खो अरियस्सेतं अट्ठङ्गिकस्स मग्गस्स अधिवचन”न्ति (सं० नि० २.६५ अत्थतो समानं)। अतीतेन वा विपस्सिना भगवता यथाधिगतं देसितभावं सन्धाय “अतीतस्स मग्गस्सा”ति वुत्तं। विपस्सिनो हि अयं भगवतो सम्मासम्बुद्धस्स पातिमोक्खुद्देसगाथाति।

यं पटिवेधेनाति यस्स परिज्जाभिसमयेन। यं परियोदापितं, अयं निरोधोति यदिपि असङ्खता धातु केनचि संकिलेसेन न संकिलिस्सति, अधिगच्छन्तस्स पन पुग्गलस्स वसेन एवं वुत्तं। तस्स हि याव संकिलेसा न विगच्छन्ति, ताव असङ्खता धातु अपरियोदपिताति वुच्चति। यथा निब्बानाधिगमेन ये खन्धा वूपसमेतब्बा, तेसं सेसभावेन असेसभावेन च “सउपादिसेसा”ति च, “अनुपादिसेसा”ति च वुच्चति, एवंसम्पदमिदं दट्ठब्बं।

इमानि पाळिआगतधम्मानं सभागविसभागधम्मावट्टनवसेन निद्वारितानि चत्तारि सच्चानि पुनपि पाळिआगतधम्मानं सभागविसभागधम्मावट्टनेन आवट्टहारं दस्सेतुं “**धम्मो हवे रक्खती**”ति गाथमाह। तस्सा पदत्थो पुब्बे वुत्तो एव। **धम्मो**ति पुज्जधम्मो इधाधिप्पेतो। तं विभजित्वा दस्सेन्तो “**धम्मो नाम दुविधो इन्द्रियसंवरो मग्गो चा**”ति आह। इन्द्रियसंवरसीसेन चेत्ये सव्वम्मि सीलं गहितन्ति दट्ठब्बं। सव्वा उपपत्तियो **दुग्गति** दुक्खदुक्खतादियोगेन दुक्खा गतियोति कत्वा। यथावुत्ते दुविधे धम्मे पठमो धम्मो यथा सुचिण्णो होति, यतो च सो रक्खति, यत्थ च पतिट्ठापेति, तं सब्बं दस्सेतुं “**तत्थ या संवरसीले अखण्डकारिता**”तिआदि वुत्तं। इदानीं तस्स धम्मस्स अपायतो रक्खणे एकन्तिकभावं विभावेतुं गामणिसंयुत्ते (सं० नि० ४.३५८) **असिबन्धकपुत्तसुत्तं** आभतं।

तत्थ एवन्ति पकारेन। च-सद्वो सम्पिण्डने, इमिनापि पकारेन अयमत्थो वेदितव्वोति अधिप्पायो। **असिबन्धकपुत्तो**ति असिबन्धकस्स नाम पुत्तो। गामे जेट्ठकताय **गामणी**। **पच्छाभूमका**ति पच्छाभूमिवासिनो। **कामण्डलुका**ति सकमण्डलुनो। **सेवालमालिका**ति पातोव उदकतो सेवालञ्चेव उप्पलादीनि च गहेत्वा उदकसुद्धिभावजाननत्थं मालं कत्वा पिळन्धनका। **उदकोरोहका**ति सायं पातं उदकं ओरोहणका। **उय्यापेन्ती**ति उपरियापेन्ति। **सज्जापेन्ती**ति सम्मा यापेन्ति। **सग्गं नाम ओक्कामेन्ती**ति परिवारेत्वा ठिताव “गच्छ, भो, ब्रह्मलोकं, गच्छ, भो, ब्रह्मलोक”न्ति वदन्ता सग्गं पवेसेन्ति।

अनुपरिसक्केय्याति अनुपरिगच्छेय्य। **उम्मुज्जा**ति उट्ठह। **उप्पलवा**ति जलस्स उपरिप्पलव। **थलमुप्पलवा**ति थलं अभिरुह। **तत्र यास्सा**ति तत्र यं अस्स, यं भवेय्य। **सक्खरकठलन्ति** सक्खरा वा कठला वा। **सा अधोगामी अस्सा**ति सा अधो गच्छेय्य, हेट्ठागामी भवेय्य। **अधो गच्छेय्या**ति हेट्ठा गच्छेय्य। **मग्गस्सा**ति अरियमग्गस्स। **तिक्खता**ति तिखिणता। सा च खो न सत्थकस्स विय निसितकरणता, अथ खो इन्द्रियानं पटुभावोति दस्सेतुं “**अधिमत्तता**”ति आह। ननु च अरियमग्गो अत्तना पहातव्वकिलेसे अनवसेसं समुच्छिन्दतीति अतिखिणो नाम नत्थीति? सच्चमेतं, तथापि नो च खो “यथा दिट्ठिप्पत्तस्सा”ति वचनतो सद्धाविमुत्तदिट्ठिप्पत्तानं किलेसपण्हानं पति अत्थि काचि विसेसमत्ताति सक्का वत्तुं। अयं पन विसेसो न इधाधिप्पेतो, सब्बुपपत्तिसमतिककमनस्स अधिप्पेतत्ता। यस्मा पन अरियमग्गेन ओधिसो किलेसा पहीयन्ति, तज्ज नेसं तथापहानं मग्गधम्मेषु इन्द्रियानं अपाटवपाटवतरपाटवतमभावेन होतीति यो वजिरूपमधम्मेषु मत्थकप्पत्तानं

अगमगगधम्मानं पटुतमभावो । अयं इध मग्गस्स तिक्खताति अधिप्पेता । तेनेवाह — “अयं धम्मो सुचिण्णो सब्बाहि उपपत्तीहि रक्खती”ति । “तस्मा रक्खितचित्तस्सा”तिआदिना सुत्तन्तरेन (उदा० ३२) सुगतिसञ्जितानम्पि उपपत्तीनं दुग्गतिभावं साधेति ।

३२. इदानीं यथावुत्तस्स धम्मस्स विसभागधम्मानं तण्हाविज्जादीनं सभागधम्मानञ्च समथविपस्सनादीनं निद्धारणवसेन आवट्टहारं योजेत्वा दस्सेतुं “तत्थ दुग्गतीनं हेतु तण्हा च अविज्जा चा”तिआदिमाह । तं पुब्बे वुत्तनयत्ता सुविज्जेय्यमेव । इदं वुच्चति ब्रह्मचरियन्ति इदं अरियं समथविपस्सनासङ्घातं मग्गब्रह्मचरियन्ति वुच्चति । यं रक्खतीति सब्बाहि दुग्गतीहि रक्खन्तस्स अरियमग्गस्स आरम्भणभूतो निरोधो रक्खन्तो विद्य वुत्तो, निमित्तस्स कत्तुभावेन उपचरितत्ता । इमानि चत्तारि सच्चानि विसभागसभागधम्मावट्टनवसेन निद्धारितानीति अधिष्पायो ।

आवट्टहारविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

८. विभत्तिहारविभङ्गवण्णना

३३. तत्थ कतमो विभत्तिहारोति विभत्तिहारविभङ्गो । तत्थ धम्मविभत्तिभूमिविभत्तिपदट्टानविभत्तीति तिविधा विभत्ति । तासु यस्मा धम्मेसु विभागतो निद्विद्वेसु तत्थ लब्भमानो भूमिविभागो पदट्टानविभागो च निद्विसियमानो सुविज्जेय्यो होति, तस्मा धम्मविभत्तिं ताव निद्विसन्तो सोळसविधे पट्टाने येसं सुत्तानं वसेन विसेसतो विभजितब्बा, तानि सुत्तानि दस्सेतुं “द्वे सुत्तानि वासनाभागियञ्च निब्बेधभागियञ्चा”ति वुत्तं । तत्थ वासना पुञ्जभावना, तस्सा भागो कोट्टासो वासनाभागो, तस्स हितन्ति वासनाभागियं, सुत्तं । निब्बिज्जनं लोभक्खन्धादीनं पदालनं निब्बेधो, तस्स भागोति सेसं पुरिमसदिसमेव । यस्मिं सुत्ते तीणि पुञ्जकरियवत्थूनि देसितानि, तं सुत्तं वासनाभागियं । यस्मिं पन सेक्खासेक्खा देसिता, तं निब्बेधभागियं । अयञ्च अत्थो पाळियंयेव आगमिस्सति ।

पुञ्जभागियाति पुञ्जभागे भवा । तथा फलभागिया वेदितब्बा । फलन्ति पन सामञ्जफलं । संवरसीलन्ति पातिमोक्खसंवरो, सतिसंवरो, जाणसंवरो, खन्तिसंवरो, वीरियसंवरोति पञ्च संवरा संवरसीलं । पहानसीलन्ति तदङ्गप्पहानं, विक्खम्भनप्पहानं, समुच्छेदप्पहानं, पटिप्पस्सद्धिप्पहानं, निस्सरणप्पहानन्ति पञ्चप्पहानानि । तेसु निस्सरणप्पहानवज्जानं पहानानं वसेन पहानसीलं वेदितब्बं । सोति यो वासनाभागियसुत्तसम्पटिग्गाहको, सो । तेन ब्रह्मचरियेनाति तेन संवरसीलसङ्घातेन सेट्टुचरियेन कारणभूतेन ब्रह्मचारी भवति । एत्थ च अट्टसमापत्तिब्रह्मचरियस्स न पटिक्खेपो, केचि पन “तेनेव ब्रह्मचरियेना”ति पठन्ति, तेसं मतेन सिया तस्स पटिक्खेपो ।

पहानसीले ठितोति समुच्छेदपटिप्पस्सद्धिप्पहानानं वसेन पहानसीले ठितो । तेन ब्रह्मचरियेनाति तेन पहानसीलेन विसेसभूतेन मग्गब्रह्मचरियेन । ये पन “तेनेव ब्रह्मचरियेना”ति पठन्ति, तेसं अयं पाठो “वासनाभागियं नाम सुत्तं दानकथा, सीलकथा, सग्गकथा, पुञ्जविपाककथा”ति । ये पन “तेन ब्रह्मचरियेना”ति पठन्ति, तेसं अयं पाठो — “वासनाभागियं नाम सुत्तं दानकथा, सीलकथा, सग्गकथा कामानं आदीनवो नेक्खम्मे आनिसंसो”ति । तत्थ कतमो पाठो युत्ततरोति? पच्छिमो पाठोति निट्ठं गन्तब्बं । यस्मा “निब्बेधभागियं नाम सुत्तं या चतुसच्चप्पकासना”ति वक्खति, न हि महाथेरो सावसेसं कत्वा धम्मं देसेसीति ।

“नत्थि पजानना”तिआदिना उभिनं सुत्तानं सातिसयं असङ्करकारणं दस्सेति । तत्थ पजाननाति अरियमग्गस्स पदद्वानभूता वुट्ठानगामिनी विपस्सनापज्जा । **इमानि चत्तारि सुत्तानीति** इमेसं सुत्तानं वासनाभागियनिब्बेधभागियानं वक्खमानानञ्च संकिलेसभागियअसेक्खभागियानं वसेन चत्तारि सुत्तानि । **देसनायाति** देसनानयेन । **सब्बतो विचयेन हारेन विचिनित्वाति** सब्बतोभागेन एकादससु ठानेसु पक्खिपित्वा विचयेन हारेन विचिनित्वा । “युत्तिहारेन योजेतब्बानी”ति एतेन विचयहारयुत्तिहारा विभत्तिहारस्स परिकम्मट्टानन्ति दस्सेति । “यावतिका जाणस्स भूमी”ति इमिना विभत्तिहारस्स महाविसयतं दस्सेति ।

३४. एवं वासनाभागियनिब्बेधभागियभावेहि धम्मे एकदेसेन विभजित्वा इदानीं तेसं किलेसभागियअसेक्खभागियभावेहि साधारणासाधारणभावेहि विभजितुं “तत्थ कतमे धम्मा साधारणा”तिआदि आरब्धं । तत्थ कतमे धम्माति कतमे सभावधम्मा । साधारणाति अविसिद्धा, समानाति अत्थो । द्वे धम्माति दुवे पकतियो । पकतिअत्थो हि अयं धम्म-सद्वो “जातिधम्मानं सत्तान”न्तिआदीसु (पटि० म० १.३३) विय । नामसाधारणाति नामेन साधारणा, कुसलाकुसलाति समाननामाति अत्थो । वत्थुसाधारणाति वत्थुना निस्सयेन साधारणा, एकसन्ततिपतितताय समानवत्थुकाति अत्थो । विसेसतो संकिलेसपक्खे पहानेकट्ठा नामसाधारणा, सहजेकट्ठा वत्थुसाधारणा । अज्जम्पि एवं जातियन्ति किच्चपच्चयपटिपक्खादीहि समानं सङ्गण्हाति । मिच्छत्तनियतानं अनियतानन्ति इदं पुत्थुज्जनानं उपलक्खणं । तस्मा सस्सतवादा उच्छेदवादाति आदिको सब्बो पुत्थुज्जनभेदो आहरित्वा वत्तब्बो । दसनप्पहातब्बा किलेसा साधारणा मिच्छत्तनियतानं अनियतानं एव च सम्भवतो सम्मत्तनियतानं असम्भवतो च । इमिना नयेन सेसपदेसुपि अत्थो वेदितब्बो ।

अरियसावकोति सेक्खं सन्धाय वदति । सब्बा सा अवीतरागेहि साधारणाति लोकियसमापत्ति रूपावचरा अरूपावचरा दिब्बविहारो ब्रह्मविहारो पठमज्झानसमापत्तीति एवमादीहि परियायेहि साधारणा । कुसलसमापत्ति पन इमिना परियायेन सिया असाधारणा, इमं पन दोसं पस्सन्ता केचि “यं किञ्चि...पे०... सब्बा सा अवीतरागेहि साधारणा”ति पठन्ति । कथं ते ओधिसो गहिता, अथ ओधिसो गहेतब्बा, कथं साधारणाति? अनुयोगं मनसिकत्वा तं विसोधेन्तो आह — “साधारणा हि धम्मा एवं अज्जमज्ज”न्तिआदि । तस्सत्थो — यथा मिच्छत्तनियतानं अनियतानञ्च साधारणाति वुत्तं, एवं साधारणा धम्मा न सब्बसत्तानं साधारणताय साधारणा, कस्मा? यस्मा अज्जमज्जं परं परं सकं सकं विसयं नातिवत्तन्ति । पटिनियतज्झि तेसं पवत्तिट्ठानं, इतरथा तथा वोहारो एव न सियाति अधिप्पायो । यस्मा च एते एव धम्मा एवं नियता विसया, तस्मा “योपि इमेहि धम्मेहि समन्नागतो न सो तं धम्मं उपातिवत्तती”ति आह । न हि मिच्छत्तनियतानं अनियतानञ्च दस्सनेन पहातब्बा किलेसा न सन्ति, अज्जेसं वा सन्तीति एवं सेसेपि वत्तब्बं ।

असाधारणो नाम धम्मो तस्स तस्स पुग्गलस्स पच्चत्तनियतो अरियेसु सेक्खासेक्खधम्मवसेन अनरियेसु सब्बाभब्बपहातब्बवसेन गवेसितब्बो, इतरस्स तथा निद्विसितब्बभावाभावतो । सो च खो साधारणाविधुरताय तं तं उपादाय तथावुत्तदेसनानुसारेनाति इममत्थं दस्सेति “कतमे धम्मा असाधारणा याव देसनं उपादाय गवेसितब्बा सेक्खासेक्खा भब्बाभब्बा”ति इमिना । अट्ठमकस्साति सोतापत्तिफलसच्छिकिरियाय पटिपन्नस्स । धम्मताति धम्मसभावो पठमस्स मग्गट्ठता दुतियस्स फलट्ठता । पठमस्स वा पहीयमानकिलेसता । दुतियस्स पहीनकिलेसता । पुन अट्ठमकस्साति अनागामिमग्गट्ठस्स । नामन्ति सेक्खाति नामं । धम्मताति तंतंमग्गट्ठता हेट्ठिमफलट्ठता च । पटिपन्नकानन्ति मग्गसमङ्गीनं । नामन्ति पटिपन्नकाति नामं । एवं “अट्ठमकस्सा”तिआदिना अरियपुग्गलेसु असाधारणधम्मं दस्सेत्वा इतरेसु नयदस्सनत्थं “एवं विसेसानुपस्सिना”तिआदि वुत्तं । लोकियधम्मेसु एव हि हीनादिभावो । तत्थ विसेसानुपस्सिनाति असाधारणधम्मानुपस्सिना । मिच्छत्तनियतानं अनियता धम्मा साधारणा मिच्छत्तनियता धम्मा असाधारणा ।

मिच्छत्तनियतेसुपि नियतमिच्छादिद्विकानं अनियता धम्मा साधारणा । नियतमिच्छादिद्वि असाधारणाति इमिना नयेन विसेसानुपस्सिना वेदितब्बा ।

एवं नानानयेहि धम्मविभत्तिं दस्सेत्वा इदानीं भूमिविभत्तिं पदद्वानविभत्तिञ्च विभजित्वा दस्सेतुं “**दस्सनभूमी**”ति आदिमाह । तत्थ **दस्सनभूमी**ति पठममग्गो । यस्मा पन पठममग्गखणे अरियसावको सम्मत्तनियामं ओक्कमन्तो नाम होति, ततो परं ओक्कमन्तो, तस्मा “**दस्सनभूमि** नियामावक्कन्तिया पदद्वान”न्ति वुत्तं । किञ्चापि हेट्ठिमो हेट्ठिमो मग्गो उपरिउपरिमग्गाधिगमस्स कारणं होति, सक्कायदिद्विआदीनि अप्पहाय कामरागव्यापादादिप्पहानस्स असक्कुण्येयत्ता । तथापि अरियमग्गो अत्तनो फलस्स विसेसकारणं आसन्नकारणञ्चाति दस्सेतुं “**भावनाभूमि उत्तरिकानं फलानं पत्तिया पदद्वान**”न्ति वुत्तं । सुखा पटिपदा खिप्पाभिज्जा जाणुत्तरस्स तथाविधपच्चयसमायोगे च होतीति सा विपस्सनाय पदद्वानन्ति वुत्ता । इतरा पन तिस्सोपि पटिपदा समथं आवहन्ति एव । तासु सब्बमुदुताय दस्सिताय सेसापि दस्सिता एवाति आह — “**दुक्खा पटिपदा दन्धाभिज्जा समथस्स पदद्वान**”न्ति ।

दानमयं पुञ्जकिरियवत्थूति दानमेव दानमयं, पुञ्जफलनिब्वत्तनद्वेन पुञ्जं, तदेव कत्तब्बतो किरिया, पयोगसम्पत्तियादीनं अधिद्वानभावतो वत्थु चाति दानमयपुञ्जकिरियवत्थु । **परतोघोसस्सा**ति धम्मस्सवनस्स । **साधारणन्ति** न बीजं विय अङ्कुरस्स, दस्सनभूमिआदयो विय वा नियामावक्कन्तिआदीनं आवेणिकं, अथ खो साधारणं, तदञ्जकारणेहिपि परतोघोसस्स पवत्तनतोति अधिप्पायो । तत्थ केचि दायकस्स दानानुमोदनं आचिण्णन्ति दानं परतोघोसस्स कारणन्ति वदन्ति । दायको पन दक्खिणाविसुद्धिं आकङ्खन्तो दानसीलादिगुणविसेसानं सवने युत्तप्पयुत्तो होतीति दानं धम्मस्सवनस्स कारणं वुत्तं ।

सीलसम्पन्नो विप्पटिसाराभावेन समाहितो धम्मचिन्तासमत्थो होतीति सीलं चिन्तामयजाणस्स कारणन्ति आह “**सीलमय**”न्ति आदि । **भावनामयन्ति** समथसङ्घातं भावनामयं । **भावनामयियाति** उपरिज्ञानसङ्घाताय विपस्सनासङ्घाताय च भावनामयिया । पुरिमं पुरिमज्झि पच्छिमस्स पच्छिमस्स पदद्वानं । इदानीं यस्मा दानं सीलं लोकियभावना च न केवलं यथावुत्तपरतोघोसादीनयेव, अथ खो यथाक्कमं परियत्तिबाहुसच्चकम्मद्वानानुयोगमग्गसम्मादिद्वीनम्पि पच्चया होन्ति, तस्मा तम्पि नयं दस्सेतुं पुन “**दानमय**”न्ति आदिना देसनं वट्ठेसि । तथा पतिरूपदेसवासादयो कायविवेकचित्तविवेकादीनं कारणं होतीति इमं नयं दस्सेतुं “**पतिरूपदेसवासो**”ति आदिमाह । तत्थ **कुसलवीमंसायाति** पटिसङ्घानुपस्सनाय । **अकुसलपरिच्चागोति** इमिना पहानपरिज्जा वुत्ताति । **समाधिन्द्रियस्साति** मग्गसमाधिन्द्रियस्स । सेसं सुविज्जेय्यमेव ।

विभत्तिहारविभङ्गवण्णना निद्विता ।

९. परिवत्तनहारविभङ्गवण्णना

३५. तत्थ कतमो परिवत्तनो हारोति परिवत्तनहारविभङ्गो । तत्थ यस्मा संवण्णियमाने सुत्ते यथानिद्विद्वानं कुसलाकुसलधम्मानं पटिपक्खभूते अकुसलकुसलधम्मे पहातब्बभावादिवसेन निद्वारणं पटिपक्खतो परिवत्तनं, तस्मा “**सम्मादिद्विस्स पुरिसपुग्गलस्स मिच्छादिद्वि निज्जिण्णा भवती**”ति आदि आरब्धं । तत्थ सम्मा पसत्था, सुन्दरा दिद्वि एतस्साति सम्मादिद्वि, तस्स । सा पनस्स सम्मादिद्विता पुब्बभागसम्मादिद्विया वा लोकुत्तरसम्मादिद्विया वा वेदितब्बा । **मिच्छादिद्वि निज्जिण्णा भवतीति** पुरिमनये विपस्सनासम्मादिद्विया पहीना होति, विक्खम्भिताति अत्थो । पच्छिमनये पठममग्गसम्मादिद्विया पहीना समुच्छिन्नाति अत्थो ।

ये चस्स मिच्छादिट्ठिपच्चयाति मिच्छाभिनिवेसहेतु ये अरियानं अदस्सनकामतादयो लोभादयो पाणातिपातादयो च अनेके लामकट्टेन पापका अकोसल्लसम्भूतट्टेन अकुसला धम्मा उप्पज्जेयुं। इमस्स आरद्धविपस्सकस्स अरियस्स च। धम्माति समथविपस्सनाधम्मा, सत्तत्तिसबोधिपक्खियधम्मा वा अनुप्पन्ना वा सम्भवन्ति उप्पन्ना, भावनापारिपूरिं गच्छन्ति। सम्मासङ्कप्पस्सातिआदीनम्पि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो। अयं पन विसेसो — सम्माविमुत्तिआदीनं मिच्छाविमुत्ति अविमुत्ताव समाना “विमुत्ता मय”न्ति एवंसज्जिनो अविमुत्तियं वा विमुत्तिसज्जिनो। तत्रायं वचनत्थो — मिच्छा पापिका विमुत्ति विमोक्खो एतस्साति मिच्छाविमुत्ति। अट्ठङ्गा च मिच्छाविमुत्ति यथावुत्तेनाकारेण मिच्छाभिनिवेसवसेन च पवत्ता अन्तद्वयलक्खणा। सम्माविमुत्ति पन फलधम्मा, मिच्छादिट्ठिके समासेवतो मिच्छाविमोक्खो वा मिच्छाविमुत्ति। मिच्छाविमुत्तिजाणदस्सनं पन मिच्छाविमोक्खे मिच्छादिट्ठिया च सारन्ति गहणवसेन पवत्तो अकुसलचित्तुप्पादो अन्तमसो पापं कत्वा “सुकतं मया”ति पच्चवेक्खतो उप्पन्नमोहो च। सम्माविमुत्तिजाणदस्सनस्साति एत्थ सेक्खानं पच्चवेक्खणजाणं सम्माविमुत्तिजाणदस्सनन्ति अधिप्पेतं। तज्झि उत्तरिभावनापारिपूरिया संवत्ति।

३६. एवं सम्मादिट्ठिआदिमुखेन मिच्छादिट्ठिआदिं दस्सेत्वा पुन पाणातिपातादिन्नादानकामेसुमिच्छाचारादितो वेरमणियादीहि पाणातिपातादीनं परिवत्तनं दस्सेतुं “यस्सा”तिआदि आरद्धं। तत्थ कालवादस्साति लक्खणवचनं। कालेन सापदेसं परियन्तवति अत्थसज्जितन्ति सो सम्फप्पलापस्स पहानाय पटिपन्नो होतीति वुत्तं।

पुन “ये च खो केची”तिआदिना सम्मादिट्ठिआदिमुखेनेव मिच्छादिट्ठिआदीहि एव परिवत्तनं पकारन्तरेण दस्सेति। तत्थ सन्दिट्ठिकाति पच्चक्खा। सहधम्मिकाति सकारणा। गारह्हाति गरहितब्बयुत्ता। वादानुवादाति वादा चेव अनुवादा च। “वादानुपाता”तिपि पाठो, वादानुपवत्तियोति अत्थो। पुज्जाति पूजनीया। पासंसाति पसंसितब्बा।

पुन “ये च खो केची”तिआदिना मज्झिमाय पटिपत्तिया अन्तद्वयपरिवत्तनं दस्सेति। तत्थ भुज्जितब्बातिआदीनि चत्तारि पदानि वत्थुकामवसेन योजेतब्बानि। भावयितब्बा बहुलीकातब्बाति पदद्वयं किलेसकामवसेन। तेसं अधम्मोति भावेतब्बो नाम धम्मो सिया, कामा च तेसं भावेतब्बा इच्छिता, कामेहि च वेरमणी कामानं पटिपक्खो, इति सा तेसं अधम्मो आपज्जतीति अधिप्पायो।

निय्यानिको धम्मोति सह विपस्सनाय अरियमग्गो। दुक्खोति पापं निज्जरापेस्सामाति पवत्तितं सरीरतापनं वदति। सुखोति अनवज्जपच्चयपरिभोगसुखं। एतेसुपि वारेसु वुत्तनयेनेव अधम्मभावापत्ति वत्तब्बा। इदानि असुभसज्जादिमुखेन सुभसज्जादिपरिवत्तनं दस्सेतुं “यथा वा पना”तिआदि वुत्तं। आरद्धविपस्सकस्स किलेसासुचिपगघरणवसेन तेभूमकसङ्गारा असुभतो उपट्ठहन्तीति कत्वा वुत्तं “सब्बसङ्गारेसु असुभानुपस्सिनो विहरतो”ति। “यं यं वा पना”तिआदिना पटिपक्खस्स लक्खणं विभावेति। तत्थ अज्झापन्नोति अधिआपन्नो, अभिउपगतो परिज्जातोति अत्थो।

परिवत्तनहारविभङ्गवण्णना निड्डिता।

१०. वेवचनहारविभङ्गवण्णना

३७. तत्थ कतमो वेवचनो हारोति वेवचनहारविभङ्गो। तत्थ यथा वेवचननिद्देसो होति, तं दस्सेतुं “एकं भगवा धम्मं अज्जमज्जेहि वेवचनेहि निद्विसती”ति वुत्तं। वेवचनेहीति परियायसद्देहीति अत्थो। पदत्थो पुब्बे वुत्तो एव। कस्मा पन भगवा एकं धम्मं अनेकपरियायेहि निद्विसतीति? वुच्चते — देसनाकाले आयतिज्ज कस्सचि कथञ्चि तदत्थपटिबोधो

सियाति परियायवचनं, तस्मिं खणे विक्खित्तचित्तानं अज्जविहितानं अज्जेन परियायेन तदत्थावबोधनत्थं परियायवचनं । तेनेव पदेन पुन वचने तदज्जेसं तत्थ अधिगतता सियाति मन्दबुद्धीनं पुनप्पुनं तदत्थसल्लक्खणे असम्मोसनत्थं परियायवचनं । अनेकेपि अत्था समानव्यञ्जना होन्तीति या अत्थन्तरपरिकप्पना सिया, तस्सा परिवज्जनत्थम्पि परियायवचनं अनज्जस्स वचने अनेकाहि ताहि ताहि सज्जाहि तेसं तेसं अत्थानं जापनत्थम्पि परियायवचनं सेय्यथापि निघण्टुसत्थे । धम्मकथिकानं तन्तिअत्थुपनिबन्धनपरावबोधनानं सुखसिद्धियापि परियायवचनं । अत्तनो धम्मनिरुत्तिपटिसम्भिदाप्पत्तिया विभावनत्थं, वेनेय्यानं तत्थ बीजावापनत्थं वा परियायवचनं भगवा निद्विसति ।

किं बहुना यस्सा धम्मधातुया सुप्पटिविद्धत्ता सम्मासम्बुद्धा यथा सब्बस्मिं अत्थे अप्पटिहतजाणाचारा, तथा सब्बस्मिं सद्वोहारेति एकम्पि अत्थं अनेकेहि परियायेहि बोधेति, न तत्थ दन्थायितत्तं वित्थायितत्तं अत्थस्स । नापि धम्मदेसनाहानि, आवेणिकोवायं बुद्धधम्मोति परियायदेसनं दस्सेन्तो “आसा”तिआदिमाह । तत्थ अत्थं दस्सेन्तो “आसा नाम वुच्चति या भविस्सस्स अत्थस्सा”तिआदिमाह । तत्थ भविस्सस्स अत्थस्साति अनागतस्स इच्छितब्बस्स अत्थस्स । “अवस्स आगमिस्सती”तिआदिना तस्सा पवत्तियाकारं दस्सेति । अनागतत्थविसया तण्हा आसा । अनागतपच्चुप्पन्नत्थविसया तण्हा पिहाति अयमेतासं विसेसो ।

अत्थनिष्फत्तिपटिपालनाति याय इच्छितस्स अत्थस्स निष्फत्तिं पटिपालेति आगमेति, याय वा निष्फन्नं अत्थं पटिपालेति रक्खति । अयं अभिनन्दना नाम, यथालब्धस्स अत्थस्स केलायना नामाति अत्थो । तं अत्थनिष्फत्तिं सत्तसङ्खारवसेन विभजित्वा दस्सेन्तो “पियं वा जाति”न्तिआदिमाह । तत्थ धम्मन्ति रूपादिआरम्मणधम्मं, अतिइद्वारम्मणं अभिनन्दति, अनिद्वारम्मणेहिपि तं दस्सेतुं “अप्पटिक्कूलतो वा अभिनन्दती”ति वुत्तं । पटिक्कूलेपि हि विपल्लासवसेन सत्तं, सङ्खारं वा अप्पटिक्कूलतो अभिनन्दति ।

यासु अनेकधातूसु पवत्तिया तण्हा “अनेकधातूसु सरा”ति वुत्ता, ता धातुयो विभागेन दस्सेतुं “चक्खुधातू”तिआदि वुत्तं । किञ्चापि धातुविभङ्गादीसु (विभ० १७२ आदयो) कामधातुआदयो अज्जापि अनेकधातुयो आगता, तासम्पि एत्थेव समवरोधोति दस्सनत्थं अद्वारसेवेत्थ दस्सिता । केचि रूपाधिमुत्तातिआदि तासु धातूसु तण्हाय पवत्तिदस्सनं । तत्थ यस्मा पञ्च अज्झत्तिका धातुयो सत्त च विज्जाणधातुयो धम्मधातु च धम्मारम्मणेनेव सङ्गहिता, तस्मा अद्वारस धातुयो उद्विसित्वा छळेव तण्हाय पवत्तिट्टानानि विभत्तानीति दट्ठब्बं । तण्हापक्खा नेक्खम्मस्सितापि दोमनस्सुपविचारा तस्स अनुत्तरेसु विमोक्खेसु पिहं उपट्ठापयतो उप्पज्जति “पिहपच्चया दोमनस्स”न्ति वचनतो, को पन वादो गेहस्सितेसु दोमनस्सुपविचारेसूति इमानि चतुवीसति पदानि “तण्हापक्खो”ति वुत्तं । गेहस्सिता पन उपेक्खा अज्जाणुपेक्खताय यथाभिनिवेसस्स पच्चयो होतीति “या छ उपेक्खा गेहस्सिता, अयं दिट्ठिपक्खो”ति वुत्तं ।

३८. इदानीं तेसं उपविचारानं तण्हापरियायं दस्सेन्तो “सायेव पत्थनाकारेन धम्मनन्दी”तिआदिमाह । पुन चित्तं पज्जा भगवा धम्मो सङ्गो सीलं चागोति इमेसं परियायवचननिद्वारणेन वेवचनहारं विभजित्वा दस्सेतुं “चित्तं मनो विज्जाण”न्तिआदि आरब्धं । तत्थ “अज्जम्पि एवं जातिय”न्ति इमिना पज्जा पजानना विचयो पविचयो धम्मविचयो सल्लक्खणा उपलक्खणा पच्चुपलक्खणा पण्डित्तं कोसल्लं नेपुज्जं वेभब्बा चिन्ता उपपरिक्खा भूरी मेधा परिणायिका विपस्सना सम्पजज्जं पतोदो पज्जा पज्जिन्द्रियं पज्जाबलं पज्जासत्थं पज्जापासादो पज्जाआलोको पज्जाओभासो पज्जापज्जोतो पज्जारतनं अमोहोति (महानि० १४९) एवमादीनम्पि पज्जाय परियायसद्धानं सङ्गहो दट्ठब्बो ।

पज्जिन्द्रियानि लोकुत्तरानीति खये जाणन्तिआदीनि पज्जिन्द्रियानि लोकुत्तरानि, लोकुत्तरपज्जाय वेवचनानीति

अथो। **सब्बा पज्जा**ति इतरेहि वेवचनेहि वुत्ता सब्बा पज्जा लोकियलोकुत्तरमिस्सिकाति अथो। “**अपि चा**”तिआदिना इमिनापि परियायेन वेवचनं वत्तब्बन्ति दस्सेति। **आधिपतेय्यट्टेना**ति अधिमोक्खलक्खणे आधिपतेय्यट्टेन। **यथा च बुद्धानुस्सतियं वुत्तन्ति** यथा **बुद्धानुस्सतिनिद्वेसे** (विसुद्धि० १.१२३) “इतिपि सो भगवा”तिआदिना पाळिया सो भगवा इतिपि अरहं... पे०... इतिपि भगवाति अनेकेहि वेवचनेहि भगवा अनुस्सरितब्बोति वुत्तं। इमिनाव नयेन बलनिष्फत्तिगतो वेसारज्जप्पत्तो याव धम्मोभासपज्जोतकरोति, एतेहि परियायेहि बुद्धस्स भगवतो वेवचनं बुद्धानुस्सतियं वत्तब्बन्ति पदं आहरित्वा सम्बन्धो वेदितब्बो। एतानिपि कतिपयानि एव भगवतो वेवचनानि। असङ्ख्येय्या हि बुद्धगुणा गुणनेमित्तकानि च भगवतो नामानि। वुत्तज्जेतं धम्मसेनापतिना —

“असङ्ख्येय्यानि नामानि, सगुणेन महेसिनो।

गुणेन नाममुद्देय्यं, अपि नाम सहस्सतो”ति॥ (उदा० अट्ठ० ५३)।

धम्मानुस्सतियं “**असङ्कतं**”न्तिआदीसु न केनचि पच्चयेन सङ्कतन्ति **असङ्कतं**। नत्थि एतस्स अन्तो विनासोति **अनन्तं**। आसवानं अनारम्मणतो **अनासवं**। अविपरीतसभावत्ता **सच्चं**। संसारस्स परतीरभावतो **पारं**। निपुणजाणविसयत्ता **सुखुमसभावत्ता च निपुण**। अनुपचितजाणसम्भारेहि दट्ठं न सक्काति **सुदुद्दसं**। उप्पादजराहि अनब्भाहतत्ता **अजज्जरं**। थिरभावेन **धुवं**। जरामरणेहि अपलुज्जनतो **अपलोकिंतं**। मंसचक्खुना दिब्बचक्खुना च अपस्सितब्बत्ता **अनिदस्सनं**। रागादिपपञ्चाभावेन **निप्पपज्जं**। किलेसाभिसङ्खारानं वूपसमहेतुताय **सन्तं**।

अमतहेतुताय भङ्गाभावतो च **अमतं**। उत्तमट्टेन अतप्पकट्टेन च **पणीतं**। असिवानं कम्मकिलेसविपाकवट्टानं अभावेन **सिवं**। चतूहि योगेहि अनुपद्वभावेन **खेमं**। तण्हा खीयति एत्थाति **तण्हक्खयो**। कतपुज्जेहिपि कदाचिदेव पस्सितब्बत्ता **अच्छरियं**। अभूतपुब्बत्ता **अब्भुतं**। अनन्तरायत्ता **अनीतिकं**। अनन्तरायभावहेतुतो **अनीतिकधम्मं** (सं० नि० अट्ठ० ३.५.३७७-४०९)।

अनिब्बत्तिसभावत्ता **अजातं**। ततो एव **अभूतं**। उभयेनापि उप्पादरहितन्ति वुत्तं होति। केनचि अनुपद्वत्ता **अनुपद्वं**। न केनचि पच्चयेन कतन्ति **अकतं**। नत्थि एत्थ सोकोति **असोकं**। सोकहेतुविगमेन **विसोकं**। केनचि अनुपसज्जितब्बत्ता **अनुपसगं**। अनुपसगभावहेतुतो **अनुपसगधम्मं**।

गम्भीरजाणगोचरतो **गम्भीरं**। सम्मापटिपत्तिं विना पस्सितुं पत्तुं असक्कुण्येय्यत्ता **दुप्पस्सं**। सब्बलोकं उत्तरित्वा ठितन्ति **उत्तरं**। नत्थि एतस्स उत्तरन्ति **अनुत्तरं**। समस्स सदिसस्स अभावेन **असमं**। पटिभागाभावेन **अप्पटिसमं**। उत्तमट्टेन **जेट्ठं**, पासंसतमत्ता वा **जेट्ठं**। संसारदुक्खट्टितेहि लेतब्बतो **लेणं**। ततो रक्खणतो **ताणं**। रणाभावेन **अरणं**। अङ्गणाभावेन **अनङ्गणं**। निद्वोसताय **अकाचं**। रागादिमलापगमेन **विमलं**। चतूहि ओघेहि अनज्झोत्थरणीयतो **दीपो**। संसारवूपसमसुखताय **सुखं**। पमाणकरधम्माभावतो **अप्पमाणं**, गणेतुं एतस्स न सक्काति च **अप्पमाणं**। संसारसमुद्दे अनोसीदनट्टानताय **पतिट्ठा**। रागादिकिञ्चनाभावेन परिगहाभावेन च **अकिञ्चनन्ति** एवमत्थो दट्ठब्बो।

सङ्घानुस्सतियं **सत्तानं** सारोति सीलसारादिसारगुणयोगतो सत्तेसु सारभूतो। **सत्तानं मण्डो**ति गोरसेसु सप्पिमण्डो विय सत्तेसु मण्डभूतो। सारगुणवसेनेव सत्तेसु उद्धरितब्बतो **सत्तानं उद्धारो**। निच्चलगुणताय **सत्तानं एसिका**। गुणसोभासुरभिभावेन **सत्तानं पसूनं सुरभि** कुसुमन्ति अथो।

गुणेषु उत्तमङ्गं पञ्चा तस्सा उपसोभाहेतुताय सीलं उत्तमङ्गोपसोभनं वुत्तं । सीलेसु परिपूरकारिनो अनिज्झन्ता नाम गुणा नत्थीति “निधानञ्च सीलं सब्बदोभग्गसमतिक्कमनट्टेना”ति वुत्तं । अयञ्च अत्थो आकङ्खेय्यसुत्तेन (म० नि० १.६४ आदयो) दीपेतब्बो । अपरमपि वुत्तं — “इज्झति, भिक्खवे, सीलवतो चेतोपणिधि विसुद्धता”ति (दी० नि० ३.३३७; सं० नि० ४.३५२; अ० नि० ८.३५) । सिप्पन्ति धनुसिप्पं । धज्जन्ति धनायितब्बं । धम्मवोलोकनतायाति समथविपस्सनादिधम्मस्स वोलोकनभावेन । वोलोकनट्टेनाति सत्तभूमकादिपासादे विय सीले ठत्वा अभिज्जाचक्खुना लोकस्स वोलोकेतुं सक्काति वुत्तं । सब्बभूमानुपरिवत्ति च सीलं चतुभूमककुसलस्सापि तदनुवत्तनतो । सेसं उत्तानमेवाति ।

वेवचनहारविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

११. पञ्जत्तिहारविभङ्गवण्णना

३१. तत्थ कतमो पञ्जत्तिहारोति पञ्जत्तिहारविभङ्गो । तत्थ का पनायं पञ्जत्तीति? आह “या पकतिकथाय देसना”ति । इदं वुत्तं होति — या देसनाहारादयो विय अस्सादादिपदत्थविसेसनिद्धारणं अक्त्वा भगवतो साभाविकधम्मकथाय देसना । या तस्सा पञ्जापना, अयं पञ्जत्तिहारो । यस्मा पन सा भगवतो तथा तथा वेनेय्यसन्ताने यथाधिप्पेतमत्थं निक्खिपतीति निक्खेपो । तस्स चायं हारो दुक्खादिसङ्घाते भागे पकारेहि जापेति, असङ्करतो वा ठपेति, तस्मा “निक्खेपपञ्जत्ती”ति वुत्तो । इति पकतिकथाय देसनाति सङ्घेपेन वुत्तमत्थं वित्थारेन विभजितुं “का च पकतिकथाय देसना”ति पुच्छित्वा “चत्तारि सच्चानी”तिआदिमाह ।

तत्थ इदं दुक्खन्ति अयं पञ्जत्तीति कक्खळफुसनादिसभावे रूपारूपधम्मे अतीतादिवसेन अनेकभेदभिन्ने अभिन्दित्वा पीळनसङ्घतसन्तापविपरिणामट्टतासामञ्जेन या कुच्छितभावादिसुखेन एकज्झं गहणस्स कारणभूता पञ्जत्ति, का पन साति? नामपञ्जत्तिनिबन्धना तज्जापञ्जत्ति । “विज्जत्तिविकारसहितो सदो एवा”ति अपरे । इमिना नयेन तत्थ तत्थ पञ्जत्तिअत्थो वेदितब्बो । “पञ्चन्नं खन्धान”न्तिआदिना तस्सा पञ्जत्तिया उपादानं दस्सेति । दसन्नं इन्द्रियानन्ति अट्ट रूपिन्द्रियानि मनिन्द्रियं वेदनिन्द्रियन्ति एवं दसन्नं । अनुभवनसामञ्जेन हि वेदना एकमिन्द्रियं कता, तथा सङ्घादयो च मग्गपक्खियाति ।

कबळं करीयतीति कबळीकारोति वत्थुवसेन अयं निद्देसो । याय ओजाय सत्ता यापेन्ति, तस्सायेतं अधिवचनं । सा हि ओजट्टमकस्स रूपस्स आहरणतो आहारो । अत्थीति मग्गेन असमुच्छिन्नताय विज्जति । रागोति रज्जनट्टेन रागो । नन्दनट्टेन नन्दी । तण्हायनट्टेन तण्हा । सब्बानेतानि लोभस्सेव नामानि । पतिट्ठितं तत्थ विज्जाणं विरुळ्हन्ति कम्मं जवापेत्वा पटिसन्धिआकड्डनसमत्थताय पतिट्ठितञ्चेव विज्जाणं विरुळ्हञ्च । यत्थाति तेभूमकवट्टे भुम्मं, सब्बत्थ वा पुरिमपुरिमपदे एतं भुम्मं । अत्थि तत्थ सङ्घारानं वुद्धीति ये इमस्मिं विपाकवट्टे ठितस्स आयतिं वट्टनहेतुका सङ्घारा, ते सन्धाय वुत्तं — “यत्थ अत्थि आयतिं पुनब्भवाभिनिब्बत्ती”ति यस्मिं ठाने आयतिं पुनब्भवाभिनिब्बत्ति अत्थि । अत्थि तत्थ आयतिं जातिजरामरणन्ति यत्थ पटिसन्धिगहणं, तत्थ खन्धानं अभिनिब्बत्तिलक्खणा जाति, परिपाकलक्खणा जरा, भेदनलक्खणं मरणञ्च अत्थि । अयं पभावपञ्जत्ति दुक्खस्स च समुदयस्स चाति अयं यथावुत्ता देसना दुक्खसच्चस्स समुदयसच्चस्स च समुद्धानपञ्जत्ति, विपाकवट्टस्स सङ्घारानञ्च तण्हापच्चयनिद्देसतोति अधिप्पायो ।

नत्थि रागोति अग्गमग्गभावनाय समुच्छिन्नत्ता नत्थि चे रागो । अप्पतिट्ठितं तत्थ विज्जाणं अविरुळ्हन्ति कम्मं

जवापेत्वा पटिसन्धिआकङ्कनसमत्थतायाभावेन अप्पतिट्ठितञ्चेव अवरुद्धहञ्चाति वुत्तपटिपक्खनयेन अत्थो वेदितब्बो ।

“अयं परिज्जापज्जती”तिआदिना एकाभिसमयवसेनेव मग्गसम्मादिट्ठि चतूसु अरियसच्चेसु पवत्ततीति दस्सेति । अयं भावनापज्जतीति अयं द्वारारम्मणेहि छद्वारप्पवत्तनधम्मानं अनिच्चानुपस्सना मग्गस्स भावनापज्जति । निरोधपज्जति निरोधस्साति रोधसङ्घाताय तण्हाय मग्गेन अनवसेसनरोधपज्जति । उप्पादपज्जतीति उप्पन्नस्स पज्जापना । ओकासपज्जतीति ठानस्स पज्जापना । आहटनापज्जतीति नीहरणपज्जति । आसाटिकानन्ति गुन्नं वणेसु नीलमक्खिकाहि ठपितअण्डका आसाटिका नाम । एत्थ यस्स उप्पन्ना, तस्स सत्तस्स अनयव्यसनहेतुताय आसाटिका वियाति आसाटिका, किलेसा, तेसं आसाटिकानं । अभिनिघातपज्जतीति समुग्धातपज्जति ।

४१. एवं वट्टविवट्टमुखेन सम्मसनउपादानक्खन्धमुखेनेव सच्चेसु पज्जतिविभागं दस्सेत्वा इदानि तेपरिवट्टवसेन दस्सेतुं “इदं ‘दुक्ख’न्ति मे, भिक्खवे”तिआदि आरब्धं । तत्थ दस्सनट्टेन चक्खु । यथासभावतो जाननट्टेन जाणं । पटिविज्झनट्टेन पज्जा । विदितकरणट्टेन विज्जा । ओभासनट्टेन आलोको । सब्बं पज्जावेवचनमेव । अयं वेवचनपज्जति । सच्छिकिरियापज्जतीति पच्चक्खकरणपज्जति ।

तुलमतुलज्जाति गाथाय पचुरजनानं पच्चक्खभावतो तुलितं परिच्छिन्नन्ति तुलं, कामावचरं । न तुलन्ति अतुलं, तुलं वा सदिसमस्स अज्जं लोकीयकम्मं नत्थीति अतुलं, महग्गतकम्मं । कामावचररूपावचरकम्मं वा तुलं, अरूपावचरं अतुलं, अप्पविपाकं वा तुलं । बहुविपाकं अतुलं । सम्भवति एतेनाति सम्भवं, सम्भवहेतुभूतं । भवसङ्खारं पुनब्भवसङ्खरणकं । अवस्सजीति विस्सज्जेसि । मुनीति बुद्धमुनि । अज्झत्तरतोति नियकज्झत्तरतो । समाहितोति उपचारप्पनासमाधिवसेन समाहितो । अभिन्दि कवचमिवाति कवचं विय भिन्दि । अत्तसम्भवन्ति अत्तनि सज्जातं किलेसं । इदं वुत्तं होति — सविपाकट्टेन सम्भवं भवाभिसङ्खरणट्टेन भवसङ्खारन्ति च लद्धनामं तुलातुलसङ्घातं लोकीयकम्मज्ज ओस्सजि, सङ्गामसीसे महायोधो कवचं विय अत्तसम्भवं किलेसज्ज अज्झत्तरतो समाहितो हुत्वा अभिन्दीति ।

अथ वा तुलन्ति तुलयन्तो तीरेन्तो । अतुलज्ज सम्भवन्ति निब्बानज्चेव सम्भवज्ज । भवसङ्खारन्ति भवगामिकम्मं । अवस्सजि मुनीति “पच्चक्खन्धा अनिच्चा, तेसं निरोधो निब्बानं निच्च”न्तिआदिना (पटि० म० ३.३८ अत्थतो समानं) नयेन तुलयन्तो बुद्धमुनि भवे आदीनवं निब्बाने आनिसंसज्ज दिस्वा तं खन्धानं मूलभूतं भवसङ्खारं कम्मक्खयकरेन अरियमग्गेन अवस्सजि । कथं? अज्झत्तरतो । सो हि विपस्सनावसेन अज्झत्तरतो समथवसेन समाहितो कवचमिव अत्तभावं परियोनन्धित्वा ठितं अत्तनि सम्भवत्ता “अत्तसम्भव”न्ति लद्धनामं सब्बं किलेसजातं अभिन्दि, किलेसाभावे कम्मं अप्पटिसन्धिकत्ता अवस्सट्ठं नाम होति, किलेसाभावेन कम्मं जहीति अत्थो (दी० नि० अट्ठ० २.१६९; उदा० अट्ठ० ५१) ।

सङ्घतासङ्घतधातुविनिमुत्तस्स अभिज्जेय्यस्स अभावतो वुत्तं “तुल...पे०... धम्मान”न्ति । तेन धम्मपटिसम्भिदा वुत्ता होतीति आह — “निकखेपपज्जति धम्मपटिसम्भिदाया”ति । भवसङ्खारे समुदयपक्खियं सन्धायाह “परिच्चागपज्जती”ति । दुक्खसच्चपक्खियवसेन “परिज्जापज्जती”ति । समाधानविसिट्ठस्स अज्झत्तरतभावस्स वसेन “भावनापज्जति कायगताय सतिया”ति वुत्तं । अज्झत्तरतताविसिट्ठस्स पन समाधानस्स वसेन “ठितिपज्जति चित्तेकग्गताया”ति वुत्तन्ति दट्ठब्बं । अभिनिब्बिदापज्जति चित्तस्साति आयुसङ्खारोस्सज्जनवसेन चित्तस्स

अभिनीहरणपञ्जति । उपादानपञ्जतीति गहणपञ्जति । सब्बज्जुतायाति सम्मासम्बुद्धभावस्स । एतेन असम्मासम्बुद्धस्स आयुसङ्कारोस्सज्जनं नत्थीति दस्सेति । किलेसाभावेन भगवा कम्मं जहतीति दस्सेन्तो “पदालनापञ्जति अविज्जण्डकोसान”न्ति आह ।

यो दुक्खमदक्खि यतोनिदानन्ति यो आरद्धविपस्सको सब्बं तेभूमकं दुक्खं अदक्खि पस्सि, तच्च यतोनिदानं यं हेतुकं, तम्पिस्स कारणभावेन तण्हं पस्सि । कामेसु सो जन्तु कथं नमेय्याति सो एवं पटिपन्नो पुरिसो सवत्थुकामेसु किलेसकामेसु येन पकारेण नमेय्य अभिनमेय्य, सो पकारो नत्थि । कस्मा? कामा हि लोके सङ्गोति जत्वा । यस्मा इमस्मिं लोके कामसदिसं बन्धनं नत्थि । वुत्तज्येतं भगवता “न तं दळ्हं बन्धनमाहु धीरा”तिआदि (ध० प० ३४५; सं० नि० १.१२१; नेत्ति० १०६; पेटको १५), तस्मा सङ्कारे आसज्जनट्टेन सङ्गोति विदित्वा । तेसं सतीमा विनयाय सिक्खेति कायगतासतियोगेन सतिमा तेसं कामानं वूपसमाय तीसुपि सिक्खासु अप्पमत्तो सिक्खेय्याति अत्थो ।

वेवचनपञ्जतीति खन्धादीनं वेवचनपञ्जति । अदक्खीति पन पदेन सम्बन्धत्ता वुत्तं — “दुक्खस्स परिज्जापञ्जति चा”ति । पच्चत्थिकतो दस्सनपञ्जतीति अनत्थजननतो पच्चत्थिकतो दस्सनपञ्जति । पावककप्पाति जलितअग्गिक्खन्धसदिसा । पपातउरगोपमाति पपातूपमाउरगोपमा च ।

मोहसम्बन्धनो लोकोति अयं लोको अविज्जाहेतुकेहि संयोजनेहि बन्धो । भब्बरूपोव दिस्सतीति विपन्नज्झासयोपि मायाय साठेय्येन च पटिच्छादितसभावो भब्बजातिकं विय अत्तानं दस्सेति । उपधिबन्धनो बालो, तमसा परिवारितोति तस्स पन बालस्स तथा दस्सने सम्मोहतमसा परिवारितत्ता कामगुणेषु अनादीनवदस्सिताय किलेसाभिसङ्कारेहि बन्धत्ता । तथा भूतो चायं बालो पण्डितानं अस्सिरी विय खायति अलक्खिको एव हुत्वा उपट्ठाति । तयिदं सब्बं बालस्स सतो रागादिकिञ्चनतो । पण्डितस्स पन पज्जाचक्खुना पस्सतो नत्थि किञ्चनन्ति अयं सङ्खेपत्थो । मोहसीसेन विपल्लासा गहिताति आह — “देसनापञ्जति विपल्लासान”न्ति । विपरीतपञ्जतीति विपरीताकारेण उपट्ठहमानस्स पज्जापना ।

अत्थि निब्बानन्ति समणब्राह्मणानं वाचावत्थुमत्तमेव । नत्थि निब्बानन्ति परमत्थतो अलब्भमानसभावत्ताति विप्पटिपन्नानं मिच्छावादं भज्जितुं भगवता वुत्तं — “अत्थि, भिक्खवे, अजातं अभूतं अकतं असङ्गतं”न्ति । तत्थ हेतुं दस्सेतुं “नो चेत्तं, भिक्खवे”तिआदि वुत्तं । तस्सत्थो — भिक्खवे, यदि असङ्गता धातु न अभविस्स, न इध सब्बस्स सङ्गतस्स निस्सरणं सिया । निब्बानज्झि आरम्मणं कत्वा पवत्तमाना सम्मादिट्ठिआदयो मग्गधम्मा अनवसेसकिलेसे समुच्छिन्दन्ति, ततो तिविधस्सपि वट्ठस्स अप्पवत्तीति ।

तत्थायमधिप्पायो — यथा परिज्जेय्यताय सउत्तरानं कामानं रूपानच्च पटिपक्खभूतं तब्बिधुरसभावं निस्सरणं पज्जायति, एवं तंसभावानं सङ्खभधम्मानं पटिपक्खभूतेन तब्बिधुरतासभावेन निस्सरणेन भवितब्बं, यच्च तं निस्सरणं । सा असङ्गता धातु । किञ्च भिय्यो? सङ्गतधम्मरम्मणं विपस्सनाजाणं । अपि च अनुलोमजाणं किलेसे न समुच्छेदवसेन पजहितुं सक्कोति । सम्मुतिसच्चारम्मणम्पि पठमज्झानादीसु जाणं विक्खम्भनमत्तमेव करोति, किलेसानं न समुच्छेदं, समुच्छेदप्पहानकरच्च अरियमग्गजाणं, तस्स सङ्गतधम्मसम्मुतिसच्चविपरीतेन आरम्मणेन भवितब्बं, सा असङ्गता धातु । तथा निब्बान-सदो कत्थचि विसये अविपरीतत्थो वेदितब्बो, उपचारवुत्तिसम्भावतो, यथा तं “सीहसदो”ति ।

अथ वा “अत्थि, भिक्खवे, अजातं अभूतं अकतं असङ्गतं”न्ति (उदा० ७३) वचनं अविपरीतत्थं, भगवता भासितत्ता । यज्झि भगवता भासितं, तं अविपरीतत्थं । यथा तं “सब्बे सङ्कारा अनिच्चा, सब्बे सङ्कारा दुक्खा, सब्बे धम्मा

अनत्ता'ति (म० नि० १.३५३, ३५६; कथा० ७५३; चूळनि० अजितमाणवपुच्छानिद्देस ४; पटि० म० १.३१; नेत्ति० ५; ध० प० २७७-२७९), एवम्पि युत्तिवसेन असङ्खताय धातुया परमत्थतो सञ्भावो वेदितव्वो । किं वा एताय युत्तिचिन्ताय? यस्मा भगवता “अत्थि, भिक्खवे, अजातं अभूतं अकतं असङ्खतन्ति (उदा० ७३), अप्पच्चया धम्मा असङ्खता धम्माति (ध० स० दुक्कमातिका ७-८) च, असङ्खतञ्च वो, भिक्खवे, धम्मं देसेस्सामि असङ्खतगामिनिञ्च पटिपद'न्ति आदिना (सं० नि० ४.३६६-३६७, ३७७) च अनेकेहि सुत्तपदेहि निब्बानधातुया परमत्थतो सञ्भावो देसितोति । तत्थ उपनयनपञ्जतीति पटिपक्खतो हेतु उपनयनस्स पञ्जापना । जोतनापञ्जतीति पटिञ्जातस्स अत्थस्स सिद्धिया पकासनापञ्जति । सेसं सब्बं सुविज्जेय्यमेव ।

पञ्जतिहारविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

१२. ओतरणहारविभङ्गवण्णना

४२. तत्थ कतमो ओतरणो हारोति ओतरणहारविभङ्गो । तत्थ असेक्खा विमुत्तीति अयं तेधातुके वीतरागता असेक्खा फलविमुत्ति । तानियेवाति तानि असेक्खायं विमुत्तियं सद्भादीनि । अयं इन्द्रियेहि ओतरणाति असेक्खाय विमुत्तिया निद्धारितेहि सद्भादीहि इन्द्रियेहि संवण्णनाय ओतरणा ।

पञ्चिन्द्रियानि विज्जाति सम्मासङ्कप्पो विय सम्मादिट्ठिया उपकारकत्ता पञ्चाक्खन्धे सद्भादीनि चत्तारि इन्द्रियानि विज्जाय उपकारकत्ता सङ्गहनवसेन वुत्तानि । सङ्खारपरियापन्नानीति पञ्चसु खन्धेसु सङ्खारक्खन्धे अन्तो गधानि । ये सङ्खारा अनासवाति तं सङ्खारक्खन्धं विसेसेति, अगगफलस्स अधिप्पेतत्ता । ततो एव च नो भवङ्गा । धम्मधातुसङ्गहिताति अट्ठारसधातूसु धम्मधातुसङ्गहिता । यदिपि पुब्बे वीतरागता असेक्खा विमुत्ति दस्सिता, तस्सा पन पटिपत्तिदस्सनत्थं “अयं अहमस्मीति अनानुपस्सी”ति दस्सनमग्गो इध वुत्तोति इममत्थं दस्सेतुं “अयं अहमस्मीति अनानुपस्सी”ति आदि वुत्तं । सब्बं वुत्तनयमेव ।

४३. निस्सितस्स चलितन्ति तण्हादिट्ठिवसेन कम्मं अनवट्ठानं । चुतूपपातोति अपरापरं चवनं उपपतनञ्च । निस्सितपदे लब्भमानं निस्सयनं उद्धरन्तो आह — “निस्सयो नामा”ति । तण्हानिस्सयोति तण्हाभिनिवेसो । सो हि तण्हाचरितस्स पतिट्ठाभावेन तथा वुत्तो । एवं दिट्ठिनिस्सयोपि दट्ठव्वो । रत्तस्स चेतनाति चेतनापधानत्ता सङ्खारक्खन्धधम्मानं चेतनासीसेन तण्हं एव वदति । तेनेवाह — “अयं तण्हानिस्सयो”ति । यस्मा पन विपरीताभिनिवेसो मोहस्स बलवभावे एव होति, तस्मा “या मूळहस्स चेतना, अयं दिट्ठिनिस्सयो”ति वुत्तं ।

एवं चेतनासीसेन तण्हादिट्ठियो वत्वा इदानि तत्थ निष्परियायेन चेतनंयेव गणहन्तो “चेतना पन सङ्खारा”ति आह । या रत्तस्स वेदना, अयं सुखा वेदनाति सुखाय वेदनाय रागो अनुसेतीति कत्वा वुत्तं । तथा अदुक्खमसुखाय वेदनाय अविज्जा अनुसेतीति आह — “या सम्मूळहस्स वेदना, अयं अदुक्खमसुखा वेदना”ति । इध वेदनासीसेन चेतना वुत्ता । तण्हायाति तण्हं । दिट्ठियाति दिट्ठिं । यथा वा सेसधम्मानं तण्हाय निस्सयभावे पुग्गलो तण्हाय निस्सितोति वुच्चति । एवं तण्हाय सेसधम्मानं पच्चयभावे पुग्गलो तण्हाय निस्सितोति वुच्चतीति आह — “तण्हाय अनिस्सितो”ति ।

पस्सद्धीति दरथपटिप्पस्सम्भना । कायिकाति करजकायसन्निस्सिता । चेतसिकाति चित्तसन्निस्सिता । यस्मा पन सा दरथपटिप्पस्सद्धि कायचित्तानं सुखे सति पाकटा होति, तस्मा “यं कायिकं सुख”न्ति आदिना फलूपचारेन वुत्ताय

पस्सद्धिया नतिअभावस्स कारणभावं दस्सेतुं “**पस्सद्धकायो**”तिआदि वुत्तं । सोति एवं विमुत्तचित्तो खीणासवो । **रूपसङ्खये विमुत्तो**ति रूपानं सङ्खयसङ्खाते निब्बाने विमुत्तो । **अत्थीतिपि न उपेती**ति सस्सतो अत्ता च लोको चातिपि तण्हादिट्ठिउपयेन न उपेति न गण्हाति । **नत्थी**ति असस्सतोति । **अत्थि नत्थी**ति एकच्चं सस्सतं एकच्चं असस्सतन्ति । **नेवत्थि नो नत्थी**ति अमराविकखेपवसेन । **गम्भीरो**ति उत्तानभावहेतून् किलेसानं अभावेन गम्भीरो । **निब्बुतो**ति अत्थीतिआदिना उपगमनकिलेसानं वूपसमेन परिनिब्बुतो सीतिभूतो ।

इधागतीति परलोकतो इध आगति । **गती**ति इधलोकतो परलोकगमनं । तं पन पुनब्भवोति आह “**पेच्चभवो**”ति । इध **हुरन्ति** द्वारारम्मणधम्मा दस्सिताति “**उभयमन्तरेना**”ति पदेन द्वारप्पवत्तधम्मे दस्सेन्तो “**फस्ससमुदितेसु धम्मेसू**”ति आह । तस्सत्थो — फस्सेन सद्धिं फस्सेन कारणभूतेन च समुदितेसु सम्भूतेसु विज्जाणवेदनासज्जाचेतनावितक्कविचारादिधम्मेसु । **अत्तानं न पस्सती**ति तेसं धम्मानं अनत्तभावेनेव तत्थ अत्तानं न पस्सति । विरज्जति विरागा विमुच्चतीति पदेहि लोकुत्तरधम्मानं पटिच्चसमुप्पादभावं दस्सेन्तो तदत्थताय सीलादीनम्पि परियायेन तब्भावमाह “**लोकुत्तरो**”तिआदिना ।

४४. नामसम्पयुत्तोति नामेन मिस्सितो । **सउपादिसेसा निब्बानधातू**ति अरहत्तफलं अधिप्पेतं । तज्च पज्जापधानन्ति आह — “**सउपादिसेसा निब्बानधातु विज्जाति** । सेसं सब्बं उत्तानमेव ।

ओतरणहारविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

१३. सोधनहारविभङ्गवण्णना

४५. तत्थ कतमो सोधनो हारोति सोधनहारविभङ्गो । तत्थ **भगवा पदं सोधेती**ति “अविज्जाय निवुतो लोको”ति (सु० नि० १०३९; चूळनि० अजितमाणवपुच्छा ५८, अजितमाणवपुच्छानिद्देस २) वदन्तो भगवा — “केनस्सु निवुतो लोको”ति (सु० नि० १०३८; चूळनि० अजितमाणवपुच्छा ५७, अजितमाणवपुच्छानिद्देस १) आयस्मता अजितेन पुच्छावसेन वुत्तं पदं सोधेति नाम, तदत्थस्स विस्सज्जनतो । **नो च आरम्भन्ति** न ताव आरम्भं सोधेति, जातुं इच्छितस्स अत्थस्स अपरियोसितत्ता । **सुद्धो आरम्भो**ति जातुं इच्छितस्स अत्थस्स पबोधितत्ता सोधितो आरम्भोति अत्थो । अज्जाणपक्खन्दानं द्वेळ्हकजातानं वा पुच्छनकाले पुच्छितानं पुच्छाविसयो अविजटं महागहनं विय महादुग्गं विय च अन्धकारं अविभूतं होति । यदा च भगवता पण्डितेहि वा भगवतो सावकेहि अपदे पदं दस्सेन्तेहि निज्जटं निगुम्बं कत्वा पज्हे विस्सज्जिते महता गन्धहत्थिना अभिभवित्वा ओभगपदालितो गहनप्पदेसो विय विगतन्धकारो विभूतो उपट्ठहमानो विसोधितो नाम होति ।

सोधनहारविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

१४. अधिट्ठानहारविभङ्गवण्णना

४६. तत्थ कतमो अधिट्ठानो हारोति अधिट्ठानहारविभङ्गो । तत्थ **तथा धारयितब्बा**ति एकत्तवेमत्ततासङ्घातसामज्जविसेसमत्ततो धारयितब्बा, न पन तत्थ किञ्चि विकप्पेतब्बाति अधिप्पायो । अविकप्पेतब्बताय कारणं **निद्देसवारवण्णनायं** वुत्तमेव । तं तं फलं मग्गति गवेसतीति **मग्गो**, तदत्थिकेहि मग्गीयति गवेसीयतीति वा **मग्गो** । निरतियट्ठेन निरस्सादट्ठेन च **निरयो** । उद्धं अनुगन्त्वा तिरियं अज्जिताति तिरच्छाना । तिरच्छानाव **तिरच्छानयोनि** । पेतताय

पेत्ति, इतो पेच्च गतभावोति अत्थो। पेत्ति एव पेत्तिविसयो। न सुरन्ति न भासन्ति न दिब्बन्तीति असुरा। असुरा एव असुरयोनि। दिब्बेहि रूपादीहि सुट्ठु अग्गाति सग्गा। मनस्स उस्सन्नताय मनुस्सा। वानं वुच्चति तण्हा, तं तत्थ नत्थीति निब्बानं। निरयं गच्छतीति निरयगामी। सेसपदेसुपि एसेव नयो। असुरयोनियोति असुरयोनिया हितो, असुरजातिनिब्बत्तनकोति अत्थो। सग्गं गमेतीति सग्गगामियो। मनुस्सगामीति मनुस्सलोकगामी। पटिसङ्खानिरोधोति पटिसङ्खाय पटिपक्खभावनाय निरोधो, पटिपक्खे वा तथा अप्पवत्ते उप्पज्जनारहस्स पटिपक्खवुत्तिया अनुप्पादो। अप्पटिसङ्खानिरोधोति सङ्खन्तधम्मनं सरसनरोधो, खणिकनिरोधोति अत्थो।

४७. रूपन्ति एकत्तता। भूतानं उपादायाति वेमत्तता। उपादारूपन्ति एकत्तता। चक्खायतनं...पे०... कब्बळीकारो आहारोति वेमत्तता। तथा भूतरूपन्ति एकत्तता। पथवीधातु ...पे०... वायोधातूति वेमत्तता। पथवीधातूति एकत्तता। वीसति आकारा वेमत्तता। आपोधातूति एकत्तता। द्वादस आकारा वेमत्तता। तेजोधातूति एकत्तता। चत्तारो आकारा वेमत्तता। वायोधातूति एकत्तता। छ आकारा वेमत्तताति इममत्थं दस्सेन्तो “द्वीहि आकारेहि धातुयो परिगणहाती”तिआदिमाह।

तत्थ केसाति केसा नाम उपादिन्नकसरीरद्वका कक्खळलक्खणा इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को पथवीधातुकोट्टासो। लोमा नाम...पे०... मत्थलुङ्गं नाम सरीरद्वकं कक्खळलक्खणं इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासोति अयं वेमत्तता। आपोधातूतिआदिकोट्टासेसु पित्तादीसु एसेव नयो। अयं पन विसेसो — येन चाति येन तेजोधातुना कुपितेन। सन्तप्पतीति अयं कायो सन्तप्पति एकाहिकजरादिभावेन उसुमजातो होति। येन च जीरीयतीति येन अयं कायो जरीयति। इन्द्रियवेकल्लतं बलक्खयं वलित्तचपलितादिज्ज पापुणाति। येन च परिडहतीति येन कुपितेन अयं कायो डहति, सो च पुग्गलो “डह्मामि डह्मामी”ति कन्दन्तो सतधोतसप्पिगोसीतचन्दनादिलेपनं तालवण्टवातज्ज पच्चासीसति। येन च असितपीतखायितसायितं सम्मा परिणामं गच्छतीति असितं वा ओदनादि, पीतं वा पानकादि, खायितं वा पिट्ठखज्जकादि, सायितं वा अम्बपक्कमधुफाणितादि सम्मा परिपाकं गच्छति, रसादिभावेन विवेकं गच्छतीति अत्थो। एत्थ च पुरिमा तयो तेजोधातू चतुसमुट्टाना। पच्छिमो कम्मसमुट्टानोव।

उद्धङ्गमा वाताति उग्गारहिककारादिपवत्तका उद्धं आरोहनवाता। अधोगमा वाताति उच्चारपस्सावादिनीहरणका अधो ओरोहनवाता। कुच्छिसया वाताति अन्तानं बहिवाता। कोट्टासया वाताति अन्तानं अन्तोवाता। अङ्गमङ्गानुसारिनो वाताति धमनिजालानुसारेण सकलसरीरे अङ्गमङ्गानि अनुसटा समिज्जनपसारणादिनिब्बत्तका वाता। अस्सासोति अन्तोपविसननासिकवातो। पस्सासोति बहिनिक्खमननासिकवातो। एत्थ च पुरिमा सब्बे चतुसमुट्टाना। अस्सासपस्सासा चित्तसमुट्टाना एव। एवं वेमत्ततादस्सनवसेन विभागेन उदाहटा चतस्सो धातुयो पटिक्कूलमनसिकारवसेन उपसंहरन्तो “इमेहि द्वाचत्तालीसाय आकारेही”तिआदिमाह। तत्थ न गय्हूपगन्ति न गहणयोगं। सभावभावतोति सभावलक्खणतो।

एवं पटिक्कूलमनसिकारं दस्सेत्वा पुन तत्थ सम्मसनचारं पाळिवसेनेव दस्सेतुं “तेनाह भगवा या चेव खो पना”तिआदिमाह। तं सब्बं सुविज्जेय्यं।

४८. एवं सच्चमगरूपधम्मवसेन अधिट्ठानहारं दस्सेत्वा इदानीं अविज्जाविज्जादीनम्पि वसेन तं दस्सेतुं “अविज्जाति एकत्तता”तिआदि वुत्तं। तत्थ “दुक्खे अज्जाण”न्तिआदीसु यस्मा अविज्जा दुक्खसच्चस्स याथावसरसलक्खणं जानितुं पटिविज्झितुं न देति छादेत्वा परियोनन्धित्वा तिष्ठति, तस्मा “दुक्खे अज्जाण”न्ति वुच्चति। तथा यस्मा दुक्खसमुदयस्स दुक्खनिरोधस्स दुक्खनिरोधगामिनिया पटिपदाय याथावसरसलक्खणं जानितुं पटिविज्झितुं न

देति छादेत्वा परियोनन्धित्वा तिष्ठति, तस्मा “**दुक्खनिरोधगामिनिया पटिपदाय अज्जाण**”न्ति वुच्चति । **पुब्बन्तो** अतीतद्भूता खन्धायतनधातुयो । **अपरन्तो** अनागतद्भूता । **पुब्बन्तापरन्तो** तदुभयं । **इदप्पच्चयता** सङ्खारादीनं कारणानि अविज्जादीनि । **पटिच्चसमुप्पन्ना धम्मा** अविज्जादीहि निब्बत्ता सङ्खारादिधम्मा ।

तत्थायं अविज्जा यस्मा अतीतानं खन्धादीनं याव पटिच्चसमुप्पन्नानं धम्मानं याथावसरसलक्खणं जानितुं पटिविज्झितुं न देति छादेत्वा परियोनन्धित्वा तिष्ठति, तस्मा “पुब्बन्ते अज्जाणं याव पटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु अज्जाण”न्ति वुच्चति, एवायं अविज्जा किच्चतो जातितोपि कथिता । अयञ्च इमानि अट्ठ ठानानि जानितुं पटिविज्झितुं न देतीति किच्चतो कथिता । उप्पज्जमानापि इमेसु अट्ठसु ठानेसु उप्पज्जतीति जातितो कथिता । एवं किच्चतो जातितो च कथितापि लक्खणतो कथिते एव सुकथिता होतीति लक्खणतो दस्सेतुं “**अज्जाण**”न्तिआदि वुत्तं ।

तत्थ जाणं अत्थानत्थं कारणाकारणं चतुसच्चधम्मं विदितं पाकटं करोति । अयं पन अविज्जा उप्पज्जित्वा तं विदितं पाकटं कातुं न देतीति जाणपच्चनीकतो अज्जाणं । दस्सनन्तिपि पज्जा, सा हि तं आकारं पस्सति । अविज्जा पन उप्पज्जित्वा पस्सितुं न देतीति **अदस्सनं** । अभिसमयोतिपि पज्जा, सा तं आकारं अभिसमेति । अविज्जा पन उप्पज्जित्वा तं अभिसमेतुं न देतीति **अनभिसमयो** । अनुबोधो सम्बोधो पटिवेधोतिपि पज्जा, सा तं आकारं अनुबुज्झति सम्बुज्झति पटिविज्झति । अविज्जा पन उप्पज्जित्वा तं अनुबुज्झितुं सम्बुज्झितुं पटिविज्झितुं न देतीति **अननुबोधो असम्बोधो अप्पटिवेधो** । तथा सल्लक्खणं उपलक्खणं पच्चुपलक्खणं समपेक्खणन्तिपि पज्जा, सा तं आकारं सल्लक्खति उपलक्खति पच्चुपलक्खति समं सम्मा च अपेक्खति । अविज्जा पन उप्पज्जित्वा तस्स तथा कातुं न देतीति **असल्लक्खणं अनुपलक्खणं अपच्चुपलक्खणं असमपेक्खणन्ति** च वुच्चति ।

नास्स किञ्चि पच्चक्खकम्मं अत्थि, सयञ्च अप्पच्चवेक्खित्वा कतकम्मन्ति **अप्पच्चक्खकम्मं** । दुम्मेधानं भावो **दुम्मेज्झं** । बालानं भावो **बाल्यं** । सम्पजज्जन्ति पज्जा, सा अत्थानत्थं कारणाकारणं चतुसच्चधम्मं सम्पजानाति । अविज्जा पन उप्पज्जित्वा तं कारणं पजानितुं न देतीति **असम्पजज्जं** । मोहनवसेन **मोहो** । पमोहनवसेन **पमोहो** । सम्मोहनवसेन **सम्मोहो** । अविन्दियं विन्दति, विन्दियं न विन्दतीति **अविज्जा** । वट्ठस्मिं ओहनति ओतरतीति **अविज्जोघो** । वट्ठस्मिं योजेतीति **अविज्जायोगो** । अप्पहीनट्ठेन चेव पुनप्पुनं उप्पज्जनतो च **अविज्जानुसयो** । मग्गे परियुद्धितचोरा विय अद्धिके कुसलचित्तं परियुद्धाति विलुप्पतीति **अविज्जापरियुद्धानं** । यथा नगरद्वारे पलिघसङ्घाताय लङ्घिया पतिताय मनुस्सानं नगरप्पवेसो पच्छिज्जति, एवमेव यस्स सक्कायनगरे अयं पतिता, तस्स निब्बानसम्पापकं जाणगमनं पच्छिज्जतीति **अविज्जालङ्गी** नाम होति । अकुसलज्जं तं मूलज्जं, अकुसलानं वा मूलन्ति अकुसलमूलं । तं पन न अज्जं, इधाधिप्पेतो मोहोति **मोहो अकुसलमूलन्ति** अयं एकपदिको अविज्जाय अत्थुद्धारो । **अयं वेमत्तताति** अयं अविज्जाय वेमत्तता ।

विज्जाति विन्दियं विन्दतीति विज्जा, विज्जनट्ठेन विज्जा, विदितकरणट्ठेन विज्जा । “**दुक्खे जाण**”न्तिआदीसु दुक्खसच्चस्स याथावसरसलक्खणं जानाति पस्सति पटिविज्झतीति दुक्खे अरियसच्चे विसयभूते जाणं “**दुक्खे जाण**”न्ति वुत्तं । एस नयो सेसेसुपि । **पज्जाति** तस्स तस्स अत्थस्स पाकटकरणसङ्घातेन पज्जापनट्ठेन पज्जा, तेन तेन वा अनिच्चादिना पकारेन धम्मे जानातीति पज्जा । पजाननाकारो **पजानना** । अनिच्चादीनि विचिनतीति **विचयो** । पकारेहि विचिनतीति **पविचयो** । चतुसच्चधम्मे विचिनतीति **धम्मविचयो** । अनिच्चादीनं सल्लक्खणवसेन **सल्लक्खणा** । तेसंयेव पति पति उपलक्खणवसेन **पच्चुपलक्खणा** । पण्डितभावो **पण्डित्थं** । कुसलभावो **कोसल्लं** । निपुणभावो **नेपुज्जं** । अनिच्चादीनं विभावनवसेन **वेभब्बा** । तेसंयेव चिन्तनवसेन **चिन्ता** । अनिच्चादीनि उपपरिक्खतीति **उपपरिक्खा** । भूरीति

पथविया नामं, अयम्पि सण्हट्टेन वित्थतट्टेन च भूरी वियाति भूरी। तेन वुत्तं — “भूरी वुच्चति पथवी, ताय पथविसमाय वित्थताय पज्जाय समन्नागतोति भूरिपज्जो”ति (महानि० २७)। अपि च भूरीति पज्जायेवेतं अधिवचनं। भूते अत्थे रमतीति भूरी।

किलेसे मेधति हिंसतीति मेधा, खिप्पं गहणधारणट्टेन वा मेधा। यस्सुप्पज्जति, तं सत्तं हितपटिपत्तियं सम्पयुत्तं वा याथावलक्खणपटिवेधे परिणेतोति परिणायिका। अनिच्चादिवसेन धम्मे विपस्सतीति विपस्सना। सम्मा पकारेहि अनिच्चादीनि जानातीति सम्पज्जं। उप्पथपटिपन्ने सिन्धवे वीथिआरोपनत्थं पतोदो विय उप्पथे धावनकूटचित्तं वीथिआरोपनत्थं विज्झतीति पतोदो वियाति पतोदो। दस्सनलक्खणे इन्दुं कारेतीति इन्द्रियं, पज्जासङ्घातं इन्द्रियं पज्जिन्द्रियं। अविज्जाय न कम्पतीति पज्जाबलं। किलेसच्छेदनट्टेन पज्जाव सत्थं पज्जासत्थं। अच्चुग्गतट्टेन पज्जाव पासादो पज्जापासादो। आलोकनट्टेन पज्जाव आलोको पज्जाआलोको।

ओभासनट्टेन पज्जाव ओभासो पज्जाओभासो। पज्जोतनट्टेन पज्जाव पज्जोतो पज्जापज्जोतो। रतिकरणट्टेन रतिदायकट्टेन रतिजनकट्टेन चित्तीकतट्टेन दुल्लभपातुभावट्टेन अतुलट्टेन अनोमसत्तपरिभोगट्टेन च पज्जाव रतनं पज्जारतनं। न तेन सत्ता मुहन्ति, सयं वा आरम्मणे न मुहतीति अमोहो। धम्मविचयपदं वुत्तत्थमेव। कस्मा पनेतं पुन वुत्तन्ति? अमोहस्स मोहपटिपक्खभावदीपनत्थं। तेनेतं दीपेति — व्यायं अमोहो, सो न केवलं मोहतो अज्जो धम्मो, मोहस्स पटिपक्खो धम्मविचयसङ्घातो अमोहोव इधाधिप्पेतोति। सम्मादिट्ठीति याथावनिय्यानिककुसलदिट्ठि। धम्मविचयसङ्घातो पसत्थो सुन्दरो वा बोज्झङ्गोति धम्मविचयसम्बोज्झङ्गो। मग्गङ्गन्ति अरियमग्गस्स अङ्गं कारणन्ति मग्गङ्गं। अरियमग्गस्स अन्तोगधत्ता मग्गपरियापन्नन्ति।

असज्जासमापत्तीति सज्जाविरागभावनावसेन पवत्तिता असज्जभवूपपत्तिनिब्बत्तनसमापत्ति। अनुप्पन्ने हि बुद्धे एकच्चे तित्थायतने पब्बजित्वा वायोक्सिणे परिकम्मं कत्वा चतुत्थज्झानं निब्बत्तेत्वा झाना वुट्ठाय सज्जाय दोसं पस्सन्ति, सज्जाय सति हत्थच्छेदादिदुक्खज्जेव सब्बभयानि च होन्ति, “अलं इमाय सज्जाय, सज्जाभावो सन्तो”ति एवं सज्जाय दोसं पस्सित्वा सज्जाविरागवसेन चतुत्थज्झानं निब्बत्तेत्वा अपरिहीनज्झाना कालं कत्वा असज्जीसु निब्बत्तन्ति। चित्तं नेसं चुतिचित्तनिरोधेनेव इध निवत्तति, रूपक्खन्धमत्तमेव तत्थ निब्बत्तति।

ते यथा नाम जियावेगुक्खित्तो सरो यत्तको जियावेगो, तत्तकमेव आकासे गच्छति, एवमेवं झानवेगुक्खित्ता उपपज्जित्वा यत्तको झानवेगो, तत्तकमेव कालं तिट्ठन्ति। झानवेगो पन परिकखीणे तत्थ रूपक्खन्धो अन्तरधायति, इध पटिसन्धिसज्जा उप्पज्जति, तं सन्धाय वुत्तं — “असज्जभवूपपत्तिनिब्बत्तनसमापत्ती”ति। विभूतसज्जासमापत्तीति विज्जाणज्जायतनसमापत्ति। सा हि पठमारुप्पविज्जाणस्स पठमारुप्पसज्जायपि विभावनतो “विभूतसज्जा”ति वुच्चति। केचि “विभूतरूपसज्जा”ति पठन्ति, तेसं मतेन विभूतरूपसमापत्ति नाम सेसारुप्पसमापत्तियो। सेसा समापत्तियो सुविज्जेय्याव।

नेवसेक्खनासेक्खो झायीति झानलाभी पुथुज्जनो। आजानियो झायीति अरहा, सब्बेपि वा अरियपुग्गला। अस्सखलुङ्को झायीति खलुङ्कस्ससदिसो झायी। तथा हि खलुङ्को अस्सो दमत्थं न उपेति इतो चित्तो च यथारुचि धावति, एवमेवं यो पुथुज्जनो अभिज्जालाभी, सो अभिज्जा अस्सादेत्वा “अलमेत्तावता, कतमेत्तावता”ति उत्तरिदमथाय अपरिसक्कन्तो अभिज्जाचित्तवसेन इतो चित्तो च धावति पवत्तति, सो “अस्सखलुङ्को झायी”ति वुत्तो। दिट्ठुत्तरो झायीति झानलाभी दिट्ठिगतिको। पज्जुत्तरो झायीति लक्खणूपनिज्झानेन झायी, सब्बो एव वा पज्जाधिको झायी।

सरणो समाधीति अकुसलचित्तेकगता, सब्बोपि वा सासवो समाधि । **अरणो समाधीति** सब्बो कुसलाब्बाकतो समाधि, लोकुत्तरो एव वा । **सवेरो समाधीति** पटिघचित्तेसु एकगता । **अवेरो समाधीति** मेत्ताचेतोविमुत्ति । अनन्तरदुकेपि एसेव नयो । **सामिसो समाधीति** लोकियसमाधि । सो हि अनतिक्कन्तवट्टामिसलोकाभिसताय सामिसो । **निरामिसो समाधीति** लोकुत्तरो समाधि । **ससङ्खारो समाधीति** दुक्खापटिपदो दन्धाभिज्जो सुखापटिपदो च दन्धाभिज्जो । सो हि ससङ्खारेण सप्पयोगेन चित्तेन पच्चनीकधम्मो किच्छेन कसिरेण निग्गहेत्वा अधिगन्तब्बो । इतरो **असङ्खारो समाधि** । **एकंसभावितो समाधीति** सुक्खविपस्सकस्स समाधि । **उभयंसभावितो समाधीति** समथयानिकस्स समाधि । **उभयतो भावितभावनो समाधीति** कायसक्खिनो उभतोभागविमुत्तस्स च समाधि । सो हि उभयतो भागेहि उभयतो भावितभावनो ।

आगाळहपटिपदाति कामानं ओरोहनपटिपत्ति, कामसुखानुयोगोति अत्थो । **निज्झामपटिपदाति** कामस्स निज्झापनवसेन खेदनवसेन पवत्ता पटिपत्ति, अत्तकिलमथानुयोगोति अत्थो । **अक्खमा पटिपदाति** आदीसु पधानकरणकाले सीतादीनि असहन्तस्स पटिपदा, तानि नक्खमतीति अक्खमा । सहन्तस्स पन तानि खमतीति **खमा** । “उप्पन्नं कामवितक्कं नाधिवासेती”ति आदिना (म० नि० १.२६; अ० नि० ४.१४; ६.५८) नयेन मिच्छावितक्के समेतीति **समा** । मनच्छद्धानि इन्द्रियानि दमेतीति **दमा पटिपदा** ।

एवन्ति इमिना वुत्तनयेन । **यो धम्मो**ति यो कोचि जातिआदिधम्मो । **यस्स धम्मस्साति** ततो अज्जस्स जरादिधम्मस्स । **समानभावो**ति दुक्खादिभावेन समानभावो । **एकत्ततायाति** समानताय दुक्खादिभावानं एकीभावेन । **एकी भवतीति** अनेकोपि “दुक्ख”न्ति आदिना एकसद्वाभिधेय्यताय एकी भवति । एतेन एकत्तताय लक्खणमाह । **येन येन वा पन विलक्खणो**ति यो धम्मो यस्स धम्मस्स येन येन भावेन विसदिसो । **तेन तेन वेमत्तं गच्छतीति** तेन तेन भावेन सो धम्मो तस्स धम्मस्स वेमत्तं विसदिसत्तं गच्छति, दुक्खभावेन समानोपि जातिआदिको अभिनिब्बत्तिआदिभावेन जरादिकस्स विसिद्धत्तं गच्छतीति अत्थो । इमिना वेमत्तताय लक्खणमाह ।

इदानीं ताव एकत्तवेमत्तताविसये नियोजेत्वा दस्सेतुं “**सुत्ते वा वेय्याकरणे वा**”ति आदि वुत्तं । तत्थ पुच्छितन्ति पुच्छावसेन देसितसुत्तवसेन वुत्तं, न पन अधिद्वानहारस्स पुच्छाविसयताय । सेसं उत्तानमेव ।

अधिद्वानहारविभङ्गवण्णना निद्धिता ।

१५. परिक्खारहारविभङ्गवण्णना

४९. तत्थ कतमो परिक्खारो हारोति परिक्खारहारविभङ्गो । तत्थ **यो धम्मो यं धम्मं जनयति, तस्स सो परिक्खारो**ति सङ्खेपतो परिक्खारलक्खणं वत्त्वा तं विभागेन दस्सेतुं “**किंलक्खणो**”ति आदि वुत्तं । तत्थ हिनोति अत्तनो फलं पटिकारणभावं गच्छतीति हेतु । पटिच्च एतस्मा फलं एतीति **पच्चयो** । किञ्चापि हेतुपच्चयसद्देहि कारणमेव वुच्चति, तथापि तत्थ विसेसं विभागेन दस्सेतुं “**असाधारणलक्खणो**”ति आदि वुत्तं । **सभावो हेतू**ति समानभावो बीजं हेतु । ननु च बीजं अङ्कुरादिसदिसं न होतीति? नो न होति, अज्जतो हि तादिसस्स अनुप्पज्जनतो ।

“**यथा वा पना**”ति आदिनापि उदाहरणन्तरदस्सनेन हेतुपच्चयानं विसेसमेव विभावेति । तत्थ दुद्धन्ति खीरं । **दधि भवतीति** एकत्तनयेन अभेदोपचारेण वा वुत्तं, न अज्जथा । न हि खीरं दधि होति । तेनेवाह — “**न चत्थि एककालसमवधानं दुद्धस्स च दधिस्स चा**”ति । अथ वा घटे दुद्धं पक्खित्तं दधि भवति, दधि तत्थ कालन्तरे जायति

पच्यन्तरसमायोगेन, तस्मा न चत्थि एककालसमवधानं दुद्धस्स च दधिस्स च रसखीरविपाकादीहि भिन्नसभावत्ता । एवमेवन्ति यथा हेतुभूतस्स खीरस्स फलभूतेन दधिना न एककालसमवधानं, एवमज्जस्सापि हेतुस्स फलेन न एककालसमवधानं, न तथा पच्ययस्स, न हि पच्ययो एकन्तेन फलेन भिन्नकालो एवाति । एवम्पि हेतुपच्ययानं विसेसो वेदितब्बोति अधिप्पायो ।

एवं बाहिरं हेतुपच्ययविभागं दस्सेत्वा इदानी अज्झत्तिकं दस्सेतुं “अयज्झि संसारो”तिआदि वुत्तं । तत्थ “अविज्जा अविज्जाय हेतू”ति वुत्ते किं एकस्मिं चित्तुप्पादे अनेका अविज्जा विज्जन्तीति? आह “पुरिमिका अविज्जा पच्छिमिकाय अविज्जाय हेतू”ति । तेन एकस्मिं काले हेतुफलानं समवधानं नत्थीति एतमेवत्थं समत्थेति । तत्थ “पुरिमिका अविज्जा”तिआदिना हेतुफलभूतानं अविज्जानं विभागं दस्सेति । “बीजङ्कुरो विया”तिआदिना इममत्थं दस्सेति — यथा बीजं अङ्कुरस्स हेतु होन्तं समनन्तरहेतुताय हेतु होति । यं पन बीजतो फलं निब्बत्तति, तस्स बीजं परम्परहेतुताय हेतु होति । एवं अविज्जायपि हेतुभावे दट्ठब्बन्ति ।

पुन “यथा वा पना”तिआदिनापि हेतुपच्ययविभागमेव दस्सेति । तत्थ थालकन्ति दीपकपल्लिका । अनग्गिकन्ति अग्गिं विना । दीपेतुन्ति जालेतुं । इति सभावो हेतूति एवं पदीपुज्जालनादीसु अग्गिआदिपदीपसदिसं कारणं सभावो हेतु । परभावो पच्ययोति तत्थेव कपल्लिकावट्टितेलादिसदिसो अग्गितो अज्जो सभावो पच्ययो । अज्झत्तिकोति नियकज्झत्तिको नियकज्झत्ते भवो । बाहिरोति ततो बहिभूतो । जनकोति निब्बत्तको । परिग्गाहकोति उपत्थम्भको । असाधारणोति आवेणिको । साधारणोति अज्जेसम्पि पच्ययुप्पन्नानं समानो ।

इदानी यस्मा कारणं “परिक्खारो”ति वुत्तं, कारणभावो च फलापेक्खाय, तस्मा कारणस्स यो कारणभावो यथा च सो होति, यज्ज फलं यो च तस्स विसेसो, यो च कारणफलानं सम्बन्धो, तं सब्बं विभावेतुं “अवुपच्छेदत्थो”तिआदि वुत्तं । तत्थ कारणफलभावेन सम्बन्धता सन्तति । को च तत्थ सम्बन्धो, को कारणफलभावो च? सो एव अवुपच्छेदत्थो । यो फलभूतो अज्जस्स अकारणं हुत्वा निरुज्झति, सो वुपच्छिन्नो नाम होति, यथा तं अरहतो चुतिचित्तं । यो पन अत्तनो अनुरूपस्स फलस्स हेतु हुत्वा निरुज्झति, सो अनुपच्छिन्नो एव नाम होति, हेतुफलसम्बन्धस्स विज्जमानत्ताति आह — “अवुपच्छेदत्थो सन्ततिअत्थो”ति ।

यस्मा च कारणतो निब्बत्तं फलं नाम, न अनिब्बत्तं, तस्मा “निब्बत्तिअत्थो फलत्थो”ति वुत्तं । यस्मा पन पुरिमभवेन अनन्तरभवपटिसन्धानवसेन पवत्ता उपपत्तिकखन्धा पुनब्भवो, तस्मा वुत्तं — “पटिसन्धिअत्थो पुनब्भवत्थो”ति । तथा यस्स पुग्गलस्स किलेसा उप्पज्जन्ति, तं पलिबुन्धेन्ति सम्मा पटिपज्जितुं न देन्ति । याव च मग्गेन असमुग्घातिता, ताव अनुसेन्ति नाम, तेन वुत्तं — “पलिबोधत्थो परियुट्ठानत्थो, असमुग्घातत्थो अनुसयत्थो”ति । परिज्जाभिसमयवसेन परिज्जाते न कदाचि तं नामरूपङ्कुरस्स कारणं हेस्सतीति आह — “अपरिज्जातत्थो विज्जाणस्स बीजत्थो”ति । यत्थ अवुपच्छेदो तत्थ सन्ततीति यत्थ रूपारूपप्पवत्तियं यथावुत्तो अवुपच्छेदो, तत्थ सन्ततिवोहारो । यत्थ सन्तति तत्थ निब्बत्तीतिआदि पच्ययपरम्परदस्सनं हेतुफलसम्बन्धविभावनमेव ।

“यथा वा पन चक्खुज्ज पटिच्चा”तिआदिना “सभावो हेतू”ति वुत्तमेवत्थं विभागेन दस्सेति । तत्थ सन्निस्सयतायाति उपनिस्सयपच्ययताय । मनसिकारोति किरियामनोधातु । सा हि चक्खुविज्जाणस्स विज्जाणभावेन समानजातिताय सभावो हेतु । सङ्खारा विज्जाणस्स पच्ययो सभावो हेतूति पुज्जादिअभिसङ्खारा पटिसन्धिविज्जाणस्स पच्ययो, तत्थ यो सभावो, सो हेतूति । सङ्खाराति चेत्य सब्बो लोकियो कुसलाकुसलचित्तुप्पादो अधिप्पेतो । इमिना नयेन

सेसपदेसुपि अत्थो वेदितब्बो । एवं यो कोचि उपनिस्सयो सब्बो सो परिक्खारोति यथावुत्तप्पभेदो यो कोचि पच्चयो, सो सब्बो अत्तनो फलस्स परिक्खरणतो अभिसङ्खरणतो परिक्खारो । तस्स निद्धारेत्वा कथनं परिक्खारो हारोति ।

परिक्खारहारविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

१६. समारोपनहारविभङ्गवण्णना

५०. तत्थ कतमो समारोपनो हारोति समारोपनहारविभङ्गो । तत्थ एकस्मिं पदट्टानेति यस्मिं किस्मिञ्चि एकस्मिं कारणभूते धम्मे सुत्तेन गहिते । यत्तकानि पदट्टानानि ओत्तरन्तीति यत्तकानि अज्जेसं कारणभूतानि तस्मिं धम्मे समोसरन्ति । सब्बानि तानि समारोपयितव्वानीति सब्बानि तानि पदट्टानानि पदट्टानभूता धम्मा सम्मा निद्धारणवसेन आनेत्वा देसनाय आरोपेतब्बा, देसनारुहे विय कत्वा कथेतब्बाति अत्थो । यथा आवट्टे हारे “एकम्हि पदट्टाने, परियेसति सेसकं पदट्टानं”न्ति (नेत्ति० ४ निदेसवार) वचनतो अनेकेसं पदट्टानानं परियेसना वुत्ता, एवमिधापि बहूनां पदट्टानानं समारोपना कातव्वीति दस्सेन्तो “यथा आवट्टे हारे”ति आह । न केवलं पदट्टानवसेनेव समारोपना, अथ खो वेवचनभावनापहानवसेनेपि समारोपना कातव्वीति दस्सेन्तो “तत्थ समारोपना चतुब्बिधा”ति आदिमाह ।

कस्मा पनेत्थ पदट्टानवेवचनानि गहितानि, ननु पदट्टानवेवचनहारे एव अयमत्थो विभावितोति? सच्चमेतं, इध पन पदट्टानवेवचनगहणं भावनापहानानं अधिट्टानविसयदस्सनत्थज्जेव तेसं अधिवचनविभागदस्सनत्थज्ज । एवञ्चि भावनापहानानि सुविज्जेय्यानि होन्ति सुकरानि च पज्जापेतुं । इदं पदट्टानन्ति इदं तिविधं सुचरितं बुद्धानं सासनस्स ओवादस्स विसयाधिट्टानभावतो पदट्टानं । तत्थ “कायिक”न्ति आदिना तीहि सुचरितेहि सीलादयो तयो खन्धे समथविपस्सना ततियचतुत्थफलानि च निद्धारेत्वा दस्सेति, तं सुविज्जेय्यमेव । वनीयतीति वनं, वनति, वनुते इति वा वनं । तत्थ यस्मा पज्ज कामगुणा कामतण्हाय, निमित्तगाहो अनुब्यज्जनगाहस्स, अज्झत्तिकबाहिरानि आयतनानि तप्पटिबन्धछन्दरागादीनं, अनुसया च परियुट्टानानं कारणानि होन्ति, तस्मा तमत्थं दस्सेतुं “पज्ज कामगुणा”ति आदि वुत्तं ।

५१. अयं वेवचनेन समारोपनाति यो “रागविरागा चेतोविमुत्ति सेक्खफलं, अनागामिफलं, कामधातुसमतिक्कमन”न्ति एतेहि परियायवचनेहि ततियफलस्स निदेसो, तथा यो “अविज्जाविरागा पज्जाविमुत्ति असेक्खफलं, अगगफलं अरहत्तं, तेधातुकसमतिक्कमन”न्ति एतेहि परियायवचनेहि चतुत्थफलस्स निदेसो, यो च “पज्जिन्द्रिय”न्ति आदीहि परियायवचनेहि पज्जाय निदेसो, अयं वेवचनेहि च समारोपना ।

तस्मातिह त्वं, भिक्खु, काये कायानुपस्सी विहराहीति आदि लक्खणहारविभङ्गवण्णनायं वुत्तनयेन वेदितव्वं । केवलं तत्थ एकलक्खणत्ता अवुत्तानम्पि वुत्तभावदस्सनवसेनेव आगतं, इध भावनासमारोपनवसेनाति अयमेव विसेसो । कायानुपस्सना विसेसतो असुभानुपस्सना एव कामरागतदेकट्ठकिलेसानं एकन्तपटिपक्खाति असुभसज्जा कबळीकाराहारपरिज्जाय परिबन्धकिलेसा कामुपादानं कामयोगो अभिज्झाकायगन्थो कामासवो कामोघो रागसल्लं रूपधम्मपरिज्जाय पटिपक्खकिलेसा रूपधम्मेसु रागो छन्दागतिगमनन्ति एतेसं पापधम्मानं पहानाय संवत्ततीति इममत्थं दस्सेति “काये कायानुपस्सी विहरन्तो”ति आदिना ।

तथा वेदनानुपस्सना विसेसतो दुक्खानुपस्सनाति, सा —

“यो सुखं दुःखतो अहं, दुःखमद्विखं सल्लतो ।

अदुःखमसुखं सन्तं, अद्विखं नं अनिच्चतो”ति ॥ (सं० नि० ४.२५३; इतिवु० ५३) —

आदिवचनतो सब्बं वेदनं “दुःखं”न्ति पस्सन्ती सुखसज्जाय वेदनाहेतुपरिज्जाय परिबन्धकिलेसानं गोसीलादीहि भवसुद्धिं होतीति वेदनास्सादेन पवत्तस्स भवुपादानसङ्घातस्स सीलब्बतुपादानस्स वेदनावसेन “अनत्थं मे अचरी”ति आदिनयप्पवत्तस्स (दी० नि० ३.३४०; अ० नि० ९.२९; १०.७९; ध० स० १२३७; विभ० ९०९, ९६०) ब्यापादकायगन्थस्स दोससल्लस्स वेदनास्सादवसेनेव पवत्तस्स भवयोगभवाभवभवोघसङ्घातस्स भवरागस्स भवपरिज्जाय परिबन्धकिलेसानं वेदनाविसयस्स रागस्स दोसागतिगमनस्स च पहानाय संवत्ततीति एतमत्थं दस्सेति “वेदनासु वेदनानुपस्सी”ति आदिना ।

तथा चित्तानुपस्सना विसेसतो अनिच्चानुपस्सनाति, सा चित्तं “अनिच्चं”न्ति पस्सन्ती तत्थ येभ्य्येन सत्ता निच्चसज्जिनोति निच्चसज्जाय विज्जाणाहारपरिज्जाय परिबन्धकिलेसानं निच्चाभिनिवेसपटिपक्खतो एव दिट्ठुपादानं दिट्ठियोगसीलब्बतपरामासकायगन्थदिट्ठासवदिट्ठोघसङ्घाताय दिट्ठिया निच्चसज्जानिमित्तस्स “सेय्योहमस्मी”ति आदिनयप्पवत्तस्स (ध० स० १२३९; विभ० ८३२, ८६६, ९६२) मानसल्लस्स सज्जापरिज्जाय पटिपक्खकिलेसानं सज्जाय रागस्स दिट्ठाभिनिवेसस्स अप्पहीनत्ता उप्पज्जनकस्स भयागतिगमनस्स च पहानाय संवत्ततीति इममत्थं दस्सेति “चित्ते चित्तानुपस्सी”ति आदिना ।

तथा धम्मनुपस्सना विसेसतो अनत्तसज्जाति, सा सङ्घारेसु अत्तसज्जाय मनोसज्जेतनाहारपरिज्जाय पटिपक्खकिलेसानं सक्कायदिट्ठिया “इदमेव सच्चं”न्ति (म० नि० २.१८७, २०२-२०३; ३.२७) पवत्तस्स मिच्छाभिनिवेसस्स मिच्छाभिनिवेसहेतुकाय अविज्जायोगअविज्जासवअविज्जोघमोहसल्लसङ्घाताय अविज्जाय सङ्घारपरिज्जाय परिबन्धकिलेसानं सङ्घारेसु रागस्स मोहागतिगमनस्स च पहानाय संवत्ततीति इममत्थं दस्सेति “धम्मसु धम्मनुपस्सी विहरन्तो”ति आदिना । सेसं उत्तानमेव ।

समारोपनहारविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

निट्ठिता च हारविभङ्गवण्णना ।

१. देसनाहारसम्पातवण्णना

एवं सुपरिकम्मकताय भूमिया नानावण्णानि मुत्तपुप्फानि पकिरन्तो विय सुसिक्खितसिप्पाचरियविचारितेसु सुरत्तसुवण्णालङ्कारेसु नानाविधरंसिजालसमुज्जलानि विविधानि मणिरतनानि बन्धन्तो विय महापथविं परिवत्तेत्वा पप्पटकोजं खादापेन्तो विय योजनिकमधुगण्डं पीळेत्वा सुमधुरसं पायेन्तो विय च आयस्मा महाकच्चानो नानासुत्तपदेसे उदाहरन्तो सोळस हारे विभजित्वा इदानि ते एकस्मिंयेव सुत्ते योजेत्वा दस्सेन्तो हारसम्पातवारं आरभि । आरभन्तो च यायं निद्देसवारे —

५२. “सोळस हारा पठमं, दिसलोचनतो दिसा विलोकेत्वा ।

सङ्घिपिय अङ्कुसेन हि, नयेहि तीहि निद्दिसे सुत्त”न्ति ॥ —

गाथा वृत्ता । यस्मा तं हारविभङ्गवारो नप्ययोजेति, विष्णुकिण्णविसयत्ता, नयविचारस्स च अन्तरितत्ता । अनेकेहि सुत्तपदेसेहि हारानं विभागदस्सनमेव हि हारविभङ्गवारो । हारसम्पातवारो पन तं पयोजेति, एकस्मिंयेव सुत्तपदेसे सोळस हारे योजेत्ताव तदनन्तरं नयसमुद्धानस्स कथितत्ता । तस्मा “सोळस हारा पठम”न्ति गाथं पच्चासित्वा “तस्सा निद्देसो कुहिं दट्ठब्बो, हारसम्पाते”ति आह । तस्सत्थो — “तस्सा गाथाय निद्देसो कत्थ दट्ठब्बो”ति । एतेन सुत्तेसु हारानं योजनानयदस्सनं हारसम्पातवारोति दस्सेति । हारसम्पातपदस्स अत्थो वृत्तो एव ।

अरक्खितेन चित्तेनाति चक्खुद्वारादीसु सतिआरक्खाभावेन अगुत्तेन चित्तेन । मिच्छादिट्ठित्तेनाति सस्सतादिमिच्छाभिनिवेसदूसितेन । थिनमिद्धाभिभूतेनाति चित्तस्स कायस्स च अकल्यतालक्खणेहि थिनमिद्धेहि अज्झोत्थटेन । वसं मारस्स गच्छतीति किलेसमारादीनं यथाकामं करणीयो होतीति अयं ताव गाथाय पदत्थो ।

पमादन्ति “अरक्खितेन चित्तेना”ति इदं पदं छसु द्वारेसु सतिवोसगलक्खणं पमादं कथेति । तं मच्चुनो पदन्ति तं पमज्जनं गुणमारणतो मच्चुसङ्घातस्स मारस्स वसवत्तनट्ठानं, तेन “अरक्खितेन चित्तेन, वसं मारस्स गच्छती”ति पठमपादं चतुत्थपादेन सम्बन्धित्वा दस्सेति । सो विपल्लासोति यं अनिच्चस्स खन्धपञ्चकस्स “निच्च”न्ति दस्सनं, सो विपल्लासो विपरियेसग्गाहो । तेनेवाह — “विपरीतग्गाहलक्खणो विपल्लासो”ति । सब्बं विपल्लाससामञ्जेन गहेत्वा तस्स अधिट्ठानं पुच्छति “किं विपल्लासयती”ति । सामञ्जस्स च विसेसो अधिट्ठानभावेन वोहरीयतीति आह — “सज्जं चित्तं दिट्ठिमिती”ति । तं “विपल्लासयती”ति पदेन सम्बन्धितत्वं । तेसु सज्जाविपल्लासो सब्बमुदुको, अनिच्चादिकस्स विसयस्स मिच्छावसेन उपट्ठिताकारगहणमत्तं मिगपोतकानं तिणपुरिसकेसु पुरिसोति उप्पन्नसज्जा विय । चित्तविपल्लासो ततो बलवतरो, अमणिआदिके विसये मणिआदिआकारेन उपट्ठहन्ते तथा सन्निट्ठानं विय निच्चादितो सन्निट्ठानमत्तं । दिट्ठिविपल्लासो पन सब्बबलवतरो यं यं आरम्भणं यथा यथा उपट्ठाति, तथा तथा नं सस्सतादिवसेन “इदमेव सच्चं मोघमज्ज”न्ति अभिनिविसन्तो पवत्तति । तत्थ सज्जाविपल्लासो चित्तविपल्लासस्स कारणं, चित्तविपल्लासो दिट्ठिविपल्लासस्स कारणं होति ।

इदानीं विपल्लासानं पवत्तिट्ठानं विसयं दस्सेतुं “सो कुहिं विपल्लासयति, चतूसु अत्तभाववत्थूसू”ति आह । तत्थ अत्तभाववत्थूसूति पञ्चसु उपादानक्खन्धेसु । ते हि आहितो अहं मानो एत्थाति अत्ता, “अत्ता”ति भवति एत्थ बुद्धि वोहारो चाति अत्तभावो, सो एव सुभादीनं विपल्लासस्स च अधिट्ठानभावतो वत्थु चाति “अत्तभाववत्थू”ति वुच्चति । “रूपं अत्ततो समनुपस्सती”तिआदिना तेसं सब्बविपल्लासमूलभूताय सककायदिट्ठिया पवत्तिट्ठानभावेन अत्तभाववत्थुतं दस्सेत्वा पुन विपल्लासानं पवत्तिआकारेन सद्धिं विसयं विभजित्वा दस्सेतुं “रूपं पठमं विपल्लासवत्थु असुभे सुभ”न्ति वुत्तं । तं सब्बं सुविज्जेय्यं । पुन मूलकारणवसेन विपल्लासे विभजित्वा दस्सेतुं “द्वे धम्मा चित्तस्स संकिलेसा”तिआदिमाह । तत्थ किञ्चापि अविज्जारहिता तण्हा नत्थि, अविज्जा च सुभसुखसज्जानम्पि पच्चयो एव, तथापि तण्हा एतासं सातिसयं पच्चयोति दस्सेतुं “तण्हानिवुत्तं...पे०... दुक्खे सुख”न्ति वुत्तं । दिट्ठिनिवुत्तन्ति दिट्ठिसीसेन अविज्जा वुत्ताति अविज्जानिवुत्तन्ति अत्थो । कामज्जेत्थ तण्हारहिता दिट्ठि नत्थि, तण्हापि दिट्ठिया पच्चयो एव । तण्हापि “निच्चं अत्ता”ति अयोनिस्सो उम्मुज्जन्तानं तथापवत्तमिच्छाभिनिवेसस्स मोहो विसेसपच्चयोति दस्सेतुं “दिट्ठिनिवुत्तं... पे०... अत्ता”ति वुत्तं ।

यो दिट्ठिविपल्लासोति “अनिच्चे निच्चं, अनत्तनि अत्ता”ति पवत्तम्पि विपल्लासद्वयं सन्धायाह — “सो अतीतं रूपं...पे०... अतीतं विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती”ति । एतेन अट्टारसविधोपि पुब्बन्तानुकप्पिकवादो पच्छिमानं द्विन्नं

विपल्लासानं वसेन होतीति दस्सेति । तण्हाविपल्लासोति तण्हामूलको विपल्लासो । “असुभे सुभं, दुक्खे सुखं”न्ति एतं विपल्लासद्वयं सन्धाय वदति । अनागतं रूपं अभिनन्दतीति अनागतं रूपं दिट्ठाभिनन्दनवसेन अभिनन्दति । अनागतं वेदनं, सज्जं, सङ्गारे, विज्जाणं अभिनन्दतीति एत्थापि एसेव नयो । एतेन चतुचत्तालीसविधोपि अपरन्तानुकप्पिकवादो येभुय्येन पुरिमानं द्विन्नं विपल्लासानं वसेन होतीति दस्सेति । द्वे धम्मा चित्तस्स उपक्किलेसाति एवं परमसावज्जस्स विपल्लासस्स मूलकारणन्ति विसेसतो द्वे धम्मा चित्तस्स उपक्किलेसा तण्हा च अविज्जा चाति ते सरूपतो दस्सेति । ताहि विसुज्झन्तं चित्तं विसुज्झतीति पटिपक्खवसेनपि तासं उपक्किलेसभावयेव विभावेति, न हि तण्हाअविज्जासु पहीनासु कोचि संकिलेसधम्मो न पहीयतीति । यथा च विपल्लासानं मूलकारणं तण्हाविज्जा, एवं सकलस्सापि वट्टस्स मूलकारणन्ति यथानुसन्धिनाव गाथं निट्ठपेतुं “तेस”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ तेसन्ति येसं अरक्खितं चित्तं मिच्छादिट्ठितञ्च, तेसं । “अविज्जानीवरणान”न्तिआदिना मारस्स वसगमनेन अनादिमतिसंसारे संसरणन्ति दस्सेति ।

थिनमिद्धाभिभूतेनाति एत्थ “थिनं नामा”तिआदिना थिनमिद्धानं सरूपं दस्सेति । तेहि चित्तस्स अभिभूतता सुविज्जेय्यावाति तं अनामसित्वा किलेसमारगहणेनेव तंनिमित्ता अभिसङ्खारमारखन्धमारमच्चुमारा गहिता एवाति “किलेसमारस्स च सत्तमारस्स चा”ति च-सद्देन वा तेसम्पि गहणं कतन्ति दट्ठब्बं । सो हि निवुतो संसाराभिमुखोति सो मारवसं गतो, ततो एव निवुतो किलेसेहि याव न मारबन्धनं छिज्जति, ताव संसाराभिमुखोव होति, न विसङ्खाराभिमुखोति अधिप्पायो । इमानि भगवता द्वे सच्चानि देसितानि । कथं देसितानि?

तत्थ दुविधा कथा अभिधम्मनिस्सिता च सुत्तन्तनिस्सिता च । तासु अभिधम्मनिस्सिता नाम अरक्खितेन चित्तेनाति रत्तम्पि चित्तं अरक्खितं, दुट्ठम्पि चित्तं अरक्खितं, मूळहम्पि चित्तं अरक्खितं । तत्थ रत्तं चित्तं अट्ठन्नं लोभसहगतचित्तुप्पादानं वसेन वेदितब्बं, दुट्ठं चित्तं द्विन्नं पटिघचित्तुप्पादानं वसेन वेदितब्बं, मूळहं चित्तं द्विन्नं मोमूहचित्तुप्पादानं वसेन वेदितब्बं । याव इमेसं चित्तुप्पादानं वसेन इन्द्रियानं अगुत्ति अगोपायना अपालना अनारक्खा सतिवोसग्गो पमादो चित्तस्स असंवरो, एवं अरक्खितं चित्तं होति । मिच्छादिट्ठितं नाम चित्तं चतुन्नं दिट्ठिसम्पयुत्तचित्तुप्पादानं वसेन वेदितब्बं, थिनमिद्धाभिभूतं नाम चित्तं पञ्चन्नं ससङ्खारिकाकुसलचित्तुप्पादानं वसेन वेदितब्बं । एवं सब्बेपि अग्गहितगहणेन द्वादस अकुसलचित्तुप्पादा होन्ति । ते “कतमे धम्मा अकुसला? यस्मिं समये अकुसलं चित्तं उप्पन्नं होती”तिआदिना चित्तुप्पादकण्डे (ध० स० ३६५) अकुसलचित्तुप्पाददेसनावसेन वित्थारतो वत्तब्बा । मारस्साति एत्थ पञ्च मारा । तेसु किलेसमारस्स चतुन्नं आसवानं चतुन्नं ओघानं चतुन्नं योगानं चतुन्नं गन्थानं चतुन्नं उपादानानं अट्ठन्नं नीवरणानं दसन्नं किलेसवत्थूनं वसेन आसवगोच्छकादीसु (ध० स० दुकमातिका १४-१९, ११०२) वुत्तनयेन, तथा “जातिमदो गोत्तमदो आरोग्यमदो”तिआदिना खुद्दकवत्थुविभङ्गे (विभ० ८३२) आगतानं सत्तन्नं किलेसानञ्च वसेन विभागो वत्तब्बो । अयं तावेत्थ अभिधम्मनिस्सिता कथा ।

सुत्तन्तनिस्सिता (म० नि० १.३४७; अ० नि० ११.१७) पन अरक्खितेन चित्तेनाति चक्खुना रूपं दिस्वा निमित्तगाही होति अनुब्यञ्जनगाही, यत्वाधिकरणमेनं चक्खुन्द्रियं असंवृतं विहरन्तं अभिज्झादोमनस्सा पापका अकुसला धम्मा अन्वास्सवेय्युं, तस्स संवराय न पटिपज्जति, न रक्खति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये न संवरं आपज्जति । सोतेन ...पे०... घानेन... जिक्काय... कायेन... मनसा...पे०... मनिन्द्रियेन संवरं आपज्जति (म० नि० १.३४७, ४११, ४२१; २.४१९; ३.१५, ७५) । एवं अरक्खितं चित्तं होति । मिच्छादिट्ठितेन चाति मिच्छादिट्ठितं नाम चित्तं पुब्बन्तकप्पनवसेन वा अपरन्तकप्पनवसेन वा पुब्बन्तापरन्तकप्पनवसेन वा मिच्छाभिनिविसन्तस्स अयोनिसो उम्मुज्जन्तस्स “सस्सतो लोकोति वा...पे०... नेव होति न न होति तथागतो परं मरणा”ति (विभ० ९३७; पटि० म० १.१४०) वा या दिट्ठि, ताय हतं उपहतं । या

च खो “इमा चत्तारो सस्सतवादा...पे०... पञ्च परमदिट्ठधम्मनिब्बानवादा”ति ब्रह्मजाले (दी० नि० १.३० आदयो) पञ्चत्तये (म० नि० ३.२१ आदयो) च आगता द्वासट्ठि दिट्ठियो, तासं वसेन चित्तस्स मिच्छादिट्ठितभावो कथेतब्बो ।

थिनमिद्धाभिभूतेनाति थिनं नाम चित्तस्स अकम्मज्जता । **मिद्धं** नाम वेदनादिक्खन्धत्तयस्स अकम्मज्जता । तथा **थिनं** अनुस्साहसंहननं । **मिद्धं** असत्तिविधातो । इति थिनेन मिद्धेन च चित्तं अभिभूतं अज्झोत्थटं उपदुतं सङ्कोचनप्पत्तं लयापन्नं । **वसं मारस्स गच्छतीति वसो** नाम इच्छा लोभो अधिप्पायो रुचि आकङ्क्षा आणा आणत्ति । **मारो**ति पञ्च मारा — खन्धमारो अभिसङ्खारमारो मच्चुमारो देवपुत्तमारो किलेसमारोति । **गच्छतीति** तेसं वसं इच्छं...पे०... आणत्तिं गच्छति उपगच्छति उपेति वत्तति अनुवत्तति नातिक्कमतीति । तेन वुच्चति — “वसं मारस्स गच्छती”ति ।

तत्थ यथावुत्ता अकुसला धम्मा, तण्हाविज्जा एव वा समुदयसच्चं । यो सो “वसं मारस्स गच्छती”ति वुत्तो, सो ये पञ्चुपादानक्खन्धे उपादाय पञ्जत्तो, ते पञ्चक्खन्धा दुक्खसच्चं । एवं भगवता इध द्वे सच्चानि देसितानि । तेनेवाह — “**दुक्खं समुदयो चा**”ति । तेसं भगवा परिज्जाय च पहानाय च धम्मं देसेतीति वुत्तमेवत्थं पाकटतरं कातुं “**दुक्खस्स परिज्जाय समुदयस्स पहानाया**”ति वुत्तं । कथं देसेतीति चे —

“तस्मा रक्खितचित्तस्स, सम्मासङ्कप्पगोचरो ।

सम्मादिट्ठिं पुरक्खत्वा, जत्वान उदयब्बयं ।

थिनमिद्धाभिभू भिक्खु, सब्बा दुग्गतियो जहे”ति ॥ (उदा० ३२) —

गाथाय । तस्सत्थो — यस्मा अरक्खितेन चित्तेन वसं मारस्स गच्छति, तस्मा सतिसंवरेन मनच्छट्ठानं इन्द्रियानं रक्खणेन रक्खितचित्तो अस्स । **सम्मासङ्कप्पगोचरो**ति यस्मा कामसङ्कप्पादिमिच्छासङ्कप्पगोचरो तथा तथा अयोनिस्सो विकप्पेत्वा नानाविधानि मिच्छादस्सनानि गण्हाति । ततो एव च मिच्छादिट्ठितेन चित्तेन वसं मारस्स गच्छति, तस्मा योनिस्सोमनसिकारेन कम्मं करोन्तो नेक्खम्मसङ्कप्पादिसम्मासङ्कप्पगोचरो अस्स । **सम्मादिट्ठिं पुरक्खत्वा**ति सम्मासङ्कप्पगोचरताय विधुतमिच्छादस्सनो कम्मस्सकतालक्खणं यथाभूतजाणलक्खणञ्च सम्मादिट्ठिं पुब्बङ्गमं कत्वा सीलसमाधीसु युत्तप्पयुत्तो । ततो एव च **जत्वान उदयब्बयं** पञ्चसु उपादानक्खन्धेसु समपज्जासाय आकारेहि उप्पादं निरोधञ्च जत्वा विपस्सनं उस्सुक्कापेत्वा अनुक्कमेन अरियमग्गे गणहन्तो अगमग्गेन **थिनमिद्धाभिभू भिक्खु सब्बा दुग्गतियो जहे**ति एवं सब्बसो भिन्नकिलेसत्ता भिक्खु खीणासवो यथासम्भवं तिविधदुक्खतायोगेन दुग्गतिसङ्घाता सब्बापि गतियो जहेय्य, तासं परभागे निब्बाने तिट्ठेय्याति अत्थो ।

यं तण्हाय अविज्जाय च पहानं, अयं निरोधोति पहानस्स निरोधस्स पच्चयभावतो असङ्खतधातु पहानं निरोधोति च वुत्ता । **इमानि चत्तारि सच्चानी**ति पुरिमगाथाय पुरिमानि द्वे, पच्छिमगाथाय पच्छिमानि द्वेति द्वीहि गाथाहि भासितानि इमानि चत्तारि अरियसच्चानि । तेसु समुदयेन अस्सादो, दुक्खेन आदीनवो, मग्ननिरोधेहि निस्सरणं, सब्बगतिजहनं फलं, रक्खितचित्ततादिको उपायो, अरक्खितचित्ततादिनिसेधनमुखेन रक्खितचित्ततादीसु नियोजनं भगवतो आणत्तीति । एवं देसनाहारपदत्था अस्सादादयो निद्धारेतब्बा । तेनेवाह — “**नियुत्तो देसनाहारसम्पातो**”ति ।

देसनाहारसम्पातवण्णना निट्ठिता ।

२. विचयहारसम्पातवण्णना

५३. एवं देसनाहारसम्पातं दस्सेत्वा इदानीं विचयहारसम्पातं दस्सेन्तो यस्मा देसनाहारपदत्थविचयो विचयहारो, तस्मा देसनाहारे विपल्लासहेतुभावेन निद्धारिताय तण्हाय कुसलादिविभागपविचयमुखेन विचयहारसम्पातं दस्सेतुं “तत्थ तण्हा दुविधा”तिआदि आरब्धं। तत्थ कुसलाति कुसलधम्मारम्भणा। कुसल-सद्दो चेत्थ बाहितिकसुत्ते (म० नि० २.३५८ आदयो) विय अनवज्जत्थे दट्ठब्बो। कस्मा पनेत्थ तण्हा कुसलपरियायेन उद्धटा? हेट्ठा देसनाहारे विपल्लासहेतुभावेन तण्हं उद्धरित्वा तस्सा वसेन संकिलेसपक्खो दस्सितो। विचित्तपटिभानताय पन इधापि तण्हामुखेनेव वोदानपक्खं दस्सेतुं कुसलपरियायेन तण्हा उद्धटा। तत्थ संसारं गमेतीति संसारगामिनी, संसारनायिकाति अत्थो। अपचयं निब्बानं गमेतीति अपचयगामिनी। कथं पन तण्हा अपचयगामिनीति? आह “पहानतण्हा”ति। तदङ्गादिप्पहानस्स हेतुभूता तण्हा। कथं पन एकन्तसावज्जाय तण्हाय कुसलभावोति? सेवितब्बभावतो। यथा तण्हा, एवं मानोपि दुविधो कुसलोपि अकुसलोपि, न तण्हा एवाति तण्हाय निदस्सनभावेन मानो वुत्तो।

तत्थ मानस्स यथाधिप्पेतं कुसलादिभावं दस्सेतुं “यं मानं निस्साया”तिआदिमाह। वुत्तज्हेतं भगवता — “मानमहं, देवानमिन्द, दुविधेन वदामि सेवितब्बम्पि असेवितब्बम्पी”तिआदि। यं नेक्खम्मस्सितं दोमनस्सन्तिआदि “कुसला”ति वुत्ततण्हाय सरूपदस्सनत्थं वुत्तं। तत्थ नेक्खम्मस्सितं दोमनस्सं नाम —

“तत्थ कतमानि छ नेक्खम्मस्सितानि दोमनस्सानि? रूपानंत्वेव अनिच्चतं विदित्वा विपरिणामविरागनिरोधं ‘पुब्बे चेव रूपा एतरहि च, सब्बेते रूपा अनिच्चा दुक्खा विपरिणामधम्मा’ति एवमेतं यथाभूतं सम्मप्पज्जाय दिस्वा अनुत्तरेसु विमोक्खेसु पिहं उपट्ठापेति ‘कुदास्सु नामाहं तदायतनं उपसम्पज्ज विहरिस्सामि, यदरिया एतरहि आयतनं उपसम्पज्ज विहरन्ती’ति। इति अनुत्तरेसु विमोक्खेसु पिहं उपट्ठापयतो उप्पज्जति पिहा, पिहापच्चया दोमनस्सं। यं एवरूपं दोमनस्सं, इदं वुच्चति नेक्खम्मस्सितं दोमनस्स”न्ति (म० नि० ३.३०७) —

एवं छसु द्वारेसु इट्ठारम्मणे आपाथगते अनुत्तरविमोक्खसङ्घातअरियफलधम्मेषु पिहं उपट्ठापेत्वा तदधिगमाय अनिच्चादिवसेन विपस्सनं उपट्ठापेत्वा उस्सुक्कापेतुं असक्कोन्तस्स “इमम्पि पक्खं इमम्पि मासं, इमम्पि संवच्छरं, विपस्सनं उस्सुक्कापेत्वा अरियभूमिं सम्पापुणितुं नासक्खि”न्ति अनुसोचतो उप्पन्नं दोमनस्सं नेक्खम्मवसेन विपस्सनावसेन अनुस्सतिवसेन पठमज्झानादिवसेन पटिपत्तिया हेतुभावेन उप्पज्जनतो नेक्खम्मस्सितं दोमनस्सं नाम। अयं तण्हा कुसलाति अयं “पिहा”ति वुत्ता तण्हा कुसला। कथं? रागविरागा चेतोविमुत्ति, तदारम्मणा कुसलाति। इदं वुत्तं होति — रागविरागा चेतोविमुत्ति, न सभावेन कुसला, अनवज्जट्ठेन कुसला। तं उद्दिस्स पवत्तिया तदारम्मणा पन तण्हा कुसलारम्मणताय कुसलाति। अविज्जाविरागा पज्जाविमुत्ति अनवज्जट्ठेन कुसला। तस्साति पज्जाविमुत्तिया। याय वसेन “तस्मा रक्खितचित्तस्सा”ति गाथायं “सब्बा दुग्गतियो जहे”ति वुत्तं।

इति चिरतरं विपस्सनापरिवासं परिवसित्वा दुक्खापटिपदादन्धाभिज्जाय अधिगताय पज्जाविमुत्तिया वसेन विचयहारसम्पातं दस्सेतुं “तस्सा को पविचयो”तिआदि आरब्धं। तत्थ यस्मा पज्जाविमुत्ति अरियमग्गमूलिका, तस्मा चतुत्थज्झानपादके अरियमग्गधम्मे उद्दिसित्वा तेसं आगमनपटिपदं दस्सेतुं “कत्थ दट्ठब्बो, चतुत्थे झाने”तिआदि वुत्तं। तत्थ पारमितायाति उक्कंसगताय चतुत्थज्झानभावनाय। येहि अट्ठहि अङ्गेहि समन्नागतं चतुत्थज्झानचित्तं वुत्तं, तानि अङ्गानि दस्सेतुं “परिसुद्ध”न्तिआदि वुत्तं।

तत्थ उपेक्खासतिपारिसुद्धिभावेन परिसुद्धं। परिसुद्धत्ता एव परियोदातं, पभस्सरन्ति वुत्तं होति। सुखादीनं पच्चयघातेन वीतरागादिअङ्गणत्ता अनङ्गणं। अनङ्गणत्ता एव विगतूपक्किलेसं, अङ्गणेन हि चित्तं उपक्किलिस्सति,

सुभावितत्ता मुदुभूतं वसिभावप्पत्तन्ति अत्थो । वसे वत्तमानज्झि चित्तं “मुदू”ति वुच्चति । मुदुत्ता एव च कम्मनियं, कम्मक्खमं कम्मयोगगन्ति अत्थो । मुदुज्झि चित्तं कम्मनियं होति, एवं भावितं मुदुज्ज होति कम्मनियज्ज, यथयिदं, भिक्खवे, चित्तं”न्ति (अ० नि० १.२२) । एतेसु परिसुद्धभावादीसु ठितत्ता ठितं । ठितत्तायेव आनेज्जप्पत्तं, अचलं निरिज्जनन्ति अत्थो । मुदुकम्मज्जभावेन वा अत्तनो वसे ठितत्ता ठितं । सद्धादीहि परिग्गहितत्ता आनेज्जप्पत्तं । सद्धापरिग्गहितज्झि चित्तं अस्सद्धियेन न इज्जति, वीरियपरिग्गहितं कोसज्जेन न इज्जति, सतिपरिग्गहितं पमादेन न इज्जति, समाधिपरिग्गहितं उद्धच्चेन न इज्जति, पज्जापरिग्गहितं अविज्जाय न इज्जति, ओभासगतं किलेसन्धकारेन न इज्जति । इमेहि छहि धम्महे परिग्गहितं आनेज्जप्पत्तं होति । एवं अट्ठङ्गसमन्नागतं चित्तं अभिनीहारक्खमं होति । अभिज्जासच्छिकरणीयानं धम्मानं अभिज्जासच्छिकरियाय ।

अपरो नयो — चतुत्थज्झानसमाधिना समाहितं चित्तं नीवरणदूरीभावेन परिसुद्धं । वितक्कादिसमतिक्कमेन परियोदातं । ज्ञानपटिलाभपच्चनीकानं पापकानं इच्छावचरानं अभावेन अनङ्गणं । इच्छावचरानन्ति इच्छाय अवचरानं इच्छावसेन ओतिण्णानं पवत्तानं नानप्पकारानं कोपअपच्चयानन्ति अत्थो । अभिज्जादीनं चित्तुपक्विकलेसानं विगमेन विगतूपक्विकलेसं । उभयमि चेतं अनङ्गणसुत्तवत्थसुत्तानं (म० नि० १.५७ आदयो; ७० आदयो) वसेन वेदितब्बं । वसिप्पत्तिया मुदुभूतं । इद्धिपादभावूपगमेन कम्मनियं । भावनापारिपूरिया पणीतभावूपगमेन ठितं आनेज्जप्पत्तं । यथा आनेज्जभावप्पत्तं आनेज्जप्पत्तं होति, एवं ठितन्ति अत्थो । एवमि अट्ठङ्गसमन्नागतं चित्तं अभिनीहारक्खमं होति । अभिज्जासच्छिकरणीयानं धम्मानं अभिज्जासच्छिकरियाय पादकं पदट्ठानभूतं । तेनेवाह — “सो तत्थ अट्ठविधं अधिगच्छति छ अभिज्जा द्वे च विसेसे”ति ।

तत्थ सोति अधिगतचतुत्थज्झानो योगी । तत्थाति तस्मिं चतुत्थज्झाने अधिट्ठानभूते । अट्ठविधं अधिगच्छतीति अट्ठविधं गुणं अधिगच्छति । को पन सो अट्ठविधो गुणोति? आह “छ अभिज्जा द्वे च विसेसे”ति । मनोमयिद्धि विपस्सनाज्जाणज्ज । तं चित्तन्ति चतुत्थज्झानचित्तं । “यतो परिसुद्धं, ततो परियोदात”न्ति आदिना पुरिमं पुरिमं पच्छिमस्स पच्छिमस्स कारणवचनन्ति दस्सेति । तदुभयन्ति येसं रागादिअङ्गणानं अभिज्जादिउपक्विकलेसानज्ज अभावेन “अनङ्गणं विगतूपक्विकलेस”न्ति च वुत्तं । तानि अङ्गणानि उपक्विकलेसा चाति तं उभयं । तदुभयं तण्हासभावत्ता तण्हाय अनुलोमनतो च तण्हापक्खो । या च इज्जनाति या च चित्तस्स असमादानेन फन्दना । अट्ठितीति अनवट्ठानं । अयं दिट्ठिपक्खोति या इज्जना अट्ठिति च, अयं मिच्छाभिनिवेसहेतुताय दिट्ठिपक्खो ।

“चत्तारि इन्द्रियानी”ति आदिना वेदनातोपि चतुत्थज्झानं विभावेति । एवं अट्ठङ्गसमन्नागतं चतुत्थज्झानचित्तं उपरि अभिज्जाधिगमाय अभिनीहारक्खमं होति । सा च अभिनीहारक्खमता चुद्धसहि आकारेहि चिण्णवसिभावस्सेव होति । सो च वसिभावो अट्ठसमापत्तिलाभिनो, न रूपावचरज्झानमत्तलाभिनोति आरुप्पसमापत्तिया मनसिकारविधिं दस्सेन्तो “सो उपरिमं समापत्तिं सन्ततो मनसिकरोती”ति आदिमाह । तत्थ उपरिमं समापत्तिन्ति आकासानज्जायतनसमापत्तिं । सन्ततो मनसिकरोतीति अङ्गसन्ततायपि आरम्भणसन्ततायपि “सन्ता”ति मनसिकरोति । यतो यतो हि आरुप्पसमापत्तिं सन्ततो मनसिकरोति, ततो ततो रूपावचरज्झानं अवूपसन्तं हुत्वा उपट्ठाति । तेनेवाह — “तस्स उपरिमं...पे०... सण्ठहती”ति । उक्कण्ठा च पटिघसज्जाति पटिघसज्जासङ्घातासु पञ्चविज्जाणसज्जासु अनभिरति सण्ठहति । “सो सव्वसो”ति आदिना एकदेसेन आरुप्पसमापत्तिं दस्सेति । अभिज्जाभिनीहारो रूपसज्जाति रूपावचरसज्जा नामेता यावदेव अभिज्जत्थाभिनीहारमत्तं, न पन अरूपावचरसमापत्तियो विय सन्ताति अधिप्पायो । वोकारो नानत्तसज्जाति नानत्तसज्जा नामेता नानारम्भणेषु वोकारो, तत्थ चित्तस्स आकुलप्पवत्तीति अत्थो । समतिक्कमतीति एवं तत्थ

आदीनवदस्सी हुत्वा ता समतिक्कमति । पटिघसज्जा चस्स अब्भत्थं गच्छतीति अस्स
आकासानज्जायतनसमापत्तिं अधिगच्छन्तस्स योगिनो दसपि पटिघसज्जा विगच्छन्ति । इमिना पठमारुप्पसमापत्तिमाह ।

एवं समाहितस्साति एवं इमिना वुत्तनयेन रूपावचरज्झाने चित्तेकगतायपि समतिक्कमेन समाहितस्स ।
समाहितस्साति आरुप्पसमाधिना सन्तवुत्तिना समाहितस्स । ओभासोति यो पुरे रूपावचरज्झानोभासो । अन्तरधायतीति
सो रूपावचरज्झानोभासो अरूपावचरज्झानसमापज्जनकाले विगच्छति । दस्सनज्जाति रूपावचरज्झानचक्खुना
दस्सनज्ज अन्तरधायति । सो समाधीति सो यथावुत्तो रूपारूपसमाधि । छलङ्गसमन्नागतोति
उपकारकपरिक्खारसभावभूतेहि छहि अङ्गेहि समन्नागतो । पच्चवेक्खितब्बोति पति अवेक्खितब्बो, पुनप्पुनं चिन्तेतब्बोति
अत्थो । पच्चवेक्खणाकारं सह विसयेन दस्सेतुं “अनभिज्झासहगत”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ सब्बलोकेति सब्बस्मिं पियरूपे
सातरूपे सत्तलोके सङ्खारलोके च । तेन कामच्छन्दस्स पहानमाह । तथा “अब्बापन्न”न्तिआदिना
ब्बापादकोसज्जसारम्भसाठेय्यविक्खेपसम्मोसानं पहानं । पुन तानि छ अङ्गानि समथविपस्सनावसेन विभजित्वा दस्सेतुं
“यज्ज अनभिज्झासहगत”न्तिआदि वुत्तं । तं सब्बं सुविज्जेय्यं ।

५४. एत्तावता “पज्जाविमुत्ती”ति वुत्तस्स अरहत्तफलस्स समाधिमुखेन पुब्बभागपटिपदं दस्सेत्वा इदानी
अरहत्तफलसमाधिं दस्सेतुं “सो समाधी”तिआदि वुत्तं । तत्थ सो समाधीति यो सो सम्मासमाधि । पुब्बे वुत्तस्स
अरियमगगसमाधिस्स फलभूतो समाधि पज्जविधेन वेदितब्बो इदानी वुच्चमानेहि पज्जहि पच्चवेक्खणजाणेहि अत्तनो
पच्चवेक्खितब्बाकारसङ्घातेन पज्जविधेन वेदितब्बो । “अयं समाधि पच्चुप्पन्नसुखो”तिआदीसु अरहत्तफलसमाधि
अप्पितप्पितक्खणे सुखत्ता पच्चुप्पन्नसुखो । पुरिमो पुरिमो पच्छिमस्स पच्छिमस्स समाधिसुखस्स पच्चयत्ता आयतिं
सुखविपाको । किलेसेहि आरकत्ता अरियो । कामामिसवट्टामिसलोकामिसानं अभावा निरामिसो । बुद्धादीहि महापुरिसेहि
सेवितत्ता अकापुरिससेवितो । अङ्गसन्तताय सब्बकिलेसदरथसन्तताय च सन्तो । अतित्तिकरट्टेन पणीतो ।
किलेसपटिप्पस्सद्धिया लद्धत्ता, किलेसपटिप्पस्सद्धिभावेन वा लद्धत्ता पटिप्पस्सद्धिलद्धो । पस्सद्धं पस्सद्धीति हि इदं
अत्थतो एकं । पटिप्पस्सद्धिकिलेसेन वा अरहता लद्धत्तापि पटिप्पस्सद्धिलद्धो । एकोदिभावेन अधिगतत्ता, एकोदिभावमेव
वा अधिगतत्ता एकोदिभावाधिगतो । अप्पगुणसासवसमाधि विय ससङ्खारेन सप्पयोगेन पच्चनीकधम्मे निग्गय्ह किलेसे
वारेत्वा अनधिगतत्ता नससङ्खारनिग्गय्हवारितगतोति ।

यतो यतो भागतो तज्ज समाधिं समापज्जन्तो, ततो वा वुट्ठहन्तो सतिवेपुल्लप्पत्तो सतोव समापज्जति सतोव वुट्ठहति,
यथापरिच्छिन्नकालवसेन वा सतो समापज्जति सतो वुट्ठहति । तस्मा यदेत्थ “अयं समाधि पच्चुप्पन्नसुखो चेव आयतिज्ज
सुखविपाको”ति एवं पच्चवेक्खन्तस्स पच्चत्तमेव अपरप्पच्चयजाणं उप्पज्जति, अयमेको आकारो । एस नयो सेसेसुपि ।
एवमेतेसं पज्जन्नं पच्चवेक्खितब्बाकारानं वसेन समाधि पज्जविधेन वेदितब्बो ।

पुन “यो च समाधी”तिआदिना अरहत्तफले समथविपस्सनाविभागं दस्सेति । तत्थ समाधिसुखस्स “सुख”न्ति
अधिप्पेतत्ता “यो च समाधि पच्चुप्पन्नसुखो, यो च समाधि आयतिं सुखविपाको, अयं समथो”ति वुत्तं ।
अरियनिरामिसादिभावो पन पज्जानुभावेन निप्फज्जतीति आह — “यो च समाधि अरियो...पे०... अयं विपस्सना”ति ।

एवं अरहत्तफलसमाधिं विभागेन दस्सेत्वा इदानी तस्स पुब्बभागपटिपदं समाधिविभागेन दस्सेतुं “सो समाधी”ति
वुत्तं । तत्थ सो समाधीति यो सो अरहत्तफलसमाधिस्स पुब्बभागपटिपदायं वुत्तो रूपावचरचतुत्थज्झानसमाधि, सो
समाधि । पज्जविधेनाति वक्खमानेन पज्जप्पकारेन वेदितब्बो । “पीतिफरगता”तिआदीसु पीतिं फरमाना उप्पज्जतीति

द्वीसु ज्ञानेसु पज्जा पीतिफरणता नाम । सुखं फरमाना उप्पज्जतीति तीसु ज्ञानेसु पज्जा सुखफरणता नाम । परेसं चेतो फरमाना उप्पज्जतीति चेतोपरियपज्जा चेतोफरणता नाम । आलोकफरणे उप्पज्जतीति दिब्बचक्खुपज्जा आलोकफरणता नाम । पच्चवेक्खणजाणं पच्चवेक्खणानिमित्तं नाम । वुत्तम्पि चेतं “द्वीसु ज्ञानेसु पज्जा पीतिफरणता, तीसु ज्ञानेसु पज्जा सुखफरणता, परचित्ते जाणं चेतोफरणता, दिब्बचक्खु आलोकफरणता, तम्हा तम्हा समाधिम्हा वुट्ठितस्स पच्चवेक्खणजाणं पच्चवेक्खणानिमित्तं”न्ति (विभ० ८०४) ।

इध समथविपस्सनाविभागं दस्सेतुं “यो च पीतिफरणो”तिआदि वुत्तं । एत्थ च पज्जासीसेन देसना कताति पज्जावसेन संवण्णना कता । पज्जा पीतिफरणतातिआदीसु समाधिसहगता एवाति तत्थ समाधिवसेन समथो उद्धटो । तस्मा पीतिसुखचेतोफरणता विसेसतो समाधिविप्फारवसेन इज्झन्तीति ता “समथो”ति वुत्ता । इतरानि जाणविप्फारवसेनाति तानि “विपस्सना”ति वुत्तानि ।

५५. इदानीं तं समाधिं आरम्भणवसेन विभजित्वा दस्सेतुं “दस कसिणायतनानी”तिआदि वुत्तं । तत्थ कसिणज्झानसङ्घातानि कसिणानि च तानि योगिनो सुखविसेसानं अधिष्ठानभावतो, मनायतनधम्मायतनभावतो च आयतनानि चाति कसिणायतनानि । पथवीकसिणान्ति कतपरिकम्पं पथवीमण्डलम्पि, तत्थ पवत्तं उग्गहपटिभागानिमित्तम्पि, तस्मिं निमित्ते उप्पन्नज्झानम्पि वुच्चति । तेसु ज्ञानं इधाधिप्पेतं । आकासकसिणान्ति कसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तपठमारुप्पज्झानं । विज्जाणकसिणान्ति पठमारुप्पविज्जाणारम्भणं दुतियारुप्पज्झानं । पथवीकसिणादिके सुद्धसमथभावनावसेन पवत्तिते सन्धाय “इमानि अट्ठ कसिणानि समथो”ति वुत्तं । सेसकसिणद्वयं विपस्सनाधिष्ठानभावेन पवत्तं “विपस्सना”ति वुत्तं ।

एवन्ति इमिना नयेन । सब्बो अरियमग्गोति सम्मादिट्ठिआदिभावेन अभिन्नोपि अरियमग्गो सतिपट्टानादिपुब्बभागपटिपदाभेदेन अनेकभेदभिन्नो निरवसेसो अरियमग्गो । येन येन आकारेनाति अनभिज्झादीसु, पच्चुप्पन्नसुखतादीसु च आकारेसु येन येन आकारेन वुत्तो । तेन तेनाति तेसु तेसु आकारेसु ये ये समथवसेन, ये च ये च विपस्सनावसेन योजेतुं सम्भवन्ति, तेन तेन आकारेन समथविपस्सनाहि अरियमग्गो विचिन्तिवा योजेतब्बो । तेति समथाधिष्ठानविपस्सनाधम्मा । तीहि धम्मेहि सङ्गहिताति तीहि अनुपस्सनाधम्मेहि सङ्गहिता, गणनं गताति अत्थो । कतमेहि तीहीति? आह “अनिच्चताय दुक्खताय अनत्तताया”ति । अनिच्चताय सहचरणतो विपस्सना “अनिच्चता”ति वुत्ता । एस नयो सेसेसुपि ।

सो समथविपस्सनं भावयमानो तीणि विमोक्खमुखानि भावयतीति सो अरियमग्गाधिगमाय युत्तप्पयुत्तो योगी कालेन समथं समापज्जनवसेन कालेन विपस्सनं सम्मसनवसेन वड्डयमानो अनिमित्तविमोक्खमुखादिसङ्घाता तिससो अनुपस्सना ब्रूहेति । तयो खन्धे भावयतीति तिससो अनुपस्सना उपरूपरिविसेसं पापेन्तो सीलक्खन्धो समाधिक्खन्धो पज्जाक्खन्धोति एते तयो खन्धे वड्डेति । यस्मा पन तीहि खन्धेहि अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो सङ्गहितो, तस्मा “तयो खन्धे भावयन्तो अरियं अट्ठङ्गिकं मग्गं भावयती”ति वुत्तं ।

इदानीं येसं पुग्गलानं यत्थ सिक्खन्तानं विसेसतो नित्थानमुखानि येसञ्च किलेसानं पटिपक्खभूतानि तीणि विमोक्खमुखानि, तेहि सद्धिं तानि दस्सेतुं “रागचरितो”तिआदि वुत्तं । तत्थ अनिमित्तेन विमोक्खमुखेनाति अनिच्चानुपस्सनाय । सा हि निच्चनिमित्तादिसमुग्घाटनेन अनिमित्तो, रागादीनं समुच्छेदविमुत्तिया विमोक्खोति लद्धनामस्स अरियमग्गस्स मुखभावतो द्वारभावतो “अनिमित्तविमोक्खमुख”न्ति वुच्चति । अधिचित्तसिक्खायाति समाधिस्मिं ।

सुखवेदनीयं फस्सं अनुपगच्छन्तीति सुखवेदनाय हितं सुखवेदनाकारणतो फस्सं तण्हाय अनुपगच्छन्तो । सुखं वेदनं परिजानन्तीति “अयं सुखा वेदना विपरिणामादिना दुक्खा”ति परिजानन्तो, सविसयं रागं समतिक्रान्तो । “रागमलं पवाहेन्तो”ति आदिना तेहि परियायेहि रागस्सेव पहानमाह । “दोसचरितो पुग्गलो”ति आदीसुपि वुत्तनयानुसारेण अत्थो वेदितब्बो ।

पज्जाधिकस्स सन्ततिसमूहकिच्चारम्पणादिघनविनिब्भोगेण सङ्खारेसु अत्तसुज्जता पाकटा होतीति विसेसतो अनत्तानुपस्सना पज्जापधानाति आह — “सुज्जतविमोक्खमुखं पज्जाक्खन्धो”ति । तथा सङ्खारानं सरसपभङ्गुताय इत्तरखणत्ता उप्पन्नानं तत्थ तत्थेव भिज्जनं सम्मा समाहितस्सेव पाकटं होतीति विसेसतो अनिच्चानुपस्सना समाधिप्पधानाति आह — “अनिमित्तविमोक्खमुखं समाधिक्खन्धो”ति । तथा सीलेसु परिपूरकारिनो खन्तिबहुलस्स उप्पन्नं दुक्खं अरतिज्ज अभिभुय्य विहरतो सङ्खारानं दुक्खता विभूता होतीति दुक्खानुपस्सना सीलप्पधानाति आह — “अप्पणिहितविमोक्खमुखं सीलक्खन्धो”ति । इति तीहि विमोक्खमुखेहि तिण्णं खन्धानं सङ्गहितत्ता वुत्तं — “सो तीणि विमोक्खमुखानि भावयन्तो तयो खन्धे भावयती”ति । यस्मा च तीहि च खन्धेहि अरियस्स अट्ठङ्गिकस्स मग्गस्स सङ्गहितत्ता तयो खन्धे भावयन्तो “अरियं अट्ठङ्गिकं मग्गं भावयती”ति वुत्तं । तस्मा तेहि तस्स सङ्गहं दस्सेन्तो “या च सम्मावाचा”ति आदिमाह ।

पुन तिण्णं खन्धानं समथविपस्सनाभावं दस्सेतुं “सीलक्खन्धो”ति आदि वुत्तं । तत्थ सीलक्खन्धस्स खन्तिपधानत्ता, समाधिस्स बहूपकारत्ता च समथपक्खभजनं दट्ठब्बं । भवङ्गानीति उपपत्तिभवस्स अङ्गानि । द्वे पदानीति द्वे पादा । येभ्य्येन हि पञ्चदस चरणधम्मा सीलसमाधिसङ्गहिताति । भावितकायोति आभिसमाचारिकसीलस्स पारिपूरिया भावितकायो । आदिब्रह्मचरियकसीलस्स पारिपूरिया भावितसीलो । अथ वा भावितकायोति इन्द्रियसंवरेण भावितपञ्चद्वारकायो । भावितसीलोति अवसिट्ठसीलवसेन भावितसीलो । सम्मा कायभावनाय सति अच्चन्तं कायदुच्चरितप्पहानं अनवज्जज्ज उट्ठानं सम्पज्जति । तथा अनुत्तरे सीले सिज्झमाने अनवसेसतो मिच्छावाचाय मिच्छाजीवस्स च पहानं सम्पज्जति । चित्तपज्जासु च भावितासु सम्मासतिसम्मासमाधिसम्मादिट्ठिसम्मासङ्कप्पा भावनापारिपूरिं गता एव होन्ति तंसभावत्ता तदुभयकारणत्ता चाति इममत्थं दस्सेति “काये भावियमाने”ति आदिना ।

पञ्चविधं अधिगमं गच्छतीति अरियमग्गाधिगममेव अवत्थाविसेसवसेन पञ्चधा विभजित्वा दस्सेति । अरियमग्गो हि खिप्पं सकिं एकचित्तक्खणेनेव चतूसु सच्चसेसु अत्तना अधिगन्तब्बं अधिगच्छतीति न तस्स लोकियसमापत्तिया विय वसिभावनाकिच्चं अत्थीति खिप्पाधिगमो च होति । पजहितब्बानं अच्चन्तविमुत्तिवसेन पजहनतो विमुत्ताधिगमो च । लोकियेहि महन्तानं सीलक्खन्धादीनं अधिगमनभावतो महाधिगमो च । तेसंयेव विपुलफलानं अधिगमनतो विपुलाधिगमो च । अत्तना कत्तब्बस्स कस्सचि अनवसेसतो अनवसेसाधिगमो च होतीति । के पनेते अधिगमा? केचि समथानुभावेन, केचि विपस्सनानुभावेनाति इमं विभागं दस्सेतुं “तत्थ समथेना”ति आदि वुत्तं ।

५६. इति महाथेरो “तस्मा रक्खितचित्तस्सा”ति गाथाय वसेन अरहत्तफलविमुत्तिमुखेन विचयहारसम्पातं निदिसन्तो देसनाकुसलताय अनेकेहि सुत्तप्पदेसेहि तस्सा पुब्बभागपटिपदाय भावनाविसेसानं भावनानिसंसानज्ज विभजनवसेन नानप्पकारतो विचयहारं दस्सेत्वा इदानि दसन्नं तथागतबलानम्पि वसेन तं दस्सेतुं “तत्थ यो देसयती”ति आदिमाह । ओवादेन सावके न विसंवादयतीति अत्तनो अनुसिट्ठिया धम्मस्स सवनतो “सावका”ति लद्धनामे वेनेय्ये न विप्पलम्भेति न वज्जेति, विसंवादनहेतून् पापधम्मानं अरियमग्गेन बोधिमूले एव सुप्पहीनत्ता । तिविधन्ति तिप्पकारं, तीहि आकारेहीति

अत्थो । **इदं करोथाति** इमं सरणगमनं सीलादिञ्च उपसम्पज्ज विहरथ । **इमिना उपायेन करोथाति** अनेनपि विधिना सरणानि सोधेन्ता सीलादीनि परिपूरेन्ता सम्पादेथ । **इदं वो कुरुमानानन्ति** इदं सरणगमनं सीलादिञ्च तुम्हाकं अनुतिट्ठन्तानं दिट्ठधम्मसम्परायनिब्बानानं वसेन हिताय सुखाय च भविस्सति, तानि सम्पादेथाति अत्थो ।

एवं ओवदनाकारं दस्सेत्वा यं वुत्तं — “ओवादेन सावके न विसंवादयती”ति, तं तथागतबलेहि विभजित्वा दस्सेतुं **“सो तथा ओवदितो”**ति आदिमाह । तत्थ **तथाति** तेन प्रकारेण “इदं करोथ, इमिना उपायेन करोथा”ति आदिना वुत्तप्पकारेण । **ओवदितोति** धम्मदेसनाय सासितो । **अनुसिद्धोति** तस्सेव वेवचनं । **तथा करोन्तोति** यथानुसिद्धं तथा करोन्तो । **तं भूमिन्ति** यस्सा भूमिया अधिगमत्थाय ओवदितो, तं दस्सनभूमिञ्च भावनाभूमिञ्च । **नेतं ठानं विज्जतीति** एतं कारणं न विज्जति । कारणञ्चि तिट्ठति एत्थ फलं तदायत्तवुत्तितायाति “ठान”न्ति वुच्चति । दुतियवारे **भूमिन्ति** सीलक्खन्धेन पत्तब्बं सम्पत्तिभवसङ्घातं भूमिं ।

इदानीं यस्मा भगवतो चतुवेसारज्जानिपि अविपरीतसभावताय पठमफलजाणस्स विसयविसेसो होति, तस्मा तानिपि तस्स विसयभावेन दस्सेतुं **“सम्मासम्बुद्धस्स ते सतो”**ति आदि वुत्तं । तत्थ **सम्मासम्बुद्धस्स ते सतोति** अहं सम्मासम्बुद्धो, मया सब्बे धम्मा अभिसम्बुद्धाति पटिजाननेन सम्मासम्बुद्धस्स ते सतो । **इमे धम्मा अनभिसम्बुद्धाति नेतं ठानं विज्जतीति** “इमे नाम तथा धम्मा अनभिसम्बुद्धा”ति कोचि सहधम्मेन सहेतुना सकारणेन वचनेन, **सुनक्खत्तो** (दी० नि० ३.१ आदयो; म० नि० १.१४६ आदयो) विय विप्पलपन्ता पन अप्पमाणं । तस्मा सहधम्मेन पटिचोदेस्सतीति एतं कारणं न विज्जति । एस नयो सेसपदेसुपि । **यस्स ते अत्थाय धम्मो देसितोति** रागादीसु यस्स यस्स पहानत्थाय असुभभावनादिधम्मो कथितो । **तक्करस्साति** तथा पटिपन्नस्स । **विसेसाधिगमन्ति** अभिज्जापटिसम्भिदादिविसेसाधिगमं ।

अन्तरायिकाति अन्तरायकरणं अन्तरायो, सो सीलं एतेसन्ति अन्तरायिका । अन्तराये नियुत्ता, अन्तरायं वा फलं अरहन्ति, अन्तरायप्पयोजनाति वा अन्तरायिका । ते पन कम्मकिलेसादिभेदेन पञ्चविधा । **अनिय्यानिकाति** अरियमगगवज्जा सब्बे धम्मा ।

दिट्ठिसम्पन्नोति मगगदिट्ठिया सम्पन्नो सोतापन्नो अरियसावको । **सुहतन्ति** अतिवधितं । इदम्पि एकदेसकथनमेव । मतकपेतादिदानम्पि सो न करोति एव । **पुथुज्जनोति** पुथूनं किलेसाभिसङ्खारादीनं जननादीहि कारणेहि पुथुज्जनो । वुत्तज्हेतं —

“पुथूनं जननादीहि, कारणेहि पुथुज्जनो ।

पुथुज्जनन्तो गधत्ता, पुथुवायं जनो इती”ति ॥ (दी० नि० अट्ठ० १.७; म० नि० अट्ठ० १.२; अ० नि० अट्ठ० १.१.५१; ध० स० अट्ठ० १००७; पटि० म० अट्ठ० २.१.१३०) ।

“मातर”न्ति आदीसु जनिका **माता** । जनको च **पिता** । मनुस्सभूतो खीणासवो अरहाति अधिप्पेतो । किं पन अरियसावको अज्जे जीविता वोरोपेय्याति? एतम्पि अट्ठानं । सचेपि भवन्तरगतं अरियसावकं अत्तनो अरियसावकभावं अजानन्तम्पि कोचि एवं वदेय्य “इदं कुन्थकिपिल्लिकं जीविता वोरोपेत्वा सकलचक्कवाळगब्भे चक्कवत्तिरज्जं पटिपज्जाही”ति, नेव सो न जीविता वोरोपेय्य । अथापि एवं वदेय्युं — “सचे इमं न घातेस्ससि, सीसं ते छिन्दिस्सामा”ति, सीसमेवस्स छिन्देय्युं, नेव सो तं घातेय्य । पुथुज्जनभावस्स पन महासावज्जभावदस्सनत्थं अरियभावस्स च बलदीपनत्थं एवं वुत्तं । अयज्हेत्थ अधिप्पायो — सावज्जो वत पुथुज्जनभावो । यत्र हि नाम मातुघाकादीनिपि आनन्तरियानि करिस्सति,

महाबलोव च अरियभावो, यो एतानि कम्मनि न करोतीति ।

सङ्गं भिन्देय्याति समानसंवासकं समानसीमायं ठितं पञ्चहि कारणेहि सङ्गं भिन्देय्य । वुत्तज्जेतं — “पञ्चहुपालि, आकारेहि सङ्गो भिज्जति कम्मेन उद्देसेन वोहरन्तो अनुस्सावनेन सलाकग्गाहेना”ति (परि० ४५८) ।

तत्थ **कम्मेनाति** अपलोकनादीसु चतूसु कम्मेसु अज्जतरकम्मेन । **उद्देसेनाति** पञ्चसु पातिमोक्खुद्देसेसु अज्जतरेन उद्देसेन । **वोहरन्तोति** कथयन्तो, ताहि ताहि उपपत्तीहि “अधम्मं धम्मो”तिआदीनि अट्टारसभेदकरवत्थूनि दीपयन्तो । **अनुस्सावनेनाति** “ननु तुम्हे जानाथ मय्हं उच्चकुला पब्बजितभावं बहुस्सुतभावञ्च, मादिसो नाम उद्धम्मं उब्बिनयं सत्थुसासनं गाहेय्याति किं तुम्हाकं चित्तम्पि उप्पादेतुं युत्तं, किमहं अपायतो न भायामी”तिआदिना नयेन कण्णमूले वचीभेदं कत्वा अनुस्सावनेन । **सलाकग्गाहेनाति** एवं अनुस्सावेत्वा तेसं चित्तं उपत्थम्भेत्वा अनिवत्तिधम्मं कत्वा “गण्हथ इमं सलाक”न्ति सलाकग्गाहेन ।

एत्थ च कम्ममेव उद्देसो वा पमाणं, वोहारानुस्सावनसलाकग्गाहापनं पन पुब्बभागो । अट्टारसवत्थुदीपनवसेन हि वोहरन्तेन तत्थ रुचिजननत्थं अनुस्सावेत्वा सलाकाय गाहितायपि अभिन्नो एव होति सङ्गो । यदा पन एवं चत्तारो वा अतिरेका वा सलाकं गाहेत्वा आवेणिकं कम्मं वा उद्देसं वा करोन्ति, तदा सङ्गो भिन्नो नाम होति । एवं दिट्ठिसम्पन्नो पुग्गलो सङ्गं भिन्देय्य सङ्गराजिं वा जनेय्याति नेतं ठानं विज्जतीति ।

दुट्ठचित्तोति वधकचित्तेन पदुट्ठचित्तो । **लोहितं उप्पादेय्याति** जीवमानकसरीरे खुद्दकमक्खिकाय पिवनमत्तम्पि लोहितं उप्पादेय्य । एत्तावता हि मातुघातादीनि पञ्चानन्तरियकम्मनि दस्सितानि होन्ति । यानि पुत्थुज्जनो करोति, न अरियसावको । **दुट्ठचित्तोति** विनासचित्तेन पदुट्ठचित्तो । **थूपन्ति** चेतियं । **भिन्देय्याति** नासेय्य ।

अज्जं सत्थारन्ति “अयं मे सत्था सत्थु किच्चं कातुं समत्थो”ति भवन्तरेपि अज्जं तित्थकरं । **अपदिसेय्याति** “अयं मे सत्था”ति एवं गण्हेय्याति नेतं ठानं विज्जति । **इतो बहिद्धा अज्जं दक्खिण्येय्यं परियेसेय्याति** सासनतो बहिद्धा अज्जं बाहिरकं समणं वा ब्राह्मणं वा “अयं दक्खिणारहो, इमस्मिं कता कारा महप्फला भविस्सन्ती”ति अधिप्पायेन तस्मिं पटिपज्जेय्याति अत्थो । **कुतूहलमङ्गलेन सुद्धिं पच्चेय्याति** “इमिना इदं भविस्सती”ति एवं पवत्तता कुतूहलसङ्घातेन दिट्ठसुतमुतमङ्गलेन अत्तनो सुद्धिं वोदानं सद्देय्य ।

५७. इत्थी राजा चक्कवत्ती सियाति नेतं ठानं विज्जतीति यस्मा इत्थिया कोसोहितवत्थगुग्हादीनं अभावेन लक्खणानि न परिपूरन्ति, इत्थिरतनाभावेन च सत्तरतनसमङ्गिता न सम्पज्जति । सब्बमनुस्सानम्पि च न अधिको अत्तभावो होति, तस्मा “इत्थी...पे०... विज्जती”ति वुत्तं । यस्मा सक्कत्तादीनि तीणि ठानानि उत्तमानि, इत्थिलिङ्गञ्च हीनं, तस्मा तस्सा सक्कत्तादीनिपि पटिसिद्धानीति । ननु च यथा इत्थिलिङ्गं, एवं पुरिसलिङ्गम्पि ब्रह्मलोके नत्थि, तस्मा पुरिसो महाब्रह्मा सियाति न वत्तब्बन्ति? नो न वत्तब्बं । कस्मा? इध पुरिसस्स तत्थ निब्बत्तनतो । इत्थियो हि इध ज्ञानं भावेत्वा कालं कत्वा ब्रह्मपारिसज्जानं सहब्यतं उपपज्जन्ति, न महाब्रह्मानं । पुरिसो पन कत्थचि न उप्पज्जतीति न वत्तब्बो । समानेपि तत्थ उभयलिङ्गाभावे पुरिससण्ठानाव तत्थ ब्रह्मानो, न इत्थिसण्ठाना, तस्मा सुवुत्तमेतं । **इत्थी तथागतोति** एत्थ तिट्ठतु ताव सब्बज्जुगुणे निब्बत्तेत्वा लोकानं तारणसमत्थो बुद्धभावो, पणिधानमत्तम्पि इत्थिया न सम्पज्जति ।

“मनुस्सत्तं लिङ्गसम्पत्ति, हेतु सत्थारदस्सनं ।

पब्बज्जा गुणसम्पत्ति, अधिकारो च छन्दता ।

अट्ठधम्मसमोधाना, अभिनीहारो समिज्झती'ति ॥ (बु० वं० २.५९) —

इमानि हि पणिधानसम्पत्तिकारणानि । इति पणिधानमत्तम्पि सम्पादेतुं असमत्थाय इत्थिया कुतो बुद्धभावोति “इत्थी तथागतो अरहं सम्मासम्बुद्धो सियाति नेतं ठानं विज्जती”ति वुत्तं । सब्बाकारपरिपूरो पुञ्जुस्सयो सब्बाकारपरिपूरमेव अत्तभावं निब्बत्तेतीति पुरिसोव अरहं होति सम्मासम्बुद्धो ।

एकिस्सा लोकधातुयाति दससहस्सिलोकधातुया, या **जातिखेत्तन्ति** वुच्चति । सा हि तथागतस्स गम्भोक्कन्तिकालादीसु कम्पति । **आणाखेत्तं** पन कोटिसतसहस्सचक्कवाळं । या एकतो संवट्ठति च विवट्ठति च, यत्थ च **आटानाटियपरित्तादीनं** (दी० नि० ३.२७७ आदयो) आणा पवत्तति । **विसयखेत्तस्स** परिमाणं नत्थि । बुद्धानज्झि “यावतकं जाणं तावतकं नेय्यं, यावतकं नेय्यं तावतकं जाणं, नेय्यपरियन्तिकं जाणं, जाणपरियन्तिकं नेय्य”न्ति (महानि० ६९; चूळनि० मोघराजमाणवपुच्छानिद्देस ८५; पटि० म० ३.५) वचनतो अविस्सयो नाम नत्थि । इति इमेसु तीसु खेत्तेसु तिस्सो सङ्गीतियो आरुळ्हे तेपिटके बुद्धवचने “ठपेत्वा इमं चक्कवाळं अज्जस्मिं चक्कवाळे बुद्धा उप्पज्जन्ती”ति सुत्तं नत्थि, न उप्पज्जन्तीति पन अत्थि ।

अपुब्बं अचरिमन्ति अपुरे अपच्छा एकतो न उप्पज्जन्ति, पुरे वा पच्छा वा उप्पज्जन्तीति वुत्तं होति । तत्थ गम्भोक्कन्तितो पुब्बे पुरेति वेदितब्बं । ततो पट्ठाय हि दससहस्सिचक्कवाळकम्पनेन खेत्तपरिगहो कतो नाम होति, अज्जस्स बुद्धस्स उप्पत्ति नत्थि । धातुपरिनिब्बानतो परं पन पच्छा, ततो हेट्ठापि अज्जस्स बुद्धस्स उप्पत्ति नत्थि, उद्धं न वारिता ।

कस्मा पन अपुब्बं अचरिमं न उप्पज्जन्तीति? अनच्छरियत्ता । अच्छरियमनुस्सा हि बुद्धा भगवन्तो । यथाह — “एकपुग्गलो, भिक्खवे, लोके उप्पज्जमानो उप्पज्जति अच्छरियमनुस्सो”तिआदि (अ० नि० १.१७१) । यदि च अनेके बुद्धा एकतो उप्पज्जेय्युं, अनच्छरिया भवेय्युं । देसनाय च विसेसाभावतो । यज्झि सतिपट्ठानादिभेदं धम्मं एको देसेति, अज्जेनपि सो एव देसेतब्बो सिया, विवादभावतो च । बहूसु हि बुद्धेसु एकतो उप्पन्नेसु बहूनं आचरियानं अन्तेवासिका विय “अम्हाकं बुद्धो पासादिको”तिआदिना तेसं सावका विवदेय्युं । किं वा एतेन कारणगवेसनेन, धम्मतावेसा यं एकिस्सा लोकधातुया द्वे तथागता एकतो न उप्पज्जन्तीति (मि० प० ५.१.१) ।

यथा निम्बबीजकोसातकिबीजादीनि मधुरं फलं न निब्बत्तेन्ति, असातं अमधुरमेव फलं निब्बत्तेन्ति, एवं कायदुच्चरितादीनि मधुरविपाकं न निब्बत्तेन्ति अमधुरमेव निब्बत्तेन्ति । यथा च उच्छुबीजसालिबीजादीनि मधुरं सादुरसमेव फलं निब्बत्तेन्ति न असातं कटुकं । एवं कायसुचरितादीनि मधुरमेव विपाकं निब्बत्तेन्ति न अमधुरं । वुत्तम्पि चेतं —

“यादिसं वपते बीजं, तादिसं हरते फलं ।

कल्याणकारी कल्याणं, पापकारी च पापक”न्ति ॥ (सं० नि० १.२५६; नेत्ति० १२२) ।

तस्मा “**तिण्णं दुच्चरितान**”न्तिआदि वुत्तं ।

अज्जतरो समणो वा ब्राह्मणो वाति यो कोचि पब्बज्जामत्तेन समणो वा जातिमत्तेन ब्राह्मणो वा । पापिच्छो

सम्भावनाधिष्ठायेन विम्हापनतो कुहको । पच्चयसन्निस्सिताय पयुत्तवाचाय वसेन लपको । पच्चयनिब्बत्तकनिमित्तावचरतो नेमित्तको । कुहनलपननेमित्तकत्तं पुब्बङ्गमं कत्वाति कुहनादिभावमेव पुरक्खत्वा सन्तिन्द्रियो सन्तमानसो विय चरन्तो । पञ्च नीवरणेति कामच्छन्दादिके पञ्च नीवरणे । अप्पहाय असमुच्छिन्दित्वा, चेतसो उपक्किलेसेति नीवरणे । नीवरणा हि चित्तं उपक्किलेसेन्ति किलिङ्गं करोन्ति विबाधेन्ति उपतापेन्ति च । तस्मा “चेतसो उपक्किलेसा”ति वुच्चन्ति । पञ्जाय दुब्बलीकरणेति नीवरणे । नीवरणा हि उप्पज्जमाना अनुप्पन्नाय पञ्जाय उप्पज्जितुं न देन्ति । तस्मा “पञ्जाय दुब्बलीकरणा”ति वुच्चन्ति । अनुपट्टितस्सतीति चतूसु सतिपट्टानेसु न उपट्टितस्सति । अभावयित्वाति अवङ्गयित्वा । अनुत्तरं सम्मासम्बोधिन्ति अरहत्तपदट्टानं सब्बज्जुतज्जाणं ।

पच्छिमवारे अज्जतरो समणो वा ब्राह्मणो वाति सब्बज्जुबोधिसत्तं सन्धाय वदति । तत्थ सब्बदोसापगतोति सब्बेहि पारमितापटिपक्खभूतेहि दोसेहि अपगतो । एतेन परिपूरितपारमिभावं दस्सेति । सतिपट्टानानि विपस्सना, बोज्झङ्गा मग्गो, अनुत्तरा सम्मासम्बोधि अरहत्तं । सतिपट्टानानि वा विपस्सना, बोज्झङ्गा मिस्सका, सम्मासम्बोधि अरहत्तमेव । सेसं अनन्तरवारे वुत्तपटिपक्खतो वेदितब्बं । यं एत्थ जाणन्ति यं एतस्मिं यथावुत्ते ठाने च ठानं, अट्टाने च अट्टानन्ति पवत्तं जाणं । हेतुसोति तस्स ठानस्स अट्टानस्स च हेतुतो । ठानसोति तङ्कणे एव आवज्जनसमनन्तरं । अनोधिसोति ओधिअभावेन, किञ्चि अनवसेसेत्वाति अत्थो ।

इति ठानाट्टानगतातिआदीसु एवं ठानाट्टानभावं गता । सब्बेति खयवयविरज्जननिरुज्जनसभावा सङ्कतधम्मा, ते एव च सत्तपज्जत्तिया उपादानभूता केचि सङ्गूपगा ये धम्मचारिनो, केचि अपायूपगा ये अधम्मचारिनो, केचि निब्बानूपगा ये कम्मक्खयकरं अरियमगं पटिपन्ना ।

५८. इदानीं यथावुत्तमत्थं विवरन्तो “सब्बे सत्ता मरिस्सन्ती”ति गाथाद्वयमाह । तस्स अत्थं “सब्बे सत्ताति अरिया च अनरिया चा”तिआदिना सयमेव निद्विसति । तत्थ जीवितपरियन्तो मरणपरियन्तोति जीवितस्स परियन्तो नाम मरणसङ्घातो अन्तो । यथाकम्मं गमिस्सन्तीति एत्थ यदेतं सत्तानं यथाकम्मं गमनं, अयं कम्मस्सकताति अत्थो । कम्मानं फलदस्साविता च अविप्पवासो चाति “पुज्जपापफलूपगा”ति इमिना वचनेन कम्मानं फलस्स पच्चक्खकारिता, कतूपचितानं कम्मानं अत्तनो फलस्स अप्पदानाभावो च दस्सितोति अत्थो ।

कम्ममेव कम्मन्तं, पापं कम्मन्तं एतेसन्ति पापकम्मन्ता, तस्स अत्थं दस्सेतुं “अपुज्जसङ्कारा”ति वुत्तं । अपुज्जो सङ्कारो एतेसन्ति अपुज्जसङ्कारा । पापकम्मन्ताति वा निस्सक्कवचनं, पापकम्मन्तहेतूति अत्थो । तथा पुज्जसङ्कारातिआदीसुपि । पुन “निरयं पापकम्मन्ता”तिआदिना अन्तद्वयेन सद्धिं मज्झिमपटिपदं दस्सेति । तथा “अयं संकिलेसो”तिआदिना वट्टिविवट्टवसेन आदीनवस्सादिनिस्सरणवसेन हेतुफलवसेन च गाथायं तयो अत्थविकप्पा दस्सिता । पुन “निरयं पापकम्मन्ताति अयं संकिलेसो”तिआदिना वोदानवसेन गाथाय अत्थं दस्सेति ।

५९. तेन तेनाति तेन तेन अज्झोसितवत्थुना रूपभवअरूपभवादिना । छत्तिंसाति कामतण्हा ताव रूपादिविसयभेदेन छ, तथा भवतण्हा विभवतण्हा चाति अट्टारस । ता एव अज्झत्तिकेसु रूपादीसु अट्टारस, बाहिरेसु रूपादीसु अट्टारसाति एवं छत्तिंस । येन येनाति “सुभं सुख”न्तिआदिना ।

वोदानं तिविधं खन्धत्तयवसेनाति तं दस्सेतुं “तण्हासंकिलेसो”तिआदि वुत्तं । पुन “सब्बे सत्ता मरिस्सन्ती”तिआदि पटिपदाविभागेन गाथानमत्थं दस्सेतुं वुत्तं । तत्थ तत्थ गामिनीति तत्थ तत्थेव निब्बाने गामिनी,

निब्बानस्स गमनसीलाति अत्थो ।

पुन तत्थतत्थगामिनीसब्बत्थगामिनीनं पटिपदानं विभागं दस्सेतुं “तयो रासी”तिआदि वुत्तं । यन्ति यं निरयादि । तं तं ठानं यथारहं गमेतीति **सब्बत्थगामिनी** । पटिपदासङ्घाते अपुञ्जकम्मे पुञ्जकम्मे च कम्मक्खयकरणकम्मे च विभागसो भगवतो पवत्तनजाणं । इदं सब्बत्थगामिनी पटिपदाजाणं नाम तथागतबलं । इमिना हि जाणेन भगवा सब्बम्पि पटिपदं यथाभूतं पजानाति ।

कथं? सकलगामवासिकेसुपि एकं सूकरं वा मिगं वा मारेन्तेसु सब्बेसं चेतना परस्स जीवितिन्द्रियारम्मणाव होति, तं पन कम्मं तेसं आयूहनक्खणेयव नाना होति । तेसु हि एको आदरेन करोति, एको “त्वम्पि करोही”ति परेहि निष्पीळितो करोति, एको समानच्छन्दो विय हुत्वा अप्पटिबाहमानो विचरति । तेसु एको तेनेव कम्मेन निरये निब्बत्तति, एको तिरच्छानयोनियं, एको पेत्तिविसये, तं तथागतो आयूहनक्खणे एव “इमिना नीहारेन आयूहितत्ता एस निरये निब्बत्तिस्सति, एस तिरच्छानयोनियं, एस पेत्तिविसये”ति जानाति । निरये निब्बत्तनकम्पि “एस अट्ठसु महानिरयेसु निब्बत्तिस्सति, एस सोळससु उस्सदेसू”ति जानाति । तिरच्छानयोनियं निब्बत्तनकम्पि “एस अपादको भविस्सति, एस द्विपादको, एस चतुष्पादको, एस बहुष्पादको”ति जानाति । पेत्तिविसये निब्बत्तनकम्पि “एस निज्झामतण्हिको भविस्सति, एस खुप्पिपासिको, एस परदत्तूपजीवी”ति जानाति ।

“तेसु च कम्मेसु इदं कम्मं पटिसन्धिं आकट्ठिस्सति, इदं नाकट्ठिस्सति दुब्बलं दिन्नाय पटिसन्धिया उपधिवेपक्कमत्तं भविस्सती”ति जानाति । तथा सकलगामवासिकेसु एकतो दानं ददमानेसु सब्बेसम्पि चेतना देय्यधम्मारम्मणाव होति, तं पन कम्मं तेसं आयूहनक्खणे एव नानं होति । तेसु हि केचि देवलोके निब्बत्तन्ति, केचि मनुस्सलोके, तं तथागतो आयूहनक्खणे एव “इमिना नीहारेन आयूहितत्ता एस मनुस्सलोके निब्बत्तिस्सति, एस देवलोके”ति जानाति । तत्थपि “एस परनिम्मितवसवत्तीसु निब्बत्तिस्सति, एस भुम्मदेवेसु निब्बत्तिस्सति, एस जेड्ढकदेवराजा हुत्वा, एस तस्स दुतियं ततियं वा ठानन्तरं करोन्तो परिचारको हुत्वा निब्बत्तिस्सती”ति जानाति ।

“तेसु च कम्मेसु इदं पटिसन्धिं आकट्ठितुं सक्खिस्सति, इदं न सक्खिस्सति दुब्बलं दिन्नाय पटिसन्धिया उपधिवेपक्कमत्तं भविस्सती”ति जानाति । तथा “विपस्सनं पट्टपेन्तेसु च एस इमिना नीहारेन विपस्सनाय आरद्धत्ता अरहा भविस्सति, एस अनागामी, एस सकदागामी, एस सोतापन्नो, एकबीजी कोलंकोलो सत्तक्खत्तुपरमो, एस मग्गं पत्तुं न सक्खिस्सति लक्खणारम्मणिकविपस्सनायमेव ठस्सति, एस पच्चयपरिग्गहे, एस नामरूपपरिग्गहे, अरूपपरिग्गहे च ठस्सति, एस महाभूतमत्तमेव ववत्थपेस्सति, एस किञ्चि सल्लक्खेतुं न सक्खिस्सती”ति जानाति । “कसिणपरिकम्मं करोन्तेसुपि एस परिकम्ममत्ते एव ठस्सति, एस निमित्तं उप्पादेतुं सक्खिस्सति, न अप्पनं । एस अप्पनम्पि उप्पादेस्सति, एस ज्ञानं अधिगमिस्सति, न उपरिविसेसं । एस उपरिविसेसम्पि अधिगमिस्सती”ति जानाति ।

अनेकधातूति अनेका चक्खादयो पथवादयो च धातुयो एतस्साति अनेकधातु, बहुधातूति अत्थो । **लोकोति** खन्धायतनादिलोको । **चक्खुधातूति** आदि याहि धातूहि “अनेकधातू”ति लोको वुत्तो, तासं सरूपतो दस्सनं । तत्थ सभावट्ठेन निस्सत्तट्ठेन च धातु । चक्खु एव धातु **चक्खुधातु** । सेसपदेसुपि एसेव नयो । **कामधातूति** एत्थ द्वे कामा किलेसकामो च वत्थुकामो च । किलेसकामपक्खे कामपटिसंयुत्तो धातु कामधातु, कामवितक्कस्सेतं नामं । वत्थुकामपक्खे पन कामावचरधम्मा कामो उत्तरपदलोपेन, कामो च सो धातु चाति कामधातु । ब्यापादपटिसंयुत्तो धातु **ब्यापादधातु**, ब्यापादवितक्कस्सेतं नामं । ब्यापादोव धातु ब्यापादधातु, दसआघातवत्थुविसयस्स पटिघस्सेतं नामं ।

विहिंसापटिसंयुतो धातु **विहिंसाधातु**, विहिंसावितक्को । विहिंसा एव वा धातु विहिंसाधातु, परसत्तविहेसनस्सेतं नामं । **नेक्खम्मअब्यापादअविहिंसाधातु**यो नेक्खम्मवितक्कादयो सब्बकुसलधम्मा मेत्ताकरुणा चाति वेदितब्बं । **रूपधातू**ति रूपभवो, सब्बे वा रूपधम्मा । **अरूपधातू**ति अरूपभवो, अरूपधम्मा वा । **निरोधधातू**ति निरोधतण्हा । **सङ्खारधातू**ति सब्बे सङ्खारधम्मा । सेसं सुविज्जेय्यं ।

अज्जमज्जविलक्खणत्ता नानप्पकारा धातुयो एतस्मिन्ति **नानाधातु**, लोको । तेनेवाह — “**अज्जा चक्खुधातु** याव **अज्जा निब्बानधातू**”ति, यथा च इदं जाणं चक्खुधातुआदिभेदेन उपादिन्नकसङ्खारलोकस्स वसेन अनेकधातुनानाधातुलोकं पजानाति, एवं अनुपादिन्नकसङ्खारलोकस्सपि वसेन तं पजानाति । पच्चेकबुद्धा हि द्वे च अगगसावका उपादिन्नकसङ्खारलोकस्सेव नानत्तं जानन्ति, तम्पि एकदेसेनेव, न निष्पदेसतो । अनुपादिन्नकसङ्खारलोकस्स पन नानत्तं न जानन्ति । भगवा पन “इमाय नाम धातुया उस्सन्नाय इमस्स रुक्खस्स खन्धो सेतो होति, इमस्स काळो, इमस्स मट्ठो, इमस्स फरुसो, इमस्स बहलो, इमस्स तनुत्तचो । इमाय नाम धातुया उस्सन्नाय इमस्स रुक्खस्स पत्तं वण्णसण्ठानादिवसेन एवरूपं नाम होति, इमाय नाम धातुया उस्सन्नत्ता इमस्स रुक्खस्स पुप्फं नीलं होति पीतकं लोहितकं ओदातं सुगन्धं दुग्गन्धं, इमाय नाम धातुया उस्सन्नाय फलं खुद्दकं महन्तं दीघं वट्टं सुसण्ठानं दुस्सण्ठानं मट्ठं फरुसं सुगन्धं दुग्गन्धं तित्तं मधुरं कटुकं अम्बिलं कसावं होति, इमाय नाम धातुया उस्सन्नाय इमस्स रुक्खस्स कण्टको तिखिणो होति, अतिखिणो उजुको कुटिलो कण्हो नीलो ओदातो होती”ति एवं अनुपादिन्नसङ्खारलोकस्सापि वसेन अनेकधातुनानाधातुभावं जानाति । सब्बज्जुबुद्धानं एव हि एतं बलं, न अज्जेसं ।

६०. यं यदेव धातुन्ति यं किञ्चि हीनादिसभावं । यस्मा अधिमुत्ति नाम अज्झासयधातु, तस्मा अधिमुच्चनं अज्झासयस्स हीनादिसभावेन पवत्तनं । तं पन तस्स तं तं अधिद्वहनं अभिनिविसनज्ज होतीति आह — “**अधिमुच्चन्ति, तं तदेव अधिद्वहन्ति अभिनिविसन्ती**”ति । अधिमुच्चनस्स विसयं विभागेन दस्सेतुं “**केचि रूपाधिमुत्ता**”तिआदि वुत्तं । तं सुविज्जेय्यमेव । **नानाधिमुत्तिकताजाणन्ति** हीनादिवसेन नानाधिमुत्तिकताय जाणं ।

ते यथाधिमुत्ता च भवन्तीति ते हीनाधिमुत्तिका पणीताधिमुत्तिका सत्ता यथा यथा अधिमुत्ता होन्ति । तं तं **कम्मसमादानं समादियन्तीति** अधिमुत्तिअनुरूपं तं तं अत्तना समादियितब्बं कत्तब्बं कम्मं करोन्ति, तानि कम्मसमादानानि समुद्धानवसेन विभजन्तो “**ते छब्बिधं कम्म**”न्तिआदिमाह । तत्थ केचि लोभवसेन कम्मं समादियन्तीति सम्बन्धितब्बं । एस नयो सेसेसुपि । तं **विभज्जमानन्ति** तं समुद्धानवसेन छब्बिधं पुन पवत्तिनिवत्तिवसेन विभज्जमानं दुविधं ।

यं लोभवसेन दोसवसेन मोहवसेन च कम्मं करोतीति दसअकुसलकम्मपथकम्मं सन्धाय वदति । तज्हि संकिलिडुताय काळकन्ति **कण्हं** । अपायेसु निब्बत्तापनतो काळकविपाकन्ति **कण्हविपाकं** । **यं सद्भावसेन कम्मं करोतीति** दसकुसलकम्मपथकम्मं । तज्हि असंकिलिडुत्ता पण्डरन्ति **सुक्कं** । सग्गे निब्बत्तापनतो पण्डरविपाकत्ता **सुक्कविपाकं** । **यं लोभवसेन दोसवसेन मोहवसेन सद्भावसेन च कम्मं करोति, इदं कण्हसुक्कन्ति** वोमिस्सककम्मं । **कण्हसुक्कविपाकन्ति** सुखदुक्खविपाकं । मिस्सककम्मज्जि कत्वा अकुसलवलेन तिरच्छानयोनियं मङ्गलहत्थिभावं उपपन्नो कुसलेन पवत्ते सुखं अनुभवति, कुसलेन राजकुले निब्बत्तोपि अकुसलेन दुक्खं वेदयति । **यं वीरियवसेन पज्जावसेन च कम्मं करोति, इदं कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्हअसुक्कविपाकन्ति** कम्मक्खयकरा चतुमग्गचेतना । तज्हि यदि कण्हं भवेय्य, कण्हविपाकं ददेय्य । यदि सुक्कं भवेय्य, सुक्कउपपत्तिपरियापन्नं विपाकं ददेय्य ।

उभयविपाकस्स पन अप्पदानतो अकण्हअसुक्कविपाकन्ति अयमेत्थ अत्थो ।

कम्मसमादाने पठमं अचेलकपटिपदा कामेसु पातब्यता, दुतियं तिब्बकिलेसस्स अस्सुमुखस्सापि रुदतो परिसुद्धब्रह्मचरियचरणं, ततियं कामेसु अपातब्यता अचेलकपटिपदा, चतुत्थं पच्चये अलभमानस्सापि ज्ञानविपस्सनासुखसमङ्गिनो सासनब्रह्मचरियचरणं । **यं एवं जातियं कम्मसमादानन्ति** यं अज्जम्पि एवंपकारं कम्मं । **इमिना पुग्गलेनाति**आदि तस्मिं कम्मविपाके भगवतो जाणस्स पवत्तनाकारदस्सनं । तत्थ **उपचितन्ति** यथा कतं कम्मं फलदानसमत्थं होति, तथा कतं उपचितं । **अविपक्कन्ति** न विपक्कविपाकं । **विपाकाय पच्चुपट्टितन्ति** विपाकदानाय कतोकासं । **न च भब्बो अभिनिब्बिधा गन्तुन्ति** किलेसाभिसङ्खारानं अभिनिब्बिज्जनतो अभिनिब्बिधासङ्खातं अरियमगं अधिगन्तुं न च भब्बो । **तं भगवा न ओवदतीति** तं विपाकावरणेन निवुत्तं पुग्गलं भगवा सच्चपटिवेधं पुरक्खत्वा न ओवदति, वासनत्थं पन तादिसानम्पि धम्मं देसेति एव, अजातसत्तुआदीनं विय ।

उपचितन्ति कातुं आरब्धं । तेनेवाह — **“न च ताव पारिपूरिं गत”**न्ति । तेन मिच्छत्तनियामस्स असमत्थतं दस्सेति । **पुरा पारिपूरिं गच्छतीति** पारिपूरिं फलनिष्पादनसमत्थतं गच्छति पुरा अधिगच्छेय्य । मिच्छत्तनियतताय सज्जुकं फलधम्मस्स अभाजनभावं निब्बत्तयति पुरा । तेनेवाह — **“पुरा वेनेय्यत्तं समतिक्कमती”**ति । “पुरा अनियतं समतिक्कमती”तिपि पाठो, सो एवत्थो । **असमत्तेति** कम्मे असम्पुण्णे, ते असम्पुण्णे वा ।

६१. एवं किलेसन्तरायमिस्सकं कम्मन्तरायं दस्सेत्वा इदानि अमिस्सकं कम्मन्तरायं दस्सेतुं **“इमस्स च पुग्गलस्सा”**तिआदि वुत्तं । तं वुत्तनयमेव ।

सब्बेसन्ति इमस्मिं बलनिद्देसे वुत्तानं सब्बेसं कम्मानं । **मुदुमज्झाधिमत्तताति** मुदुमज्झतिब्बभावो । कम्मानज्झि मुदुआदिभावेन तंविपाकानं मुदुमज्झतिक्खभावो विज्जायतीति अधिप्पायो । **दिट्ठधम्मवेदनीयन्ति**आदीसु दिट्ठधम्मे इमस्मिं अत्तभावे वेदितब्बं फलं **दिट्ठधम्मवेदनीयं** । उपपज्जे अनन्तरे अत्तभावे वेदितब्बं फलं **उपपज्जवेदनीयं** । अपरस्मिं अत्तभावे इतो अज्जस्मिं यस्मिं कस्मिज्चि अत्तभावे वेदितब्बं फलं **अपरापरियवेदनीयं** । एकजवनवारस्मिज्हि सत्तसु चेतनासु पठमचेतना दिट्ठधम्मवेदनीयं नाम । परियोसानचेतना उपपज्जवेदनीयं नाम । मज्झे पच्च चेतना अपरापरियवेदनीयं नाम । **विपाकवेमत्तताजाणन्ति** विपाकवेमत्तताय विपाकविसेसे जाणं । इमस्स पन कम्मविपाकस्स गतिसम्पत्ति गतिविपत्ति, उपधिसम्पत्ति उपधिविपत्ति, कालसम्पत्ति कालविपत्ति, पयोगसम्पत्ति पयोगविपत्तियो कारणं । सो च नेसं कारणभावो **“अत्थेकच्चाणि पापकानि कम्मसमादानानि गतिसम्पत्तिपटिबाळ्हानि न विपच्चन्ती”**तिआदिपाळिवसेन (विभ० ८१०) वेदितब्बो ।

६२. अनन्तरबलनिद्देसे वुत्तकम्मसमादानपदेनेव ज्ञानादीनि सङ्गहेत्वा दस्सेतुं **“तथा समादिन्नानं कम्मान”**न्तिआदि वुत्तं । सेक्खपुत्थुज्जनसन्तानेसु पवत्तानि ज्ञानादीनि कम्मं होन्ति । तत्थ **तथा समादिन्नानन्ति** “सुक्कं सुक्कविपाकं पच्चुप्पन्नसुखं, आर्यातिं सुखविपाक”न्ति एवमादिप्पकारेहि समादिन्नेसु कम्मेसु । **संकिलेसोति** पटिपक्खधम्मवसेन किलिडभावो । **वोदानं** पटिपक्खधम्मेहि विसुज्जनं । **वुट्ठानं** पगुणवोदानं भवङ्गवुट्ठानञ्च । **एवं संकिलिस्सतीति**आदीसु अयमेवत्थो — इमिना आकारेन ज्ञानादि संकिलिस्सति वोदायति वुट्ठहतीति जाननजाणं भगवतो अनावरणजाणं, न तस्स आवरणं अत्थीति ।

कति ज्ञानानीतिआदि ज्ञानादयो विभागेन दस्सेतुं आरब्धं । **चत्तारि ज्ञानानीति** चतुक्कनयवसेन रूपावचरज्झानानि

सन्धायाह । एकादसाति “रूपी रूपानि पस्सती”ति आदिना (दी० नि० २.१२९, १७४; ३.३३९, ३५८; म० नि० २.२४८; ३.३१२) अट्ठन्तं तिण्णञ्च सुञ्जतविमोक्खादीनं वसेन वुत्तं । अट्ठाति तेसु ठपेत्वा लोकुत्तरे विमोक्खे अट्ठ । सत्ताति तेसु एव निरोधसमापत्तिं ठपेत्वा सत्त । तयोति सुत्तन्तपरियायेन सुञ्जतविमोक्खादयो तयो । द्वेति अभिधम्मपरियायेन अनिमित्तविमोक्खस्सासम्भवतो अवसेसा द्वे । एत्थ च पटिपाटिया सत्त अप्पितप्पितक्खणे विक्खम्भनवसेन पच्चनीकधम्मोहि विमुच्चनतो, आरम्भणे अधिमुच्चनतो च विमोक्खा । निरोधसमापत्तिं पन सब्बसो सञ्जावेदयितेहि विमुत्तत्ता अपगमविमोक्खो नाम । लोकुत्तरा च तंतंमग्गवज्झकिलेसेहि समुच्छेदवसेन विमुत्तत्ता विमोक्खोति अयं विसेसो वेदितब्बो ।

समाधीसु चतुक्कनयपञ्चकनयेसु पठमज्झानसमाधि सवितक्को सविचारो समाधि नाम । पञ्चकनये दुतियज्झानसमाधि अवितक्को विचारमत्तो समाधि नाम । चतुक्कनये पञ्चकनयेपि सेसझानेसु समाधि अवितक्को अविचारो समाधि नाम ।

समापत्तीसु पटिपाटिया अट्ठन्तं समापत्तीनं “समाधी”तिपि नामं “समापत्ती”तिपि । कस्मा? चित्तेकग्गतासम्भावतो । निरोधसमापत्तिया तदभावतो न “समाधी”ति नामं । सञ्जासमापत्ति आदि हेट्ठा वुत्तमेव ।

हानभागियो समाधीति अप्पगुणेहि पठमज्झानादीहि वुट्ठितस्स सञ्जामनसिकारानं कामादिअनुपक्खन्दनं पठमज्झानादिसमाधिस्स हानभागियता । “पठमज्झानस्स कामरागव्यापादा संकिलेसो”ति वुत्तत्ता दुतियज्झानादिवसेन योजेतब्बं । कुक्कुटं वुच्चति अजज्जाजिगुच्छनमुखेन तप्परमता । कुक्कुटझायीति पुग्गलाधिद्वानेन झानानि वुत्तानि, द्वे पठमदुतियज्झानानीति वुत्तं होति । यो पठमं दुतियं वा झानं निब्बत्तेत्वा “अलमेत्तावता”ति सङ्कोचं आपज्जति, उत्तरि न वायमति, तस्स तानि झानानि चत्तारिपि “कुक्कुटझानानी”ति वुच्चन्ति, तंसमङ्गिनो च कुक्कुटझायी । तेसु पुरिमानि द्वे आसन्नबलवपच्चत्थिकत्ता विसेसभागियताभावतो च संकिलेसभावेन वुत्तानि । इतरानि पन विसेसभागियताभावेपि मन्दपच्चत्थिकत्ता वोदानभावेन वुत्तानीति दट्ठब्बं ।

विसेसभागियो समाधीति पगुणेहि पठमज्झानादीहि वुट्ठितस्स सञ्जामनसिकारानं दुतियज्झानादिपक्खन्दनं, पगुणवोदानं भवङ्गवुट्ठानञ्च “वुट्ठान”न्ति वुत्तं । हेट्ठिमं हेट्ठिमज्झि पगुणज्झानं उपरिमस्स उपरिमस्स पदद्वानं होति । तस्मा वोदानम्पि “वुट्ठान”न्ति वुत्तं । भवङ्गवसेन सब्बझानेहि वुट्ठानं होतीति भवङ्गञ्च वोदानं वुट्ठानं । यस्मा पन वुट्ठानवसिभावेन यथापरिच्छिन्नकालं समापत्तितो वुट्ठानं होति, तस्मा समापत्तिवुट्ठानकोसल्लं इध “वुट्ठान”न्ति वुत्तं ।

६३. तस्सेव समाधिस्साति तस्स अनन्तरबलनिद्वेसे झानादिपरियायेहि वुत्तसमाधिस्स । परिवाराति परिकखारा । इन्द्रियानीति सद्भासतिपज्जिन्द्रियानि । बलानीति हिरोत्तप्पेहि सद्धिं तानियेव । वीरियस्स विसुं गहणं बलानं बहूपकारदस्सनत्थं । वीरियुपत्थम्भेन हि सद्भादयो पटिपक्खेन अकम्पनीया होन्ति । तेनेवाह — “वीरियवसेन बलानि भवन्ती”ति । तेसन्ति इन्द्रियानं । मुदुमज्झाधिमत्तताति अविसदं मुदु । नातिविसदं मज्झं । अतिविसदं अधिमत्तं बलवं “तिक्ख”न्ति वुच्चति ।

वेनेय्यानं इन्द्रियानुरूपं भगवतो देसनापवत्तीति दस्सेतुं “तत्थ भगवा”ति आदि वुत्तं । तत्थ संखित्तवित्थारेनाति संखित्तस्स वित्थारेन । अथ वा संखित्तेनाति उद्धिदुमत्तेन । संखित्तवित्थारेनाति उद्वेसेन निद्वेसेन च । वित्थारेनाति उद्वेसनिद्वेसपटिनिद्वेसेहि । मुदुक्कन्ति लहुकं अपायभयवट्ठभयादीहि सन्तज्जनवसेन भारियं अकत्वा । मुदुतिक्खन्ति

नातितिक्वं । संवेगवत्थूहि संवेगजननादिवसेन भारियं कत्वा । **समथं उपदिसतीति** समथं अधिकं कत्वा उपदिसति, न तथा विपस्सनन्ति अधिप्पायो । न हि केवलेन समथेन सच्चप्पटिवेधो सम्भवति । **समथविपस्सनन्ति** समधुरं समथविपस्सनं । **विपस्सनन्ति** सातिसयं विपस्सनं उपदिसति । यस्मा चेत्थ तिक्विन्द्रियादयो उग्घटितञ्जुआदयोव, तस्मा “**तिक्विन्द्रियस्स निस्सरणं उपदिसती**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **अधिपज्जासिक्खायाति** अधिपज्जासिक्खं ।

यं एत्थ जाणन्ति एत्थ इन्द्रियानं मुदुमज्झाधिमत्तताय यं जाणं, इदं वुच्चति परसत्तानं परपुगलानं इन्द्रियपरोपरियत्तवेमत्तताजाणन्ति सम्बन्धितब्बं । तस्स जाणस्स पवत्तनाकारं दस्सेतुं “**अयं इमं भूमि**”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ **अयं इमं भूमिं भावनञ्च गतोति** अयं पुगलो एवमिमं संकिलेसवासनं वोदानं भवङ्गञ्च गतो गच्छति गमिस्सति च, कालवचनिच्छाय अभावतो, यथा दुद्धन्ति । इमाय वेलाय इमस्मिं समये इमाय मुदुमज्झातिक्खभेदाय अनुसासनिया । **एवंधातुकोति** हीनादिवसेन एवंअज्झासयो एवंअधिमुत्तिको । **अयञ्चस्स आसयोति** इमस्स पुगलस्स अयं सस्सतुच्छेदप्पकारो, यथाभूतजाणानुलोमखन्तिप्पकारो वा आसयो । इदञ्चि चतुब्बिधं आसयन्ति एत्थ सत्ता वसन्तीति आसयोति वुच्चति । इमं पन भगवा सत्तानं आसयं जानन्तो तेसं दिट्ठिगतानं विपस्सनाजाणकम्मस्सकतज्जाणानञ्च अप्पवत्तिक्खणेपि जानाति एव । वुत्तम्पि चेतं — “कामं सेवन्तञ्जेव जानाति ‘अयं पुगलो कामगरुको कामासयो कामाधिमुत्तो’ति । कामं सेवन्तञ्जेव जानाति ‘अयं पुगलो नेक्खम्मगरुको नेक्खम्मासयो नेक्खम्माधिमुत्तो’ति । नेक्खम्मं सेवन्तञ्जेव जानाति... ब्यापादं... अब्यापादं... थिनमिद्धं... आलोकसञ्जं सेवन्तञ्जेव जानाति ‘अयं पुगलो थिनमिद्धगरुको थिनमिद्धासयो थिनमिद्धाधिमुत्तो’”ति (पटि० म० १.११३) ।

अयं अनुसयोति अयं इमस्स पुगलस्स कामरागादिको अप्पहीनोयेव अनुसयितकिलेसो । अप्पहीनोयेव हि थामगतो किलेसो अनुसयो । **परसत्तानन्ति** पधानसत्तानं । **परपुगलानन्ति** ततो परेसं सत्तानं, हीनसत्तानन्ति अत्थो । एकत्थमेव वा एतं पदद्वयं वेनेय्यवसेन द्विधा वुत्तं । **इन्द्रियपरोपरियत्तवेमत्तताजाणन्ति** परभावो च अपरभावो च परोपरियत्तं अ-कारस्स ओकारं कत्वा, तस्स वेमत्तता परोपरियत्तवेमत्तता । सद्धादीनं इन्द्रियानं परोपरियत्तवेमत्तताय जाणं इन्द्रियपरोपरियत्तवेमत्तताजाणन्ति पदविभागो वेदितब्बो ।

तत्थ यन्ति यं अनेकविहितस्स पुब्बेनिवासस्स अनुस्सरणवसेन भगवतो जाणं, इदं अट्ठमं तथागतबलन्ति सम्बन्धो । **अनेकविहितन्ति** अनेकविधं, अनेकेहि वा पकारेहि पवत्तितं । **पुब्बेनिवासन्ति** अनुस्सरितुं इच्छितं अत्तनो परेसञ्च समनन्तरातीतं भवं आदिं कत्वा तत्थ तत्थ निवुत्थसन्तानं । **अनुस्सरतीति** “एकम्पि जातिं द्वेपि जातियो”ति एवं जातिपटिपाटिया अनुगन्त्वा सरति, अनुदेव वा सरति, चित्ते अभिनिन्नामितमत्ते एव सरतीति अत्थो । भगवतो हि परिकम्मकिच्चं नत्थि, आवज्जनमत्तेनेव सरति । **सेय्यथिदन्ति** आरद्धप्पकारनिदस्सनत्थे निपातो । **एकम्पि जातिन्ति** एकम्पि पटिसन्धिमूलं चुतिपरियोसानं एकभवपरियापन्नं खन्धसन्तानं । एस नयो **द्वेपि जातियोति**आदीसुपि ।

अनेकेपि संवट्टकप्पेतिआदीसु पन परिहायमानो कप्पो **संवट्टकप्पो**, वट्ठमानो **विवट्टकप्पो**ति वेदितब्बो । तत्थ संवट्टेन संवट्टट्टायी गहितो तंमूलत्ता, विवट्टेन च विवट्टट्टायी । एवञ्चि सति यानि “चत्तारिमानि, भिक्खवे, कप्पस्स असङ्ख्येय्यानि । कतमानि चत्तारि? संवट्टो संवट्टट्टायी विवट्टो विवट्टट्टायी”ति (अ० नि० ४.१५६) वुत्तानि, तानि सब्बानि परिग्गहितानि होन्ति । **अमुत्रासिन्ति**आदि सरणाकारदस्सनं । तत्थ **अमुत्रासिन्ति** अमुहि संवट्टकप्पे, अमुहि भवे वा योनियं वा गतियं वा विज्जाणट्ठितियं वा सत्तावासे वा सत्तनिकाये वा । **एवंनामोति** तिस्सो वा फुस्सो वा । **एवंगोत्तोति** भग्गवो वा गोतमो वा । **एवंवण्णोति** ओदातो वा सामो वा । **एवमाहारोति** सालिमंसोदनाहारो वा पवत्तफलभोजनो वा ।

एवंसुखदुःखपटिसंवेदीति अनेकप्पकारेण कायिकचेतसिकानं सामिसनिरामिसप्पभेदानं वा सुखदुःखानं पटिसंवेदी । एवमायुपरियन्तोति एवं वस्ससतपरमायुपरियन्तो वा चतुरासीतिकप्पसहस्सपरमायुपरियन्तो वा । सो ततो चुतो अमुत्र उदपादन्ति सो ततो भवतो, सत्तनिकायतो वा चुतो पुन अमुकस्मिं नाम सत्तनिकाये उदपादिं । अथ वा तत्रापि भवे वा सत्तनिकाये वा अहोसिं । एवंनामोतिआदि वुत्तत्थमेव ।

६४. दिब्बेनातिआदीसु दिब्बसदिसत्ता दिब्बं । देवतानज्झि सुचरितकम्मनिब्बत्तम्पि पित्तसेम्हरुहिरादीहि अपलिबुद्धं उपक्विलेसविमुत्तत्ता दूरेपि आरम्मणगगहणसमत्थं दिब्बं पसादचक्खु होति । इदम्पि वीरियभावनाबलनिब्बत्तं जाणचक्खु तादिसमेवाति दिब्बसदिसत्ता दिब्बं, दिब्बविहारवसेन वा पटिलद्धत्ता, अत्तना च दिब्बविहारसन्निस्सितत्तापि दिब्बं, आलोकपरिगगहेन महाजुतिकत्तापि दिब्बं, तिरोकुट्टादिगत रूपदस्सनेन महागतिकत्तापि दिब्बं । तं सब्बं सद्वसत्थानुसारेण वेदितब्बं । दस्सनट्टेन चक्खु । चक्खुकिच्चकरणेन चक्खुमिवातिपि चक्खु । चुतूपपातदस्सनेन दिट्ठिविसुद्धिहेतुत्ता विसुद्धं । यो हि चुतिमत्तमेव पस्सति, न उपपातं, सो उच्छेददिट्ठिं गण्हाति । यो उपपातमत्तमेव पस्सति न चुतिं, सो नवसत्तपातुभावदिट्ठिं गण्हाति । यो पन तदुभयं पस्सति, सो यस्मा दुविधम्पि तं दिट्ठिगतं अतिवत्तति । तस्मास्स तं दस्सनं दिट्ठिविसुद्धिहेतु होति । तदुभयञ्च भगवा पस्सति । तेन वुत्तं — “चुतूपपातदस्सनेन दिट्ठिविसुद्धिहेतुत्ता विसुद्धं”न्ति ।

एकादसउपक्विलेसविरहतो वा विसुद्धं । यथाह —

“सो खो अहं अनुरुद्धा ‘विचिकिच्छा चित्तस्स उपक्विलेसो’ति इति विदित्वा विचिकिच्छं चित्तस्स उपक्विलेसं पजहिं । ‘अमनसिकारो चित्तस्स उपक्विलेसो... थिनमिद्धं... छम्भितत्तं... उप्पिलं... दुट्ठुल्लं... अच्चारद्धवीरियं... अतिलीनवीरियं... अभिजप्पा... नानत्तसज्जा... अतिनिज्झायितत्तं रूपानं चित्तस्स उपक्विलेसो’ति इति विदित्वा अतिनिज्झायितत्तं रूपानं चित्तस्स उपक्विलेसं पजहिं”न्ति (म० नि० ३.२४२) एवमादि ।

तदेवं एकादसउपक्विलेसविरहतो वा विसुद्धं । मनुस्सूपचारं अतिक्कमित्वा रूपदस्सनेन अतिक्कन्तमानुसकं, मंसचक्खुं अतिक्कन्तत्ता वा अतिक्कन्तमानुसकं । तेन दिब्बेन चक्खुना विसुद्धेन अतिक्कन्तमानुसकेन ।

सत्ते पस्सतीति मनुस्सो मनुस्सं मंसचक्खुना विय सत्ते पस्सति ओलोकेति । चवमाने उपपज्जमानेति एत्थ चुतिकवणे उपपत्तिकवणे वा दिब्बचक्खुनापि दट्ठं न सक्का । ये पन आसन्नचुतिका इदानि चविस्सन्ति, ये च गहितपटिसन्धिका सम्पत्ति निब्बत्ता, ते “चवमाना उपपज्जमाना”ति अधिप्पेता । ते एवरूपे चवमाने उपपज्जमाने । हीनेति मोहनस्सन्दयुत्तत्ता हीनजातिकुलभोगादिवसेन हीळिते परिभूते । पणीतेति अमोहनस्सन्दयुत्तत्ता तब्बिपरीते । सुवण्णेति अदोसनिस्सन्दयुत्तत्ता इट्ठकन्तमनापवण्णयुत्ते । दुब्बण्णेति दोसनिस्सन्दयुत्तत्ता अनिट्ठाकन्तामनापवण्णयुत्ते अभिरूपे विरूपे वाति अत्थो । सुगतेति सुगतिगते, अलोभनिस्सन्दयुत्तत्ता वा अट्ठे महद्धने । दुग्गतेति दुग्गतिगते, लोभनिस्सन्दयुत्तत्ता वा दलिद्वे अपन्नपानभोजने । यथाकम्मूपगेति यं यं कम्मं उपचितं, तेन तेन उपगते । तत्थ पुरिमेहि “चवमाने”तिआदीहि दिब्बचक्खुकिच्चं वुत्तं । इमिना पन पदेन यथाकम्मूपगजाणकिच्चं । यथाकम्मूपगजाणअनागतंसजाणानि च दिब्बचक्खुपादकानेव दिब्बचक्खुना सहेव इज्झन्ति ।

कायदुच्चरितेनातिआदीसु दुट्ठं चरितं, दुट्ठं वा चरितं किलेसपूतिकत्ता दुच्चरितं । कायेन दुच्चरितं, कायतो वा पवत्तं दुच्चरितं कायदुच्चरितं । एवं वचीमनोदुच्चरितानिपि दट्ठब्बानि । समन्नागताति समङ्गीभूता । अरियानं उपवादकाति

बुद्धादीनं अरियानं, अन्तमसो गिहिसोतापन्नानमि अन्तिमवत्थुना वा गुणपरिधंसनेन वा उपवादका अक्कोसका गरहका । **मिच्छादिट्ठिकाति** विपरीतदस्सना । **मिच्छादिट्ठिकम्मसमादानाति** मिच्छादिट्ठिहेतुभूतसमादिन्ननानाविधकम्मा । ये च मिच्छादिट्ठिमूलकेसु कायकम्मादीसु अज्जेपि समादपेन्ति । तत्थ वचीमनोदुच्चरितग्गहणेन अरियूपवादमिच्छादिट्ठीसु गहितासुपि तेसं पुन वचनं महासावज्जभावदस्सनत्थं । महासावज्जो हि अरियूपवादो आनन्तरियसदिसो । यथाह —

“सेय्यथापि, सारिपुत्त, भिक्खु सीलसम्पन्नो समाधिसम्पन्नो पज्जासम्पन्नो दिट्ठेव धम्मे अज्जं आराधेय्य, एवंसम्पदमिदं, सारिपुत्त, वदामि तं वाचं अप्पहाय तं चित्तं अप्पहाय तं दिट्ठिं अप्पटिनिस्सज्जित्वा यथाभतं निक्खित्तो एवं निरये”ति (म० नि० १.१४९) ।

मिच्छादिट्ठितो च महासावज्जतरं नाम अज्जं नत्थि । यथाह —

“नाहं, भिक्खवे, अज्जं एकधम्ममि समनुपस्सामि एवं महासावज्जतरं, यथयिदं, भिक्खवे, मिच्छादिट्ठि । मिच्छादिट्ठिपरमानि, भिक्खवे, वज्जानी”ति (अ० नि० १.३१०) ।

कायस्स भेदाति उपादिन्नक्खन्धपरिच्चागा । **परं मरणाति** तदनन्तरं अभिनिब्बत्तक्खन्धग्गहणे । अथ वा **कायस्स भेदाति** जीवितिन्द्रियस्स उपच्छेदा । **परं मरणाति** चुतितो उद्धं । **अपायन्ति** आदि सब्बं निरयवेवचनं । निरयो हि सग्गमोक्खहेतुभूता पुज्जसम्मता अया अपेतत्ता, सुखानं वा आयस्स अभावा अपायो । दुक्खस्स गति पटिसरणन्ति **दुग्गति**, दोसबहुलताय वा दुट्ठेन कम्मुना निब्बत्ता गति दुग्गति । विवसा निपतन्ति तत्थ दुक्कटकारिनाति **विनिपातो** । नत्थि एत्थ अस्सादसज्जितो अयोति **निरयो** ।

अथ वा अपायग्गहणेन तिरच्छानयोनिं दीपेति, तिरच्छानयोनि हि अपायो, सुगतितो अपेतत्ता । न दुग्गति, महेसक्खानं नागराजादीनं सम्भवतो । दुग्गतिग्गहणेन पेत्तिविसयं दीपेति, सो हि अपायो चेव दुग्गति च सुगतितो अपेतत्ता, दुक्खस्स च गतिभूतत्ता । न तु विनिपातो असुरसदिसं अविनिपतितत्ता । पेतमहिद्धिकानज्झि विमानानिपि निब्बत्तन्ति । विनिपातग्गहणेन असुरकायं दीपेति, सो हि यथावुत्तेनत्थेन अपायो चेव दुग्गति च सुखसमुस्सयेहि विनिपातत्ता विनिपातोति वुच्चति । निरयग्गहणेन अवीचिआदिअनेकप्पकारं निरयमेव दीपेति । **उपपन्नाति** उपगता, तत्थ अभिनिब्बत्ताति अधिप्पायो । वुत्तविपरियायेन सुक्कपक्खो वेदितब्बो ।

अयं पन विसेसो — एत्थ सुगतिग्गहणेन मनुस्सगतिमि सङ्गण्हाति । सग्गग्गहणेन देवगतिं एव । तत्थ सुन्दरा गतीति **सुगति** । रूपादीहि विसयेहि सुट्ठु अग्गोति **सग्गो** । सो सब्बोपि लुज्जनपलुज्जनट्ठेन **लोकोति** अयं वचनत्थो । **अमुकाय कप्पकोटियं उपचितं** तेनायं एतरहि, अनागते वा सग्गूपगो अपायूपगो चाति अट्टमनवमबलजाणकिच्चं एकज्झं कत्वा दस्सितं । तथा **कप्पसतसहस्सेवाति** आदीसुपि । तेनेवाह — “**इमानि भगवतो द्वे जाणानी**”ति ।

निहतो मारो बोधिमूलेति निहतो समुच्छिन्नो किलेसमारो बोधिरुक्खमूले । **इदं भगवतो दसमं बलन्ति** इदं किलेसमारस्स हननं समुच्छिन्दनं भगवतो दसमं बलं । तेनेवाह — “**सब्बासवपरिक्खयं जाण**”न्ति । यस्मा पन यदा अरहत्तमग्गेन सवासना सब्बे आसवा खेपिता, तदा भगवता सब्बज्जुतज्जाणं अधिगतं नाम, तस्मा “**यं सब्बज्जुता पत्ता**”तिआदि वुत्तं ।

अयं तावेत्थ आचरियानं समानत्थकथा । परवादी पनाह — “दसबलजाणं नाम पाटिएकं नत्थि, यस्मा ‘सब्बज्जुता पत्ता विदिता सब्बधम्मा’ति वुत्तं, तस्मा सब्बज्जुतज्जाणस्सेवायं पभेदो”ति, तं न तथा दट्ठब्बं । अज्जमेव हि दसबलजाणं, अज्जं सब्बज्जुतज्जाणं । दसबलजाणज्झि सकसककिच्चमेव जानाति, सब्बज्जुतज्जाणं तम्पि ततो अवसेसम्पि जानाति । दसबलजाणेसु हि पठमं कारणाकारणमेव जानाति । दुतियं कम्मपरिच्छेदमेव, ततियं धातुनानत्तकारणमेव, चतुत्थं अज्झासयाधिमुत्तिमेव, पञ्चमं कम्मविपाकन्तरमेव, छट्ठं झानादीहि सद्धिं तेसं संकिलेसादिमेव, सत्तमं इन्द्रियानं तिक्खमुदुभावमेव, अट्ठमं पुब्बेनिवुत्थक्खन्धसन्ततिमेव, नवमं सत्तानं चुतूपपातमेव, दसमं सच्चपरिच्छेदमेव । सब्बज्जुतज्जाणं पन एतेहि जानितब्बज्ज ततो उत्तरिज्ज पजानाति । एतेसं पन किच्चं सब्बं न करोति । तज्झि झानं हुत्वा अप्पेतुं न सक्कोति, इद्धि हुत्वा विकुब्बितुं न सक्कोति, मग्गो हुत्वा किलेसे खेपेतुं न सक्कोति ।

अपिच परवादी एवं पुच्छितब्बो “दसबलजाणं नामेतं सवितक्कसविचारं अवितक्कविचारमत्तं अवितक्कअविचारं कामावचरं रूपावचरं अरूपावचरं लोकियं लोकुत्तरं”न्ति । जानन्तो “पटिपाटिया सत्त सवितक्कसविचारानी”ति वक्खति, ततो परानि द्वे अवितक्कअविचारानीति, आसवक्खयजाणं सिया सवितक्कसविचारं, सिया अवितक्कविचारमत्तं, सिया अवितक्कअविचारन्ति । तथा पटिपाटिया सत्त कामावचरानि, ततो द्वे रूपावचरानि, अवसाने एकं लोकुत्तरन्ति वक्खति । सब्बज्जुतज्जाणं पन सवितक्कसविचारमेव कामावचरमेव लोकियमेवाति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं ।

विचयहारसम्पातवण्णना निट्ठिता ।

३. युत्तिहारसम्पातवण्णना

६५. एवं नानानयेहि विचयहारसम्पातं वित्थारेत्वा इदानीं युत्तिहारसम्पातादीनि दस्सेतुं “तत्थ कतमो युत्तिहारसम्पातो”ति आदि आरब्धं । तत्थ “तस्मा रक्खितचित्तस्सा”ति गाथाय पदत्थो वित्थारितोयेव । रक्खितचित्तस्स सम्मासङ्कप्पगोचरो भविस्सतीति युज्जतीति मनच्छट्ठानि द्वारानि सतिकवाटेन पिदहित्वा विहरन्तस्स कामवितक्कादीनं मिच्छासङ्कप्पानं अवसरो एव नत्थीति नेक्खम्मवितक्कादिको सम्मासङ्कप्पो एव तस्स गोचरो पवत्तिट्ठानं भविस्सतीति अयमत्थो युज्जति । युत्तिया घटेति संसन्दति समेतीति अत्थो । सम्मासङ्कप्पगोचरो सम्मादिट्ठि भविस्सतीति वुत्तनयेन सम्मासङ्कप्पगोचरो पुग्गलो अविपरीतमेव वितक्कतो सम्मादिट्ठि भविस्सति । सम्मादिट्ठिसङ्घातं विपस्सनाजाणं पुरक्खत्वा विहरन्तो मग्गजाणेन पञ्चन्नं खन्धानं उदयब्बयं असम्मोहतो पटिविज्झिस्सति । तथा पटिविज्झन्तो च दुक्खसभावत्ता दुग्गतिसङ्घाता सब्बा भवगतियो जहिस्सति, ततो एव सब्बं विनिपातभयं संसारभयज्ज समतिक्कमिस्सतीति सब्बोपि चायमत्थो युत्तो एवाति ।

युत्तिहारसम्पातवण्णना निट्ठिता ।

४. पदट्ठानहारसम्पातवण्णना

६६. सकसम्पत्तिया विय सुसंविहितसङ्कप्पो भवति । इन्द्रियेसु गुत्तद्वारता सुचरितपारिपूरिया आसन्नकारणन्ति आह — “रक्खितचित्तस्साति तिण्णं सुचरितानं पदट्ठान”न्ति । तस्सत्थो — “रक्खितचित्तस्सा”ति इदं तिण्णं सुचरितानं पदट्ठानवचनन्ति । नेक्खम्मसङ्कप्पादिबहुलस्स कामच्छन्दादिनीवरणप्पहानं सुकरन्ति नेक्खम्मसङ्कप्पादयो समथस्स आसन्नकारणन्ति आह — “सम्मासङ्कप्पगोचरोति समथस्स पदट्ठान”न्ति । कम्मस्सकतासम्मादिट्ठियं

सप्पच्चयनामरूपदस्सनसम्मादिद्वियञ्च ठितो अत्ताधीनं संसारदुक्खं पस्सन्तो तदतिक्कमनुपायं विपस्सनं आरभतीति सम्मादिद्विविपस्सनाय विसेसकारणन्ति आह — “सम्मादिद्विपुरेक्खारोति विपस्सनाय पदट्टान”न्ति । उदयब्बयदस्सनं उस्सुक्कापेन्तो सम्मत्तनियामं ओक्कमतीति तं पठममग्गाधिगमस्स कारणन्ति आह — “अत्वान उदयब्बयन्ति दस्सनभूमिया पदट्टान”न्ति । आलोकसञ्जामनसिकारादीहि थिनमिद्धस्स अभिभवनं वीरियस्स आसन्नकारणन्ति आह — “थिनमिद्धाभिभू भिक्खूति वीरियस्स पदट्टान”न्ति । यदिपि अरियमग्गक्खणे पहानभावना समानकाला एकाभिसमयस्स इच्छितत्ता, तथापि पहातब्बस्स पहानाभावे भावनापारिपूरी नत्थीति पहाननिमित्ता विय कत्वा भावना वुत्ता “सब्बा दुग्गतियो जहेति भावनाय पदट्टान”न्ति । अथ वा “सब्बा दुग्गतियो जहे”ति इदं भगवतो वचनं योगीनं उस्साहजननत्थं आनिसंसकित्तनं होतीति भावनाय विसेसकारणन्ति वुत्तं “सब्बा...पे... पदट्टान”न्ति ।

पदट्टानहारसम्पातवण्णना निड्डिता ।

५. लक्खणहारसम्पातवण्णना

६७. इन्द्रियेसु गुत्तद्वारता सतिसंवरो, सतिबलेन च नेक्खम्मवितक्कादिबहुलो होतीति वुत्तं — “तस्मा रक्खितचित्तस्स सम्मासङ्कप्पगोचरोति इदं सतिन्द्रिय”न्ति । तस्सत्थो — “तस्मा रक्खितचित्तस्स सम्मासङ्कप्पगोचरो”ति एत्थ रक्खितचित्ताय च सम्मासङ्कप्पगोचरता कारणूपचारेण इदं सतिन्द्रियं, गहितानि भवन्ति पञ्चिन्द्रियानि इन्द्रियलक्खणेन विमुत्तिपरिपाचनभावेन वा एकलक्खणत्ताति अधिप्पायो । गहितो भवतीति एत्थ मग्गलक्खणेन गहणं सुविज्जेय्यन्ति तं ठपेत्वा कारणतो गहणं दस्सेतुं “सम्मादिद्वितो हि सम्मासङ्कप्पो पभवती”तिआदि वुत्तं । ततो एव गहितो भवति अरियो अट्ठङ्गिको मग्गोति वत्वा विमुत्तिविमुत्तिजाणदस्सनानिपि वुत्तानि ।

लक्खणहारसम्पातवण्णना निड्डिता ।

६. चतुब्बूहहारसम्पातवण्णना

६८. रक्खीयतीति रक्खितं । इदं पदवसेन निब्बचनं । यस्मा पन अत्थवसेन निब्बचने वुत्ते पदवसेन निब्बचनं वुत्तमेव होति, तस्मा “रक्खितं परिपालीयतीति एसा निरुत्ती”ति वुत्तं । तत्थ इति-सद्दो आद्यत्थो, पकारे वा । तेन एवमादिका एवंपकारा वा एसा निरुत्तीति वुत्तं होति । तस्मा चिन्तेतीति चित्तं । अत्तनो सन्तानं चिनोतीति चित्तं, पच्चयेहि चितन्ति चित्तं, चित्तविचित्तद्वेन चित्तं, चित्तकरणद्वेन चित्तं । सम्मा सङ्कप्पेतीति सम्मासङ्कप्पोतिआदिना निरुत्ति वेदितब्बा ।

अयं एत्थ भगवतो अधिप्पायोति “रक्खितचित्तो अस्सा”तिआदिना इन्द्रियसंवरादयो दुग्गतिपहानञ्च वदतो भगवतो एत्थ गाथायं अधिप्पायो । कोकालिको हीतिआदि निदाननिद्देशो । तत्थ हि-सद्दो कारणे । इदं वुत्तं होति — यस्मा कोकालिको (सं० नि० १.१८१; अ० नि० १०.८९; सु० नि० कोकालिकसुत्त) अरक्खितचित्ताय अग्गसावकेसु चित्तं पदोसेत्वा पदुमनिरयं उपपन्नो, तस्मा दुग्गतियो जहितुकामो रक्खितचित्तो अस्साति भगवा सतिआरक्खेन चेतसा समन्नागतो सब्बा दुग्गतियो जहतीति अत्थो । सुत्तम्हि वुत्तं “सतिया चित्तं रक्खितब्ब”न्ति देसनानुसन्धिदस्सनं ।

चतुब्बूहहारसम्पातवण्णना निड्डिता ।

७. आवट्टहारसम्पातवण्णना

६९. नेक्खम्मसङ्कप्पबहुलो कसिणवसेन मेत्तादिवसेन वा लब्धाय चित्तेकग्गतासङ्घाताय चित्तमञ्जूसाय चित्तं ठपेत्वा समाधिंयेव वा यथालब्धं संकिलेसतो रक्खितचित्तो नाम होतीति वुत्तं — “तस्मा रक्खितचित्तस्स सम्मासङ्कप्पगोचरोति अयं समथो”ति । पज्जापधाना विपस्सनाति आह — “सम्मादिट्ठिपुरेक्खारोति अयं विपस्सना”ति । अरियमग्गेन दुक्खसच्चे परिज्जाते उदयब्बयदस्सनं मत्थकप्पत्तं नाम होतीति वुत्तं — “जत्वान उदयब्बयन्ति दुक्खपरिज्जा”ति । “यं किञ्चि समुदयधम्मं, सब्बं तं निरोधधम्मं”न्ति हि मग्गजाणस्स पवत्तिदस्सनाति । इमानि चत्तारि सच्चानीति चतुसच्चधम्मवसेन आवट्टनं निट्ठपेति । तत्थ पुरिमेन सच्चद्वयट्ठपनेन विसभागधम्मवसेन, पच्छिमेन सभागधम्मवसेन आवट्टनन्ति दट्ठब्बं ।

आवट्टहारसम्पातवण्णना निट्ठिता ।

८. विभत्तिहारसम्पातवण्णना

७०. कुसलपक्खो कुसलपक्खेन निद्विसितब्बोति रक्खितचित्तस्साति सतिसंवरो, सो छब्बिधो द्वारवसेन चक्खुद्वारसंवरो याव मनोद्वारसंवरोति । सम्मासङ्कप्पो तिविधो — नेक्खम्मसङ्कप्पो, अब्यापादसङ्कप्पो, अविहिंसासङ्कप्पोति । सम्मादिट्ठि अट्ठविधा दुक्खे जाणं...पे०... इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु जाणन्ति । उदयब्बयजाणं पज्जासविधं अविज्जासमुदया रूपसमुदयो...पे०... विपरिणामलक्खणं पस्सन्तोपि विज्जाणक्खन्धस्स वयं पस्सति । थिनमिद्धाभिभवनं चतुब्बिधं चतुमग्गवसेन । तत्थ सतिसंवरो लोकियलोकुत्तरवसेन दुविधो । तेसु लोकियो कामावचरोव, लोकुत्तरो दस्सनभावनाभेदतो दुविधो । एकमेको चेत्थ चतुसतिपट्ठानभेदतो चतुब्बिधो । एस नयो सम्मासङ्कप्पादीसुपि ।

अयं पन विसेसो — सम्मासङ्कप्पो पठमज्झानवसेन रूपावचरोतिपि नीहरितब्बो । पदट्ठानविभागो पदट्ठानहारसम्पाते वुत्तनयेन वत्तब्बो । अकुसलपक्खे असंवरो चक्खुअसंवरो...पे०... कायअसंवरो, चोपनकायअसंवरो, वाचाअसंवरो, मनोअसंवरोति अट्ठविधो । मिच्छासङ्कप्पो कामवितक्कादिवसेन तिविधो । अज्जाणं “दुक्खे अज्जाण”न्तिआदिना अट्ठविधा विभत्तं । सम्मादिट्ठिपटिपक्खतो मिच्छादिट्ठि द्वासट्ठिविधेन वेदितब्बा । थिनमिद्धं उप्पत्तिभूमितो पञ्चविधन्ति एवं अकुसलपक्खे विभत्ति वेदितब्बा ।

विभत्तिहारसम्पातवण्णना निट्ठिता ।

९. परिवत्तनहारसम्पातवण्णना

७१. परिवत्तनहारे आवट्टहारे वुत्तनयेन समथविपस्सनानिद्वारणं अकत्वा “समथविपस्सनाय भाविताया”ति आह । लोकिया चेत्थ समथविपस्सना दट्ठब्बा । पटिपक्खेनाति “अरक्खितेन चित्तेना”ति गाथाय पटिपक्खेनाति अधिप्पायो । अथ वा विभत्तिहारे निद्विट्ठस्स अकुसलपक्खस्स पटिपक्खेनाति अत्थो ।

परिवत्तनहारसम्पातवण्णना निट्ठिता ।

१०. वेवचनहारसम्पातवण्णना

७२. “मानसं हृदयं पण्डरं विज्जाणं विज्जाणक्खन्धो मनोविज्जाणधातू”ति (ध० स० ६) च चित्तस्स वेवचनं ।

“तक्को वितक्को सङ्कप्पो अप्पना ब्यप्पना चेतसो अभिनिरोपना”ति च सम्मासङ्कप्पस्स । “पज्जा पजानना विचयो पविचयो”तिआदिना (ध० स० १६) सम्मादिट्ठिया । “थिनं थियना थियितत्तं चित्तस्स अकल्लता अकम्मज्जता ओनाहो परिनाहो अन्तोसङ्कोचो”ति थिनस्स । “अकल्लता अकम्मज्जता कायालसियं सुप्यं सुप्यना सुपितत्तं”न्ति (ध० स० ११६३) मिद्धस्स । “भिक्षुको भिक्षू”तिआदिना (पारा० ४५) भिक्षुपदस्स । “दुग्गति अपायो विनिपातो वट्टदुक्खं संसारो”तिआदिना दुग्गतिया वेवचनं वेदितब्बं ।

वेवचनहारसम्पातवण्णना निट्ठिता ।

११. पज्जत्तिहारसम्पातवण्णना

७३. अधिट्ठित्वा रक्खन्तिया सतिया रक्खियमानं चित्तं तस्सा अधिट्ठानं विय होतीति कत्वा वुत्तं —
 “रक्खितचित्तस्माति पदट्ठानपज्जत्ति सतिया”ति । सेसं इमस्मिं पज्जत्तिहारसम्पाते इतो परेसु ओतरणसोधनहारसम्पातेसुपि अपुब्बं नत्थि । हेट्ठा वुत्तनयमेव ।

पज्जत्तिहारसम्पातवण्णना निट्ठिता ।

१४. अधिट्ठानहारसम्पातवण्णना

७६. अधिट्ठानहारसम्पाते सम्मादिट्ठि नाम यं दुक्खे जाणन्तिआदिना चतुसच्चहेतुहेतुसमुप्पन्नपच्चयपच्चयुप्पन्नसङ्घातस्स विसयस्स वसेन वेमत्तत्तं दस्सेत्वा पुन यं तत्थ तत्थ यथाभूतं जाणदस्सनन्ति पाळिपाळिअत्थानं अवसिट्ठविसयवसेनेव वेमत्तत्तं दीपेति । तत्थ यं सच्चागमनन्ति यं सच्चतो अविपरीततो विसयस्स आगमनं, अधिगमोति अत्थो । “यं पच्चागमन”न्तिपि पाठो, तस्स यं पटिपाटिविसयस्स आगमनं, तंतं विसयाधिगमोति अत्थो । सेसमेत्थ परिकखारसमारोपनहारसम्पातेसु यं वत्तब्बं, तं पुब्बे वुत्तनयत्ता उत्तानमेव ।

अधिट्ठानहारसम्पातवण्णना निट्ठिता ।

मिस्सकहारसम्पातवण्णना

अपि चेत्थ हारसम्पातनिद्देशो इमिनापि नयेन वेदितब्बो —

“मनोपुब्बङ्गमा धम्मा, मनोसेट्ठा मनोमया ।
 मनसा चे पसन्नेन, भासति वा करोति वा ।
 ततो नं सुखमन्वेति, छायाव अनपायिनी”ति ॥ (ध० प० २) ।

तत्थ कतमो देसनाहारसम्पातो? मनोपुब्बङ्गमा धम्माति मनोति खन्धववत्थानेन विज्जाणक्खन्धं देसेति । आयतनववत्थानेन मनायतनं, धातुववत्थानेन विज्जाणधातुं, इन्द्रियववत्थानेन मनिन्द्रियं । कतमे धम्मा पुब्बङ्गमा? छ धम्मा पुब्बङ्गमा, कुसलानं कुसलमूलानि, अकुसलानं अकुसलमूलानि, साधिपतिकानं अधिपति, सब्बचित्तुप्पादानं इन्द्रियानि । अपि च इमस्मिं सुत्ते मनो अधिप्पेतो । यथा बलग्गस्स राजा पुब्बङ्गमो, एवमेवं धम्मानं मनो पुब्बङ्गमो । तत्थ तिविधेन मनो

पुब्बङ्गमो नेकखम्मछन्देन अब्यापादछन्देन अविहिंसाछन्देन । तत्थ अलोभस्स नेकखम्मछन्देन मनोपुब्बङ्गमं, अदोसस्स अब्यापादछन्देन मनोपुब्बङ्गमं, अमोहस्स अविहिंसाछन्देन मनोपुब्बङ्गमं ।

मनोसेट्ठाति मनो तेसं धम्मानं सेट्ठं विसिट्ठं उत्तमं पवरं मूलं पमुखं पामोक्खं, तेन वुच्चति “मनोसेट्ठा”ति । **मनोमया**ति मनेन कता, मनेन निम्मिता, मनेन निब्बत्ता, मनो तेसं पच्चयो, तेन वुच्चति “मनोमया”ति । ते पन धम्मा छन्दसमुदानिता अनाविलसङ्कप्पसमुद्धाना फस्ससमोधाना वेदनाक्खन्धो सज्जाक्खन्धो सङ्खारक्खन्धो । **मनसा चे पसन्नेना**ति या सद्वा सद्वहना ओकप्पना अभिप्पसादो । इति इमिना पसादेन उपेतो समुपेतो उपगतो समुपगतो सम्पन्नो समन्नागतो, तेन वुच्चति “पसन्नेना”ति इदं मनोकम्मं । **भासति वा**ति वचीकम्मं । **करोति वा**ति कायकम्मं । इति दसकुसलकम्मपथा दस्सिता ।

ततोति दसविधस्स कुसलकम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता । नन्ति यो सो कतपुज्जो कतकुसलो कतभीरुत्ताणो, तं पुगलं । **सुखन्ति** दुविधं सुखं कायिकं चेतसिकञ्च । **अन्वेती**ति अनुगच्छति ।

इधस्सु पुरिसो अप्पहीनानुसयो संयोजनियेसु धम्मेसु अस्सादं अनुपस्सति, सो संयोजनियेसु धम्मेसु अस्सादं अनुपस्सन्तो यथादिट्ठं यथासुतं सम्पत्तिभवं पत्थेति । इच्चस्स अविज्जा च भवतण्हा च अनुबद्धा होन्ति, सो यथादिट्ठं यथासुतं सम्पत्तिभवं पत्थेन्तो पसादनीयवत्थुस्मिं चित्तं पसादेति सद्वहति ओकप्पेति । सो पसन्नचित्तो तिविधं पुज्जकिरियवत्थुं अनुतिट्ठति दानमयं सीलमयं भावनामयं कायेन वाचाय मनसा । सो तस्स विपाकं पच्चनुभोति दिट्ठेव धम्मे उपपज्जे वा अपरापरे वा परियाये । इति खो पनस्स अविज्जापच्चया सङ्खारा, सङ्खारपच्चया विज्जाणं, विज्जाणपच्चया नामरूपं, नामरूपपच्चया सळायतनं, सळायतनपच्चया सुखवेदनीयो फस्सो, फस्सपच्चया वेदनाति एवं सन्तं तं सुखमन्वेति । तस्सेवं वेदनाय अपरापरं परिवत्तमानाय उप्पज्जति तण्हा । तण्हापच्चया उपादानं...पे०... समुदयो होतीति ।

तत्थ यं मनो, ये च मनोपुब्बङ्गमा धम्मा, यञ्च सुखं, इमे वुच्चन्ति पञ्चक्खन्धा, ते **दुक्खसच्चं** । तेसं पुरिमकारणभूता अविज्जा भवतण्हा च **समुदयसच्चं** । तेसं परिज्जाय पहानाय भगवा धम्मं देसेति, दुक्खस्स परिज्जाय समुदयस्स पहानाय । येन परिज्जानाति, येन पज्जहति, अयं **मग्गो** । यत्थ च मग्गो पवत्तति, अयं **निरोधो** । इमानि चत्तारि सच्चानि एवं आयतनधातुइन्द्रियमुखेनापि निद्वारेतब्बानि । तत्थ समुदयेन अस्सादो, दुक्खेन आदीनवो, मगनिरोधेहि निस्सरणं, सुखस्स अन्वयो फलं, मनसा पसन्नेन कायवचीसमीहा उपायो, मनोपुब्बङ्गमत्ता धम्मानं अत्तनो सुखकामेन पसन्नेन मनसा वचीकम्मं कायकम्मञ्च पवत्तेतब्बन्ति अयं भगवतो आणत्ति । अयं देसनाहारसम्पातो ।

तत्थ कतमो **विचयहारसम्पातो**? मननतो आरम्मणविज्जाननतो **मनो** । मननलक्खणे सम्पयुत्तेसु आधिपच्चकरणतो पुब्बङ्गमो ईहाभावतो निस्सत्तनिज्जीवट्ठेन **धम्मा** । गामेसु गामणि विय पधानट्ठेन मनो सेट्ठो एतेसन्ति **मनोसेट्ठा** । सहजातादिपच्चयभूतेन मनसा निब्बत्ताति **मनोमया** । अकालुस्सियतो, आरम्मणस्स ओकप्पनतो च पसन्नेन वचीविज्जत्तिविप्फारतो तथा सादियनतो च **भासति** । चोपनकायविप्फारतो तथा सादियनतो च **करोति** । तथा पसुतत्ता अनञ्जत्ता च “ततो”ति वुत्तं । सुखनतो सातभावतो इट्ठभावतो च “सुख”न्ति वुत्तं । कतूपचितत्ता अविपक्कविपाकत्ता च “अन्वेती”ति वुत्तं । कारणायत्तवुत्तितो असङ्कन्तितो च “छायाव अनपायिनी”ति वुत्तं । अयं अनुपदविचयतो विचयहारसम्पातो ।

तत्थ कतमो **युत्तिहारसम्पातो**? मनस्स धम्मानं आधिपच्चयोगतो पुब्बङ्गमता युज्जति । ततो एव तेसं मनस्स अनुवत्तनतो धम्मानं मनोसेट्ठा युज्जति । सहजातादिपच्चयवसेन मनसा निब्बत्तत्ता धम्मानं मनोमया युज्जति । मनसा

पसन्नेन समुद्धानानं कायवचीकम्मानं कुसलभावो युज्जति । येन कुसलकम्मं उपचितं, तं छाया विय सुखं अन्वेतीति युज्जति । अयं युत्तिहारसम्पातो ।

तत्थ कतमो **पदट्टानो हारसम्पातो**? मनो मनोपविचारानं पदट्टानं । मनोपुब्बङ्गमा धम्मा सब्बस्स कुसलपक्खस्स पदट्टानं । “**भासती**”ति सम्मावाचा, “करोती”ति सम्माकम्मन्तो, ते सम्माआजीवस्स पदट्टानं । सम्माआजीवो सम्मावायामस्स पदट्टानं । सम्मावायामो सम्मासतिया पदट्टानं । सम्मासति सम्मासमाधिस्स पदट्टानं । “मनसा पसन्नेना”ति एत्थ पसादो सद्धिन्द्रियं, तं सीलस्स पदट्टानं । सीलं समाधिस्स पदट्टानं । समाधि पज्जायाति याव विमुत्तिजाणदस्सना योजेतब्बं । अयं पदट्टानहारसम्पातो ।

तत्थ कतमो **लक्खणो हारसम्पातो**? “मनोपुब्बङ्गमा धम्मा”ति मनोपुब्बङ्गमतावचनेन धम्मानं छन्दपुब्बङ्गमतापि वीरियपुब्बङ्गमतापि वीमंसापुब्बङ्गमतापि वुत्ता होति आधिपतेय्यलक्खणेन छन्दादीनं मनसा एकलक्खणत्ता । तथा नेसं सद्धादिपुब्बङ्गमतापि वुत्ता होति इन्द्रियलक्खणेन सद्धादीनं मनसा एकलक्खणत्ता । “मनसा चे पसन्नेना”ति यथा मनस्स पसादसमन्नागमो तंसमुद्धानानं कायवचीकम्मानं अनवज्जभावलक्खणं । एवं चित्तस्स सतिआदिसमन्नागमोपि नेसं अनवज्जभावलक्खणं योनिसोमनसिकारसमुद्धानभावेन एकलक्खणत्ता । “सुखमन्वेती”ति सुखानुगमनवचनेन सुखस्स पच्चयभूतानं मनापियरूपादीनं अनुगमो वुत्तो होति तेसम्पि कम्मपच्चयताय एकलक्खणत्ताति । अयं लक्खणहारसम्पातो ।

तत्थ कतमो **चतुब्बूहो हारसम्पातो**? “मनोपुब्बङ्गमा धम्मा”तिआदीसु “मनो”तिआदीनं पदानं निब्बचनं निरुत्तं, तं पदत्थनिद्वेसवसेन वेदितब्बं । पदत्थो च वुत्तनयेन सुविज्जेय्योव । ये सुखेन अत्थिका, तेहि पसन्नेन मनसा कायवचीमनोकम्मानि पवत्तेतब्बानीति अयमेत्थ भगवतो अधिप्पायो । पुज्जकिरियाय अज्जेसम्पि पुब्बङ्गमा हुत्वा तत्थ तेसं सम्मा उपनेतारो इमिस्सा देसनाय निदानं । “छद्वाराधिपती राजा (ध० प० अट्ठ० २.१८१ एकपत्तनागराजवत्थु), चित्तानुपरिवत्तिनो धम्मा (ध० स० दुकमातिका ६२; १२०५-१२०६), चित्तस्स एकधम्मस्स, सब्बेव वसमन्वगू”ति (सं० नि० १.६२) एवमादिसमानयनेन इमिस्सा देसनाय संसन्दना देसनानुसन्धि । पदानुसन्धियो पन सुविज्जेय्यावाति । अयं चतुब्बूहो हारसम्पातो ।

तत्थ कतमो **आवट्टो हारसम्पातो**? “मनोपुब्बङ्गमा धम्मा”ति तत्थ यानि तीणि कुसलमूलानि, तानि अट्टन्नं सम्मत्तानं हेतु । ये सम्मत्ता, अयं अट्टङ्गिको मग्गो । यं मनोसहजनामरूपं, इदं दुक्खं । असमुच्छिन्ना पुरिमनिप्फन्ना अविज्जा भवतण्हा, अयं समुदयो । यत्थ तेसं पहानं, अयं निरोधोति इमानि चत्तारि सच्चानि । अयं आवट्टो हारसम्पातो ।

तत्थ कतमो **विभत्तिहारसम्पातो**? “मनोपुब्बङ्गमा धम्मा, मनसा चे पसन्नेन, ततो नं सुखमन्वेती”ति नयिदं यथारुतवसेन गहेतब्बं । यो हि समणो वा ब्राह्मणो वा पाणातिपातिम्हि मिच्छादिट्टिके मिच्छापटिपन्ने सकं चित्तं पसादेति, पसन्नेन च चित्तेन अभूतगुणाभित्थवनवसेन भासति वा निपच्चकारं वास्स यं करोति, न ततो नं सुखमन्वेति । दुक्खमेव पन तं ततो चक्कं वहतो पदमन्वेति । इति हि इदं विभज्जब्बाकरणीयं । यं मनसा चे पसन्नेन भासति वा करोति वा, तज्जे वचीकम्मं कायकम्मञ्च सुखवेदनीयन्ति । तं किस्स हेतु? सम्मत्तगतेहि सुखवेदनीयं मिच्छागतेहि दुक्खवेदनीयन्ति । कथं पनायं पसादो दट्ठब्बो? नायं पसादो, पसादपतिरूपको पन मिच्छाधिमोक्खोति वदामि । अयं विभत्तिहारसम्पातो ।

तत्थ कतमो **परिवत्तनो हारसम्पातो**? मनोपुब्बङ्गमातिआदि । यं मनसा पदुट्ठेन भासति वा करोति वा दुक्खस्सानुगामी । इदं हि सुत्तं एतस्स उजुपटिपक्खो । अयं परिवत्तनो हारसम्पातो ।

तत्थ कतमो वेवचनो हारसम्पातो? “मनोपुब्बङ्गमा”ति मनो चित्तं मनायतनं मनिन्द्रियं मनोविज्जाणं मनोविज्जाणधातूति परियायवचनं । पुब्बङ्गमा पुरेचारिनो पुरेगामिनोति परियायवचनं । धम्मा अत्ता सभावाति परियायवचनं । सेट्ठं पधानं पवरन्ति परियायवचनं । मनोमया मनोनिब्बत्ता मनोसम्भूताति परियायवचनं । पसन्नेन सद्वहन्तेन ओक्खेप्पन्तेनाति परियायवचनं । सुखं सातं वेदयितन्ति परियायवचनं । अन्वेति अनुगच्छति अनुबन्धतीति परियायवचनं । अयं वेवचनो हारसम्पातो ।

तत्थ कतमो पज्जत्तिहारसम्पातो? मनोपुब्बङ्गमाति अयं मनसो किच्चपज्जत्ति । धम्माति सभावपज्जत्ति, कुसलकम्मपथपज्जत्ति । मनोसेट्ठाति पधानपज्जत्ति । मनोमयाति सहजातपज्जत्ति । पसन्नेनाति सद्धिन्द्रियेन समन्नागतपज्जत्ति, अस्सद्धियस्स पटिक्खेपपज्जत्ति । भासति वा करोति वाति सम्मावाचासम्माकम्मन्तानं निक्खेपपज्जत्ति । ततो नं सुखमन्वेतीति कम्मस्स फलानुबन्धपज्जत्ति, कम्मस्स अविनासपज्जत्तीति । अयं पज्जत्तिहारसम्पातो ।

तत्थ कतमो ओतरणो हारसम्पातो? मनोति विज्जाणक्खन्धो । धम्माति वेदनासज्जासङ्खारक्खन्धा । भासति वा करोति वाति कायवचीविज्जत्तियो । तासं निस्सया चत्तारो महाभूताति रूपक्खन्धोति अयं खन्धेहि ओतरणो । मनोति अभिसङ्खारविज्जाणन्ति मनोग्रहणेन अविज्जापच्चया सङ्खारा गहिताति । सङ्खारपच्चया विज्जाणं...पे... समुदयो होतीति अयं पटिच्चसमुप्पादेन ओतरणोति । अयं ओतरणो हारसम्पातो ।

तत्थ कतमो सोधनो हारसम्पातो? मनोति आरम्भो नेव पदसुद्धि, न आरम्भसुद्धि । मनोपुब्बङ्गमाति पदसुद्धि, न आरम्भसुद्धि । तथा धम्माति याव सुखन्ति पदसुद्धि, न आरम्भसुद्धि । सुखमन्वेतीति पन पदसुद्धि चेव आरम्भसुद्धि चाति । अयं सोधनो हारसम्पातो ।

तत्थ कतमो अधिद्धानो हारसम्पातो? मनोपुब्बङ्गमा धम्मा, मनोसेट्ठा मनोमयाति एकत्तता । मनसा चे पसन्नेनाति वेमत्तता, तथा मनसा चे पसन्नेनाति एकत्तता । भासति वा करोति वाति वेमत्तता, तथा मनसा चे पसन्नेनाति एकत्तता । सो पसादो दुविधो अज्झत्तञ्च ब्यापादविक्खम्भनतो, बहिद्वा च ओक्खनतो । तथा सम्पत्तिभवहेतुभूतोपि वड्ढिहेतुभूतोवाति अयं वेमत्तता । तयिदं सुत्तं द्वीहि आकारेहि अधिद्घातब्बं हेतुना च यो पसन्नमानसो, विपाकेन च यो सुखवेदनीयोति । अयं अधिद्धानो हारसम्पातो ।

तत्थ कतमो परिक्खारो हारसम्पातो? मनोपुब्बङ्गमाति एत्थ मनोति कुसलविज्जाणं । तस्स च जाणसम्पयुत्तस्स अलोभो अदोसो अमोहोति तयो सम्पयुत्ता हेतू, जाणविप्पयुत्तस्स अलोभो अदोसोति द्वे सम्पयुत्ता हेतू । सब्बेसं अविसेसेन योनिसोमनसिकारो हेतु, चत्तारि सम्पत्तिचक्कानि पच्चयो । तथा सद्धम्मस्सवनं, तस्स च दानादिवसेन पवत्तमानस्स देय्यधम्मादयो पच्चयो । धम्माति चेत्थ वेदनादीनं इद्धारम्मणादयो । तथा तयो विज्जाणस्स, वेदनादयो पसादस्स, सद्धेय्यवत्थुकुसलाभिसङ्खारो विपाकसुखस्स पच्चयोति । अयं परिक्खारो हारसम्पातो ।

तत्थ कतमो समारोपनो हारसम्पातो? मनोपुब्बङ्गमा धम्माति मनोति पुज्जचित्तं, तं तिविधं — दानमयं, सीलमयं, भावनामयन्ति । तत्थ दानमयस्स अलोभो पदद्धानं, सीलमयस्स अदोसो पदद्धानं, भावनामयस्स अमोहो पदद्धानं । सब्बेसं अभिप्पसादो पदद्धानं, “सद्धाजातो उपसङ्कमति, उपसङ्कमन्तो पयिरुपासती”ति (म० नि० २.१८३) सुत्तं वित्थारेतब्बं । कुसलचित्तं सुखस्स इट्ठविपाकस्स पदद्धानं । योनिसोमनसिकारो कुसलचित्तस्स पदद्धानं । योनिसो हि मनसि करोन्तो

कुसलचित्तं अधिद्वीति कुसलचित्तं भावेति, सो अनुप्पन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं अनुप्पादाय छन्दं जनेति, उप्पन्नानं कुसलानं धम्मानं...पे०... पदहति । तस्सेवं चतूसु सम्मप्यधानेसु भावियमानेसु चत्तारो सतिपट्ठाना याव अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो भावनापारिपूरिं गच्छतीति अयं भावनाय समारोपना । सति च भावनाय पहानञ्च सिद्धमेवाति । अयं समारोपनो हारसम्पातो ।

तथा —

“ददतो पुञ्जं पवड्ढतीति, संयमतो वेरं न चीयति ।

कुसलो च जहाति पापकं, रागदोसमोहक्खया स निब्बुतोति”ति ॥ (दी० नि० २.१९७; उदा० ७५; पेटको० १६) ।

तत्थ ददतो पुञ्जं पवड्ढतीति दानमयं पुञ्जकिरियवत्थु वुत्तं । संयमतो वेरं न चीयतीति सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु वुत्तं । कुसलो च जहाति पापकन्ति लोभस्स च दोसस्स च मोहस्स च पहानमाह । तेन भावनामयं पुञ्जकिरियवत्थु वुत्तं । रागदोसमोहक्खया स निब्बुतोति अनुपादापरिनिब्बानमाह ।

ददतो पुञ्जं पवड्ढतीति अलोभो कुसलमूलं । संयमतो वेरं न चीयतीति अदोसो कुसलमूलं । कुसलो च जहाति पापकन्ति अमोहो कुसलमूलं । रागदोसमोहक्खया स निब्बुतोति तेसं निस्सरणं वुत्तं ।

ददतो पुञ्जं पवड्ढतीति सीलक्खन्धस्स पदट्ठानं । संयमतो वेरं न चीयतीति समाधिक्खन्धस्स पदट्ठानं । कुसलो च जहाति पापकन्ति पञ्चाक्खन्धस्स विमुत्तिक्खन्धस्स पदट्ठानं । दानेन ओळारिकानं किलेसानं पहानं, सीलेन मज्झिमानं, पञ्जाय सुखुमानं । रागदोसमोहक्खया स निब्बुतोति कतावीभूमिं दस्सेति ।

ददतो पुञ्जं...पे०... जहाति पापकन्ति सेक्खभूमि दस्सिता । रागदोसमोहक्खया स निब्बुतोति अगगफलं वुत्तं ।

तथा ददतो पुञ्जं...पे०... न चीयतीति लोकीयकुसलमूलं वुत्तं । कुसलो च जहाति पापकन्ति लोकुत्तरकुसलमूलं वुत्तं । रागदोसमोहक्खया स निब्बुतोति लोकुत्तरस्स कुसलमूलस्स फलं वुत्तं ।

ददतो...पे०... न चीयतीति पुथुज्जनभूमि दस्सिता । कुसलो च जहाति पापकन्ति सेक्खभूमि दस्सिता । रागदोसमोहक्खया स निब्बुतोति असेक्खभूमि दस्सिता ।

ददतो ...पे०... न चीयतीति सग्गगामिनी पटिपदा वुत्ता । कुसलो च जहाति पापकन्ति सेक्खविमुत्ति । रागदोसमोहक्खया स निब्बुतोति असेक्खविमुत्ति वुत्ता ।

ददतो...पे०... न चीयतीति दानकथं सीलकथं सग्गकथं लोकियानं धम्मानं देसनमाह । कुसलो च जहाति पापकन्ति लोके आदीनवानुपस्सनाय सद्धिं सामुक्कंसिकं धम्मदेसनमाह । रागदोसमोहक्खया स निब्बुतोति तस्सा देसनाय फलमाह ।

ददतो पुञ्जं पवड्ढतीति धम्मदानं आमिसदानञ्च वदति । संयमतो वेरं न चीयतीति पाणातिपाता वेरमणिया सत्तानं अभयदानं वदति । एवं सब्बानिपि सिक्खापदानि वित्थारेतब्बानि । तेन च सीलसंयमेन सीले पतिट्ठितो चित्तं संयमेति, तस्स समथो पारिपूरिं गच्छति । एवं सो समथे ठितो विपस्सनाकोसल्लयोगतो कुसलो च जहाति पापकं रागं जहाति, दोसं जहाति,

मोहं जहाति, अरियमग्गेन सब्बेपि पापके अकुसले धम्मे जहाति । एवं पटिपन्नो च रागदोसमोहकखया स निब्बुतोति रागादीनं परिकखया द्वेपि विमुत्तियो अधिगच्छतीति अयं सुत्तनिद्देशो ।

तत्थ कतमो देसनाहारसम्पातो? इमस्मिं सुत्ते किं देसितं? द्वे सुगतियो देवा च मनुस्सा च, दिब्बा च पञ्च कामगुणा, मानुसका च पञ्च कामगुणा, दिब्बा च पञ्चुपादानकखन्धा, मानुसका च पञ्चुपादानकखन्धा । इदं वुच्चति दुक्खं अरियसच्चं । तस्स कारणभावेन पुरिमपुरिमनिष्फन्ना तण्हा समुदयो अरियसच्चं । तयिदं वुच्चति अस्सादो च आदीनवो च । सब्बस्स पुरिमेहि द्वीहि पदेहि निद्देशो “ददतो... पे०... न चीयती”ति । कुसलो च जहाति पापकन्ति मग्गो वुत्तो । रागदोसमोहकखया स निब्बुतोति द्वे निब्बानधातुयो सउपादिसेसा च अनुपादिसेसा च । इदं निस्सरणं । फलादीनि पन यथारहं वेदितब्बानीति । अयं देसनाहारसम्पातो ।

विचयोति “ददतो पुज्जं पवड्ढती”ति इमिना पठमेन पदेन तिविधम्मि दानमयं सीलमयं भावनामयं पुज्जकिरियवत्थु वुत्तं । दसविधस्सपि देय्यधम्मस्स परिच्चागो वुत्तो । तथा छब्बिधस्सपि रूपादिआरम्मणस्स । “संयमतो वेरं न चीयती”ति दुतियेन पदेन अवेरा असपत्ता अब्यापादा च पटिपदा वुत्ता । “कुसलो च जहाति पापक”न्ति ततियेन पदेन जाणुप्पादो अज्जाणनिरोधो सब्बोपि अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो सब्बेपि बोधिपक्खिया धम्मा वुत्ता । “रागदोसमोहकखया स निब्बुतो”ति रागकखयेन रागविरागा चेतोविमुत्ति, मोहकखयेन अविज्जाविरागा पज्जाविमुत्ति वुत्ताति । अयं विचयो हारसम्पातो ।

युत्तीति दाने ठितो उभयं परिपूरेति मच्छरियप्पहानञ्च पुज्जाभिसन्दज्जाति अत्थेसा युत्ति । सीलसंयमे ठितो उभयं परिपूरेति उपचारसमाधिं अप्पनासमाधिज्जाति अत्थेसा युत्ति । पापके धम्मे पजहन्तो दुक्खं परिजानाति, निरोधं सच्छिक्करोति, मग्गं भावेतीति अत्थेसा युत्ति । रागदोसमोहेसु सब्बसो परिकखीणेषु अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायतीति अत्थेसा युत्तीति । अयं युत्तिहारसम्पातो ।

पदट्ठानन्ति ददतो पुज्जं पवड्ढतीति चागाधिट्ठानस्स पदट्ठानं । संयमतो वेरं न चीयतीति सच्चाधिट्ठानस्स पदट्ठानं । कुसलो च जहाति पापकन्ति पज्जाधिट्ठानस्स पदट्ठानं । रागदोसमोहकखया स निब्बुतोति उपसमाधिट्ठानस्स पदट्ठानन्ति । अयं पदट्ठानो हारसम्पातो ।

लक्खणोति “ददतो”ति एतेन पेय्यवज्जं अत्थचरियं समानत्तता च दस्सिताति वेदितब्बा सङ्गहवत्थुभावेन एकलक्खणत्ता । “संयमतो”ति एतेन खन्तिमेत्ताअविहिंसाअनुद्वयादयो दस्सिताति वेदितब्बा वेरानुप्पादनलक्खणेन एकलक्खणत्ता । “वेरं न चीयती”ति एतेन हिरीओत्तप्पअप्पिच्छतासन्तुट्ठितादयो दस्सिता वेरावड्ढनेन एकलक्खणत्ता । तथा अहिरीकानोत्तप्पादयो अचेतब्बभावेन एकलक्खणत्ता । “कुसलो”ति एतेन कोसल्लदीपनेन सम्मासङ्कप्पादयो दस्सिता मग्गङ्गादिभावेन एकलक्खणत्ता । “जहाति पापक”न्ति एतेन परिज्जाभिसमयादयोपि दस्सिता अभिसमयलक्खणेन एकलक्खणत्ता । “रागदोसमोहकखया”ति एतेन अवसिड्ढकिलेसादीनम्मि खया दस्सिता खेपेतब्बभावेन एकलक्खणत्ताति अयं लक्खणो ।

चतुब्ब्यूहोति ददतोति गाथायं भगवतो को अधिप्पायो? ये महाभोगतं पत्थयिस्सन्ति, ते दानं दस्सन्ति दालिद्वियप्पहानाय । ये अवेरतं इच्छन्ति, ते पञ्च वेरानि पजहिस्सन्ति । ये कुसलधम्मेहि छन्दकामा, ते अट्ठङ्गिकं मग्गं भावेस्सन्ति । ये निब्बायितुकामा, ते रागदोसमोहं पजहिस्सन्तीति अयमेत्थ भगवतो अधिप्पायो । एवं निब्बचननिदानसन्धयो वत्तब्बाति । अयं चतुब्ब्यूहो ।

आवट्टोति यच्च अददतो मच्छरियं, यच्च असंयमतो वेरं, यच्च अकुसलस्स पापस्स अप्पहानं, अयं पटिपक्खनिद्देसेन समुदयो। तस्स अलोभेन च अदोसेन च अमोहेन च दानादीहि पहानं, इमानि तीणि कुसलमूलानि। तेसं पच्चयो अट्ठ सम्मत्तानि, अयं मग्गो। यो रागदोसमोहानं खयो, अयं निरोधोति। अयं आवट्टो।

विभत्तीति ददतो पुज्जं पवट्ठतीति एकंसेन यो भयहेतु देति, रागहेतु देति, आमिसकिञ्चिक्खहेतु देति, न तस्स पुज्जं वट्ठति। यच्च दण्डदानं सत्थदानं परविहेठनत्थं अपुज्जं अस्स पवट्ठति। यं पन कुसलेन चित्तेन अनुकम्पन्तो वा अपचायमानो वा अन्नं देति, पानं वत्थं यानं मालागन्धविलेपनं सेय्यावसथं पदीपेय्यं देति, सब्बसत्तानं वा अभयदानं देति, मेत्तचित्तो हितज्झासयो निस्सरणसज्जी धम्मं देसेति। संयमतो वेरं न चीयतीति एकंसेन अभयूपरतस्स चीयति, किंकारणं? यं असमत्थो, भयूपरतो दिट्ठधम्मिकस्स भायति “मा मं राजानो गहेत्वा हत्थं वा छिन्देय्युं... पे०... जीवन्तम्मि सूले उत्तासेय्यु”न्ति, तेन संयमेन अवेरं चीयति। यो पन एवं समानो वेरं न चीयति। यो पन एवं समादियति, पाणातिपातस्स पापको विपाको दिट्ठे चेव धम्मे अभिसम्पराये च, एवं सब्बस्स अकुसलस्स, सो ततो आरमति, इमिना संयमेन वेरं न चीयति। संयमो नाम सीलं। तं चतुब्बिधं चेतना सीलं, चेतसिकं सीलं, संवरो सीलं, अवीतिककमो सीलन्ति। कुसलो च जहाति पापकन्ति पापपहायका सत्तत्तिस बोधिपक्खिया धम्मा वत्तब्बाति। अयं विभत्ति।

परिवत्तनोति ददतो पुज्जं पवट्ठति, अददतोपि पुज्जं पवट्ठति, न दानमयिकं। संयमतो वेरं न चीयति असंयमतोपि वेरं न चीयति, यं दानेन पटिसङ्खानबलेन भावनाबलेन। कुसलो च जहाति पापकं, अकुसलो पन न जहाति। रागदोसमोहक्खया स निब्बुतो, तेसं अपरिक्खया नत्थि निब्बुतीति। अयं परिवत्तनो।

वेवचनोति ददतो पुज्जं पवट्ठति। परिच्चागतो कुसलं उपचीयति। अनुमोदतोपि पुज्जं पवट्ठति चित्तप्पसादतोपि वेय्यावच्चकिरियायपि। संयमतोति सीलसंवरतो सोरच्चतो। वेरं न चीयतीति पापं न वट्ठति, अकुसलं न वट्ठति। कुसलोति पण्डितो निपुणो मेधावी परिक्खको। जहातीति समुच्छिन्दति समुग्घाटेति। अयं वेवचनो।

पज्जत्तीति ददतो पुज्जं पवट्ठतीति लोभस्स पटिनिस्सग्गपज्जत्ति, अलोभस्स निक्खेपपज्जत्ति। संयमतो वेरं न चीयतीति दोसस्स विक्खम्भनपज्जत्ति, अदोसस्स निक्खेपपज्जत्ति। कुसलो च जहाति पापकन्ति मोहस्स समुग्घातपज्जत्ति, अमोहस्स भावनापज्जत्ति। रागदोसमोहस्स पहानपज्जत्ति, अलोभादोसमोहस्स भावनापज्जत्ति। रागदोसमोहक्खया स निब्बुतोति किलेसानं पटिप्पस्सद्धिपज्जत्ति, निब्बानस्स सच्छिकिरियपज्जत्तीति। अयं पज्जत्ति।

ओतरणोति ददतो पुज्जं पवट्ठतीति दानं नाम सद्धादीहि इन्द्रियेहि होतीति अयं इन्द्रियेहि ओतरणो। संयमतो वेरं न चीयतीति संयमो नाम सीलक्खन्धोति अयं खन्धेहि ओतरणो। कुसलो च जहाति पापकन्ति पापप्पहानं नाम तीहि विमोक्खेहि होति। तेसं उपायभूतानि तीणि विमोक्खमुखानीति अयं विमोक्खमुखेहि ओतरणो। रागदोसमोहक्खया स निब्बुतोति विमुत्तिक्खन्धो। सो च धम्मधातु धम्मायतनज्वाति अयं धातूहि च आयतनेहि च ओतरणोति। अयं ओतरणो।

सोधनोति ददतोति आदिका पदसुद्धि, नो आरम्भसुद्धि। रागदोसमोहक्खया स निब्बुतोति अयं पदसुद्धि च आरम्भसुद्धि चाति। अयं सोधनो।

अधिट्टानोति ददतोति अयं एकत्तता, चागो परिच्चागो धम्मदानं आमिसदानं अभयदानं, अट्ठ दानानि वित्थारेतब्बानि। अयं वेमत्तता। संयमोति अयं एकत्तता। पातिमोक्खसंवरो सतिसंवरोति अयं वेमत्तता। कुसलो च जहाति

पापकन्ति अयं एकत्तता । सक्कायदिट्ठं पजहति विचिकिच्छं पजहतीति आदिका अयं वेमत्तता । रागदोसमोहक्खया स निब्बुतोति अयं एकत्तता । सउपादिसेसा निब्बानधातु अनुपादिसेसा निब्बानधातूति अयं वेमत्तताति । अयं अधिद्वानो ।

परिक्खारोति दानस्स पामोज्जं पच्चयो । अलोभो हेतु, संयमस्स हिरोत्तप्पादयो पच्चयो । योनिमोमनसिकारो अदोसो च हेतु, पापप्पहानस्स समाधि यथाभूतजाणदस्सनञ्च पच्चयो । तिस्सो अनुपस्सना हेतु, निब्बुतिया मग्गसम्मादिट्ठि हेतु, सम्मासङ्कप्पादयो पच्चयोति । अयं परिक्खारो ।

समारोपनो हारसम्पातोति ददतो पुज्जं पवट्ठतीति दानमयं पुज्जकरियवत्थु, तं सीलस्स पदद्वानं । संयमतो वेरं न चीयतीति सीलमयं पुज्जकरियवत्थु, तं समाधिस्स पदद्वानं । सीलेन हि ज्ञानेनपि रागादिकिलेसा न चीयन्ति । येपिस्स तप्पच्चया उप्पज्जेय्युं आसवा विघातपरिळाहा, तेपिस्स न होन्ति । कुसलो च जहाति पापकन्ति पानपरिज्जा, तं भावनामयं पुज्जकरियवत्थु । रागदोसमोहक्खया स निब्बुतोति रागस्सपि खया दोसस्सपि खया मोहस्सपि खया । तत्थ रागोति यो रागो सारागो चेतसो सारज्जना लोभो लुब्भना लुब्भितत्तं अभिज्झा लोभो अकुसलमूलं । दोसोति यो दोसो दुस्सना दुस्सितत्तं व्यापादो चेतसो व्यापज्जना दोसो अकुसलमूलं । मोहोति यं अज्जाणं अदस्सनं अनभिसमयो असम्बोधो अप्पटिवेधो दुम्मेज्झं बाल्यं असम्पज्जं मोहो अकुसलमूलं । इति इमेसं रागादीनं खयो निरोधो पटिनिस्सग्गो निब्बुति निब्बायना परिनिब्बानं सउपादिसेसा निब्बानधातु अनुपादिसेसा निब्बानधातूति । अयं समारोपनो हारसम्पातो ।

मिस्सकहारसम्पातवण्णना निट्ठिता ।

नयसमुद्धानवारवण्णना

७९. एवं नानासुत्तवसेन एकसुत्तवसेन च हारविचारं दस्सेत्वा इदानीं नयविचारं दस्सेतुं “तत्थ कतमं नयसमुद्धानं” न्ति आदि आरब्धं । कस्मा पनेत्थ यथा “तत्थ कतमो देसनाहारो, अस्सादादीनवताति गाथा । अयं देसनाहारो किं देसयती” ति आदिना हारनिद्वेसो आरब्धो, एवं “तत्थ कतमो नन्दियावट्ठो, तण्हञ्च अविज्जम्पि चाति गाथा, अयं नन्दियावट्ठो किं नयती” ति आदिना अनारभित्वा समुद्धानमुखेन आरब्धन्ति? वुच्चते — हारनयानं विसयभेदतो । यथा हि हारा व्यञ्जनमुखेन सुत्तस्स अत्थसंवण्णना, न एवं नया । नया पन नानासुत्ततो निद्वारितेहि तण्हाविज्जादीहि मूलपदेहि चतुसच्चयोजनाय नयतो अनुबुज्झियमानो दुक्खादिअत्थो । सो हि मग्गजाणं नयति सम्पापेतीति नयो । पटिविज्जन्तानं पन उग्घटितज्जुआदीनं तिण्णं वेनेय्यानं वसेन मूलपदविभागतो तिधा विभत्ता । एकमेको चेत्थ यतो नेति, यञ्च नेति, तेसं संकिलेसवोदानानं विभागतो द्विसङ्गहो चतुछअट्ठदिसो चाति भिन्नो हारनयानं विसयो । तथा हि वुत्तं — “हारा व्यञ्जनविचयो, सुत्तस्स नया तयो च सुत्तत्थो” ति (नेत्ति० सङ्गहवार) । एवं विसिट्ठविसयत्ता हारनयानं हारेहि अज्जथा नये निद्विसन्तो “तत्थ कतमं नयसमुद्धानं” न्ति आदिमाह ।

तत्थायं वचनत्थो — समुद्दहन्ति एतेनाति समुद्धानं । के समुद्दहन्ति? नया । नयानं समुद्धानं नयसमुद्धानं । किं पन तं? तंतंमूलपदेहि चतुसच्चयोजना । सा हि नन्दियावट्ठादीनं नयानं उप्पत्तिद्वानताय समुद्धानं भूमीति च वुच्चति । तथा च वक्खति — “अयं वुच्चति नन्दियावट्ठस्स नयस्स भूमी” ति (नेत्ति० ८१) । पुब्बा कोटि न पज्जायति अविज्जाय च भवतण्हाय चाति आदि नन्दियावट्ठस्स नयस्स भूमिदस्सनं । तत्थ पुब्बा कोटि न पज्जायतीति असुकस्स नाम बुद्धस्स भगवतो, असुकस्स वा चक्कवत्तिनो काले अविज्जा भवतण्हा च उप्पन्ना । ततो पुब्बे नाहोसीति एवं अविज्जाभवतण्हानं न काचि पुरिमा मरियादा उपलब्धति । कस्मा? अनमतग्गत्ता संसारस्स । वुत्तज्हेतं — “अनमतग्गोयं, भिक्खवे, संसारो, पुब्बा कोटि

न पञ्जायती'ति (सं० नि० २.१२४; कथा० ७५) वित्थारो। तत्थाति अविज्जाभवतण्हासु। यदिपि अविज्जाय संयोजनभावो, तण्हाय च नीवरणभावो पाळियं वुत्तो, तथापि अविज्जाय पटिच्छादितादीनवेहि भवेहि तण्हा संयोजेतीति इमस्स अत्थस्स दस्सनत्थं “अविज्जानीवरणं तण्हासंयोजनं”न्ति वुत्तं।

अविज्जासंयुत्ताति अविज्जाय मिस्सिता, अविज्जाय वा अभिनिवेसवत्थूसु बद्धा। अविज्जापक्खेन विचरन्तीति अविज्जापक्खेन अविज्जासहायेन द्वादसविधेन विपल्लासेन अभिनिवेसवत्थुभूते आरम्भणे पवत्तन्ति। ते वुच्चन्ति दिट्ठिचरिताति ते अविज्जाभिभूता रूपादीनि निच्चादितो अभिनिविसन्ता दिट्ठिचरिताति वुच्चन्ति, दिट्ठिचरिता नामाति अत्थो। तण्हापक्खेनाति अट्टसततण्हाविचरितेन। दिट्ठिविचरिते तण्हाविचरिते च पटिपत्तिया विभजित्वा दस्सेतुं “दिट्ठिचरिता”तिआदि वुत्तं। तत्थ अत्तकिलमथानुयोगन्ति अत्तनो कायस्स किलिस्सनपयोगं अत्तपरितापनपटिपत्तिं। कामसुखल्लिकानुयोगन्ति कामसुखस्स अल्लीयनपयोगं कामेसु पातब्बतं।

यदिपि बाहिरका “दुक्खं तण्हा”ति च जानन्ति “इदं दुक्खं, एत्तकं दुक्खं”न्ति, “अयं तण्हा, अयं तस्सा विरागो”ति परिज्जेय्यपहातब्बभावेन पन न जानन्ति, इति पवत्तिपवत्तिहेतुमत्तम्पि न जानन्ति। का पन कथा निवत्तिनिवत्तिहेतूसूति आह — “इतो बहिद्धा नत्थि सच्चववत्थान”न्तिआदि। तत्थ सच्चप्पकासनाति सच्चदेसना। समथविपस्सनाकोसल्लन्ति समथविपस्सनासु भावनाकोसल्लं, तासु उग्गहपरिपुच्छासवनमनसिकारकोसल्लं वा। विपस्सनाधिद्वानज्चेत्थ समथं अधिप्पेतं। उपसमसुखप्पत्तीति किलेसानं वूपसमसुखाधिगमो। विपरीतचेताति मिच्छाभिनिविट्ठचेता। नत्थि सुखेन सुखन्ति यं अनवज्जपच्चयपरिभोगसुखेन कायं चित्तञ्च पटिप्पस्सद्भरथं कत्वा अरियेहि पत्तब्बं उपसमसुखं, तं पटिक्खपति। दुक्खेनाति कायखेदनदुक्खेन।

सो लोकं वड्डयतीति सो कामे पटिसेवेन्तो अत्तभावसङ्घातं लोकं वड्डेति पीनेति। पुत्तनत्तुपरम्पराय वा संसारस्स अनुपच्छेदनतो सत्तलोकं वड्डेति। बहुं पुज्जं पसवतीति अत्तनो पज्जहि कामगुणेहि सन्तप्पनेन पुत्तमुखदस्सनेन च बहुं पुज्जं उप्पादेति। अभिनिवेसस्स नातिदळ्हाताय एवंसज्जी। दळ्हाताय एवंदिट्ठी दुक्खेन सुखं पत्थयमाना अत्तकिलमथानुयोगमनुयुत्ता कामेसु पुज्जसज्जी कामसुखल्लिकानुयोगमनुयुत्ता च विहरन्तीति योजेतब्बं।

तदभिज्जा सन्ताति तथासज्जिनो समाना। रोगमेव वड्डयन्तीति अत्तभावरोगमेव किलेसरोगमेव वा अपरापरं वड्डेन्ति। गण्डसल्लेसुपि एसेव नयो। रोगाभितुन्नाति यथावुत्तरोगब्याधिता। गण्डपटिपीळिताति यथावुत्तगण्डबाधिता। सल्लानुविद्धाति यथावुत्तसल्लेन अनुपविट्ठा। उम्मुज्जनिमुज्जानीति उपपज्जनचवनानि। उग्घातनिग्घातन्ति उच्चावचभावं। रोगगण्डसल्लभेसज्जन्ति यथावुत्तरोगादितिकिच्छनं, समथविपस्सनं सन्धाय वदति। तेनेवाह — “समथविपस्सना रोगनिग्घातकभेसज्ज”न्ति। तत्थ रोगनिग्घातकन्ति रोगवूपसमनं। “संकिलेसो दुक्ख”न्तिआदिना सच्चानि तेसं परिज्जेय्यादिभावेन कथेति।

तत्थ संकिलेसो दुक्खन्ति अत्तकिलमथानुयोगकामसुखल्लिकानुयोगसंकिलेसवन्तो, तेहि वा संकिलिस्समानो रूपारूपकायो दुक्खं अरियसच्चं। तदभिसङ्गो तण्हाति तत्थ अभिसङ्गो आसङ्गोति लद्धनामा तण्हा।

८०. इदानि दिट्ठिचरिततण्हाचरितानं सक्कायदिट्ठिदस्सने पवत्तिभेदं दस्सेतुं “दिट्ठिचरिता”तिआदि वुत्तं। तत्थ दिट्ठिचरिता रूपं अत्ततो उपगच्छन्तीति दिट्ठिचरिता दिट्ठाभिनिवेसस्स बलवभावतो रूपं “अत्ता”ति गण्हन्ति। तेसज्हि अत्ताभिनिवेसो बलवा, न तथा अत्तनियाभिनिवेसो। एस नयो वेदनन्तिआदीसुपि। तण्हाचरिता रूपवन्तं अत्तानन्ति

तण्हाचरिता तण्हाभिनिवेसस्स बलवभावतो रूपं अत्तनो किञ्चनपलिबोधभावे ठपेत्वा अवसेसं वेदनादिं “अत्ता”ति गणहन्ति । **अत्तनि वा रूपन्ति** अत्ताधारं वा रूपं । **रूपस्मिं वा अत्तानन्ति** रूपाधारं वा अत्तानं । **वेदनावन्तन्ति** आदीसुपि एसेव नयो । एतेसज्झि अत्तनियाभिनिवेसो बलवा, न तथा अत्ताभिनिवेसो । तस्मा यथालब्धं अत्तनियन्ति कप्पेत्वा तदञ्जं “अत्ता”ति गणहन्ति । **अयं वुच्चति वीसतिवत्थुका सक्कायदिट्ठी**ति अयं पञ्चसु उपादानक्खन्धेसु एकेकस्मिं चतुन्नं चतुन्नं गाहानं वसेन वीसतिवत्थुका सति विज्जमाने खन्धपञ्चकसङ्घाते काये, सती वा विज्जमाना तत्थ दिट्ठीति सक्कायदिट्ठि ।

लोकुत्तरा सम्मादिट्ठीति पठममगसम्मादिट्ठि । **अन्वायिका**ति सम्मादिट्ठिया अनुगामिनो । यदा सम्मादिट्ठि सक्कायदिट्ठिया पजहनवसेन पवत्ता, तदा तस्सा अनुगुणभावेन पवत्तमानकाति अत्थो । के पन तेति? आह **“सम्मासङ्कप्पो”**तिआदि । **“ते तयो खन्धा”**तिआदिना अरियमगगतो खन्धमुखेन समथविपस्सना निद्वारेति । **“तत्थ सक्कायो”**तिआदि चतुसच्चनिद्वारणं । तं सब्बं सुविज्जेय्यमेव ।

पुन **“तत्थ ये रूपं अत्ततो उपगच्छन्ती”**तिआदिना सक्कायदस्सनमुखेन उच्छेदादिअन्तद्वयं, मज्झिमञ्च पटिपदं निद्वारेति । तत्थ **इमे वुच्चन्ति उच्छेदवादिनो**ति इमे रूपादिके पञ्चक्खन्धे अत्ततो उपगच्छन्ता रूपादीनं अनिच्चभावतो उच्छिज्जति अत्ता विनस्सति न होति परं मरणाति एवं अभिनिविसनतो **“उच्छेदवादिनो”**ति वुच्चन्ति । **इमे वुच्चन्ति सस्सतवादिनो**ति इमे **“रूपवन्तं वा अत्तानं”**न्तिआदिना रूपादिविनिमुत्तो अज्जो कोचि अत्ताति उपगच्छन्ता **“सो निच्चो धुवो सस्सतो”**ति अभिनिविसनतो **“सस्सतवादिनो”**ति वुच्चन्ति । **“उच्छेदसस्सतवादा उभो अन्ता, अयं संसारपवत्ती”**तिआदि सच्चनिद्वारणं, तं सुविज्जेय्यं ।

उच्छेदसस्सतं समासतो वीसतिवत्थुका सक्कायदिट्ठीति अत्ता उच्छिज्जति अत्ता निच्चोति च आदिप्पवत्तनतो उच्छेदसस्सतदस्सनं सङ्खेपतो वीसतिवत्थुका सक्कायदिट्ठि एव होति । सब्बोपि हि अत्तवादो सक्कायदिट्ठिअन्तो गधो एवाति । **वित्थारतो द्वासट्ठि दिट्ठिगतानी**ति उच्छेदसस्सतदस्सनं वित्थारेन **ब्रह्मजाले** (दी० नि० १.२८ आदयो) आगतानि द्वासट्ठि दिट्ठिगतानि । ते सन्ति एवं सङ्खेपवित्थारवन्तानं उच्छेदसस्सतदस्सनानं । **पटिपक्खो**ति पहायकपटिपक्खो । **ते चत्तालीसं बोधिपक्खिया धम्मा**ति अनिच्चसज्जा दुक्खसज्जा अनत्तसज्जा पहानसज्जा विरागसज्जा निरोधसज्जा चत्तारो सतिपट्ठाना... पे०... अरियो अट्ठङ्गिको मग्गोति एते ते चत्तालीसं बोधिपक्खिया धम्मा ।

एवं विपस्सनावसेन पटिपक्खं दस्सेत्वा पुन समथवसेन दस्सेत्तुं **“अट्ठ विमोक्खा दस च कसिणायतनानी”**ति वुत्तं । **द्वासट्ठि दिट्ठिगतानि मोहजालन्ति** द्वासट्ठि दिट्ठिगतानि मोहजालहेतुकत्ता मोहजालञ्च । **अनादिअनिधनप्पवत्तन्ति** पुरिमाय कोटिया अभावतो अनादि । असति पटिपक्खाधिगमे सन्तानवसेन अनुपच्छेदेन पवत्तनतो अनिधनप्पवत्तं । यस्मा पन मोहजालहेतुकानि दिट्ठिगतानि मोहजाले पदालिते पदालितानि होन्ति, तस्मा वुत्तं — **“ते चत्तालीसं बोधिपक्खिया धम्मा जाणवजिरं मोहजालप्पदालनं”**ति ।

तत्थ **जाणवजिरन्ति** वजिरूपमजाणं । अट्ठ समापत्तियो समापज्जित्वा तेजेत्वा तिक्खसभावं आपादितं विपस्सनाजाणं मग्गजाणञ्च जाणवजिरं । इदमेव हि जाणं भगवतो पवत्तं **“महावजिरजाणं”**ति वुच्चति । तं पन ससम्भारं कत्वा दस्सेन्तो **“ते चत्तालीसं बोधिपक्खिया धम्मा”**ति आह । **मोहजालप्पदालनन्ति** पुब्बभागे विक्खम्भनवसेन मग्गक्खणे समुच्छेदवसेन अविज्जाभवतण्हानं पदालनं । अतीतादिभेदभिन्नेसु रूपादीसु सकअत्तभावादीसु च संसिब्बनवसेन पवत्तनतो जालं भवतण्हा । तस्सा हि तण्हा जालिनी सिब्बिनी जालन्ति च अधिवचनन्ति । एवं

अत्तकिलमथानुयोगकामसुखल्लिकानुयोगदिट्ठितण्हाभिनिवेससस्सतुच्छेदानं निद्धारणवसेन मोहजालपरियायविसेसतो अविज्जातण्हा विभजित्वा यथानुसन्धिना संकिलेसपक्खं निगमेन्तो “तेन वुच्चति पुब्बा कोटि न पज्जायति अविज्जाय च भवतण्हाय चा”ति आह ।

८१. “तत्थ दिट्ठिचरितो”तिआदिना वोदानपक्खं दस्सेति । तत्थ सल्लेखानुसन्ततवुत्तीति अनुपदुतसल्लेखवुत्ति । कस्मा? यस्मा सल्लेखे तिब्बगारवो । दिट्ठिचरितो हि तपोजिगुच्छादिना अनुपायेनपि येभ्य्येन किलेसानं सल्लेखनाधिप्पायेन चरति, तस्मा सो सासने पब्बजितो धुतधम्मवसेन सल्लेखपटिपदं पूरेति । सिक्खानुसन्ततवुत्तीति अच्छिद्वचतुपारिसुद्धिसीलवुत्ति । दिट्ठिया सविसये पज्जासदिसी पवत्तीति सो विसुज्झमानो पज्जाधिको होतीति आह — “दिट्ठिचरितो सम्मत्तनियामं ओक्कमन्तो धम्मानुसारी भवती”ति । तण्हावसेन मिच्छाविमोक्खो होतीति तण्हाचरितो विसुज्झमानो सद्भाधिकोव होति, तस्मा वुत्तं — “तण्हाचरितो सम्मत्तनियामं ओक्कमन्तो सद्धानुसारी भवती”ति । दिट्ठिचरितो सुखाय पटिपदायातिआदि पटिपदानिद्देशो हेट्ठा देसनाहारविभङ्गे (नेत्ति० ५ आदयो) आगतो एव, अत्थोपि तत्थ सब्बप्पकारतो वुत्तो एव ।

अपुब्बपदेसु पन विवेचियमानोति विमोचियमानो । पटिनिस्सरतीति निव्याति विमुच्चतीति अत्थो । दन्धञ्च धम्मं आजानातीति तण्हाचरितस्स मन्दपज्जस्स वसेन वुत्तं । तिकखपज्जो पन खिप्पं धम्मं आजानातीति । “सत्तापि दुविधा”तिआदिना इन्द्रियविभागेन पुन पटिपदाविभागं दस्सेति, तं सुविज्जेय्यं ।

“ये हि केची”तिआदिना तासं पटिपदानं निव्याने तीसुपि कालेसु एकन्तिकभावं दस्सेति । तत्थ इमाहि एव चतूहि पटिपदाहीति इमाहि एव चतूहि पटिपदाहि, तब्बिनिमुत्ताय अज्जाय पटिपदाय अभावतो । चतुक्कमगगन्ति पटिपदाचतुक्कं, पटिपदा हि मगगोति । अथ वा चतुक्कमगगन्ति नन्दियावट्टस्स चतुद्विसासङ्घातं मगगं । ता पन चतस्सो दिसा दिसालोचननये आगमिस्सन्ति । किमत्थं पन चतुक्कमगगं पज्जपेन्तीति आह “अबुधजनसेविताया”तिआदि । तत्थ अबुधजनसेवितायाति अपण्डितजनसेविताय । बालकन्तायाति बालजनकामिताय । रत्तवासिनियाति रत्तेसु रागाभिभूतेसु वसतीति रत्तवासिनी, तस्सा । नन्दियाति तत्र तत्राभिनन्दनद्वेन नन्दीसङ्घाताय । अवट्टनत्थन्ति समुच्छिन्दन्त्थं । अयं वुच्चति नन्दियावट्टस्स नयस्स भूमीति अयं तण्हाविज्जानं वसेन संकिलेसपक्खे द्वे दिसा समथविपस्सनानं वसेन वोदानपक्खेपि द्वे दिसा चतुसच्चयोजना नन्दियावट्टस्स नयस्स समुद्धानताय भूमीति ।

८२. एवं नन्दियावट्टस्स नयस्स भूमिं निद्विसित्वा इदानि तस्स दिसाभूतधम्मे निद्विसन्तेन यस्मा चस्स दिसाभूतधम्मेसु वुत्तेसु दिसालोचननयो वुत्तोयेव होति, तस्मा “वेय्याकरणेसु हि ये कुसलाकुसला”ति दिसालोचनलक्खणं एकदेसेन पच्चामसित्वा “ते दुविधा उपपरिक्खितब्बा”तिआदि आरब्धं । तत्थ तेति दिसाभूतधम्मा । दुविधाति “इमे संकिलेसधम्मा, इमे वोदानधम्मा”ति एवं दुविधेन । उपपरिक्खितब्बाति उपपत्तितो परितो इक्खितब्बा, धम्मयुत्तितो तंतंदिसाभावेन पेक्खितब्बा आलोचितब्बाति अत्थो ।

यं पकारं सन्धाय “दुविधा उपपरिक्खितब्बा”ति वुत्तं, तं दस्सेति “लोकवट्टानुसारी च लोकविवट्टानुसारी चा”ति । तस्सत्थो — लोको एव वट्टं लोकवट्टं । लोकवट्टभावेन अनुसरति पवत्ततीति लोकवट्टानुसारी, संकिलेसधम्मोति अत्थो । लोकस्स, लोकतो वा विवट्टं लोकविवट्टं, निब्बानं । तं अनुसरति अनुलोमनवसेन गच्छतीति लोकविवट्टानुसारी, वोदानधम्मोति अत्थो । तेनेवाह — “वट्टं नाम संसारो, विवट्टं निब्बान”न्ति ।

तं कथं ददुब्बन्ति तं कथं केन पकारेण ददुब्बन्ति चे? उपचयेन । यथा कतं कम्मं फलदानसमत्थं होति, तथा कतं उपचितन्ति वुच्चति । एवं उपचितभावे कम्मं नाम होति, विपाकवट्टस्स कारणं होतीति अत्थो । सब्बेपि किलेसा चतूहि विपल्लासेहि निद्विसितब्बा, दसन्नम्पि किलेसानं विपल्लासहेतुभावतो । ते कथं ददुब्बाति ते पन विपल्लासा कथं पस्सितब्बाति आह — “दस वत्थुके किलेसपुज्जे”ति । दसविधकारणे किलेससमूहेति अत्थो । तत्थ किलेसापि किलेसवत्थु, किलेसानं पच्चयधम्मापि किलेसवत्थु । तेसु कारणभावेन पुरिमसिद्धा किलेसा परतो परेसं किलेसानं पच्चयभावतो किलेसापि किलेसवत्थु । अयोनिसोमनसिकारो, अयोनिसोमनसिकारपरिक्खता च धम्मा किलेसुप्पत्तिहेतुभावतो किलेसप्पच्चयापि किलेसवत्थूति ददुब्बं ।

चत्तारो आहाराति एत्थ आहारसीसेन तब्बिसया किलेसापि अधिप्पेता । चतस्सो विज्जाणट्ठितियोति एत्थापि एसेव नयो । “पठमे आहारे”ति आदिना दसवत्थुके किलेसपुज्जे पुरिमं पुरिमं पच्छिमस्स पच्छिमस्स कारणन्ति दस्सेति । तत्थ पठमे आहारेति विसयभूते पठमे आहारे पठमो विपल्लासो पवत्ततीति अत्थो । सेसाहारेसुपि एसेव नयो । पठमे विपल्लासेति पठमे विपल्लासे अप्पहीने सति पठमं उपादानं पवत्ततीति अत्थो । सेसपदेसुपि एसेव नयो । यं पनेत्थ वत्तब्बं, तं निद्वेसेयेव कथयिस्साम ।

८३. इदानीं दसवत्थुकं किलेसपुज्जं तण्हाविज्जावसेन द्वे कोट्टासे करोन्तो “यो च कबळीकारो आहारो”ति आदिमाह । तत्थ कबळीकाराहारं फस्साहारञ्च अपरिजानन्तस्स तण्हाचरितस्स यथाक्कमं कायवेदनासु तिब्बो छन्दरागो होति, इति उपक्विकलेसस्स छन्दरागस्स हेतुभावतो यो च कबळीकारो आहारो, यो च फस्सो आहारो, इमे तण्हाचरितस्स पुगलस्स उपक्विकलेसाति वुत्ता । तथा मनोसञ्चेतनाहारं विज्जाणाहारञ्च अपरिजानन्तो दिट्ठिचरितो तेसु अत्तसञ्जी निच्चसञ्जी च होतीति वुत्तनयेनेव ते दिट्ठिचरितस्स पुगलस्स उपक्विकलेसाति वुत्ता । तथा पुरिमका द्वे विपल्लासा पुरिमकानि एव च द्वे द्वे उपादानयोगगन्थासवओघसल्लविज्जाणट्ठिति अगतिगमनानि तण्हापधानत्ता तण्हासभावत्ता तण्हाविसयत्ता च तण्हाचरितस्स उपक्विकलेसाति वुत्ता । पच्छिमकानि पन तानि दिट्ठिपधानत्ता दिट्ठिसभावत्ता दिट्ठिविसयत्ता च दिट्ठिचरितस्स उपक्विकलेसाति वुत्ताति ददुब्बा ।

८४. कबळीकारे आहारे “असुभे सुभ”न्ति विपल्लासोति चतूसु आहारेसु कबळीकारे आहारे चतूसु च विपल्लासेसु “असुभे सुभ”न्ति विपल्लासो ददुब्बो कबळीकाराहारस्स असुभसभावत्ता असुभसमुद्धानत्ता च । तथा फस्साहारस्स दुक्खसभावत्ता दुक्खपच्चयत्ता च विसेसतो तत्थ “दुक्खे सुख”न्ति विपल्लासो । तथा येभुय्येन सत्ता विज्जाणे निच्चसज्जिनो, सङ्गारेसु च अत्तसज्जिनो, चेतनापधाना च सङ्गाराति वुत्तं — “विज्जाणे आहारे... पे०... अत्ताति विपल्लासो”ति । पठमे विपल्लासे ठितो कामे उपादियतीति “असुभे सुभ”न्ति विपरियेसग्गाही किलेसकामेन वत्थुकामे दळ्ळं गण्हाति । इदं वुच्चति कामुपादानन्ति यं तथा कामानं गहणं, इदं वुच्चति कामुपादानं । “दुक्खे सुख”न्ति विपरियेसग्गाही “सीलब्बतेहि अनागते भवविसुद्धीति तं निब्बुतिसुख”न्ति दळ्ळं गण्हाति । “अनिच्चे निच्च”न्ति विपरियेसग्गाही “सब्बे भवा निच्चा धुवा सस्सता अविपरिणामधम्मा”ति संसाराभिनन्दिनिं भवदिट्ठिं दळ्ळं गण्हाति । “अनत्तनि अत्ता”ति विपरियेसग्गाही “असति अत्तनि कस्सिदं कम्मफलं, तस्मा सो करोति, सो पटिसंवेदेती”ति अत्तदिट्ठिं दळ्ळं गण्हातीति इममत्थं दस्सेति “दुतिये विपल्लासे ठितो”ति आदिना ।

अयं वुच्चति कामयोगोति येन कामरागसङ्घातेन कामुपादानेन वत्थुकामेहि सह सत्तो संयोजीयति, अयं कामरागो “कामयोगो”ति वुच्चति । अयं वुच्चति भवयोगोति यतो सीलब्बतुपादानसङ्घातेन भवुपादानेन भवेन सह सत्तो

संयोजीयति, अयं भवरागो “भवयोगो”ति वुच्चति । अयं वुच्चति दिट्ठियोगोति याय अहेतुकदिट्ठिआदिसङ्घाताय पापिकाय दिट्ठिया, सक्कायदिट्ठिआदिअवसिद्धदिट्ठिया च सत्तो दुक्खेन सह संयोजीयति, अयं पापिका दिट्ठि “दिट्ठियोगो”ति वुच्चति । अयं वुच्चति अविज्जायोगोति याय अत्तवादुपादानेन सकलवट्ठदुक्खेन च सह सत्तो संयोजीयति, अयं अविज्जा “अविज्जायोगो”ति वुच्चति ।

यस्मा पन कामयोगादयो अभिज्झाकायगन्थादीनं पच्चया होन्ति, तस्मा “पठमे योगे ठितो अभिज्झाय कायं गन्थती”तिआदि वुत्तं । तत्थ अभिज्झाय कायं गन्थतीति पराभिज्झायनलक्खणाय अभिज्झाय नामकायं गन्थति घट्टेतीति अत्थो । तथा भवपत्थनाय अप्पहीनत्ता भवदिट्ठिभवरागवसेन आघातवत्थूसु सत्ता चित्तानि पदूसेन्तीति आह — “दुतिये योगे ठितो व्यापादेन कायं गन्थती”ति । तथा दिट्ठिवसेन अविज्जावसेन च सीलब्बतेहि सुज्झति, इदमेव सच्चं मोघमज्जन्ति च अभिनिविसतीति आह — “ततिये...पे... इदंसच्चाभिनिवेसेन कायं गन्थती”ति ।

तस्माति तस्स अभिज्झादीहि समन्नागतस्स पुगलस्स । एवं गन्थिताति एवं अभिज्झायनादिवसेन नामकायं गन्थित्वा ठिता । आसवन्तीति आसवभावेन पवत्तन्ति । कुतो च वुच्चति आसवन्तीति कुतो पन हेतुतो ते किलेसा आसवन्तीति आसवहेतुं पुच्छति । यस्मा पन किलेसा कुसलप्पवत्तिं निवारेत्वा चित्तं परियादाय तिट्ठन्ता, मग्गेन असमुच्छिन्ना एव वा आसवानं उप्पत्तिहेतु होन्ति, तस्मा “अनुसयतो वा परियुट्ठानतो वा”ति वुत्तं । अभिज्झाकायगन्थेन कामासवोति अभिज्झाकायगन्थेन सिद्धेन कामरागसभावत्ता कामासवो सिद्धो होति । कत्थचिदेव विसये दोमनस्सितो तप्पटिपक्खे विसये तब्बिसयबहुले च भवे पत्थेतीति आह — “व्यापादकायगन्थेन भवासवो”ति । परामासकायगन्थेन दिट्ठासवोति सीलब्बतपरामासकायगन्थेन सिद्धेन तंसभावत्ता अपरापरं वा दिट्ठियो गन्थेन्तस्स दिट्ठासवो सिद्धो होति । इदंसच्चाभिनिवेसकायगन्थेन अविज्जासवोति “इदमेव सच्चं मोघमज्ज”न्ति अभिनिविसन्तस्स अयोनिमोमनसिकारतो अनेकेहि अकुसलेहि धम्मेहि सद्धिं अविज्जासवो उप्पज्जति, सब्बेसं वा अकुसलधम्मानं अविज्जापुब्बङ्गमत्ता इदंसच्चाभिनिवेसकायगन्थेन सिद्धेन तस्स हेतुभूतो अविज्जासवो सिद्धो होति ।

यस्मा पन आसवा एव परिवुट्ठा वट्ठस्मिं ओहनन्ति ओसादेन्तीति “ओघा”ति वुच्चन्ति, तस्मा वुत्तं — “तस्स इमे चत्तारो आसवा”तिआदि ।

अनुसयसहगताति अनुसयभावं अप्पटिक्खपित्वा गता पवत्ता, अनुसयभूता वा । अज्झासयन्ति चित्तं । अनुपविट्ठाति ओगाळ्हा । हृदयं आहच्च तिट्ठन्तीति चित्तस्स अब्भन्तरसङ्घातं हृदयं आहन्त्वा तिट्ठन्ति । तथा हि वुत्तं अट्ठसालिनिंयं (ध० स० अट्ठ० ५) “अब्भन्तरट्ठेन हृदय”न्ति । तेन वुच्चन्ति सल्लाति यस्मा अज्झासयं अनुपविट्ठा हृदयं आहच्च तिट्ठन्ति, तेन वुच्चन्ति “सल्ला”ति । पीळाजननं दुरुद्धरणता च सल्लट्ठो । “एसो मे अत्ता”ति गहणमुखेन “एसोहमस्मी”ति गहणं होतीति दिट्ठिं निस्सायपि मानं जप्पेन्तीति आह “दिट्ठोघेन मानसल्लो”ति ।

परियादिन्नन्ति अज्जस्स ओकासं अदत्त्वा समन्ततो गहितं । चतूसु धम्मेसु सण्ठहतीति आरम्मणपच्चयताय आरम्मणभूतेसु चतूसु धम्मेसु पतिट्ठहति । तानि सरूपतो दस्सेति “रूपे वेदनाय सज्जाय सङ्घारेसू”ति । नन्दूपसेचनेनाति लोभसहगतस्स सम्पयुत्ता नन्दी सहजातकोटिया, इतरस्स उपनिस्सयकोटिया उपसेचनन्ति नन्दूपसेचनं, तेन नन्दूपसेचनेन । केन पन तं नन्दूपसेचनन्ति आह — “रागसल्लेन नन्दूपसेचनेन विज्जाणेना”ति ।

तत्थ रागसल्लेनाति रागसल्लेन हेतुभूतेन नन्दूपसेचनेन विज्जाणेनाति इत्थम्भूतलक्खणे करणवचनं । रूपूपगा

विज्जाणद्धितीति रूपमेव आरम्भणकरणवसेन उपगन्तव्यतो, विज्जाणस्स पतिट्ठाभावतो च रूपपगा विज्जाणद्धितीति । तिट्ठति एत्थाति ठिति । पञ्चवोकारभवस्मिहि अभिसङ्खारविज्जाणं रूपक्खन्धं निस्साय तिट्ठति । **दोससल्लेनाति** सहजातेन दोससल्लेन । यदा वेदनूपगा विज्जाणद्धितीति वुच्चति, तदा उपनिस्सयकोटियाव नन्दिया उपसित्तं विज्जाणं दट्ठब्बं । वेदनापि दोमनस्सवेदनाव । यदा च उपनिस्सयपच्चयभूतेन दोससल्लेन वेदनूपगा विज्जाणद्धितीति वुच्चति, तदा सहजातकोटिया, उपनिस्सयकोटिया वा नन्दिया उपसित्तं विज्जाणं दट्ठब्बं । वेदना पन तिस्सोपि तिस्सन्नं वेदनानं आरम्भणूपनिस्सयभावतो । तत्थ पठमनयो दोमनस्सारम्भणस्स अभिसङ्खारविज्जाणस्स वसेन वुत्तो । दुतियो सब्बवेदनारम्भणस्स वसेनापि दट्ठब्बं ।

मानसल्लेनाति मानसल्लेन सहजातेन, उपनिस्सयभूतेन वा । **मोहसल्लेनाति** एत्थापि एसेव नयो । एत्थ च अनादिमत्तिसंसारे इत्थिपुरिसा रूपाभिरामाति रागसल्लवसेन पठमा विज्जाणद्धितीति योजिता । सब्बायपि वेदनाय दुक्खपरियायसम्भावतो दुक्खाय च दोसो अनुसेतीति दोससल्लवसेन दुतिया, सज्जावसेन “सेय्योहमस्मी”ति मज्जना होतीति मानसल्लवसेन ततिया, सङ्खारेसु समूहघनं दुब्बिनिब्भोगन्ति मोहसल्लवसेन चतुत्थी विज्जाणद्धितीति योजिताति दट्ठब्बा ।

उपत्थद्धन्ति ओलुब्भारम्भणभूताहि विज्जाणद्धितीहि उपत्थम्भितं । **तज्ज कम्मन्ति** यं “चेतना चेतसिक”न्ति पुब्बे (नेत्ति० ८२) वुत्तं । **इमे च किलेसाति** इमे च दसवत्थुका किलेसा । सेसं सुविज्जेय्यमेव ।

८५. इदानी आहारादयो नयानं संकिलेसपक्खे दिसाभावेन ववत्थपेतुं “**इमा चतस्सो दिसा**”तिआदि आरब्धं, तं उत्तानमेव । पुन **कबलीकारो आहारो**तिआदि आहारादीसुयेव यस्स पुगलस्स उपक्विकलेसा, तं विभजित्वा दस्सेतुं आरब्धं । तत्थ **दसन्नं सुत्तानन्ति** एकदेसेसु समुदायवोहारेन वुत्तं । समुदायेसु हि पवत्ता समज्जा अवयवेसुपि दिस्सति, “यथा पटो दट्ठो, समुद्वो दिट्ठो”ति च । **एको अत्थो**ति एकस्स अत्थस्स निष्फादनतो वुत्तं । **व्यज्जनमेव नानन्ति** एत्थ व्यज्जनगहणेन व्यज्जनत्थोपि गहितोति दट्ठब्बं । दसहिपि सुत्तपदेहि सवत्थुका तण्हा वुत्ता । तण्हा च रागचरितं पुगलं खिप्पं दूसेतीति आह — “**इमे रागचरितस्स पुगलस्स उपक्विकलेसा**”ति । यथा च पठमदिसाभावेन वुत्तधम्मा रागचरितस्स उपक्विकलेसा, एवं दुतियदिसाभावेन वुत्तधम्मा दोसचरितस्स । ततियचतुत्थदिसाभावेन वुत्तधम्मा यथाक्कमं दिट्ठिचरितस्स मन्दस्स तिक्खस्स च उपक्विकलेसा वुत्ता । तेसं उपक्विकलेसभावो वुत्तनयानुसारेण वेदितव्वो ।

आहारविपल्लासादयो यदिपि सब्बेहि तीहि विमोक्खमुखेहि पुब्बभागे यथारहं परिज्जेय्या पहातव्वा च । यस्स पन दुक्खानुपस्सना पुरिमे आहारद्वये दुक्खाकारेण बहुलं पवत्तति, तस्स वसेन यो च कबलीकारो आहारो, यो च फस्सो आहारो, इमे अप्पणिहितेन विमोक्खमुखेन परिज्जं गच्छन्तीति वुत्तं । एस नयो सेसेसु । एवज्जेतं, न अज्जथा । न हि अरियमग्गानं विय पहातव्वेसु विमोक्खमुखानं परिज्जेय्यपहातव्वेसु कोचि नियमो सम्भवति । **इति सब्बे लोकवट्टानुसारिनो धम्मा नियन्ति, ते लोका तीहि विमोक्खमुखेहीति** निगमनं । तस्सत्थो — इति एवं वुत्तप्पकारा सब्बे आहारादयो लोकसङ्घातवट्टानुसारिनो धम्मा ते लोकभूता वट्टतो नियन्ति अनिच्चानुपस्सनादीहि तीहि विमोक्खमुखेहीति ।

८६. एवं संकिलेसपक्खे दिसाभूतधम्मे निद्विसित्वा इदानी वोदानपक्खे दिसाभूतधम्मे दस्सेतुं “**चतस्सो पटिपदा**”तिआदि वुत्तं । तत्थ दिब्बब्रह्मअरियआनेज्जविहारोति **चत्तारो विहारा** । मानप्पहानआलयसमुग्धातअविज्जापहानभवूपसमा **चत्तारो अच्छरिया अब्भुता धम्मा** । सच्चाधिद्वानादीनि **चत्तारि अधिद्वानानि** । छन्दसमाधिभावनादयो **चतस्सो समाधिभावना** । इन्द्रियसंवरो तपसङ्घातो पुज्जधम्मो बोज्झङ्गभावना

सम्बूपधिपटिनिस्सग्गसङ्घातं निब्बानञ्चाति चत्तारो सुखभागिया धम्मा वेदितब्बाति ।

पठमा पटिपदातिआदि पटिपदासतिपट्टानादीनं अभेदसन्दस्सनं । यदि एवं कस्मा विसुं गहणं कतन्ति? दसवत्थुकस्स किलेसपुज्जस्स पटिपक्खभावदस्सनत्थं पटिपदादिदसकनिद्देसो । तथा हि वक्खति — “चत्तारो आहारा तेसं पटिपक्खो चतस्सो पटिपदा”तिआदि (नेत्ति० ८७) । किञ्चापि चतूसु सतिपट्टानेसु “इदं नाम सतिपट्टानं इमाय एव पटिपदाय इज्झती”ति नियमो नत्थि, तथापि पठमाय पटिपदाय पठमं सतिपट्टानं सम्भवतीति सम्भववसेन एवं वुत्तं — “**पठमा पटिपदा, पठमं सतिपट्टानं**”न्ति । यस्मा पन आहारविपल्लासादीनं विय पटिपदासतिपट्टानादीनं अत्थतो नानत्तं नत्थि । सतिपट्टानानियेव हि तथा तथा पटिपज्जमानानि दुक्खापटिपदादन्धाभिज्जादिनामकानि होन्ति, तस्मा यथा संकिलेसपक्खे “पठमे आहारे पठमो विपल्लासो”तिआदिना अधिकरणभेदेन वुत्तं, एवं अधिकरणभेदं अकत्वा “पठमा पटिपदा, पठमं सतिपट्टानं”न्तिआदि वुत्तं । सेसेसुपि एसेव नयो ।

अन्धस्स पब्बतारोहनं विय कदाचिदेव उप्पज्जनकं **अच्छरियं**, अच्छरायोगं अच्छरियन्ति पोराणा । अभूतपुब्बं भूतन्ति **अब्भुतं** । उभयम्पेतं विम्हयावहस्स अधिवचनं । न हि मानप्पहानादितो अज्जं दुरभिसम्भवतरं विम्हनीयञ्च उपलब्धतीति अधितिट्ठति एतेन, एत्थ वा अधिद्वानमत्तमेव वा तन्ति **अधिद्वानं** । सच्चञ्च तं अधिद्वानञ्च, सच्चस्स वा अधिद्वानं, सच्चं अधिद्वानं एतस्साति वा **सच्चाधिद्वानं** । सेसेसुपि एसेव नयो । समाधि एव भावेतब्बताय **समाधिभावना** । सुखं भजतीति **सुखभागियो**, सुखभागस्स वा सुखकोट्टासस्स हितोति सुखभागियो । एकस्सपि सत्तस्स असुभभावनादयो विय एकदेसे अवत्तित्वा अनवसेसपरियादानतो नत्थि एतिस्सा पमाणन्ति **अप्पमज्जा** ।

पठमा पटिपदा भाविता बहुलीकता पठमं सतिपट्टानं परिपूरेतीति पठमाय पटिपदाय भावनाबहुलीकारो पठमस्स सतिपट्टानस्स भावनापारिपूरीति अत्थो । सेसपदेसुपि एसेव नयो । यथा हि अरियमग्गे भाविते सतिपट्टानादयो बोधिपक्खियधम्मा सब्बेपि भाविता एव होन्ति, एवंसम्पदमिदं दट्ठब्बं ।

कायानुपस्सनाय कामरागस्स उज्जुविपच्चनीकभावतो “**पठमो सतिपट्टानो भावितो बहुलीकतो कामपटिपक्खं पठमं ज्ञानं परिपूरेती**”ति वुत्तं । तथा पीतिपटिसंवेदनादिवसेन पवत्तमानं दुतियं सतिपट्टानं, सप्पीतिकस्स दुतियज्ज्ञानस्स चित्तस्स अभिप्पमोदनवसेन पवत्तमानं ततियं सतिपट्टानं उक्कंसगतसुखस्स ततियज्ज्ञानस्स अनिच्चविरागादिवसेन पवत्तिया सङ्खारेसु उपेक्खकं चतुत्थं सतिपट्टानं उपेक्खासतिपारिसुद्धिभावतो चतुत्थज्ज्ञानस्स पारिपूरिया संवत्ति ।

यस्मा पन रूपावचरपठमज्ज्ञानं रूपावचरसमापत्तीनं, दुतियज्ज्ञानं व्यापादवितक्कादिदूरीभावेन ब्रह्मविहारानं, ततियज्ज्ञानं पीतिविरागेन सुखेन विपस्सनाय अधिद्वानभूतं अरियविहारानं, चतुत्थज्ज्ञानं उपेक्खासतिपारिसुद्धिआनेज्जप्पत्तं आनेज्जविहारानं विसेसतो पच्चयो होति, तस्मा “**पठमं ज्ञानं भावितं बहुलीकतं पठमं विहारं परिपूरेती**”तिआदि वुत्तं । इति यो यस्स विसेसपच्चयो, सो तं परिपूरेतीति वुत्तोति दट्ठब्बं ।

८७. इदानीं पटिपदादयो वोदानपक्खे दिसाभावेन ववत्थपेतुं “**तत्थ इमा चतस्सो दिसा**”तिआदि वुत्तं । तं सुविज्जेय्यमेव । पुन “**पठमा पटिपदा**”तिआदि पटिपदाचतुक्कादीसु येन यस्स पुगलस्स वोदानं, तं विभजित्वा दस्सेतुं आरब्धं । तं हेट्ठा वुत्तनयमेव । यदिपि तीसु विमोक्खमुखेसु “इदं नाम विमोक्खमुखं इमाय एव पटिपदाय इज्झती”ति नियमो नत्थि । येसं पन पुगलानं पुरिमाहि द्वीहि पटिपदाहि अप्पणिहितेन विमोक्खमुखेन अरियमग्गाधिगमो । तथा यस्स ततियाय पटिपदाय सुज्जतविमोक्खमुखेन, यस्स च चतुत्थाय पटिपदाय अनिमित्तविमोक्खमुखेन अरियमग्गाधिगमो, तेसं पुगलानं

वसेन अयं पटिपदाविमोक्खमुखसंसन्दना । सतिपट्टानादीहि विमोक्खमुखसंसन्दनायपि एसेव नयो ।

तेसं विक्कीळितन्ति तेसं असन्तासनजवपरक्कमादिविसेसयोगेन सीहानं बुद्धानं पच्चेकबुद्धानं बुद्धसावकानञ्च विक्कीळितं विहरणं । यदिदं आहारादिकिलेसवत्थुसमतिक्कमनमुखेन सपरसन्ताने पटिपदादिसम्पादना । इदानीं आहारादीनं पटिपदादीहि येन समतिक्कमनं, तं नेसं पटिपक्खभावं दस्सेन्तो “चत्तारो आहारा तेसं पटिपक्खो चतस्सो पटिपदा”तिआदिमाह । तत्थ तेसं पटिपक्खभावो पहातब्बभावो पहायकभावो च आहारविज्जाणद्वितीनञ्चेत्थ पहातब्बभावो तप्पटिबन्धछन्दरागवसेन दट्ठब्बो । तत्थ “विक्कीळितं भावना सच्छिकिरिया चा”तिआदि तस्सायं सङ्खेपत्थो — तेसं विक्कीळितन्ति एत्थ यदेतं विक्कीळितं नाम भावेतब्बानं बोधिपक्खियधम्मानं भावना, सच्छिकातब्बानं फलनिब्बानानं सच्छिकिरिया च । तथा पहातब्बस्स दसवत्थुकस्स किलेसपुञ्जस्स तदङ्गादिवसेन पहानं व्यन्तीकिरिया अनवसेसनन्ति । इदानीं तं सङ्खेपेन दस्सेन्तो “इन्द्रियाधिद्वानं विक्कीळितं विपरियासानधिद्वान”न्ति आह ।

इन्द्रियाधिद्वानन्ति इन्द्रियानं पवत्तनं भावना सच्छिकिरिया च । विपरियासानधिद्वानन्ति विपल्लासानं अपवत्तनं पहानं अनुष्पादनं । इन्द्रियानि सद्धम्मगोचरोति इन्द्रियानि चेत्थ सद्धम्मस्स गोचरभूतानि पवत्तिहेतूति अधिप्पेतानि सद्धिन्द्रियादीनीति अत्थो । विपरियासा किलेसगोचरोति विपल्लासा संकिलेसपक्खस्स पवत्तिद्वानं पवत्तिहेतूति । अयं वुच्चति सीहविक्कीळितस्स नयस्स भूमिती यायं “चत्तारो आहारा”तिआदिना संकिलेसपक्खे दसन्नं चतुक्कानं, “चतस्सो पटिपदा”तिआदिना वोदानपक्खेपि दसन्नं चतुक्कानं तण्हाचरितादीनं उपक्किलेसवोदानविभावनामुखेन निद्वारणा, अयं सीहविक्कीळितस्स नयस्स भूमि नाम ।

८८. इदानीं उग्घटितज्जुआदिपुग्गलत्तयवसेन तिपुक्खलनयस्स भूमिं विभावेतुकामो यस्मा पन नयानं अज्जमज्जानुप्पवेसस्स इच्छितत्ता सीहविक्कीळितनयतो तिपुक्खलनयो निग्गच्छति, तस्मा पटिपदाविभागतो चत्तारो पुग्गले सीहविक्कीळितनयस्स भूमिं निद्विसित्वा ततो एव उग्घटितज्जुआदिपुग्गलत्तये निद्वारेतुं “तत्थ ये दुक्खाय पटिपदाया”तिआदि आरब्धं । तत्थ इमे द्वे पुग्गलाति इमे पुरिमानं द्विन्नं पटिपदानं वसेन द्वे पुग्गला । एस नयो इतरत्थापि । पुन “तत्थ ये दुक्खाय पटिपदाया”तिआदि यथावुत्तपुग्गलचतुक्कतो उग्घटितज्जुआदिपुग्गलत्तयं निद्वारेतुं वुत्तं । तत्थ यो साधारणायाति दुक्खापटिपदाय खिप्पाभिज्जाय, सुखापटिपदाय दन्धाभिज्जाय च निय्यातीति सम्बन्धो । कथं पन पटिपदाद्वयं एकस्स सम्भवतीति? नयिदमेवं दट्ठब्बं । एकस्स पुग्गलस्स एकस्मिं द्वे पटिपदा सम्भवन्तीति । यथावुत्तासु पन द्वीसु पटिपदासु यो याय कायचि निय्याति, अयं विपज्चितज्जूति अयमेत्थ अधिप्पायो । यस्मा पन अट्ठसालिनिं (ध० स० अट्ठ० ३५०) पटिपदा चलति न चलतीति विचारणायं “चलती”ति वुत्तं, तस्मा एकस्सपि पुग्गलस्स ज्ञानन्तरमगन्तरेसु पटिपदाभेदो इच्छितोवाति ।

“तत्थ भगवा”तिआदिना देसनाविभागेहिपि तमेव पुग्गलविभागं विभावेति । तं हेट्ठा वुत्तनयमेव । तत्थ अधिचित्तन्ति अधिचित्तसिक्खञ्चाति च-सद्वो लुत्तनिद्विद्वो । तेन अधिचित्तसिक्खञ्च अधिपज्जासिक्खञ्च विपज्चितज्जुस्स पज्जपेतीति अत्थो । अधिसीलन्ति एत्थापि एसेव नयो । अधिसीलसिक्खं अधिचित्तसिक्खं अधिपज्जासिक्खञ्चाति योजेतब्बं ।

चत्तारि हुत्वा तीणि भवन्तीति लिङ्गविपल्लासेन वुत्तं, चत्तारो पुग्गला हुत्वा तयो पुग्गला होन्तीति अत्थो ।

अयं संकिलेसोति अयं अकुसलमूलादिद्वादसत्तिकसङ्गहो संकिलिस्सति एतेनाति संकिलेसोति कत्वा । इदं

वोदानन्ति एत्थापि एसेव नयो ।

तीणि हुत्वा द्वे भवन्तीति नन्दियावट्टनयस्स दिसाभूतधम्मदस्सनत्थं वुत्तं । तेनेवाह — “तण्हा च अविज्जा चा”तिआदि, तं सब्बं सुविज्जेय्यमेव ।

कस्मा पनेत्थ नयानं उद्देसानुक्कमेन निद्देसो न कतोति? नयानं नयेहि सम्भवदस्सनत्थं । पठमनयतो हि पुग्गलाधिट्टानवसेन ततियनयस्स, ततियनयतो च दुतियनयस्स सम्भवोति इमस्स विसेसस्स दस्सनत्थं पठमनयानन्तरं ततियनयो, ततियनयानन्तरञ्च दुतियनयो निद्दिट्ठो । धम्माधिट्टानवसेन पन ततियनयतो दुतियनयो, दुतियनयतो पठमनयोपि सम्भवतीति इमस्स विसेसस्स दस्सनत्थं अन्ते “तण्हा च अविज्जा चा”तिआदिना पठमनयस्स भूमि दस्सिता । तेनेव हि “चत्तारि हुत्वा तीणि भवन्ति, तीणि हुत्वा द्वे भवन्ती”ति वुत्तं । यदि एवं “द्वे हुत्वा चत्तारि भवन्ति, द्वे हुत्वा तीणि भवन्ति, तीणि हुत्वा चत्तारि भवन्ती”ति अयम्पि नयो वत्तब्बो सियाति? सच्चमेतं, अयं पन नयो अत्थतो दस्सितो एवाति कत्वा न वुत्तो । यस्मा तिण्णं अत्थनयानं अज्जमज्जं अनुप्पवेसो इच्छितो, सति च अनुप्पवेसे ततो विनिग्गमोपि सम्भवति एवाति । अयञ्च अत्थो **पेटकोपदेसेन** विभावेतब्बो ।

तत्थायं आदितो पट्टाय विभावना — चत्तारो पुग्गला तण्हाचरितो दुविधो मुदिन्द्रियो तिक्खिन्द्रियो च । तथा दिट्ठिचरितोति । तत्थ तण्हाचरितो मुदिन्द्रियो दुक्खाय पटिपदाय दन्धाभिज्जाय निय्याति, तिक्खिन्द्रियो दुक्खाय पटिपदाय खिप्पाभिज्जाय निय्याति, दिट्ठिचरितो पन मुदिन्द्रियो सुखाय पटिपदाय दन्धाभिज्जाय निय्याति, तिक्खिन्द्रियो सुखाय पटिपदाय खिप्पाभिज्जाय निय्याति । इति इमासु पटिपदासु यथारहं ठितेहि तण्हाचरितदिट्ठिचरितेहि चत्तारो आहारा तप्पटिबन्धछन्दरागप्पहानेन पहातब्बा । चत्तारो सतिपट्टाने भावेत्वा चत्तारो विपल्लासा दट्ठब्बाति सब्बो यथावुत्तनयो अनुगन्तब्बो ।

तत्थायं पाळि — तत्थ ये दिट्ठिचरिता सत्ता, ते कामेसु दोसदिट्ठी, न च ये कामेसु अनुसया समूहता, ते अत्तकिलमथानुयोगमनुयुत्ता विहरन्ति । तेसं सत्था वा धम्मं देसेति अज्जतरो वा गरुट्टानियो सब्रह्मचारी “कामेहि नत्थि अत्थो”ति, ते च पुब्बेयेव कामेहि अनत्थिका, इति कामे अप्पकसिरेन पटिनिस्सज्जन्ति, ते चेतसिकेन दुक्खेन अनज्झोसिता । तेन वुच्चति “सुखा पटिपदा”ति । ये पन तण्हाचरिता सत्ता, ते कामेसु अज्झोसिता, तेसं सत्था वा धम्मं देसेति अज्जतरो वा भिक्खु “कामेहि नत्थि अत्थो”ति, ते पियरूपं दुक्खेन पटिनिस्सज्जन्ति । तेन वुच्चति “दुक्खा पटिपदा”ति । इति इमे सब्बे सत्ता द्वीसु पटिपदासु समोसरणं गच्छन्ति दुक्खायञ्च सुखायञ्च ।

तत्थ ये दिट्ठिचरिता सत्ता, ते द्विधा तिक्खिन्द्रिया च मुदिन्द्रिया च । तत्थ ये दिट्ठिचरिता सत्ता तिक्खिन्द्रिया, ते सुखेन पटिनिस्सज्जन्ति, खिप्पञ्च अभिसमेन्ति । तेन वुच्चति — “सुखा पटिपदा खिप्पाभिज्जा”ति । तत्थ ये दिट्ठिचरिता सत्ता मुदिन्द्रिया पठमं तिक्खिन्द्रियं उपादाय दन्धतरं अभिसमेन्ति, ते सुखेन पटिनिस्सज्जन्ति, दन्धञ्च अभिसमेन्ति । तेन वुच्चति — “सुखा पटिपदा दन्धाभिज्जा”ति । तत्थ तण्हाचरिता सत्ता दुविधा तिक्खिन्द्रिया च मुदिन्द्रिया च । तत्थ ये तण्हाचरिता सत्ता तिक्खिन्द्रिया, ते दुक्खेन पटिनिस्सज्जन्ति, खिप्पञ्च अभिसमेन्ति । तेन वुच्चति — “दुक्खा पटिपदा खिप्पाभिज्जा”ति । तत्थ ये तण्हाचरिता सत्ता मुदिन्द्रिया पठमं तिक्खिन्द्रियं उपादाय दन्धतरं अभिसमेन्ति, ते दुक्खेन पटिनिस्सज्जन्ति, दन्धञ्च अभिसमेन्ति । तेन वुच्चति — “दुक्खा पटिपदा दन्धाभिज्जा”ति । इमा चतस्सो पटिपदायो अपञ्चमा अछट्ठा । ये हि केचि निब्बुता निब्बायन्ति निब्बायिस्सन्ति वा इमाहि चतूहि पटिपदाहि अनज्जाहि, अयं पटिपदा चतुक्कमग्गेन किलेसे निद्दिसति । या चतुक्कमग्गेन अरियधम्मेषु निद्दिसितब्बा, अयं वुच्चति सीहविककीळितो नाम नयो ।

तत्रिमे चत्तारो आहारा, चत्तारो विपल्लासा उपादाना योगा गन्था आसवा ओघा सल्ला विज्जाणद्धितियो अगतिगमनानीति एवं इमानि सब्बानि दस पदानि । अयं सुत्तस्स संसन्दना ।

चत्तारो आहारा, तत्थ यो च कबळीकारो आहारो, यो च फस्सो आहारो, इमे तण्हाचरितेन पहातब्बा । तत्थ यो च मनोसञ्चेतनाहारो, यो च विज्जाणाहारो, इमे दिट्ठिचरितेन पहातब्बा ।

तत्थ पठमो आहारो पठमो विपल्लासो, दुतियो आहारो दुतियो विपल्लासो, ततियो आहारो ततियो विपल्लासो, चतुत्थो आहारो चतुत्थो विपल्लासो, इमे चत्तारो विपल्लासा अपञ्चमा अछट्ठा । इदञ्च पमाणा चत्तारो आहारा ।

तत्थ पठमे विपल्लासे ठितो कामे उपादियति, इदं कामुपादानं । दुतिये विपल्लासे ठितो अनागतं भवं उपादियति, इदं सीलब्बतुपादानं । ततिये विपल्लासे ठितो विपरीतदिट्ठिं उपादियति, इदं दिट्ठुपादानं । चतुत्थे विपल्लासे ठितो खन्धे अत्ततो उपादियति, इदं अत्तवादुपादानं ।

तत्थ कामुपादाने ठितो कामे अभिज्झाय गन्थति, अयं अभिज्झाकायगन्थो । सीलब्बतुपादाने ठितो ब्यापादं गन्थति, अयं ब्यापादकायगन्थो । दिट्ठुपादाने ठितो परामासं गन्थति, अयं परामासकायगन्थो । अत्तवादुपादाने ठितो पपञ्चेन्तो गन्थति, अयं इदंसच्चाभिनिवेसकायगन्थो ।

तस्स गन्थगन्थिता किलेसा आसवन्ति । किं पन वुच्चति आसवन्तीति? विष्पटिसारा । ये विष्पटिसारा, ते अनुसया । तत्थ अभिज्झाकायगन्थेन कामासवो, ब्यापादकायगन्थेन भवासवो, परामासकायगन्थेन दिट्ठासवो, इदंसच्चाभिनिवेसकायगन्थेन अविज्जासवो ।

ते चत्तारो आसवा वेपुल्लं गता ओघा होन्ति, तेन वुच्चन्ति “ओघा”ति । तत्थ कामासवो कामोघो, भवासवो भवोघो, अविज्जासवो अविज्जोघो, दिट्ठासवो दिट्ठोघो ।

ते चत्तारो ओघा आसयमनुपविट्ठा अनुसयसहगता वुच्चन्ति सल्लाति हृदयमाहच्च तिट्ठन्ति । तत्थ कामोघो रागसल्लं, भवोघो दोससल्लं, अविज्जोघो मोहसल्लं, दिट्ठोघो दिट्ठिसल्लं ।

इमेहि चतूहि सल्लेहि परियादिन्नं विज्जाणं चतूसु धम्मेसु तिट्ठति रूपे वेदनाय सज्जाय सङ्खारेसु । इमा चतस्सो विज्जाणद्धितियो । तत्थ रागसल्लेन नन्दूपसेचनं रूपूपगं विज्जाणं तिट्ठति । दोससल्लेन वेदनूपगं । मोहसल्लेन सज्जूपगं । दिट्ठिसल्लेन नन्दूपसेचनं सङ्खारूपगं विज्जाणं तिट्ठति ।

चतूहि विज्जाणद्धितीहि चतुब्बिधं अगतिं गच्छन्ति छन्दा दोसा भया मोहा । रागेन छन्दा अगतिं गच्छति, दोसेन दोसा अगतिं गच्छति, मोहेन मोहा अगतिं गच्छति, दिट्ठिया भया अगतिं गच्छति, इति इमानि च कम्मनि इमे च किलेसा अयं संसारहेतु ।

तत्थिमा चतस्सो दिसा कबळीकारो आहारो “असुभे सुभ”न्ति विपल्लासो कामुपादानं कामयोगो अभिज्झाकायगन्थो कामासवो कामोघो रागसल्लं रूपूपगा विज्जाणद्धिति छन्दा अगतिगमनं, अयं पठमा दिसा ।

फस्सो आहारो “दुक्खे सुख”न्ति विपल्लासो सीलब्बतुपादानं भवयोगो व्यापादकायगन्थो भवासवो भवोघो दोससल्लं वेदनूपगा विज्जाणट्ठिति दोसा अगतिगमनं, अयं दुतिया दिसा ।

मनोसज्चेतनाहारो “अनत्तनि अत्ता”ति विपल्लासो दिट्ठुपादानं दिट्ठियोगो परामासकायगन्थो दिट्ठासवो दिट्ठोघो दिट्ठिसल्लं सज्जूपगा विज्जाणट्ठिति भया अगतिगमनं, अयं ततिया दिसा ।

विज्जाणाहारो “अनिच्चे निच्च”न्ति विपल्लासो अत्तवादुपादानं अविज्जायोगो इदंसच्चाभिनिवेसोकायगन्थो अविज्जासवो अविज्जोघो मोहसल्लं सङ्खारूपगा विज्जाणट्ठिति मोहा अगतिगमनं, अयं चतुत्थी दिसा । इति इमेसं दसन्नं सुत्तानं पठमेन पदेन पठमाय दिसाय आलोकनं, दुतियेन पदेन दुतियाय दिसाय, ततियेन पदेन ततियाय दिसाय, चतुत्थेन पदेन चतुत्थिया दिसाय आलोकनं, अयं वुच्चति दिसा आलोकना । इमिना नयेन सब्बे किलेसा चतूसु पदेसु पक्खिपितब्बा । अयं अकुसलपक्खो ।

चतस्सो पटिपदा, चत्तारि ज्ञानानि, चत्तारो सतिपट्ठाना, चत्तारो विहारो दिब्बो ब्रह्मा अरियो आनेज्जो, चत्तारो सम्मप्पधाना, चत्तारो अच्छरिया अब्भुता धम्मा, चत्तारो अधिट्ठाना, चत्तारो समाधयो छन्दसमाधि वीरियसमाधि चित्तसमाधि वीमंसासमाधि, चत्तारो धम्मा सुखभागिया नाज्जत्र बोज्झङ्गा नाज्जत्र तपसा नाज्जत्र इन्द्रियसंवरा नाज्जत्र सब्बनिस्सग्गा, चत्तारि अप्पमाणानि ।

तत्थ दुक्खा पटिपदा दन्धाभिज्जा भावियमाना बहुलीकरियमाना पठमं ज्ञानं परिपूरेति, पठमं ज्ञानं परिपुण्णं पठमं सतिपट्ठानं परिपूरेति, पठमं सतिपट्ठानं परिपुण्णं पठमं विहारं परिपूरेति, पठमो विहारो परिपुण्णो पठमं सम्मप्पधानं परिपूरेति, पठमं सम्मप्पधानं परिपुण्णं पठमं अच्छरियं अब्भुतं धम्मं परिपूरेति, पठमो अच्छरियो अब्भुतो धम्मो परिपुण्णो पठमं अधिट्ठानं परिपूरेति, पठमं अधिट्ठानं परिपुण्णं छन्दसमाधिं परिपूरेति, छन्दसमाधि परिपुण्णो इन्द्रियसंवरं परिपूरेति, इन्द्रियसंवरो परिपुण्णो पठमं अप्पमाणं परिपूरेति । एवं याव सब्बनिस्सग्गा चतुत्थं अप्पमाणं परिपूरेति ।

तत्थ पठमा च पटिपदा पठमज्ज ज्ञानं पठमज्ज सतिपट्ठानं दिब्बो च विहारो पठमज्ज सम्मप्पधानं पठमो च अच्छरियो अब्भुतो धम्मो सच्चाधिट्ठानज्ज छन्दसमाधि च इन्द्रियसंवरो च मेत्ता च अप्पमाणं । अयं पठमा दिसा ।

दुतिया च पटिपदा खिप्पाभिज्जा दुतियज्ज ज्ञानं दुतियज्ज सतिपट्ठानं ब्रह्मा च विहारो दुतियज्ज सम्मप्पधानं दुतियो च अच्छरियो अब्भुतो धम्मो चागाधिट्ठानज्ज चित्तसमाधि च तपो च करुणा च अप्पमाणं । अयं दुतिया दिसा ।

ततिया च पटिपदा दन्धाभिज्जा ततियज्ज ज्ञानं ततियज्ज सतिपट्ठानं अरियो च विहारो ततियज्ज सम्मप्पधानं ततियो च अच्छरियो अब्भुतो धम्मो सच्चाधिट्ठानज्ज वीरियसमाधि च बोज्झङ्गा च मुदिता च अप्पमाणं । अयं ततिया दिसा ।

चतुत्थी च पटिपदा खिप्पाभिज्जा चतुत्थज्ज ज्ञानं चतुत्थज्ज सतिपट्ठानं आनेज्जो च विहारो चतुत्थज्ज सम्मप्पधानं चतुत्थो च अच्छरियो अब्भुतो धम्मो उपसमाधिट्ठानज्ज वीमंसासमाधि च सब्बनिस्सग्गो च उपेक्खा च अप्पमाणं । अयं चतुत्थी दिसा । इमासं चतुन्नं दिसानं या आलोकना, अयं वुच्चति दिसालोचनो नाम नयो ।

तत्थायं योजना — चत्तारो च आहारा, चतस्सो च पटिपदा, चत्तारो च विपल्लासा, चत्तारो च सतिपट्ठाना, चत्तारि च उपादानानि, चत्तारि च ज्ञानानि, चत्तारो च योगा, चत्तारो च विहारा, चत्तारो च गन्था, चत्तारो च सम्मप्पधाना, चत्तारो च

आसवा, चत्तारो च अच्छरिया अब्भुता धम्मा, चत्तारो च ओघा, चत्तारि च अधिद्वानानि, चत्तारि च सल्लानि, चत्तारो च समाधयो, चतस्सो च विज्जाणट्ठितियो, चत्तारो च सुखभागिया धम्मा, चत्तारि च अगतिगमनानि चत्तारि च अप्पमाणानि । इति कुसलाकुसलानं पक्खपटिपक्खवसेन योजना । अयं सीहविककीळिते दिसालोचनो नयो ।

तस्स चत्तारि सामञ्जफलानि परियोसानं, तत्थ पठमाय दिसाय सोतापत्तिफलं परियोसानं, दुतियाय सकदागामिफलं, ततियाय अनागामिफलं, चतुत्थिया अरहत्तफलं परियोसानन्ति ।

तत्थ कतमो **तिपुक्खलनयो**? पटिपदाविभागेन चतूसु पुग्गलेसु यो सुखाय पटिपदाय खिप्पाभिज्जाय निय्याति, अयं **उग्घटितञ्जु** । यो सुखाय वा पटिपदाय, दन्धाभिज्जाय, दुक्खाय वा पटिपदाय खिप्पाभिज्जाय निय्याति, अयं **विपञ्चितञ्जु** । यो दुक्खाय पटिपदाय दन्धाभिज्जाय निय्याति, अयं **नेय्यो** । इति चत्तारो हुत्वा तयो होन्ति । तत्थ उग्घटितञ्जुस्स समथपुब्बङ्गमा विपस्सना सप्पाया । नेय्यस्स विपस्सनापुब्बङ्गमो समथो, विपञ्चितञ्जुस्स समथविपस्सना युगनद्धा । उग्घटितञ्जुस्स मुदुका देसना, नेय्यस्स तिक्खा देसना, विपञ्चितञ्जुस्स तिक्खमुदुका देसना ।

उग्घटितञ्जुस्स अधिपज्जासिक्खा, विपञ्चितञ्जुस्स अधिचित्तसिक्खा च अधिपज्जासिक्खा च, नेय्यस्स अधिसीलसिक्खा च अधिचित्तसिक्खा च अधिपज्जासिक्खा च । इति इमेसं पुग्गलानं चतूहि पटिपदाहि निय्यानं ।

तत्थायं संकिलेसपक्खो, तीणि अकुसलमूलानि, तयो फस्सा, तिस्सो वेदना, तयो उपविचारा, तयो किलेसा, तयो वितक्का, तयो परिळाहा, तीणि सङ्खतलक्खणानि, तिस्सो दुक्खता ।

तीणि अकुसलमूलानीति लोभो अकुसलमूलं, दोसो अकुसलमूलं, मोहो अकुसलमूलं । **तयो फस्साति** सुखवेदनीयो फस्सो, दुक्खवेदनीयो फस्सो, अदुक्खमसुखवेदनीयो फस्सो । **तिस्सो वेदनाति** सुखा वेदना, दुक्खा वेदना, अदुक्खमसुखा वेदना । **तयो उपविचाराति** सोमनस्सूपविचारो, दोमनस्सूपविचारो, उपेक्खूपविचारो । **तयो किलेसाति** लोभो, दोसो, मोहो । **तयो वितक्काति** कामवितक्को, ब्यापादवितक्को, विहिंसावितक्को । **तयो परिळाहाति** रागजो, दोसजो, मोहजो । **तीणि सङ्खतलक्खणानीति** उप्पादो, ठिति, वयो । **तिस्सो दुक्खताति** दुक्खदुक्खता, विपरिणामदुक्खता, सङ्खारदुक्खता ।

तत्थ लोभो अकुसलमूलं मनापिकेन आरम्मणेन समुट्ठहति । तदेव मनापिकारम्मणं पटिच्च उप्पज्जति सुखवेदनीयो फस्सो, सुखवेदनीयं फस्सं पटिच्च उप्पज्जति सुखा वेदना, सुखं वेदनं पटिच्च उप्पज्जति सोमनस्सूपविचारो, सोमनस्सूपविचारं पटिच्च उप्पज्जति रागो, रागं पटिच्च उप्पज्जति कामवितक्को, कामवितक्कं पटिच्च उप्पज्जति रागजो परिळाहो, रागजं परिळाहं पटिच्च उप्पज्जति उप्पादो सङ्खतलक्खणं, उप्पादं सङ्खतलक्खणं पटिच्च उप्पज्जति विपरिणामदुक्खता ।

दोसो अकुसलमूलं अमनापिकेन आरम्मणेन समुट्ठहति । तदेव अमनापिकारम्मणं पटिच्च उप्पज्जति दुक्खवेदनीयो फस्सो, दुक्खवेदनीयं फस्सं पटिच्च उप्पज्जति दुक्खा वेदना, दुक्खं वेदनं पटिच्च उप्पज्जति दोमनस्सूपविचारो, दोमनस्सूपविचारं पटिच्च उप्पज्जति दोसो, दोसं पटिच्च उप्पज्जति ब्यापादवितक्को, ब्यापादवितक्कं पटिच्च उप्पज्जति दोसजो परिळाहो, दोसजं परिळाहं पटिच्च उप्पज्जति ठितस्स अज्जथत्तं सङ्खतलक्खणं, ठितस्स अज्जथत्तं सङ्खतलक्खणं पटिच्च उप्पज्जति दुक्खदुक्खता ।

मोहो अकुसलमूलं उपेक्खाठानियं आरम्मणेन समुदुहति । तदेव उपेक्खाठानियं आरम्मणं पटिच्च उप्पज्जति अदुक्खमसुखवेदनीयो फस्सो, अदुक्खमसुखवेदनीयं फस्सं पटिच्च उप्पज्जति अदुक्खमसुखा वेदना, अदुक्खमसुखं वेदनं पटिच्च उप्पज्जति उपेक्खूपविचारो, उपेक्खूपविचारं पटिच्च उप्पज्जति मोहो, मोहं पटिच्च उप्पज्जति विहिंसावितक्को, विहिंसावितक्कं पटिच्च उप्पज्जति मोहजो परिळाहो, मोहजं परिळाहं पटिच्च उप्पज्जति वयो सङ्खतलक्खणं, वयं सङ्खतलक्खणं पटिच्च उप्पज्जति सङ्खारदुक्खता । इति अयं तीहि आकारेहि किलेसानं निदेसो । यो कोचि अकुसलपक्खो, सब्बो सो तीसु अकुसलमूलेसु समोसरतीति ।

तत्थ कतमो कुसलपक्खो? **तीणि कुसलमूलानि** अलोभो, अदोसो, अमोहो । **तिस्सो पज्जा** सुतमयी, चिन्तामयी, भावनामयी । **तयो समाधी** सवितक्कसविचारो, अवितक्कविचारमत्तो, अवितक्कअविचारो । **तिस्सो सिक्खा** अधिशीलसिक्खा, अधिचित्तसिक्खा, अधिपज्जासिक्खा । **तीणि निमित्तानि** समथनिमित्तं, पग्गहनिमित्तं, उपेक्खानिमित्तं । **तयो वितक्का** नेक्खम्मवितक्को, अब्यापादवितक्को, अविहिंसावितक्को । **तीणि इन्द्रियानि** अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं, अज्जिन्द्रियं, अज्जाताविन्द्रियं । **तयो उपविचारा** नेक्खम्मूपविचारो, अब्यापादूपविचारो, अविहिंसूपविचारो **तिस्सो एसना** कामेसना, भवेसना, ब्रह्मचरियेसना । **तयो खन्धा** सीलक्खन्धो, समाधिक्खन्धो, पज्जाक्खन्धो ।

तत्थ अलोभो कुसलमूलं सुतमयिपज्जं परिपूरेति । सुतमयि पज्जा परिपुण्णा सवितक्कसविचारं समाधिं परिपूरेति, सवितक्कसविचारो समाधि परिपुण्णो अधिशीलसिक्खं परिपूरेति, अधिशीलसिक्खा परिपुण्णा समथनिमित्तं परिपूरेति, समथनिमित्तं परिपुण्णं नेक्खम्मवितक्कं परिपूरेति, नेक्खम्मवितक्को परिपुण्णो अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं परिपूरेति, अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं परिपुण्णं नेक्खम्मसितूपविचारं परिपूरेति, नेक्खम्मूपविचारं परिपुण्णो कामेसनं पजहति । कामेसनप्पहानं सीलक्खन्धं परिपूरेति ।

अदोसो कुसलमूलं चिन्तामयिपज्जं परिपूरेति, चिन्तामयिपज्जा परिपुण्णा अवितक्कविचारमत्तं समाधिं परिपूरेति, अवितक्कविचारमत्तो समाधि परिपुण्णो अधिचित्तसिक्खं परिपूरेति, अधिचित्तसिक्खा परिपुण्णा उपेक्खानिमित्तं परिपूरेति, उपेक्खानिमित्तं परिपुण्णं अब्यापादवितक्कं परिपूरेति, अब्यापादवितक्को परिपुण्णो अज्जिन्द्रियं परिपूरेति, अज्जिन्द्रियं परिपुण्णं अब्यापादूपविचारं परिपूरेति, अब्यापादूपविचारो परिपुण्णो भवेसनं पजहति, भवेसनप्पहानं समाधिक्खन्धं परिपूरेति ।

अमोहो कुसलमूलं भावनामयिपज्जं परिपूरेति, भावनामयिपज्जा परिपुण्णा अवितक्कअविचारं समाधिं परिपूरेति, अवितक्कअविचारो समाधि परिपुण्णो अधिपज्जासिक्खं परिपूरेति, अधिपज्जासिक्खा परिपुण्णा पग्गहनिमित्तं परिपूरेति, पग्गहनिमित्तं परिपुण्णं अविहिंसावितक्कं परिपूरेति, अविहिंसावितक्को परिपुण्णो अज्जाताविन्द्रियं परिपूरेति, अज्जाताविन्द्रियं परिपुण्णं अविहिंसूपविचारं परिपूरेति, अविहिंसूपविचारो परिपुण्णो ब्रह्मचरियेसनं परिपूरेति, ब्रह्मचरियेसना परिपुण्णा पज्जाक्खन्धं परिपूरेति ।

इति इमे तयो धम्मा अकुसलपक्खिका कुसलपक्खिका च तिकनिदेसेहि निदिट्ठा तिपुक्खलनयस्स दिसा नाम । तस्स परियोसानं **तयो विमोक्खा** अप्पणिहितो सुज्जतो अनिमित्तो, अयं तिपुक्खलो नाम दुतियो नयो ।

तत्थ ये इमे तयो पुग्गला उग्घटितज्जू विपज्जितज्जू नेय्योति इमेसं तिण्णं पुग्गलानं द्वे पुग्गला सुखाय पटिपदाय

खिप्पाभिज्जाय, सुखाय पटिपदाय दन्धाभिज्जाय च निय्यन्ति, द्वेयेव पुग्गला दुक्खाय पटिपदाय खिप्पाभिज्जाय, दुक्खाय पटिपदाय दन्धाभिज्जाय च निय्यन्ति, इमे चत्तारो । ते विसेसेन द्वे होन्ति दिट्ठिचरितो च तण्हाचरितो च । इमे चत्तारो हुत्वा तयो होन्ति, तयो हुत्वा द्वे होन्ति । इमेसं द्विन्नं पुग्गलानं अयं संकिलेसो — अविज्जा च तण्हा च अहिरीकञ्च अनोत्तप्पञ्च असति च असम्पज्जञ्च नीवरणानि च संयोजनानि च अज्झोसानञ्च अभिनिवेशो च अहंकारो च ममंकारो च अस्सद्दियञ्च दोवचस्सता च कोसज्जञ्च अयोनिमोमनसिकारो च विचिकिच्छा च अविज्जा च असद्दम्मस्सवनञ्च असमापत्ति च ।

तत्थ अविज्जा च अहिरीकञ्च असति च नीवरणानि च अज्झोसानञ्च अहंकारो च अस्सद्दियञ्च कोसज्जञ्च विचिकिच्छा च असद्दम्मस्सवनञ्च, अयं एका दिसा ।

तण्हा च अनोत्तप्पञ्च असम्पज्जञ्च संयोजनानि च अभिनिवेशो च ममंकारो च दोवचस्सता च अयोनिमोमनसिकारो च अविज्जा च असमापत्ति च, अयं दुतिया दिसा । दसन्नं दुकानं दस पदानि पठमा दिसाति कातब्बानि । संखित्तेन अत्थं जापेन्ति पटिपक्खे कण्हपक्खस्स दसन्नं दुकानं दस पदानि दुतियकानि, अयं दुतिया दिसा ।

तत्थ कतमो कुसलपक्खो? समथो च विपस्सना च विज्जा च चरणञ्च सति च सम्पज्जञ्च हिरी च ओत्तप्पञ्च अहंकारप्पहानञ्च ममंकारप्पहानञ्च सम्मावायामो च योनिमोमनसिकारो च सम्मासति च सम्मासमाधि च पज्जा च निब्बिदा च समापत्ति च सद्दम्मस्सवनञ्च सोमनस्सञ्च धम्मानुधम्मपटिपत्ति च ।

दसन्नं दुकानं समथादीनि सोमनस्सपरियोसानानि पठमानि दस पदानि पठमा दिसा, विपस्सनादीनि धम्मानुधम्मपटिपत्तिपरियोसानानि दुतियानि दस पदानि दुतिया दिसा । इति अकुसलपक्खे कुसलपक्खे च नन्दियावट्टस्स नयस्स चतस्सो दिसा ।

तासु कुसलपक्खे समथादीहि अकुसलपक्खे तण्हादयो पहानं गच्छन्ति, तेसं पहाना रागविरागा चेतोविमुत्ति, कुसलपक्खे विपस्सनादीहि अकुसलपक्खे अविज्जादयो पहानं गच्छन्ति, तेसं पहाना अविज्जाविरागा पज्जाविमुत्ति । इति इमा द्वे विमुत्तियो नन्दियावट्टनये परियोसानं ।

तत्थ तण्हा अविज्जा समथो विपस्सनाति चत्तारि पदानि, तेसु अट्ठारस मूलपदानि समोसरन्ति । कथं? समथो च अलोभो च अदोसो च असुभसज्जा च दुक्खसज्जा चाति इमानि पञ्च पदानि समथं भजन्ति, विपस्सना च अमोहो च अनिच्चसज्जा च अनत्तसज्जा चाति इमानि चत्तारि पदानि विपस्सनं भजन्ति । एवं नव पदानि कुसलानि द्वीसु पदेसु समोसरन्ति । तण्हा च लोभो च दोसो च सुभसज्जा च सुखसज्जा चाति इमानि पञ्च पदानि तण्हं भजन्ति, अविज्जा च मोहो च निच्चसज्जा च अत्तसज्जा चाति इमानि चत्तारि पदानि अविज्जं भजन्ति । एवं नव पदानि अकुसलानि द्वीसु पदेसु समोसरन्ति । इति तिपुक्खलो च सीहविककीळितो च नन्दियावट्टनयं अनुप्पविसन्ति ।

कथं तिपुक्खले नये इतरे द्वे नया अनुप्पविसन्ति? विपस्सना च अमोहो च अनिच्चसज्जा च अनत्तसज्जा चाति इमानि चत्तारि पदानि अमोहो, समथो च अलोभो च असुभसज्जा च दुक्खसज्जा चाति इमानि चत्तारि पदानि अलोभो, अदोसो अदोसो एव । एवं नव पदानि कुसलानि तीसु पदेसु समोसरन्ति । तण्हा च लोभो च सुभसज्जा च सुखसज्जा चाति इमानि चत्तारि पदानि लोभो, अविज्जा च मोहो च निच्चसज्जा च अत्तसज्जा चाति इमानि चत्तारि पदानि मोहो, दोसो दोसो

एव । एवं नव पदानि अकुसलानि तीसु पदेसु समोसरन्ति । इति तिपुक्खले नये इतरे द्वे नया अनुप्पविसन्ति ।

कथं चतूसु पदेसु अट्टारस मूलपदानि समोसरन्ति? तण्हा च सुभसज्जा च, अयं पठमो विपल्लासो । लोभो च सुखसज्जा च, अयं दुतियो विपल्लासो । अविज्जा च निच्चसज्जा च, अयं ततियो विपल्लासो । मोहो च अत्तसज्जा च, अयं चतुत्थो विपल्लासो । इति नव पदानि अकुसलानि चतूसु पदेसु समोसरन्ति । समथो च असुभसज्जा च पठमं सतिपट्टानं, अलोभो च दुक्खसज्जा च दुतियं सतिपट्टानं, विपस्सना च अनिच्चसज्जा च ततियं सतिपट्टानं, अमोहो च अनत्तसज्जा च चतुत्थं सतिपट्टानं । इति नव पदानि कुसलानि चतूसु पदेसु समोसरन्ति । एवं सीहविककीळितनये इतरे द्वे नया अनुप्पविसन्ति । तिण्णज्झि नयानं या भूमियो गोचरो, सो एकेकं नयं अनुप्पविसति । तस्मा एकेकस्स नयस्स अकुसले वा धम्मे विज्जाते कुसले वा पटिपक्खो अन्वेसितब्बो । पटिपक्खं अन्वेसित्वा सो नयो निद्विसितब्बो । तम्हि नये निद्विट्ठे यथा एकम्हि नये इतरेसं नयानं मूलपदानि अनुप्पविट्ठानि, ततो ततो नीहरित्वा निद्विसितब्बानि । एकेकस्मिज्झि नये अट्टारस मूलपदानि अनुप्पविट्ठानि ।

तत्थ एकेकस्मिं धम्मे विज्जाते सब्बे धम्मा विज्जाता होन्ति । इमेसं तिण्णं नयानं सीहविककीळितस्स नयस्स चत्तारि फलानि परियोसानं पठमाय दिसाय पठमं फलं, दुतियाय दिसाय दुतियं फलं, ततियाय दिसाय ततियं फलं, चतुत्थाय दिसाय चतुत्थं फलं परियोसानं ।

तिपुक्खलस्स नयस्स तयो विमोक्खा परियोसानं पठमाय दिसाय अप्पणिहितो, दुतियाय सुज्जतो, ततियाय अनिमित्तो विमोक्खो परियोसानं ।

नन्दियावट्टस्स नयस्स द्वे विमुत्तियो परियोसानं पठमाय दिसाय तण्हाविरागा चेतोविमुत्ति, दुतियाय दिसाय अविज्जाविरागा पज्जाविमुत्ति परियोसानं । इमेसु तीसु नयेसु या अट्टारसन्नं पदानं आलोचना, अयं दिसालोचनो नयो । या आलोकेत्वा कुसलपक्खे अकुसलपक्खे च “अयं धम्मो इमं धम्मं भजती”ति जानन्तेन सम्मा योजना, अयं अङ्कुसो नयोति इमे पञ्च नया ।

नयसमुट्ठानवारवण्णना निट्ठिता ।

सासनपट्टानवारवण्णना

८९. एवं सब्बथा नयसमुट्ठानं विभजित्वा इदानि सासनपट्टानं विभजन्तो यस्मा सङ्गहवारादीसु मूलपदेहेव पट्टानं सङ्गहेत्वा सरूपतो न दस्सितं, तस्मा यथा मूलपदेहि पट्टानं निट्ठारेतब्बं, एवं पट्टानतोपि मूलपदानि निट्ठारेतब्बानीति दस्सनत्थं “अट्टारस मूलपदा कुहिं दट्ठब्बा? सासनपट्टाने”ति आह । मूलपदसासनपट्टानानज्झि अज्जमज्जसङ्गहो पुब्बे दस्सितो एवाति । अथ सासनपट्टानन्ति को वचनत्थो? सासनस्स पट्टानन्ति सासनपट्टानं, सासनं देसना, तस्सा वेनेय्यज्झासयानुरूपं तेसं हितसुखनिष्फादनत्थं पकारेहि ठानं पवत्ति सासनपट्टानं । इध पन तस्स तथाभावदीपनं “सासनपट्टान”न्ति वेदितब्बं । अथ वा सासनं अधिसीलसिक्खादयो । तेसं पवत्तनुपायभावतो पटिट्ठहन्ति एतेहीति पट्टानानि, संकिलेसादिधम्मा । तेसं पवेदनतो तदुपचारेन सुत्तानि पट्टानानि । तेसं पन समूहभावतो अयं पकरणप्पदेसो पट्टानं नाम ।

अपरो नयो — केनट्ठेन पट्टानं? पट्ठितट्ठेन गमनट्ठेनाति अत्थो । “ये ते गोट्ठा पट्ठितगावो”ति (म० नि० १.१५६)

आगतद्वानस्मिञ्च येन पट्टानेन ते “गोट्टा पट्टितगावो”ति वृत्ता, तं अत्थतो गमनं होति । इति नातिवित्थारितनयेसु हारनयेसु अनिस्सङ्गमनस्स देसनाजाणस्स संकिलेसभागियादिलोकियादिभेदेसु तदुभयवोमिस्सकभेदेसु च वित्थारितनयलाभतो निस्सङ्गवसेन पवत्तगमनत्ता ते संकिलेसभागियादयो लोकियादयो च विसुं विसुं वोमिस्सा च अधिकरणवसेन पट्टानं नाम । तेसं पकासनतो अयं पकरणप्पदेसो पट्टानन्ति वेदितब्बं ।

“संकिलेसभागियं”न्तिआदीसु संकिलिस्सति एतेनाति संकिलेसो । संकिलेसभागे संकिलेसकोट्टासे पवत्तं **संकिलेसभागियं** । वासना पुज्जभावना, वासनाभागे पवत्तं **वासनाभागियं**, वासनं भजापेतीति वा वासनाभागियं । निब्बेज्जनं लोभक्खन्धादीनं पदालनं निब्बेधो । निब्बेधभागे पवत्तं, निब्बेधं भजापेतीति वा **निब्बेधभागियं** । परिनिट्टितसिक्खाधम्मा असेक्खा, असेक्खभावे पवत्तं, असेक्खे भजापेतीति वा **असेक्खभागियं** । तेसु यत्थ तण्हादिसंकिलेसो विभत्तो, इदं संकिलेसभागियं । यत्थ दानादिपुज्जकरियवत्थु विभत्तं, इदं वासनाभागियं । यत्थ सेक्खा सीलक्खन्धादयो विभत्ता, इदं निब्बेधभागियं । यत्थ पन असेक्खा सीलक्खन्धादयो विभत्ता, इदं असेक्खभागियं । इतरानि तेसं वोमिस्सकनयवसेन वृत्तानि ।

तानि पन छ दुका चत्तारो तिका एकं चतुक्कं अपरम्पि एकं चतुक्कन्ति द्वादस होन्ति । तेसु चत्तारो दुका द्वे च तिका उद्धटा, इतरे न उद्धटा, अनुद्धरणे कारणं नत्थि । इमिना नयेन तेपि गहेतुं सक्काति पाळियं संखित्ताति दट्ठब्बं । तथा हि वक्खति — “इमानि चत्तारि सुत्तानि, साधारणानि कतानि अट्ठ भवन्ती”तिआदि । तत्थ यस्मा कत्थचि सुत्ते तण्हासंकिलेसोव निद्विसीयति, कत्थचि दिट्ठिसंकिलेसोव, कत्थचि दुच्चरितसंकिलेसोव निद्विसीयति, तस्मा संकिलेसभागियं सुत्तं तिधा विभजित्वा उद्धट्ठं “**तण्हासंकिलेसभागियं सुत्तं**”न्तिआदिना । तथा वोदानं नाम संकिलेसे सति होतीति वोदानभागियं सुत्तं संकिलेसविभागेन तिधाव उद्धट्ठं “**तण्हावोदानभागियं सुत्तं**”न्तिआदिना । तं पन अत्थतो वासनाभागियादि एव होति । अयञ्च नयो केसुचि पोत्थकेसु नत्थि ।

“तत्थ संकिलेसो तिविधो”तिआदि संकिलेसपटिपक्खतो समथादिनिद्धारणवसेन वासनाभागियादिसुत्तानं विसयदस्सनत्थं आरब्धं । तत्थ **यदि आसत्ति उप्पज्जति भवेसूति** भवेसु छन्दरागं पजहितुं असक्कोन्तस्स यदि भवपत्थना उप्पज्जति । **एवं सायन्ति** एवमस्स पुग्गलस्स अयं समथविपस्सनाभावनामयं पुज्जकरियवत्थु भवति पुज्जभवफलनिब्बत्तनतो । **ततूपपत्तिया संवत्ततीति** तत्र तत्र भवे उपपत्तिया संवत्तति । **इमानि चत्तारि सुत्तानीति** इमानि संकिलेसभागियादीनि चत्तारि सुत्तानि । **साधारणानि कतानीति** संकिलेसभागियञ्च वासनाभागियञ्च, संकिलेसभागियञ्च निब्बेधभागियञ्च, संकिलेसभागियञ्च असेक्खभागियञ्च, वासनाभागियञ्च निब्बेधभागियञ्चाति एवं पदन्तरसंयोजनवसेन मिस्सितानि कतानि । **अट्ठ भवन्तीति** पुरिमानि चत्तारि इमानि चत्तारीति एवं अट्ठ भवन्ति ।

तानियेव अट्ठ सुत्तानि साधारणानि कतानि सोळस भवन्तीति तानियेव यथावृत्तानि अट्ठ सुत्तानि वासनाभागियञ्च असेक्खभागियञ्च निब्बेधभागियञ्च, असेक्खभागियञ्च संकिलेसभागियञ्च वासनाभागियञ्च, निब्बेधभागियञ्च संकिलेसभागियञ्च वासनाभागियञ्च, असेक्खभागियञ्च संकिलेसभागियञ्च निब्बेधभागियञ्च, असेक्खभागियञ्च वासनाभागियञ्च निब्बेधभागियञ्च, असेक्खभागियञ्च संकिलेसभागियञ्च वासनाभागियञ्च, निब्बेधभागियञ्च असेक्खभागियञ्च नेवसंकिलेसभागियञ्च, नवासनाभागियञ्च ननिब्बेधभागियञ्च न असेक्खभागियञ्चाति एवं साधारणानि कतानि पुरिमानि अट्ठ इमानि अट्ठाति सोळस भवन्ति । तेसु चत्तारो एकका, छ दुका, चत्तारो तिका, एको चतुक्को, अपरोपि एको चतुक्कोति अयम्पि विभागो वेदितब्बो । तत्थापि द्वे दुका, द्वे तिका, द्वे

चतुक्का च पाळियं अनागताति वेदितब्बा ।

इदानीं इमस्स पट्टानस्स सकलसासनसङ्गहितभावं विभावेतुं “इमेहि सोळसहि सुत्तेहि भिन्नेहि नवविधं सुत्तं भिन्नं भवती”ति वुत्तं । तस्सत्थो — इमेहि संकिलेसभागियादीहि सोळसहि सुत्तेहि पट्टाननयेन विभत्तेहि सुत्तगेय्यादिनवविधं परियत्तिसासनसङ्घातं सुत्तं भिन्नं सोळसधा विभत्तं होति । इमिना सोळसविधेन पट्टानेन असङ्गहितो परियत्तिसासनस्स पदेसो नत्थीति अधिप्पायो । कथं पन संकिलेसभागियादिभावो गहेतब्बोति? आह “गाथाय गाथा अनुमिनितब्बा”तिआदि । तत्थ गाथाय गाथा अनुमिनितब्बाति अयं गाथा विय गाथा संकिलेसभागियाति वा वासनाभागियाति वा निब्बेधभागियाति वा असेक्खभागियाति वा अनुमिनितब्बा, अनु अनु मिनित्वा तक्केत्वा जानितब्बाति अत्थो । सेसपदेसुपि एसेव नयो । एत्थ च गाथावेय्याकरणविनिमुत्ता सब्बा परियत्ति “सुत्तेना”तिपदेन सङ्गहिताति दट्ठब्बा ।

९०. इदानीं संकिलेसभागियादीनि सुत्तानि यथानिद्विद्वानि उदाहरणवसेन विभावेतुं “तत्थ कतमं संकिलेसभागियं सुत्तं”न्तिआदि आरब्धं । तत्थ “कामन्था जालसञ्छन्ना”ति गाथाय अत्थो हेट्ठा वुत्तोयेव । यथा इमस्स, एवं इतो परानम्पि हेट्ठा वुत्तत्थानं उत्तानपदानञ्च अत्थं न वण्णयिस्साम ।

अगतिगमनानीति कायादीहि अयुत्तगमनानि, अकत्तब्बकरणानीति अत्थो । छन्दाति छन्दहेतु इच्छापच्चया । अगतिं गच्छतीति अगन्तब्बं गतिं गच्छति, अकत्तब्बं करोतीति अत्थो । धम्मन्ति साधून् अरियानं धम्मं । अतिवत्ततीति अतिमद्वित्वा वीतिक्कमति । निहीयतीति हायति । यसोति कित्ति च परिवारो च ।

“मनोपुब्बङ्गमा धम्मा”ति गाथायं मनोति यदिपि कामावचरकुसलादिभेदं सब्बम्पि चतुभूमकचित्तं मनो, इमस्मिं पन ठाने चक्खुपालत्थेरस्स (ध० प० १-२; थेरगा० ९५) पुरिमजातियं वेज्जभूतस्स उप्पन्नवसेन नियमियमानं पटिघसम्पयुत्तचित्तमेव लब्धति । सो मनो पुब्बङ्गमो एतेसन्ति मनोपुब्बङ्गमा, मनसा पठमगामिना समन्नागताति अत्थो । धम्माति निस्सत्तनिज्जीवट्टेन धम्मा, ते पन वेदनादयो तयो अरूपिनो खन्धा । एते हि मनोपुब्बङ्गमा । कथं पनेतेहि सद्धिं एकस्मिं वत्थुस्मिं एकस्मिञ्च आरम्भणे एकक्खणे उप्पज्जमानो मनो पुब्बङ्गमो नाम होतीति? उप्पादपच्चयट्टेन । यथा हि बहूसु एकतो गामघातादिकम्मानि करोन्तेसु “को एतेसं पुब्बङ्गमो”ति वुत्ते यो तेसं पच्चयो होति, यं यं निस्साय ते तं कम्मं करोन्ति, सो दत्तो वा मित्तो वा तेसं पुब्बङ्गमोति वुच्चति, एवंसम्पदमिदं दट्ठब्बं । इति उप्पादपच्चयट्टेन मनो पुब्बङ्गमो एतेसन्ति मनोपुब्बङ्गमा । न हि ते मने अनुप्पज्जन्ते उप्पज्जितुं सक्कुणन्ति, मनो पन एकच्चेसु चेतसिकेसु अनुप्पज्जन्तेसुपि उप्पज्जति एव ।

अधिपतिवसेन मनो सेट्ठो एतेसन्ति मनोसेट्ठा । यथा हि चोरादीन् चोरजेट्ठकादयो अधिपतिनो सेट्ठा, तथा तेसम्पि मनो सेट्ठो । यथा पन दारुआदीहि निप्फन्नानि भण्डानि दारुमयादीनि नाम होन्ति, तथा एतेपि मनतो निप्फन्नत्ता मनोमया नाम । पदुट्टेनाति अभिज्झादीहि दोसेहि पदुट्टेन दूसितेन भासति वा करोति वा । सो हि भासन्तो चतुब्बिधं वचीदुच्चरितमेव भासति, करोन्तोपि तिविधं कायदुच्चरितमेव करोति, अभासन्तो अकरोन्तो तेहि अभिज्झादीहि पदुट्टमनताय तिविधं मनोदुच्चरितं पूरेति । एवमस्स दस अकुसलकम्मपथा पारिपूरिं गच्छन्ति । ततो नं दुक्खमन्वेतीति ततो तिविधदुच्चरिततो तं पुगलं दुक्खं अन्वेति दुच्चरितानुभावेन चतूसु अपायेसु दुक्खं अनुगच्छति । यथा किं? चक्कं वहतो पदन्ति, यथा नाम सकटं वहतो बलीबद्धस्स पदं पहरन्तं चक्कं अनुगच्छति, एवं नं पुगलं दुक्खमनुगच्छतीति ।

“मिद्धी यदा होती”ति गाथायं मिद्धीति थिनमिद्धाभिभूतो। महग्घसोति महाभोजनो
आहरहत्थकअलंसाटकतत्रवट्टककाकमासकभुत्तवमितकानं अज्जतरो विय। निद्वायिताति सुपनसीलो।
सम्परिवत्तसायीति सेय्यसुखपस्ससुखानं अनुयुज्जनवसेन सम्परिवत्तकसयनसीलो। निवापपुट्टोति कुण्डकादिना
सूकरभत्तेन पुट्टो। घरसूकरो हि बालकालतो पट्टाय पोसियमानो थूलसरीरकाले गेहतो बहि निक्खमितुं अलभन्तो
हेट्टामज्जादीसु सम्परिवत्तित्वा सम्परिवत्तित्वा अस्ससन्तो पस्ससन्तो सयतेव। इदं वुत्तं होति — यदा पुरिसो मिद्धी च होति
महग्घसो च, निवापपुट्टो महावराहो विय अज्जेन इरियापथेन यापेतुं असक्कोन्तो निद्वासीलो संपरिवत्तसायी, तदा सो
“अनिच्चं दुक्खं अनत्ता”ति तीणि लक्खणानि मनसि कातुं न सक्कोति। तेसं अमनसिकारा मन्दपज्जो पुनप्पुनं गब्भं
उपेति, गब्भवासतो न परिमुच्चतीति।

“अयसाव मल”न्ति गाथायं अयसाति अयतो। समुट्ठितन्ति जातं। तत्तुट्ठायाति ततो उट्ठित्वा। अतिधोनचारिनन्ति
धोना वुच्चति चत्तारो पच्चये इदमत्थिताय अलमेतेनाति पच्चवेक्खित्वा परिभुज्जनपज्जा, तं अतिक्कमित्वा चरन्तो
अतिधोनचारी नाम। इदं वुत्तं होति — यथा अयतो मलं समुट्ठाया यतो तं समुट्ठितं, तमेव खादति विनासेति, एवमेवं चत्तारो
पच्चये अप्पच्चवेक्खित्वा परिभुज्जन्तं अतिधोनचारिनं सानि कम्मनि अत्तनो सन्ताने उट्ठितत्ता अत्तनो सन्तकानेव तानि
कम्मनि दुग्गतिं नयन्तीति।

“चोरो यथा”ति गाथायं चोरो यथा सन्धिमुखे गहीतोति यथा चोरो घरसन्धिं छिन्दित्वा गेहं पविसन्तो
घरसन्धिमुखे एव राजपुरिसेहि गहीतो। सकम्मुना हज्जति बज्झते चाति तेन अत्तना कतकम्मेन कसाभिताळनादिना
हज्जति चेव अहुबन्धनादिना बज्झति च। एवं अयं पेच्च पजा परत्थाति एवम्पि अयं पापकारिनी पजा इतो चवित्वा
परलोके। सकम्मुना हज्जति बज्झते चाति अत्तनाव कतेन पापकम्मेन निरयादीसु नानप्पकारेहि कम्मकारणादीहि
हज्जति चेव परिबज्झति चाति।

“सुखकामानी”ति गाथायं यो दण्डेन विहिंसतीति यो पुगलो दण्डेन वा लेडुआदीहि वा विबाधति। पेच्च सो न
लभे सुखन्ति सो पुगलो परलोके मनुस्ससुखं वा दिब्बसुखं वा न लभति, निब्बानसुखे पन वत्तब्बमेव नत्थि।

गुन्नं चे तरमानानन्ति गावीसु महोद्यं तरन्तीसु। जिह्मं गच्छति पुङ्गवोति यदि यूथपति उसभो कुटिलं गच्छति।
सब्बा ता जिह्मं गच्छन्तीति सब्बापि ता गावियो कुटिलमेव गच्छन्ति। कस्मा? नेत्ते जिह्मं गते सतीति नेत्तरि कुटिलं गते
सति, नेत्तस्स कुटिलं गतत्ताति अत्थो। सो हि तासं पच्चयिको उपद्वहरो च।

“एवमेव”न्ति गाथायं यथा चेतं, एवमेवं यो मनुस्सेसु पधानसम्मतो, यदि सो अधम्मचारी सिया। ये तस्स
अनुजीविनो, सब्बेपि अधम्मिकाव होन्ति। सामिसम्पदा हि पकतिसम्पदं सम्पादेति। यस्मा च एतदेव, तस्मा सब्बं रट्ठं
दुक्खं सेति, राजा चे होति अधम्मिको। सुकिच्छरूपा वताति सुट्ठु किच्छापन्नरूपा वत। उपधीसूति कामगुणूपधीसु।
रत्ताति रागाभिभूता। कटुकन्ति दुक्खं।

कुक्कुच्चजनकेनेव पत्तवट्ठिप्पभवस्स उपच्छिन्नत्ता फलुप्पत्ति कदलिया पराभवाय होतीति आह — “फलं वे कदलिं
हन्ती”ति। तथा फलपरियोसानत्ता ओसधीनं “फलं वेळुं फलं नळ”न्ति वुत्तं। वळवाय कुच्छिस्मिं गट्ठभस्स जाता
अस्सतरी नाम, सा गब्भं गण्हित्वा काले सम्पत्ते विजायितुं न सक्कोति। पादेहि भूमिं पहरन्ती तिट्ठति, अथस्स चत्तारो पादे
चतूसु खाणुकेसु बन्धित्वा कुच्छिं फालेत्वा पोतकं नीहरन्ति, सा तत्थेव मरति। तेन वुत्तं — “गब्भो अस्सतरिं यथा”ति।

इदं वृत्तं होति — यथा अत्तनो फलं कदलिवेळुनळेपि विनासेति, गम्भो च अस्सतरिं, एवं अत्तनो कम्मफलभूतो सक्कारो असप्पुरिसं विनासेतीति ।

कोधमक्खगरूति कुञ्जनलक्खणं कोधं, परगुणमक्खनलक्खणं मक्खञ्च गरुं कत्वा उद्धं कत्वा उक्खिपित्वा चरन्तो । **सुखेत्तेति** सुखेत्तेपि । **पूतिबीजंवाति** पूतिभावं गतं बीजं विय । छकणरसादिपरिभावनसुक्खापनसुखसयादीनि अकरणेन बीजदोसदुट्ठन्ति अत्थो ।

११. चेतसाति अत्तनो चित्तेन । **चेतोति** तस्स पुग्गलस्स चित्तं । **परिच्चाति** परिच्छिन्दित्वा । **इरियतीति** पवत्तति । **यथाभतन्ति** यथा किञ्चि आहरित्वा ठपितं ।

माकत्थाति मा अकत्थ । **न पमुत्यत्थीति** पमोक्खो नत्थि । **उपेच्चापीति** सञ्चिच्चापि, बुद्धिपुब्बेनापीति अत्थो ।

“**अधम्मेना**”ति वत्तापि “**मुसावादेना**”ति वचनं मुसावादस्स महासावज्जभावदस्सनत्थं । तेनेवाह — “एकं धम्मं अतीतस्सा”तिआदि (ध० प० १७६), तथा “एवं परित्तं खो, राहुल, तेसं सामञ्जं, येसं नत्थि सम्पजानमुसावादे लज्जा”तिआदि (म० नि० २.१०८) । **तं कथं नु भविस्सतीति** तं धनं केन नु पकारेन तेसं भविस्सति । अधम्मेन तेसं सम्भतत्ता तेसु नचिरट्ठितिकं होतीति अत्थो । **अन्तराया सु भविस्सन्तीति** अधम्मियवोहारादितो राजन्तरायादयो भविस्सन्ति । **सूति** निपातमत्तं । **सम्भतस्स विनस्सतीति** इमस्स सम्भतं सज्जितं विनस्सति । **सग्गन्ति** सुगतिं । सा हि रूपादीहि सोभनेहि अग्गोति सग्गोति अधिप्पेता । **एत्तावताति** दिट्ठधम्मिकसम्परायिकानं अत्थानं हानिया । **हताति** विनट्ठा ।

विवट्ठतेति निवट्ठति । **लोभा खणति** अत्तानन्ति लोभहेतु अपुञ्जानि करोन्तो कायविसमादियोगेन अत्तानं खणति नाम । **मित्तेहि जीरतीति** मित्तभावेहि हायति ।

चरन्तीति चतूहि इरियापथेहि अकुसलमेव करोन्ता विचरन्ति । **बालाति** इधलोकत्थं परलोकत्थञ्च अजानन्ता इध बाला नाम । **दुम्मेधाति** निप्पज्जा । न हि पज्जाय दुट्ठत्तं नाम अत्थि । **अमित्तेनेवाति** अमित्तभूतेन विय वेरिना विय हुत्वा । **कटुकप्फलन्ति** तिखिणफलं, दुक्खफलन्ति अत्थो । **न तं कम्मं कतं साधु, यं कत्वा अनुत्तप्पतीति** यं कम्मं निरयादीसु निब्बत्तनसमत्थं दुक्खदयं कत्वा अनुस्सरितानुस्सरितक्खणे अनुत्तप्पति अनुसोचति, तं कतं न साधु न सुन्दरं न भद्दकं । **यस्स अस्सुमुखोति** यस्स अस्सूहि तित्तमुखो रोदन्तो विपाकं पटिसेवति अनुभोति ।

दुक्करन्ति वत्तपटिवत्तपूरणादिवसेन आभिसमाचारिकसीलस्स कातुं असक्कुण्येयताय दुक्करं । समादानतो पट्टाय खण्डं अकत्वा विसेसतो आदिब्रह्मचरियकस्स चरिमकचित्तं पापेतब्बताय **दुत्तितिक्खं**, सीलसंवरादयो वा अपरिक्खते कत्वा सम्पादेतुं असक्कुण्येयताय दुक्करं । अधिवासेतब्बानं पन दुस्सहनतो खन्तिसंवरं वसेन दुत्तितिक्खं । **अव्यत्तेनाति** मन्दपज्जेन । **सामञ्जन्ति** समणभावो । **तत्थाति** तस्स सामञ्जस्स । **सम्बाधाति** दुन्निवत्थदुप्पारुतमातुगामादिसम्मद्वा । **यत्थाति** सीलसंवरादीनं परिबन्धभूतेसु सम्बाधसङ्घातेसु विसभागारम्मणादीसु । अथ वा दुक्करन्तिपदस्स अत्थं दस्सेतुं दुत्तितिक्खन्ति वृत्तं । **दुत्तितिक्खन्ति** दुक्खमं दुरधियासियं । **अव्यत्तेनाति** बालेन । **सामञ्जन्ति** समणधम्मो । इदं वृत्तं होति — यं पण्डिता कुलपुत्ता दसपि वस्सानि वीसतिपि... पे०... सट्ठिपि वस्सानि दन्तेभि दन्तमाधाय जिह्वाय तालुं आहच्च चेतसा चित्तं अभिनिग्गण्हित्वा एकासनं एकभत्तं पटिसेवमाना आपाणकोटिकं ब्रह्मचरियं चरन्ता सामञ्जं करोन्ति, तं बाला अव्यत्ता कातुं न सक्कोन्तीति । **बहूहि तत्थ सम्बाधाति** तस्मिं सामञ्जसङ्घाते अरियमग्गे बहू सम्बाधा, मग्गाधिगमाय

पटिपन्नस्स बहू परिस्सयाति अत्थो ।

अप्पमेय्यं पमिनन्तोति अप्पमेय्यं खीणासवपुग्गलं “एत्तकसीलो अयं एत्तकसमाधि एत्तकपज्जो”ति एवं मिनन्तो । **कोध विद्वा विकप्पये**ति को इध विद्वा मेधावी विकप्पेय्य, खीणासवोव खीणासवं मिनन्तो विकप्पेय्याति दीपेति । **निवुतं मज्जे**ति यो पन पुथुज्जनो मिनेतुं आरभति, तं निवुतं अवकुज्जपज्जं मज्जामि । **अकिस्सवन्ति** किस्सवा वुच्चति पज्जा, निप्पज्जन्ति अत्थो ।

कुठारीति अत्तच्छेदकट्टेन कुठारिसदिसी फरुसवाचा । **छिन्दती**ति कुसलमूलसङ्घाते मूलेयेव निकन्तति । **विसं हलाहलं इवा**ति हलाहलसङ्घातं विसं इव । **एवं विरद्धं पातेती**ति विरद्धं अपरद्धं खलितपुग्गलं एवं अपायेसु विनिपातेति । **वाचा दुब्भासिता यथा**ति यथा वाचा अरियूपवादनवसेन दुब्भासिता ।

९२. निन्दियन्ति निन्दनीयं । **तं वा निन्दति यो पसंसियो**ति यो गुणविसिद्धताय पसंसारहो पुग्गलो, तं वा सो पापिच्छतादीनि आरोपेत्वा गरहति । **विचिनाती**ति उपचिनाति । **कलन्ति** अपराधं । **अयं कली**ति अयं अपराधो । **अक्खेसू**ति जूतकीळनक्खेसु । **सब्बस्सापि सहापि अत्तना**ति सब्बेन अत्तनो धनेनापि अत्तनापि सद्धिं । **सुगतेसू**ति सोभनगमनत्ता, सुन्दरं ठानं गतत्ता, सम्मा गतत्ता, सम्मा च गदत्ता सुगतसङ्घातेसु बुद्धादीसु । **मनं पदोसे**येति यो मनं पदोसेय्य, तस्स अयं मनोपदोसो एव महत्तरो कलीति वुत्तं होति । कस्मा? यस्मा **सतं सहस्सानं...पे०... पापकन्ति** । तत्थ **सतं सहस्सानन्ति** निरब्बुदगणनाय सतसहस्सं । **छत्तिसती**ति अपरानि छत्तिसति निरब्बुदानि । **पज्च चा**ति अब्बुदगणनाय पज्च च अब्बुदानि । तस्मा वस्सगणनाय एत्तको सो कालो, यं कालं अरियगरहिवाचं मनज्च पणिधाय पापकं निरयं उपेति, तत्थ पच्चतीति वुत्तं होति । इदञ्च सङ्केपेन पदुमनिरये आयुप्पमाणं, वित्थारेन पन परतो आगमिस्सति ।

लोभगुणेति “गुणो”ति बालेहि दिट्ठत्ता, अनेकक्खत्तुं पवत्तितत्ता च लोभोयेव लोभगुणो, तस्मिं लोभगुणे, तण्हायाति अत्थो । **अनुयुत्तो**ति अनु अनु युत्तो । **अवदज्जू**ति अवचनज्जू, बुद्धानम्पि ओवादस्स अगगहणतो । **मच्छरी**ति पज्चविधमच्छरियेन मच्छरी । **पेसुणियं अनुयुत्तो**ति पेसुणियस्मिं अनुयुत्तो अगगसावकानं भेदनेन । कोकालिकज्हि मीयमानं ओवदन्तेन आयस्मता महामोग्गल्लानेन भासिता इमा गाथाति । **मुखदुग्गा**ति मुखविसम । **विभूता**ति विगतभूत अलिकवादि । **अनरिया**ति असप्पुरिस । **भूनहू**ति भूतिहनक अत्तनो बुद्धिविनासक । **पुरिसन्ता**ति पुरिसाधम । **कली**ति अलक्खिपुरिस । **अवजातकपुत्ता**ति बुद्धस्स भगवतो अवजातपुत्त । **मा बहुभाणिध नेरयिकोसी**ति इदानि बहुभाणी मा होहि, नेरयिको असि जातो । **रजमाकिरसी**ति किलेसरजं अत्तनि पक्खिपसि । **सन्ते**ति समितकिलेसे खीणासवे । **किब्बिसकारी**ति पापकारि । **पपतन्ति** नरकं ।

इदं संकिलेसभागियन्ति इदं तण्हादीनं सभावभेदतो अवत्थाभेदतो च अनेकभेदकं दस्सेतुं अनेकेहि सुत्तपदेहि उदाहरणवसेन दस्सितं संकिलेसभागियं सुत्तन्ति वेदितब्बं ।

पसन्नेनाति कम्मकम्मफलादीनि सद्वहन्तेन ।

९३. इद्धन्ति हत्थूपगसीसूपगादिअलङ्कारेहि मणिक्कनकादीहि च समिद्धं । **फीतन्ति** तेलमधुफाणितादीहि च धनधज्जादीहि च विपुलं । **आकिण्णमनुस्सन्ति** निरन्तरमनुस्सं । **सम्बाधब्यूहन्ति** ब्यूहा वुच्चन्ति अनिब्बिद्धरच्छायो । येसु पविट्ठमग्गेनेव निगच्छन्ति, ते सम्बाधा ब्यूहका एत्थाति सम्बाधब्यूहं । इमिनापि तस्स नगरस्स घनवासमेव दीपेति ।

भन्तेनाति दमथं अनुपगतेन, इतो चितो च परिब्भमन्तेन वा । अपापकन्ति अलामकं । अवेच्चप्पसादेनाति अचलप्पसादेन, सच्चप्पटिवेधतो आगतेन पसादेन ।

पेच्च सो लभतेति यो भूते दण्डेन न हिंसति, सो पुग्गलो परलोके मनुस्सभूतो मनुस्ससुखं देवभूतो दिब्बसुखं उभयं अतिक्कन्तो निब्बानसुखं लभतीति अत्थो ।

१४. चारिकं पक्कमिस्सतीति जनपदचारिकं गमिस्सति । कस्मा पन भगवा जनपदचारिकं चरतीति? सत्तहि कारणोहि बुद्धा भगवन्तो जनपदचारिकं चरन्ति — देसन्तरगतानं वेनेय्यानं विनयनत्तं, तत्र ठितानं उस्सुक्कसमुप्पादनं, भावकानं एकस्मिं ठाने निबद्धवासपरिहरणं अत्तनो च तत्थ अनासङ्गदस्सनं, सम्बुद्धवसितट्टानताय देसानं चेतियभावसम्पादनं, बहूनं सत्तानं दस्सनूपसङ्कमनादीहि पुज्जोघप्पसवनं, अवुट्ठिआदिउपद्ववूपसमनञ्चाति इमेहि सत्तहि कारणोहि बुद्धा भगवन्तो जनपदचारिकं चरन्तीति वेदितब्बं ।

इसिदत्तपुराणाति इसिदत्तो च पुराणो च, तेसु इसिदत्तो सकदागामी । पुराणो सोतापन्नो । साकेतेति “साकेतो”ति लद्धनामे अत्तनो भोगगामके । मग्गे पुरिसं ठपेसुन्ति तेसं किर गामद्वारेन भगवतो गमनमग्गो, तस्मा “सचे भगवा अम्हाकं सुत्तानं वा पमत्तानं वा गच्छेय्य, अथ पस्सितुं न लभेय्यामा”ति मग्गमज्जे पुरिसं ठपेसुं । अनुबन्धिसूति न दूरतोव, पिट्ठितो पिट्ठितो अनुबन्धिसु । भगवा हि सकटमग्गस्स मज्जे जङ्घमग्गेन अगमासि, इतरे उभोसु पस्सेसु अनुगच्छन्ता अगमंसु । मग्गा ओक्कम्माति बुद्धा हि केनचि सद्धिं गच्छन्ताव पटिसन्थारं करोन्ति केनचि सद्धिं ठिता केनचि सद्धिं दिवसभागम्पि निसिन्ना, तस्मा भगवा चिन्तोसि — “इमे मय्हं सासने वल्लभा आगतफला, इमेहि सद्धिं निसीदित्वा दिवसभागं पटिसन्थारं करिस्सामी”ति । मग्गतो ओक्कमित्वा येनज्जतरं रुक्खमूलं तेनुपसङ्कमि । पज्जत्ते आसने निसीदीति ते किर छत्तुपाहनकत्तरदण्डपादब्भज्जनतेलानि चेव अट्ठविधञ्च पानकं सरभपादपल्लङ्कञ्च गाहापेत्वा आगमंसु । अथ नं पल्लङ्कं पज्जपेत्वा अदंसु । सत्था तत्थ निसीदि । एकमन्तं निसीदिसूति “छत्तुपाहनादीनि भिक्खुसङ्घस्स देथा”ति वत्वा भगवन्तं वन्दित्वा एकमन्तं निसीदिसु ।

सावत्थिया कोसलेसु चारिकं पक्कमिस्सतीतिआदि सब्बं मज्झिमदेसवसेनेव वुत्तं । कस्मा? नियताचिण्णत्ता । भगवतो हि चारिकचरणं मज्झिमदेसेयेव । सचेपि पच्चन्तदेसे गच्छति, मज्झिमदेसेयेव अरुणं उट्ठापेतीति नियताचिण्णं, तस्मा मज्झिमदेसवसेनेव वुत्तं । कासीसूति कासिरट्ठतो । तथा मगधेसूति मगधरट्ठतो । आसन्ने नो भगवा भविस्सतीति एत्थ न केवलं आसन्नत्ता एव तेसं सोमनस्सं होति, अथ खो “इदानीं दानं दातुं गन्धमालादिपूजं कातुं धम्मं सोतुं पज्जं पुच्छितुं लभिस्सामा”ति नेसं सोमनस्सं होति ।

तस्मातिह थपतयो सम्बाधो घरावासोति थपतयो यस्मा तुम्हाकं मयि दूरीभूते अनप्पकं दोमनस्सं आसन्ने अनप्पकं सोमनस्सं होति, तस्मापि वेदितब्बमेतं “सम्बाधो घरावासो”ति । घरावासस्स हि दोसेन तुम्हाकं एवं होति । सचे पन घरावासं पहाय पब्बजिता अस्सथ, एवं वो मया सद्धियेव गच्छन्तानञ्च आगच्छन्तानञ्च तं न भवेय्याति इममत्थं दीपेन्तो एवमाह । तत्थ सकिञ्चनसपलिबोधेन सम्बाधता वेदितब्बा । महाघरे वसन्तस्सापि हि सकिञ्चनसपलिबोधेन घरावासो सम्बाधोव । रजोपथोति रागादिरजानं आगमनपथो, आगमनट्टानन्ति अत्थो । अब्भोकासो पब्बज्जाति पब्बज्जा पन अकिञ्चनअपलिबोधेन अब्भोकासो । चतुरतनिकेपि हि गब्भे द्विन्नं भिक्खूनं पल्लङ्केन पल्लङ्कं घट्टेत्वा निसिन्नानम्पि अकिञ्चनापलिबोधेन पब्बज्जा अब्भोकासो नाम होति । अलञ्च पन वो थपतयो अप्पमादायाति एवं सम्बाधघरावासे वसन्तानं तुम्हाकं अप्पमादमेव कातुं युत्तन्ति अत्थो ।

नागाति हत्थिनो । ओपवह्णाति रज्जो आरोहनयोग्गा । एकं पुरतो एकं पच्छतो निसीदापेमाति ते किर द्वेपि जना सब्बालङ्कारपटिमण्डिता द्वीसु नागेषु ता इत्थियो एवं निसीदापेत्वा रज्जो नागं मज्झे कत्वा उभोसु पस्सेसु गच्छन्ति, तस्मा एवमाहंसु । नागोपि रक्खितब्बोति यथा किञ्चि विसेसितं न करोति, एवं रक्खितब्बो होति । तापि भगिनियोति यथा पमादं नापज्जन्ति, एवं रक्खितब्बा होन्ति । अत्तापीति सितकथितविक्षेपितादीनि अकरोन्तेहि अत्तापि रक्खितब्बो होति । एवं करोन्तो हि “सामिदुब्भको एसो”ति निग्गहेतब्बो होति ।

तस्मातिह थपतयोति यस्मा तुम्हे राजा निच्चं राजभण्डं पटिच्छापेति, तस्मापि सम्बाधो घरावासो रजोपथो । यस्मा पन पंसुकूलिकं भिक्खुं एवं पटिच्छापेन्तो नत्थि, तस्मा अब्भोकासो पब्बज्जा, एवं सब्बत्थापि । अलज्ज खो थपतयो अप्पमादाय, अप्पमादमेव करोथाति दस्सेति ।

मुत्तचागोति विस्सट्ठचागो । पयतपाणीति आगतागतानं दानत्थाय धोतहत्थो । वोसग्गरतोति वोसग्गसङ्घाते चागे रतो । याचयोगोति याचितब्बयुत्तो । “याजयोगो”तिपि पाठो, दानयुत्तोति अत्थो । दानसंविभागरतोति एतेन अप्पमत्तकम्पि किञ्चि लभित्वा ततोपि संविभागे रतो । अप्पटिविभत्तन्ति “इदं अम्हाकं भविस्सति, इदं अय्थान”न्ति एवं अकतविभागं, सब्बं दातब्बमेव हुत्वा ठितन्ति अत्थो । इमेहि खो थपतयो चतूहि धम्मेहि समन्नागतो अरियसावको सोतापन्नो होतीति सोतापन्नो इमेहि धम्मेहि समन्नागतो होतीति अत्थो । एतेन सोतापन्नेन इमेसं चतुन्नं धम्मानं एकन्ततो लब्भमानतं दस्सेति ।

एवं तेसं थपतीनं इमेहि चतूहि धम्मेहि समन्नागतं परियायेन दस्सेत्वा इदानीं निप्परियायेन तं दस्सेतुं “तुम्हे खो थपतयो”तिआदि वुत्तं ।

१५. सहस्सं कप्पकोटियोति सहस्सं अत्तभावा अहेसुन्ति अत्थो । “असीति कप्पकोटियो”तिपि पाठो, असीतिआयुकप्पकोटियो अहेसुन्ति अत्थो । कत्थ पन ते अहेसुन्ति? आह “देवे चेव मनुस्से चा”ति, देवेषु चेव मनुस्सेसु चाति अत्थो । संविरुळ्हम्हीति समन्ततो पल्लवग्गहणेन विरुळ्हे । अलभिंहन्ति अलभिं अहं । अज्ज तिसं ततो कप्पाति ततो कप्पतो अज्ज सम्पति अयं कप्पो तिसतिमो । तस्सा सज्जाय वासनाति तस्स बुद्धगताय सज्जाय वासनतो ।

तण्हानिघातकोति तण्हाय समुच्छेदको । वटंसकोति पुप्फमयकण्णिको । सब्बपुप्फेहिलङ्कतोति नानापुप्फेहि अलङ्कतो । लपनन्तराति उत्तराधरोद्धानं अन्तरतो । ओक्काति पभा । मुद्धनन्तरधायथाति मुद्धनि अन्तरधायथ । कङ्कं वितराति विमतिं विनोदेहि । यस्स तं सब्बधम्मेसु, सदा जाणं पवत्ततीति तन्ति निपातमत्तं । यस्स सब्बधम्मेसु आकङ्कप्पटिबद्धत्ता सदा जाणं पवत्तति । सो सब्बज्जू भगवा थेरं आनन्दं एतदब्रवीति सम्बन्धो । राजा रट्ठे भविस्सतीति सब्बस्मिं रट्ठे राजा भविस्सति । चरिमन्ति चरिमभवं । सच्छिक्त्वाति पच्चक्खं कत्वा । धम्मतन्ति चतुसच्चधम्मं, पच्चेकबोधिं वा ।

१६. सुवण्णच्छदनं नावन्ति उभोसु पस्सेसु सुवण्णालङ्कारेहि पटिमण्डितवसेन छादितं सुवण्णनावं । पज्जं पुट्ठा वियाकासि, सक्कस्स इति मे सुतन्ति यथा सा देवता पज्जं पुट्ठा सक्कस्स ब्याकासि, एवं मयापि सुतन्ति आयस्मा महामोग्गल्लानो अत्तना यथासुतं तं भगवतो वदति ।

पंसुथूपेसूति सरीरधातुं अब्भन्तरे ठपेत्वा पंसूहि कतथूपेसु । एवज्जि ते भगवन्तं उद्दिस्सकता नाम होन्ति, तेनेवाह —

“उद्दिस्सकतेसु दसबलधरान”न्ति ।

९७. देवपुत्तसरीरवण्णाति देवपुत्तसरीरसदिसवण्णा । सुभगसण्ठितीति सोभग्गयुत्तसण्ठाना । उळारं वत तं आसीति तं मया कतं पुज्जं उळारं वत अहोसि । याहन्ति या अहं । सतसहस्सं कप्पे, मुदितो थूपं अपूजेसीति थूपं पूजेत्वा सतसहस्सं आयुकप्पे अहं मुदितोति अत्थो । अनागन्तुन विनिपातन्ति अपायुपपत्तिं अनुपगन्त्वा । यं चक्खुन्ति यं पज्जाचक्खुं । पणिहितन्ति ठपितं । विमुत्तचित्तम्हीति विमुत्तचित्तो अम्हि । विधूतलतोति विधूततण्हालतो, समुच्छिन्नतण्होति अत्थो ।

९८. सामाकपत्थोदनमत्तन्ति सामाकतिणानं नाळिकोदनमत्तं । अखिलेति पच्चन्नं चेतोखिलानं अभावेन अखिले । तस्मिञ्च ओकप्पयि धम्ममुत्तमन्ति तस्मिं पच्चेकबुद्धे उत्तमधम्मं पच्चेकबोधिं “उत्तमधम्मेन नाम इमस्मिं भवितब्ब”न्ति सद्दहिं । “तस्मिञ्च धम्मे पणिधेसिं मानस”न्ति इमिना पटिलद्धधम्मं अहम्पि सच्छिकरेय्यन्ति चित्तं पणिदहिं । भवे कुदासुपि च मा अपेक्खवाति कत्थचि भवे अपेक्खवा मा भवेय्यन्ति च पणिधेसिं मानसन्ति सम्बन्धो ।

कुरूसूति उत्तरकुरूसु । दीघायुकेसूति तेसं वस्ससहस्सायुक्ताय वुत्तं । अममेसूति अपरिग्गहेसु । पाणीसूति सत्तेसु । अहीनगामीसूति यथालद्धसम्पत्तीहि यावतायुकं अपरिहीनसभावेसु । तिसोपपज्जथाति तावतिंसो हुत्वा उपपज्जिं, तिसो वा तावतिंसभवने उपपज्जिं । विसिद्धकायूपगतोति विसिद्धकायेसु नानावण्णकायेसु उपगतो । यसस्सिसूति परिवारवन्तेसु । हिताहितासिहीति कुसलाकुसले वीतिवत्तीहि । पच्चक्खं ख्विमन्ति पच्चक्खं खो इमं वचनन्ति अधिप्पायो ।

सकासीति सो अकासि । बलिमाभिहारीति पूजाबलिं अभिहरि । पतितस्स एकन्ति तस्स हत्थतो एकपुप्फं पतितं ।

उपरिट्ठन्ति उपरि वेहासे ठितं । अरिट्ठन्ति अरिट्ठं नाम पच्चेकसम्बुद्धं । अज्झत्तञ्च बहिद्धा चाति अज्झत्तविसया च बहिद्धविसया च । ये मे विज्जिंसूति ये मे पुब्बे विज्जमाना अहेसुं । जातिमरणसंसारो, नत्थि दानि पुनब्भवोति पुनप्पुनं जायनमीयनभूतो संसारो पुनब्भवोति च वुच्चति, सो च दानि नत्थीति अत्थो ।

इदं वासनाभागियं सुत्तन्ति इदं वासनाभागपुज्जविभावनानं नानासुत्तपदानं उदाहरणवसेन दस्सितं वासनाभागियं सुत्तन्ति वेदितब्बं ।

९९. “उद्धं अधो...पे०... अपुनब्भवाया”ति इदं निब्बेधभागियं सुत्तन्ति वुत्तं ओघतरणस्स अरियमग्गकिच्चत्ता । न चेतना करणीयाति न चित्तं उप्पादेतब्बं । धम्मताति धम्मसभावो ।

१००. यदा हवेति यस्मिं हवे काले । पातुभवन्तीति उप्पज्जन्ति । धम्माति अनुलोमपच्चयाकारपटिवेधसाधका बोधिपक्खियधम्मा । पातुभवन्तीति वा पकासेन्ति, अभिसमयवसेन पाकटा होन्ति । धम्माति चतुअरियसच्चधम्मा । आतापो वुच्चति किलेससन्तापनट्टेन वीरियं । आतापिनोति सम्मप्पधानवीरियवतो । ज्ञायतोति आरम्मणूपनिज्झानलक्खणेन लक्खणूपनिज्झानलक्खणेन च ज्ञानेन ज्ञायन्तस्स । ब्राह्मणस्साति बाहितपापस्स खीणासवस्स । अथस्स कङ्खा वपयन्ति सब्बाति अथस्स एवं पातुभूतधम्मस्स या ता “को नु खो, भन्ते, फुसतीति? नो कल्लो पज्जोति भगवा अवोचा”तिआदिना (सं० नि० २.१२) नयेन “कतमं नु खो, भन्ते, जरामरणं, कस्स पनिदं जरामरणन्ति? नो कल्लो पज्जोति भगवा अवोचा”तिआदिना (सं० नि० २.३५) च नयेन पच्चयाकारकङ्खा वुत्ता । या च

पचयाकारस्सेव अप्पटिविद्धत्ता “अहोसिं नु खो अहमतीतमद्धान”न्तिआदिका (म० नि० १.१८; सं० नि० २.२०) सोळसकङ्का “बुद्धे कङ्कति धम्मे कङ्कती”तिआदिका (ध० सं० १००८) अट्ट च कङ्का आगता, ता सब्बा वपयन्ति अपगच्छन्ति निरुज्झन्ति, कस्मा? यतो पजानाति सहेतुधम्मं, यस्मा अविज्जादिकेन हेतुना सहेतुकं इमं सङ्खारादिं केवलं दुक्खक्खन्धधम्मं पजानाति अज्जासि पटिविज्झति ।

यतो खयं पचयानं अवेदीहि यस्मा पचयानं खयसङ्घातं निब्बानं अवेदि अज्जासि पटिविज्झि, तस्मा यदास्स आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स वुत्तप्पकारा धम्मा पातुभवन्ति । अथस्स या निब्बानस्स अविदितत्ता कङ्का उप्पज्जेय्युं, सब्बापि ता कङ्का वपयन्तीति ।

आरज्जन्ति आरज्जकं । अज्जातुज्जेन यापेन्तन्ति कुलेसु अज्जातो निच्चनवोयेव हुत्वा उज्जेन पिण्डचरियाय यापेन्तं । अथ वा अभिलक्खितेसु इस्सरजनगेहेसु कटुकभण्डसम्भारं सुगन्धभोजनं परियेसन्तस्स उज्जनं जातुज्जनं नाम, घरपटिपाटिया पन द्वारे ठितेन लद्धमिस्सकभोजनं अज्जातुज्जनं नाम । इदं इध अधिप्पेतं । तेन यापेन्तं । कामेसु अनपेक्खिन्तन्ति वत्थुकामकिलेसकामेसु निरपेक्खं ।

छेत्वाति वधित्वा । सुखं सेतीति कोधपरिळाहेन अपरिदय्हमानत्ता सुखं सयति । न सोचतीति कोधविनासेन विनट्टदोमनस्सत्ता न सोचति । विसमूलस्साति दुक्खविपाकस्स । मधुरग्गस्साति यं अक्कुट्टस्स पचवक्कोसित्वा पहटस्स पटिप्पहरित्वा सुखं उप्पज्जति, तं सन्धाय सो “मधुरग्गो”ति वुत्तो । इमस्मिज्हि ठाने परियोसानं “अग्ग”न्ति वुत्तं । अरियाति बुद्धादयो ।

हनेति हनेय्य । उप्पतितन्ति असमुग्घाटितं अविक्खम्भितुप्पन्नवसेन समुदाचारुप्पन्नवसेन समुदाचरन्तं । विनोदयेति अत्तनो सन्तानतो नीहरेय्य ।

१०१. सत्तियाति देसनासीसमेतं, एकतोधारादिना सत्थेनाति अत्थो । ओमट्टोति पहटो । चत्तारो हि पहारा ओमट्टो उम्मट्टो मट्टो विमट्टोति । तत्थ उपरि ठत्वा अधोमुखं दिन्नप्पहारो ओमट्टो नाम, अधो ठत्वा उद्धं मुखं दिन्नप्पहारो उम्मट्टो नाम, अगगळसूचि विय विनिविज्झित्वा कतो मट्टो नाम, सेसो सब्बापि विमट्टो नाम । इमस्मिं पन ठाने ओमट्टो गहितो । सो हि सब्बदारुणो दुरुद्धरणसल्लो दुत्तिकिच्छो अन्तोदोसो अन्तोपुब्बलोहितो च होति । पुब्बलोहितं अनिक्खमित्वा वणमुखं परियोनन्धित्वा तिट्ठति । पुब्बलोहितं नीहरितुकामेहि मज्जेन सद्धिं बन्धित्वा अधोसिरो कातब्बो होति, मरणं वा मरणमत्तं वा दुक्खं पापुणाति । परिब्बजेति विहरेय्य ।

इमाय गाथाय किं कथितं? यथा सत्तिया ओमट्टपुरिसो सल्लुब्बाहनवणतिकिच्छनानं अत्थाय वीरियं आरभति पयोगं करोति परक्कमति । यथा च दय्हमाने मत्थके आदित्तिसिरो तस्स निब्बापनत्थाय वीरियं आरभति पयोगं करोति परक्कमति, एवमेवं भिक्खु कामरागप्पहानाय सतो अप्पमत्तो हुत्वा विहरेय्य भगवाति कथेसि ।

एवं देवताय कथिते अथ भगवा चिन्तेसि — “इमाय देवताय उपमा दळ्हं कत्वा आनीता, अत्थं पन परित्तकं गहेत्वा ठिता । पुनप्पुनं कथेन्तीपि हि एसा कामरागस्स विक्खम्भनप्पहानमेव कथेय्य, याव च कामरागो मग्गेन न समुग्घाटिय्यति, ताव अनुबन्धोव होती”ति तमेव उपमं गहेत्वा पठममग्गवसेन देवताय विनिवट्टेत्वा दस्सेन्तो “सत्तिया विय ओमट्टो”ति दुतियगाथमाह । तस्सत्थो पुरिमनयानुसारेण वेदितब्बो ।

लोकामिसन्ति कामगुणो । सन्तिपेक्खोति सब्बसङ्खारूपसमं निब्बानं अपेक्खमानो । पज्जवाति पज्जवन्तो । पहित्तोति निब्बानं पतिपेसितचित्तो । विरतो कामसज्जायाति याय कायचि सब्बतो कामसज्जाय चतुत्थमगगसम्पयुत्ताय समुच्छेदविरतिया विरतो । “विरतो”तिपि पाठो । कामसज्जायाति पन भुम्मवचनं होति । सगाथावग्गे (सं० नि० १.९६) “कामसज्जासू”ति पाठो । चतूहि मग्गेहि दसन्नम्पि संयोजनानं अतीतत्ता सब्बसंयोजनातीतो । चतुत्थमग्गेनेव वा उद्धम्भागियसंयोजनातीतो तत्र तत्राभिनन्दनतो नन्दिसङ्खताय तण्हाय तिण्णञ्च भवानं परिक्खीणत्ता नन्दिभवपरिक्खीणो । सो तादिसो खीणासवो भिक्खु गम्भीरे संसारण्णवे न सीदति ।

सद्वहानोति येन पुब्बभागे कायसुचरितादिभेदेन, अपरभागे च सत्तत्तिसबोधिपक्खियभेदेन धम्मेन अरहन्तो बुद्धपच्चेकबुद्धबुद्धसावका निब्बानं पत्ता । तं सद्वहानो अरहतं धम्मं निब्बानप्पत्तिया लोкийलोकुत्तरपज्जं लभति, तज्ज खो न सद्दामत्तकेनेव । यस्मा पन सद्भाजातो उपसङ्कमति, उपसङ्कमन्तो पयिरुपासति, पयिरुपासन्तो सोतं ओदहति, ओदहितसोतो धम्मं सुणाति, तस्मा उपसङ्कमनतो पट्टाय याव धम्मस्सवनेन सुस्सूसं लभते पज्जं ।

किं वुत्तं होति? तं धम्मं सद्वहित्वापि आचरियुपज्झाये कालेन कालं उपसङ्कमित्वापि वत्तकरणेन पयिरुपासित्वा यदा पयिरुपासनाय आराधितचित्ता किञ्चि वत्तुकामा होन्ति । अथ अधिगताय सोतुकामताय सोतं ओदहित्वा सुणन्तो लभतीति एवं सुस्सूसम्पि च सतिअविष्णवासेन अप्पमत्तो सुभासितदुब्भासितज्जुताय विचक्खणो एव लभति, न इतरो । तेनाह — “अप्पमत्तो विचक्खणो”ति ।

पतिरूपकारीति देसकालादीनि अहापेत्वा लोкийयस्स लोकुत्तरस्स धम्मस्स पतिरूपं अधिगमूपायं करोतीति पतिरूपकारी । धुरवाति चेतसिकवीरियवसेन अनिक्खित्तधुरो । उट्ठाताति कायिकवीरियवसेन उट्ठानसम्पन्नो असिथिलपरक्कमो । विन्दते धनन्ति लोкийलोकुत्तरधनं अधिगच्छति । सच्चेनाति वचीसच्चेन परमत्थसच्चेन च । बुद्धपच्चेकबुद्धअरियसावका निब्बुतिं पापुणन्ता कित्तिम्पि पापुणन्तियेव । ददन्ति परेसं यं किञ्चि इच्छितं पत्थितं देन्तो मित्तानि गन्थति सम्पादेति करोतीति अत्थो । दुददं वा ददन्तो गन्थति, दानमुखेन चत्तारिपि सङ्गहवत्थूनि गहितानीति वेदितब्बानि । तेहि मित्तानि करोन्ति । अस्मा लोका परं लोकं, स वे पेच्च न सोचतीति यस्स पुगलस्स इमे सद्भादयो धम्मा विज्जन्ति, सो इमस्मा लोका परं लोकं गन्त्वा न सोचति, सोककारणं तस्स नत्थीति अत्थो ।

“यस्सेते चतुरो धम्मा, सद्दस्स घरमेसिनो ।

सच्चं धम्मो धिति चागो, स वे पेच्च न सोचती”ति ॥ (सं० नि० १.२४६; सु० नि० १९०) —

गाथं अवसेसं कत्वा उदाहटं । आळवकसुत्ते हि इमा गाथा आळवकेन “कथं सु लभते पज्ज”न्तिआदिना (सं० नि० १.२४६; सु० नि० १८७) पुट्टेन भगवता भासिताति ।

येन केनचि वण्णेनाति येन केनचि कारणेन, पकारेन वा । संवासोति एकस्मिं ठाने सहवासो समागमो । तन्ति तथा समागतं अनुकम्पितब्बं पुरिसं । मनसा चे पसन्नेनाति करुणासमुस्साहितेन पसादेन पसन्नेन मनसा । न तेन होति संयुत्तोति तेन यथावुत्तेन अनुसासनेन कामच्छन्दादीनं संयोजनवसेन संयुत्तो नाम न होति । यानुकम्पा अनुदयाति या अरियमगगसम्पापनवसेन करुणायना, मेत्तायना चाति अत्थो ।

१०२. रागो च दोसो चाति रागदोसा हेट्ठा वुत्तनयाव । कुतोनिदानाति किंनिदाना किंहेतुका । पच्चत्तवचनस्स हि

अयं तो-आदेसो, समासे चस्स लोपाभावो वेदितब्बो । **अरती रती लोमहंसो कुतोजाति** यायं पन्तेसु सेनासनेसु, अधिकुसलेसु च धम्मेसु अरति उक्कण्ठिता, या च पञ्चसु कामगुणेषु रति अभिरति आसत्ति कीळनादि, यो च लोमहंससमुद्धानतो लोमहंससङ्घातो चित्तुत्रासो, इमे तयो धम्मा कुतो जाता कुतो निब्बत्ताति पुच्छा । **कुतो समुद्वायाति** कुतो उप्पज्जित्वा । **मनोति** कुसलचित्तं । **वितक्काति** कामवितक्कादयो । **कुमारका धङ्कमिवोसजन्तीति** यथा कुमारका कीळन्ता काकं सुत्तेन पादे बन्धित्वा ओसजन्ति खिपन्ति, एवं कुसलमनं अकुसलवितक्का कुतो समुद्वाय ओसजन्तीति पुच्छा ।

रागो चाति दुतियगाथा तस्सा विस्सज्जनं । तत्थ **इतोति** अत्तभावं सन्धायाह । अत्तभावनिदाना हि रागदोसा, अरति रति लोमहंसा च अत्तभावतो जाता । कामवितक्कादयो अत्तभावतो एव समुद्वाय कुसलमनं ओसजन्ति । तेन तदञ्जं पकतिआदिकारणं पटिक्खिपन्तो आह — “**इतोनिदाना इतो समुद्वाया**”ति । पुरिमगाथाय वुत्तनयेनेत्थ सद्दसिद्धि वेदितब्बा ।

इदानीं व्यायं “**इतोनिदाना**”तिआदीसु अत्तभावनिदाना अत्तभावतो जाता अत्तभावतो समुद्वायाति अत्थो वुत्तो, तं साधेन्तो आह — “**स्नेहजा अत्तसम्भूता**”ति । एते हि रागादयो वितक्कपरियोसाना तण्हास्नेहेन जाता । तथा जायन्ता च पञ्चुपादानक्खन्धभेदे अत्तभावसङ्घाते अत्तनि सम्भूता । तेनाह — “**स्नेहजा अत्तसम्भूता**”ति । इदानीं तदत्थजोतिकं उपमं दस्सेति “**निग्रोधस्सेव खन्धजा**”ति । तत्थ **खन्धजाति** खन्धेषु जाता पारोहा । इदं वुत्तं होति — यथा निग्रोधस्स खन्धजसङ्घाता पारोहा आपोरससङ्घाते स्नेहे सति जायन्ति, जायन्ता च तस्मिंयेव निग्रोधे तेसु तेसु साखप्पदेसेसु सम्भवन्ति, एवं एते रागादयो अज्झत्तं तण्हास्नेहे सति जायन्ति, जायन्ता च तस्मिंयेव अत्तभावे तेसु तेसु चक्खादिप्पदेसेसु इड्ढारम्मणेषु सम्भवन्ति । तेन वुत्तं — “**स्नेहजा अत्तसम्भूता**”ति । **पुथु विसत्ता कामेसूति** यस्मा रागोपि पञ्चकामगुणिकादिवसेन, दोसोपि आघातवत्थुआदिवसेन अरतिआदयोपि तस्स तस्स भेदस्स वसेनाति सब्बथा सब्बेपिमे किलेसा पुथु अनेकप्पकारा हुत्वा वत्थुद्वारारम्मणादिवसेन तेसु तेसु कामेसु तथा तथा विसत्ता लग्गा संसिब्बित्वा ठिता । किमिव? **मालुवाव वितता वने** यथा वने वितता मालुवा तेसु तेसु रुक्खसाखप्पसाखादिभेदेसु विसत्ता होति लग्गा संसिब्बित्वा ठिता, एवं एते किलेसा धम्मा, तस्मा एत्थ पुथुपभेदेसु वत्थुकामेसु विसत्तं किलेसगहनं ।

ये नं पजानन्ति यतोनिदानं, ते नं विनोदेन्ति सुणोहि यक्ख । तस्सत्थो — ये सत्ता नं किलेसगहनं “**इतोनिदानं एस उप्पज्जती**”ति जानन्ति, ते नं तण्हासिनेहसिनेहिते अत्तभावे उप्पज्जतीति जत्वा तं तण्हासिनेहं आदीनवानुपस्सनादिभावनाजाणगिना विसोसेन्ता विनोदेन्ति पजहन्ति, एवं अम्हाकं भासितं सुणोहि यक्खाति । **ते दुत्तरं ओघमिमं तरन्ति, अतिण्णपुब्बं अपुनब्भवायाति** ये हि संकिलेसगहनं विनोदेन्ति, ते एकन्तेन मग्गं भावेन्ति । न हि मग्गभावनं विना किलेसविनोदनं अत्थि । एवं मग्गं भावेन्ता ते पकतिजाणेन दुत्तरं कामोघादिं चतुब्बिधं ओघं इमिना दीघेन अद्भुता सुपिनन्तेनपि अतिण्णपुब्बं अनतिक्कन्तपुब्बं अपुनब्भवाय निब्बानाय तरन्ति ।

दुक्करं भगवाति एको किर देवपुत्तो पुब्बयोगावचरो बहलकिलेसताय सप्पयोगेन किलेसे विक्खम्भेन्तो समणधम्मं कत्वा पुब्बहेतुमन्दताय अरियभूमिं अप्पत्वाव कालं कत्वा देवलोके निब्बत्तो, सो तथागतं उपसङ्कमित्वा दुक्करभावं आरोचेन्तो एवमाह । तत्थ **दुक्करन्ति** दसपि वस्सानि...पे०... सट्ठिपि वस्सानि एकन्तपरिसुद्धस्स समणधम्मस्स करणं नामेतं दुक्करं । **सेक्खाति** सत्त सेक्खा । **सीलसमाहिताति** सीलेन समाहिता समुपेता । **ठितत्ताति** पतिट्ठितसभावा । एवं पुच्छितपज्जं विस्सज्जित्वा उपरिपज्जं समुद्वापनत्थं “**अनगारियुपेतस्सा**”तिआदिमाह । तत्थ **अनगारियुपेतस्साति**

अनगारियं निग्गेहभावं उपगतस्स, पब्बजितस्साति अत्थो । तुट्ठीति चतुपच्चयसन्तोसो ।

भावनायाति चित्तवूपसमभावनाय । ते **छेत्वा मच्चुनो जालन्ति** ये रत्तिन्दिवं इन्द्रियूपसमे रता, ते दुस्समादहं चित्तं समादहन्ति । ये समाहितचित्ता, ते चतुपच्चयसन्तोसं पूरेन्ता न किलमन्ति । ये सन्तुट्ठा, ते सीलं पूरेन्ता न किलमन्ति । ये सीले पतिट्ठिता सत्त सेक्खा, ते अरिया मच्चुनो जालसङ्घातं किलेसजालं छिन्दित्वा गच्छन्ति ।

दुग्गमोति सच्चमेतं, भन्ते, ये इन्द्रियूपसमे रता, ते दुस्समादहं चित्तं समादहन्ति । ये समाहितचित्ता, ते चतुपच्चयसन्तोसं पूरेन्ता न किलमन्ति । ये सन्तुट्ठा, ते सीलं पूरेन्ता न किलमन्ति । ये सीले परमग्गाहिनो सत्त सेक्खा, ते **अरिया मच्चुनो जालसङ्घातं किलेसजालं छिन्दित्वा गच्छन्ति** । किं न गमिस्सन्ति, अयं पन दुग्गमो **“भगवा विसमो मग्गो”**ति आह । तत्थ किञ्चापि अरियमग्गो नेव दुग्गमो न विसमो, पुब्बभागपटिपदाय पनस्स बहू परिस्सया होन्ति, तस्मा एवं वुत्तो । **अवंसिराति** जाणसिरेन अधोसिरा हुत्वा **पपतन्ति** । अरियमग्गं आरोहितुं असमत्थताय एव ते **मग्गे** पपतन्तीति वुच्चन्ति । **अरियानं समो मग्गोति** स्वेव मग्गो अरियानं समो होति । **विसमे समाति** विसमेपि सत्तकाये समा एव ।

१०३. इदञ्चि तं जेतवनन्ति अनाथपिण्डिको देवपुत्तो जेतवनस्स चेव बुद्धादीनञ्च वण्णभणनत्थं आगन्त्वा एवमाह । **इसिसङ्घनिसेवितन्ति** भिक्खुसङ्घनिवेसितं । एवं पठमगाथाय जेतवनस्स वण्णं कथेत्वा इदानि अरियमग्गस्स वण्णं कथेन्तो **“कम्मं विज्जा”**तिआदिमाह । तत्थ **कम्मन्ति** मग्गचेतना । **विज्जाति** मग्गपज्जा । **धम्मोति** समाधि, समाधिपक्खिका वा धम्मा । **सीलं जीवितमुत्तमन्ति** सीले पतिट्ठितस्स जीवितञ्च उत्तमन्ति दस्सेति । अथ वा **विज्जाति** दिट्ठिसङ्कप्पा । **धम्मोति** वायामसतिसमाधयो । **सीलन्ति** वाचाकम्मन्ताजीवा । **जीवितमुत्तमन्ति** एतस्मिं सीले पतिट्ठितस्स जीवितं नाम उत्तमन्ति । **“एतेन मच्चा सुज्झन्ती”**ति एतेन अट्ठङ्गिकेन मग्गेन सत्ता विसुज्झन्ति ।

तस्माति यस्मा मग्गेन सुज्झन्ति, न गोत्तधनेहि, तस्मा । **योनिस्सो विचिने धम्मन्ति** उपायेन बोधिपक्खियधम्मं विचिनेय्य । एवं तत्थ **विसुज्झतीति** एवं तस्मिं अरियमग्गे विसुज्झति । अथ वा **योनिस्सो विचिने धम्मन्ति** उपायेन अरियसच्चधम्मं विचिनेय्य । एवं तत्थ **विसुज्झतीति** एवं तेसु चतूसु अरियसच्चेसु विसुज्झति । इदानि सारिपुत्तत्थेरस्स वण्णं कथेन्तो **“सारिपुत्तोवा”**तिआदिमाह । तत्थ **सारिपुत्तोवाति** अवधारणवचनं, एतेहि पज्जादीहि सारिपुत्तोव सेय्योति वदति । **उपसमेनाति** किलेसवूपसमेन । **पारङ्गतोति** निब्बानं गतो, यो कोचि निब्बानपत्तो भिक्खु, न तादिसो । **एतावपरमो सिया**, न थेरा उत्तरितरो नाम सावको अत्थीति वदति ।

अतीतन्ति अतीते पञ्चकखन्धे । **नान्वागमेय्याति** तण्हादिट्ठीहि नानुगच्छेय्य । **नप्पटिकद्धेति** तण्हादिट्ठीहि न पत्थेय्य । **यदतीतन्ति** इदमेत्थ कारणवचनं । यस्मा यं अतीतं, तं **पहीनं** निरुद्धं अत्थङ्गतं, तस्मा तं नानुगच्छेय्य । यस्मा च यं तत्थ **अनागतं**, तं **अप्पत्तं** अजातं अनिब्बत्तं, तस्मा तम्पि न पत्थेय्य । **तत्थ तत्थाति** पच्चुप्पन्नम्पि धम्मं यत्थ यत्थेव सो उप्पन्नो, तत्थ तत्थेव नं अनिच्चानुपस्सनादीहि सत्तहि अनुपस्सनाहि **विपस्सति**, अरज्जादीसु वा तत्थ तत्थ विपस्सति । **असंहीरं असंकुप्पन्ति** इदं विपस्सनापटिविपस्सनादस्सनत्थं वुत्तं । विपस्सना हि रागादीहि न संहिरति न कुप्पतीति असंहीरा असंकुप्पा, तं **अनुब्रूहये** वड्ढेय्य पटिविपस्सेय्याति वुत्तं होति । अथ वा निब्बानं रागादीहि न संहिरति न कुप्पतीति **असंहीरं असंकुप्पं**, तं **विद्धा** पण्डितो भिक्खु **अनुब्रूहये**, पुनप्पुनं तदारम्मणं फलसमापत्तिं अप्पेन्तो वड्ढेय्याति अत्थो ।

तस्स पन अनुब्रूहनस्स अत्थाय **अज्जेव किच्चमातप्पन्ति** किलेसानं आतापनपरितापनेन **“आतप्प”**न्ति लब्धनामं वीरियं अज्जेव कातब्बं । **को जज्जा मरणं सुवेति** स्वे जीवितं वा मरणं वा को जानाति । अज्जेव दानं दस्सामि, सीलं वा

रक्खिस्सामि, अज्जतरं वा पन कुसलं करिस्सामि, “अज्ज ताव पपञ्चो अत्थि, स्वे वा पुनदिवसे वा जानिस्सामी”ति चित्तं अनुप्पादेत्वा “अज्जेव करिस्सामी”ति एवं वीरियं कातब्बन्ति दस्सेति । **महासेनेनाति** अहिविच्छिकविससत्थादीनि हि अनेकानि मरणकारणानि तस्स सेनाति ताव महतिया सेनाय वसेन महासेनेन एवरूपेन मच्चुना सद्धिं “कतिपाहं ताव आगमेहि, यावाहं बुद्धपूजादिं अत्तनो अवस्सयं कम्मं करोमी”ति एवं मित्तसन्थवाकारसङ्घातो वा “इदं सतं वा सहस्सं वा गहेत्वा कतिपाहं आगमेहि”ति एवं लज्जानुप्पदानसङ्घातो वा “इमिना बलरासिना पटिबाहिस्सामी”ति एवं बलरासिसङ्घातो वा **सङ्गरो** नत्थि । सङ्गरोति हि मित्तकरणलज्जदानबलरासिसङ्घट्टनानं नामं, तस्मा अयमत्थो वुत्तो । **अतन्दितन्ति** अनलसं उट्ठाहकं । एवं पटिपन्नत्ता भद्दो एकरत्तो अस्साति **भद्देकरत्तो** । इतीति एवं पटिपन्नं पुग्गलं “भद्देकरत्तो अय”न्ति रागादिसन्तताय सन्तो बुद्धमुनि आचिक्खति ।

चक्खुना पज्जाय चाति चक्खुना च पज्जाय च । चक्खुभूताय वा पज्जाय । **सतिया पज्जाय चाति** सतिया च पज्जाय च, सतिविसिट्ठाया वा पज्जाय । **कायेनाति** नामकायेन ।

दिब्बचक्खु सुविसुद्धन्ति दिब्बं चक्खु सुविसुद्धं, यं सच्छिकरोतीति अधिप्पायो । **पुब्बेनिवासाति** पुरिमासु जातीसु निवुत्थक्खन्धा । **इद्धिविधाति** इद्धिकोट्टासा । **निरोधोति** निब्बानं । सेसं सुविज्जेय्यमेव ।

१०४. **यस्स सेलूपमं चित्तन्ति** एकघनं सेलं विय पकतिवातेहि लोकधम्मवातेहि अकम्पनीयतो यस्स चित्तं सेलूपमं । तेनाह — “**ठितं नानुपकम्पती**”ति । **रजनीयेसूति** लाभादीसु । **कोपनेय्येति** अलाभादिके । **कुतो नं दुक्खमेस्सतीति** तं एवं भावितचित्तं वीतिक्कन्तलोकधम्मं उत्तमपुरिसं लोकधम्महेतुकं दुक्खं नानुगमिस्सति ।

यो ब्राह्मणोति बाहितपापधम्मताय ब्राह्मणो, न दिट्ठमङ्गलिकताय हुंहुङ्कारकसावादिपापधम्मयुत्तो हुत्वा केवलं जातिमत्तेन ब्राह्मणोति पटिजानाति । सो ब्राह्मणो बाहितपापधम्मत्ता हुंहुङ्कारप्पहानेन **निहुंहुङ्को** । रागादिकसावाभावेन **निक्कभावो** । सीलसंवरेण संयतचित्तताय **यत्तत्तो** । चतुमग्गजाणसङ्घातेहि वेदेहि अन्तं निब्बानं, वेदानं वा अन्तं गतत्ता **वेदन्तगू** । मग्गब्रह्मचरियस्स वुसितत्ता **वूसितब्रह्मचरियो** । **धम्मेन सो ब्रह्मवादं वदेय्याति** सो “ब्राह्मणो अह”न्ति एतं वादं वदेय्य । **यस्स** सकललोकसन्निवासे **कुहिज्जि** एकारम्मणेपि रागुस्सदो दोसुस्सदो मोहुस्सदो मानुस्सदो दिट्ठुस्सदोति इमे **उस्सदा नत्थीति** अत्थो ।

न गाधतीति न पतिट्ठहति । **सुक्काति** सुक्कसङ्घाता गहा । यदि चन्दिमसूरियादीनं पभा तत्थ नत्थि, तमो एव च सियाति आसङ्कमाने सन्धायाह “**तमो तत्थ न विज्जती**”ति । **यदा च अत्तनावेदीति** आदीसु एवंविधं निब्बानं अत्तपच्चक्खेन जाणेन यदा विन्दति, **अथ** रूपारूपधम्मतो सुखदुक्खतो च विप्पमुत्तो होतीति ।

सकेसु धम्मेसूति सकअत्तभावसङ्घातेसु उपादानक्खन्धेसु । येभ्य्येन हि अज्जत्तं विपस्सनाभिनिवेसो होतीति । **एतं पिसाचन्ति** अजकलापक, एतं तथा वुत्तं पिसाचं किलेसपिसाचञ्च । **पक्कुलन्ति** तथा कतं अक्कुलं पक्कुलकरणञ्च । **अतिवत्ततीति** अतिक्कमति ।

नाभिनन्दति आयन्तिन्ति पुराणदुतियिकं आगच्छन्तिं अज्जं वा न अभिनन्दति चित्तेन न सम्पटिच्छति । तमेव **पक्कमन्ति** न सोचति । **सङ्गा सङ्गामजिं मुत्तन्ति** पञ्चविधापि सङ्गतो मुत्तं सङ्गामजिं भिक्खुं ।

बह्वेत्थाति बहु एत्थ न्हायति जनो, न तेन सो सुद्धो नाम होतीति अधिप्पायो।

जातिबलं निसेधन्ति जातिबलस्स निसेधकं। सहाया वताति समथविपस्सनाभावनाय सह अयनवसेन सहाया वत। कालेन कालं सप्पायधम्मस्स सवनवसेन चिररत्तं समेति समागमो एतेसन्ति चिररत्तसमेतिका। सिथिलमारब्भाति सिथिलं वीरियं कत्वा।

१०५. तत्र खो, भिक्खवे, को विसेसोति सत्थु सावकस्स च पञ्चस्वेव उपादानक्खन्धेसु निब्बिदादयोति पुब्बभागपटिपत्तियं अनुपादाविमुत्तियञ्च हेट्ठा उपरि च विसेसाभावं दस्सेति। वुत्तज्हेतं — “नत्थि विमुत्तिया नानत्त”न्ति (अ० नि० ५.३१; कथा० ३५५ अत्थतो समानं)। तत्थ विसेसाभावं पच्चावसति “तत्र को विसेसो”ति। अधिप्पयासोति अधिकपयोगो। नानाकरणन्ति च विसेसोयेव वुत्तो।

अयं खो, भिक्खवे, विसेसोति भिक्खवे, यदिपि सावकस्स सत्थु च विमुत्तियं विसेसो नत्थि, सयम्भुजाणेन पन सवासनसब्बकिलेसे खेपेत्वा सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुज्झित्वा अनुप्पन्नस्स अरियमग्गस्स परसन्ताने उप्पादनादिसकलसब्बज्जुगुणसमायोगो। अयं सम्मासम्बुद्धस्स पञ्चाविमुत्ततो विसेसोति। तत्थ अनुप्पन्नस्साति अवत्तमानस्स। अरियमग्गज्झि कस्सपसम्मासम्बुद्धो उप्पादेसि। अन्तरा अज्जो सत्था उप्पादेता नाम नाहोसि, तस्मा अयं भगवा अनुप्पन्नस्स मग्गस्स उप्पादेता नाम। असज्जातस्साति तस्सेव वेवचनं। अनक्खातस्साति अकथितस्स। मग्गं जानातीति मग्गज्जू। मग्गं विदितं पाकटं अकासीति मग्गविदू। मग्गे च अमग्गे च कोविदोति मग्गकोविदो। मग्गानुगाति मग्गं अनुगच्छन्ता। पच्छासमन्नागताति अहं पठमं समन्नागतो, सावका पच्छा समन्नागता।

१०६. “नीचे कुले पच्चाजातो”तिआदिना (अ० नि० ४.८५; पु० प० १६८) तमेन युत्तोति तमो। कायदुच्चरितादीहि पुन निरयतमुपगमनतो तमपरायणो। इति उभयेनपि खन्धतमोव कथितो होति। “अट्ठे कुले पच्चाजातो”तिआदिना (अ० नि० ४.८५; पु० प० १६८) जोतिना युत्तोति जोति, आलोकभूतोति वुत्तं होति। कायसुचरितादीहि पुन सग्गूपपत्तिभवूपगमनतो जोतिपरायणो। इमिना नयेन इतरेपि द्वे वेदितब्बा।

न तं दळ्हं बन्धनमाहु धीराति एत्थ धीराति बुद्धादयो पण्डितपुरिसा। यं सङ्खलिकसङ्घातं अयेन निब्बत्तं आयसं अहुबन्धनसङ्घातं दारुमयञ्च पब्बजतिणेहि रज्जुं कत्वा कतरज्जुबन्धनञ्च, तं असिआदीहि छिन्दितुं सक्कुण्येयताय “थिर”न्ति न वदन्तीति अत्थो। सारत्तरत्ताति रत्ता हुत्वा रत्ता। बलवरागरत्ताति अत्थो। मणिकुण्डलेसूति मणीसु च कुण्डलेसु च, मणिचित्तेसु वा कुण्डलेसु। एतं दळ्हन्ति ये मणिकुण्डलेसु सारत्तरत्ता, तेसु यो रागो, या च पुत्तदारेसु अपेक्खा तण्हा, एतं किलेसमयं बन्धनं पण्डितपुरिसा “दळ्ह”न्ति वदन्ति।

ओहारिन्ति आकङ्कित्वा चतूसु अपायेसु पातनतो अवहरति हेट्ठा हरतीति ओहारिनं। सिथिलन्ति बन्धनद्वाने छविआदीनि अकोपेत्वा बन्धनभावम्पि अजानापेत्वा जलपथथलपथादीसु कम्मं कातुं देतीति सिथिलं। दुप्पमुञ्चन्ति लोभवसेन हि एकवारम्पि उप्पन्नं किलेसबन्धनं दट्ठुद्वानतो कच्छपो विय दुम्मोचयं होतीति दुप्पमुञ्चं। एतम्पि छेत्वानाति एतं दळ्हम्पि किलेसबन्धनं जाणखगेन छिन्दित्वा अनपेक्खिनो हुत्वा कामसुखं पहाय परिब्बजन्ति पक्कमन्ति पब्बजन्ति चाति अत्थो।

१०७. चेतेतीति अकुसलचेतनावसेन चेतेति। पक्कप्पेतीति तमेव अकुसलचेतनं कायवचीकम्मभावं पापनवसेन

कर्णेति । अनुसेतीति रागादिअनुसयोव सन्ताने अप्पहीनभावेन अनुसेति । आरम्भणमेतं होति विज्जाणस्स ठितियाति यदेतं चेतनं पक्कप्पनं अनुसयनञ्च, एतं अभिसङ्खारविज्जाणस्स ठितिया पवत्तिया पच्चयो होतीति अत्थो । आरम्भणे सति पतिट्ठा विज्जाणस्स होतीति यथावुत्तपच्चये सति अभिसङ्खारविज्जाणस्स कम्मं जवापेत्वा पटिसन्धिआकड्डनसमत्थतासम्पादनतो पतिट्ठा होति । आयतिं पुनब्भवाभिनिब्बत्ति होतीति आयतिं पुनब्भवसङ्घाता विज्जाणादीनं अभिनिब्बत्ति होति ।

“नो चे, भिक्खवे, चेतेती”तिआदिना अकुसलकम्ममेव पटिक्खपति । अयञ्हेत्थ सङ्खेपत्थो, यदिपि कदाचि योनिसोमनसिकारा अकुसलचेतना नप्पवत्तति, अनुसया पन अप्पहीनाति, ते कुसलस्स अभिसङ्खारविज्जाणस्स पतिट्ठा होन्ति येवाति । सति च अभिसङ्खारविज्जाणे आयतिं पुनब्भवाभिनिब्बत्ति होतीति वत्तुं वट्टतियेव । ततियवारो वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितब्बो ।

१०८. “नेसो, भिक्खवे, अरियस्स विनये समुद्दो”तिआदि यदि दुप्पूरणट्ठेन संसीदनट्ठेन दुरतिक्कमनट्ठेन सागरो “समुद्दो”ति वुच्चेय्य, ततो सतभागेनपि सहस्सभागेनपि चक्खुआदीस्वेव अयं नयो लब्भतीति दस्सेतुं वुत्तं । तेनाह — “चक्खु, भिक्खवे, पुरिसस्स समुद्दो, तस्स रूपमयो वेगो”ति, रूपेसु सत्तानं आविज्जनतो रूपायतनमेव वेगो चक्खुस्स वेगोति अत्थो ।

यो तं रूपमयं वेगं सहतीति यो भिक्खु सह विसयेन चक्खुं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो सम्मसन्तो तत्थ च निब्बिन्दन्तो विरज्जन्तो तप्पटिबद्धतो किलेसजालतो विमुच्चन्तो अभिभवति । अयं वुच्चति, भिक्खवे, अतरि चक्खुसमुद्दन्ति अयं भिक्खु चक्खुसङ्घातं समुद्दं तिण्णोति वुच्चति ।

अपरो नयो — चक्खु, भिक्खवे, अरियस्स विनये समुद्दोति यदिपि दुप्पूरणट्ठेन यदि वा समुदनट्ठेन समुद्दो, चक्खुमेव समुद्दो । तस्स हि पथवितो याव अकनिट्ठब्रह्मलोका नीलादिआरम्भणं समोसरन्तं परिपुण्णभावं कातुं न सक्कोति । एवं दुप्पूरणट्ठेनपि समुद्दो । चक्खु च तेसु तेसु नीलादिआरम्भणेषु समुदेति असंवुत्तं हुत्वा ओसरमानं किलेसुप्पत्तिया कारणभावेन सदोसभावेन गच्छतीति समुदनट्ठेनपि समुद्दो । तथा चक्खुं तण्हासोतादीनं उप्पत्तिद्वारताय तेहि सन्तानस्स समुदनट्ठेन तेमनट्ठेन समुद्दो । तस्स रूपमयो वेगोति समुद्दस्स अप्पमाणो ऊमिमयो वेगो विय तस्सापि चक्खुसमुद्दस्स समोसरन्तस्स नीलादिभेदस्स आरम्भणस्स वसेन अप्पमेय्यो रूपमयो वेगो वेदितब्बो । यो तं रूपमयं वेगं सहतीति यो तं चक्खुसमुद्दं समोसरन्तं रूपमयं वेगं मनापे रूपे रागं, अमनापे दोसं, असमपेक्खने मोहन्ति एवं रागादिकिलेसे अनुप्पादेन्तो उपेक्खकभावेन सहति ।

सऊमिन्तिआदीसु किलेसऊमीहि सऊमिं । किलेसवट्ठेहि सावट्ठं । किलेसगहेहि सगहं । किलेसरक्खसेहि सरक्खसं । कोधुपायासस्स वा वसेन सऊमिं । कामगुणवसेन सावट्ठं । मातुगामवसेन सगहं सरक्खसं । वुत्तहेतं — “ऊमिभयन्ति खो, भिक्खवे, कोधुपायासस्सेतं अधिवचनं (इतिवु० १०९; म० नि० २.१६२; अ० नि० ४.१२२) । तथा आवट्टन्ति खो, भिक्खवे, पञ्चन्नेतं कामगुणानं अधिवचनं (इतिवु० १०९; म० नि० २.१६४; अ० नि० ४.१२२) । गहरक्खसोति खो, भिक्खवे, मातुगामस्सेतं अधिवचनं”न्ति (इतिवु० १०९) । सेसद्वारेसुपि एसेव नयो ।

सऊमिभयं दुत्तरं अच्छतरीति अनिच्चतादिऊमिभयेन सभयं दुरतिक्कमं अतिक्कमि । लोकन्तगूति संसारलोकस्स अन्तं गतो । पारगतोति वुच्चतीति निब्बानं गतोति कथीयति ।

बळिसाति सत्तानं अनत्थहेतुताय बळिसा विय बळिसा । अनयायाति अनत्थाय । व्याबाधायाति दुक्खाय । इट्ठाति परियिट्ठा वा अपरियिट्ठा वा सुखारम्मणताय इट्ठा । कामनीयद्वेन कन्ता । मनस्स वड्ढनद्वेन मनापा । पियसभावताय पियरूपा । किलेसकामसहितत्ता कामूपसंहिता । रागजननद्वेन चित्तस्स रज्जनतो रजनीया । तज्जेति तं रूपारम्मणं, नीलादिवसेन अनेकभेदभिन्नम्पि हि रूपायतनं रूपारम्मणभावेन चक्खुविज्जेय्यभावेन च एकविधतं नातिवत्ततीति तंसभावसामञ्जं गहेत्वा “तज्जे”ति वुत्तं । अभिनन्दतीति अभिनन्दनभूताय सप्पीतिकतण्हाय अभिमुखो नन्दति । अभिवदतीति “अहो सुखं, अहो सुखं”न्ति वदापेन्तिया तण्हायनवसेन अभिवदति । अज्झोसाय तिट्ठतीति गिलित्वा परिनिट्ठपेत्वा तिट्ठति । अयं वुच्चति, भिक्खवे, भिक्खु गिलितबळिसो मारस्साति अयं, भिक्खु, किलेसमारस्स बळिसभूतं रूपतण्हं गिलित्वा ठितोति वुच्चति । सेसवारेसुपि इमिना नयेन अत्थो वेदितब्बो । अभेदीति भिन्दि । परिभेदीति सब्बभागेन भिन्दि । सेसं उत्तानमेव ।

१०९. अयं लोको सन्तापजातोति अयं सत्तलोको जातसन्तापो जातिव्यसनादिवसेन उप्पन्नसोकसन्तापो च रागादिवसेन उप्पन्नपरिळाहसन्तापो चाति अत्थो । फस्सपरेतोति अनेकेहि दुक्खफस्सेहि अभिभूतो । रोदं वदति अत्ततोति तं तं अत्तना फुट्ठं दुक्खं अभावितकायताय अधिवासेतुं असक्कोन्तो “अहो दुक्खं, ईदिसं दुक्खं मय्हं सत्तुनोपि मा होतू”तिआदिना विलपन्तो वदति । कस्मा? येन येन हि मज्जन्ति, ततो तं होति अज्जथा, यस्मा एते सत्ता येन येन पकारेन अत्तनो दुक्खस्स पटिकारं मज्जन्ति आसीसन्ति, तं दुक्खं ततो अज्जेन पकारेन तिकिच्छितब्बं होति । येन वा पकारेन अत्तनो वड्ढं मज्जन्ति, ततो अज्जथा अवड्ढि एव पन होति । एवं अज्जथाभावितं इच्छाविघातं एव पापुणाति । अयं भवसत्तो कामादिभवेसु सत्तो सत्तलोको, तथापि भवमेवाभिनन्दति, न तत्थ निब्बिन्दति । यदभिनन्दति तं भयन्ति यं कामादिभवं अभिनन्दति, तं जरामरणादिअनेकव्यसनानुबन्धत्ता अतिविय भयानकद्वेन भयं । यस्स भायतीति यतो जरामरणादितो भायति, तं दुक्खस्स अधिद्वानभावतो दुक्खदुक्खताय च दुक्खन्ति ।

भवविप्पहानायाति भवस्स पजहनत्थाय । खोति अवधारणत्थे निपातो । इदं वुत्तं होति — एकन्तेनेव कामादिभवस्स समुदयप्पहानेन पहानत्थं इदं मया अधिगतं मग्गब्रह्मचरियं वुस्सतीति ।

एवं अरियस्स मग्गस्स एकंसेनेव निव्यानिकभावं दस्सेत्वा इदानीं अज्जमग्गस्स निव्यानिकभावं पटिक्खपन्तो “ये हि केची”तिआदिमाह । तत्थ भवेनाति रूपभवेन वा अरूपभवेन वा । भवस्साति संसारस्स । विप्पमोक्खन्ति भवतो विमुत्तिं, संसारसुद्धिन्ति अत्थो । किञ्चापि ते समणब्राह्मणा तत्थ निब्बानसज्जिनो, भवगामिकम्मेन पन रूपारूपज्झानेन, तंनिब्बत्तेन च उपपत्तिभवेन भवविसुद्धिं वदन्ता भवेन भवविप्पमोक्खं वदन्ति नाम । तेनाह — “सब्बे ते अविप्पमुत्ता भवस्माति वदामी”ति । अथ वा भवेनाति भवदिट्ठिया, भवति तिट्ठति सस्सतन्ति हि पवत्तनतो सस्सतदिट्ठि “भवदिट्ठी”ति वुच्चति । भवदिट्ठि एव उत्तरपदलोपेन “भवो”ति वुत्ता भवतण्हातिआदीसु विय । भवदिट्ठिवसेन हि इधेकच्चे भवविसेसंयेव भवविप्पमोक्खं मज्जन्ति । यथा तं बको ब्रह्मा आह — “इदं निच्चं, इदं धुवं, इदं सस्सतं, इदं अविपरिणामधम्म”न्ति (म० नि० १.५०१; सं० नि० १.१७५) । विभवेनाति उच्छेददिट्ठिया । विभवति विनस्सति उच्छिज्जतीति हि पवत्तनतो उच्छेददिट्ठि वुत्तनयेन “विभवो”ति वुच्चति । भवस्स निस्सरणमाहंसूति संसारसुद्धिं वदिसु । उच्छेददिट्ठिवसेन हि इधेकच्चे संसारसुद्धिं वदन्ति । तथा हि वुत्तं —

“यतो खो, भो, अयं अत्ता रूपी चातुमहाभूतिको...पे०... नेवसज्जानासज्जायतनं उपसम्पज्ज विहरति । एत्तावता खो, भो, अयं अत्ता सम्मा समुच्छिन्नो होती”ति (दी० नि० १.९१) ।

अनिस्सटाति अनिक्खन्ता। तत्थ कारणमाह — “उपधिज्झि पटिच्च दुक्खमिदं सम्भोती”ति। तत्थ उपधिन्ति खन्धादिउपधिं। किं वुत्तं होति? यत्थ इमे दिट्ठिगतिका निब्बानसज्जिनो, तत्थ खन्धूपधिकिलेसूपधिअभिसङ्खारूपधयो अधिगता जाता। कुतो तस्स दुक्खनिस्सरणताति। यं पन परमत्थतो दुक्खनिस्सरणं, तं दस्सेतुं “सब्बुपादानक्खया नत्थि दुक्खस्स सम्भवो”ति वुत्तं।

लोकमिमं पस्साति भगवा अत्तनो चित्तं आलपति। पुथूति विसुं विसुं। अविज्जाय परेतन्ति मोहेन अभिभूतं। भूतन्ति खन्धपञ्चकं। भूतरतन्ति इत्थी पुरिसे, पुरिसो इत्थियाति एवं अज्जमज्जं सत्तेसु रतं, ततो एव भवा अपरिमुत्ता। ये हि केचि भवाति इत्तरखणा वा दीघायुका वा सातवन्तो वा असातवन्तो वा भवा। सब्बधीति उद्धं अधो तिरियन्ति सब्बत्थ। सब्बत्थतायाति सब्बभावेन। सब्बे ते भवातिआदीसु “सब्बेपि भवा अनिच्चा”तिआदिना विपस्सनासहिताय मग्गपज्जाय अविपरीतं पस्सतो भवतण्हापि पहीयति निरुज्झति, विभवं उच्छेदमि नाभिनन्दति न पत्थेति, तस्स सब्ब तण्हानं अनवसेसतो मग्गेन निरुज्जनतो निब्बानं निब्बुति होति। तस्स एवं निब्बुतस्स भिक्खुनो अनुपादा किलेसाभिसङ्खारानं अनुपादानतो अग्गहणतो पुनब्भवो न होति। एवंभूतेन च अभिभूतो पञ्चविधोपि मारो विजितो अस्स अनेन मारेन सङ्गामो, सब्बेपि भवे समतिक्कन्तो इट्ठानिट्ठादीसु तादिलक्खणप्पत्तोति।

अनुसोतगामी अन्धपुथुज्जनो पटिसोतगामी कल्याणपुथुज्जनो। ठितत्तो सेक्खो। इतरो असेक्खो।

११०. अभिजातिकोति जातियो। कण्हाभिजातिकोति कण्हे नीचे कुले जातो। कण्हं धम्मं अभिजायतीति काळकं दसविधं दुस्सीलधम्मं पसवति करोति, सो तं अभिजायित्वा निरये निब्बत्तति। सुक्कं धम्मन्ति “अहं पुब्बेपि पुज्जानं अकतत्ता नीचे कुले निब्बत्तो, इदानी पुज्जं करिस्सामी”ति पुज्जसङ्घातं सुक्कं पण्डरं धम्मं अभिजायति, सो तेन सग्गे निब्बत्तति। अकण्हं असुक्कं निब्बानन्ति निब्बानज्झि सचे कण्हं भवेय्य, कण्हविपाकं ददेय्य। सुक्कं, सुक्कविपाकं ददेय्य। द्विन्मि अप्पदानतो पन “अकण्हं असुक्क”न्ति वुत्तं। निब्बानन्ति चेत्थ अरहत्तं अधिप्पेतं। तज्झि किलेसनिब्बानन्ते जातत्ता निब्बानं नाम। तं एस अभिजायति पसवति करोति। सुक्काभिजातिकोति सुक्के उच्चे कुले जातो। सेसं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं। “कण्हं कण्हविपाक”न्तिआदिकस्स कम्मचतुक्कस्स अत्थो हेट्ठा हारसम्पातवारे विभत्तो एव।

१११. मानुसत्तन्ति मनुस्सभावं, मनुस्सयोनिन्ति अत्थो। द्वेति किच्चं अकिच्चमेव चाति द्वे। किच्चानि त्वेव कत्तब्बानि, न चाकिच्चं किज्जि कत्तब्बन्ति दस्सेति। सुकिच्चन्तिआदि “किच्च”न्ति वुत्तानं तेसं सरूपदस्सनं।

पधानानीति उत्तमानि विसिट्ठानि। पुरिमस्मिं पब्बजितेसूति विसये भुम्मं। दुतिये अधिकरणे। तत्थ निब्बानन्ति अरहत्तं अधिप्पेतं। कस्मा पनेत्थ आमिसपरिच्चागो अरहत्तेन समधुरो निदिट्ठोति? दक्खिण्येसु दक्खिणाय महप्फलभावदस्सनत्थं। येन येन वा पन वत्थुनाति उच्छेदादिवत्थुना। अज्झोसिताति भवतण्हादिवसेन अज्झोसिता। दुतिये येन येन वा पन वत्थुनाति अमराविकखेपवत्थुआदिना।

इमिना असुभेन कम्मविपाकेनाति असुभस्स कायदुच्चरितादिकम्मस्स विपाकत्ता असुभेन असिवेन कम्मविपाकेन। इदं बाललक्खणं निब्बत्ततीति पुरिमस्मिं भवे दुच्चरितसमङ्गिताय बालो अयं भवतीति उपलक्खणं जायति। इदं संकिलेसभागियं सुत्तन्ति इदं एवं पवत्तं संकिलेसभागियं नाम सुत्तं।

इमिना सुभेनाति एत्थ वुत्तनयानुसारेण अत्थो वेदितब्बो । तत्थ महापुरिसलक्खणन्ति पण्डितलक्खणं । किलेसभूमीहीति किलेसद्वानेहि किलेसावत्थाहि वा । सानुसयस्स परियुट्ठानं जायतीति अप्पहीनानुसयस्स पच्चयसमायोगे रागादयो परियुट्ठानवसेन पवत्तन्ति । परियुट्ठितो संयुज्जतीति यो रागादीहि परियुट्ठितचित्तो, सो कामरागादीहि संयुज्जति नाम । संयुज्जन्तो उपादियतीति यो कामरागसंयोजनादीहि संयुत्तो, सो कामुपादानादीनि अकुसलकम्मानि च उपादियति । सेसं सब्बत्थ उत्तानमेव ।

११२. एवं सोळसविधेन सासनपट्टानं नानासुत्तेहि उदाहरणवसेन विभजित्वा इदानीं अट्ठवीसतिविधेन सासनपट्टानं दस्सेन्तेन यस्मा अयम्पि पट्टानविभागो मूलपदेहि सङ्गहितो, न इमस्सापि तेहि असङ्गहितो पदेसो अत्थि, तस्मा मूलपदं विभजितव्वत्तञ्च दस्सेतुं “तत्थ कतमे अट्ठारस मूलपदा”ति पुच्छाय वसेन मूलपदानि उद्धरित्वा “लोकियं लोकुत्तरं”न्तिआदिना नवतिका, थवो चाति अट्ठवीसतिविधं सासनपट्टानं उद्धिदं । तत्थ लोकियन्ति लोके नियुत्तो, लोके वा विदितो लोकियो । इध पन लोकियो अत्थो यस्मिं सुत्ते वुत्तो, तं सुत्तं लोकियं । तथा लोकुत्तरं । यस्मिं पन सुत्ते पदेसेन लोकियो, पदेसेन लोकुत्तरो वुत्तो, तं लोकियञ्च लोकुत्तरञ्च । यञ्च सत्ते अधिद्वाय सत्तपज्जत्तिमुखेन देसितं, तं सत्ताधिद्वानं । धम्मवसेनेव देसितं धम्माधिद्वानं । उभयवसेन देसितं सत्ताधिद्वानञ्च धम्माधिद्वानञ्च । इमिना नयेन सब्बपदेसु अत्थो वेदितब्बो । बुद्धादीनं पन गुणाभित्थवनवसेन पवत्तं सुत्तं थवो नाम ।

तत्थ सज्जुखीरन्ति तद्धणंयेव धेनुया थनेहि निक्खन्तं अब्भुण्हखीरं । मुच्चतीति परिणमति । इदं वुत्तं होति — यथा धेनुया थनतो निक्खन्तं खीरं तद्धणंयेव न मुच्चति न परिणमति न दधिभावं गच्छति, तक्कादिअम्बिलसमायोगतो पन परतो कालन्तरेण पकतिं जहति दधिभावं पापुणाति, एवमेवं पापकम्मम्पि किरियक्खणेयेव न विपच्चति । यदि विपच्चेय्य, नानागतीनं सभावद्वानं सिया, न कोचि पापकम्मं कातुं विसहेय्य । याव पन कुसलाभिनिब्बत्तक्खन्था चरन्ति, ताव तं ते रक्खन्ति, तेसं भेदा अपायेसु निब्बत्तापनवसेन विपच्चति । विपच्चमानञ्च डहन्तं बालमन्वेति, किं विय? भस्मच्छन्नोव पावको । यथा हि छारिकाय पटिच्छन्नो वीतच्चित्तङ्गारो अक्कन्तोपि छारिकाय पटिच्छन्नत्ता न ताव डहति, छारिकं पन तापेत्वा चम्मादीनि डहनवसेन याव मत्थलुङ्गा डहन्तो गच्छति, एवमेवं पापकम्मम्पि येन कतं, तं बालं दुतिये वा ततिये वा अत्तभावे निरयादीसु निब्बत्तं डहन्तं अनुगच्छतीति ।

यस्सिन्द्रियानीति तत्थायं सङ्खेपत्थो — यस्स भिक्खुनो छेकेन सारथिना सुदन्ता अस्सा विय छ इन्द्रियानि समथं दन्तभावं निब्बिसेवनभावं गतानि, तस्स नवविधं मानं पहाय ठितत्ता पहीनमानस्स चतुन्नं आसवानं अभावेन अनासवस्स तादिभावे ठितस्स तथारूपस्स देवापि पिहयन्ति, मनुस्सापि दस्सनञ्च आगमनञ्च पत्थेन्तियेवाति । आहारे सतीति आहारपटिबद्धे छन्दरागे अप्पहीने सति ।

११३. सब्बा दिसा अनुपरिगम्भ चेतसाति परितो दसपि दिसा चित्तेन अनुगन्त्वा । नेवज्झगाति नेव अधिगच्छेय्य । पियतरन्ति अतिसयेन पियं । अत्तनाति अत्ततो । एवं पियो पुत्थु अत्ता परेसन्ति एवं कस्सचिपि अत्तना पियतरस्स अनुपलब्धनवसेन विसुं विसुं परेसं सत्तानं अत्ता पियो । यस्मा च एतदेव, तस्मा न हिंसे परं अत्तकामो अत्तनो सुखकामोति ।

भूताति जाता निब्बत्ता । भविस्सन्तीति निब्बत्तिस्सन्ति । भूताति वा खीणासवा । ते हि पहीनभवत्ता भूता एव । गमिस्सन्तीति परलोकं गमिस्सन्ति । खीणासवा पन अनुपादिसेसं निब्बानं ।

पियो च होतीति सुपरिसुद्धाय सीलसम्पत्तिया, सुपरिसुद्धाय च दिट्ठिसम्पत्तिया समन्नागतो पियो पियायितब्बो होतीति ।
वुत्तञ्हेतं —

“सीलदस्सनसम्पन्नं, धम्मट्ठं सच्चवादिनं ।

अत्तनो कम्मकुब्बानं, तं जनो कुरुते पियं”न्ति ॥ (ध० प० २१७) ।

पासाणच्छत्तं विय गरुकातब्बताय **गरु** । उत्तरिमनुस्सधम्मवसेन सम्भावेतब्बताय **भावनीयो** । सीलगुणेन वा पियगरुआदिभावा वेदितब्बा । तथा हि वुत्तं — “आकङ्खेय्य चे, भिक्खवे, भिक्खु ‘सब्रह्मचारीनं पियो च अस्सं मनापो च गरु च भावनीयो चा’ति, सीलेस्वेवस्स परिपूरकारी”ति (म० नि० १.६५) ।

वत्ताति “कालेन वक्खामी”तिआदिपञ्चधम्मे अत्तनि उपट्ठापेत्वा सब्रह्मचारीनं उल्लुम्पनभावे ठत्वा वत्ता ।
वचनक्खमोति सब्रह्मचारीहि येन केनचि वुच्चमानो सुब्बचो हुत्वा पदक्खिणग्गाहिताय तेसं वचनं खमतीति वचनक्खमो ।
वत्ताति वा धम्मकथावसेन वचनसीलो । **वचनक्खमो**ति धम्मं संवण्णेन्तो परेहि असंहीरो हुत्वा तेसं पुच्छावचनक्खमताय वचनक्खमो । **गम्भीरञ्च कथं कत्ताति** सच्चपटिच्चसमुप्पादादिं, अञ्जं वा गम्भीरकथं कत्ता । **न चट्टाने नियोजको**ति धम्मविनयादिं अधम्माविनयादिवसेन अवत्वा धम्मविनयादिवसेनेव दीपनतो न च अट्टाने नियोजको ।

मातरं पितरं हन्त्वाति एत्थ “तण्हा जनेति पुरिसं”न्ति (सं० नि० १.५५-५७) वचनतो तीसु भवेसु सत्तानं जननतो तण्हा **माता** नाम । “अहं असुकस्स नाम रज्जो, राजमहामत्तस्स वा पुत्तो”ति पितरं निस्साय अस्मिमानस्स उप्पज्जनतो अस्मिमानो **पिता** नाम । लोको विय राजानं यस्मा सब्बदिट्ठिगतानि द्वे सस्सतुच्छेददिट्ठियो भजन्ति, तस्मा सस्सतुच्छेददिट्ठियो द्वे खत्तिया **राजानो** नाम । द्वादसायतनानि वित्थतट्ठेन रट्ठसदिसत्ता **रट्ठं** नाम । आयसाधको आयुत्तकपुरिसो विय तंनिस्सितो नन्दिरागो **अनुचरो** नाम ।

अनीघोति निहुक्खो । **ब्राह्मणो**ति खीणासवो । एतेन हि तण्हादयो अरहत्तमग्गाणासिना हता बाहिता । **यातीति** सो ब्राह्मणो निहुक्खो हुत्वा यातीति ।

कायेति करजकाये । **चित्तन्ति** पादकज्झानचित्तं । **समोदहतीति** पक्खिपति । यदा दिस्समानेन कायेन गन्तुकामो होति, तदा कायगतिकं पादकज्झानचित्तं अधिदुहतीति अत्थो । **चित्तेपि कायं समोदहतीति** यदा सीधं गन्तुकामो होति, तदा पादकज्झानचित्ते कायं पक्खिपति, चित्तगतिकं कायं अधिदुहतीति अत्थो । **काये सुखसज्जञ्च लहुसज्जञ्च ओक्कमित्वा**ति “सेय्यथापि नाम बलवा पुरिसो समिज्जितं वा बाहं पसारेय्य, पसारितं वा बाहं समिज्जेय्या”ति वुत्तनयेन (महाव० ८, १३७; दी० नि० २.६६; म० नि० १.२८२; २.३३८; सं० नि० १.१७२) इद्धिमा काये सुखसज्जञ्च लहुसज्जञ्च ओक्कमित्वा परेसं दिस्समानेन कायेन आरामरामणय्यकादीनि पेक्खमानो चित्तक्खणेनेव इच्छितट्ठानं गच्छति ।

११४. यं तं लोकुत्तरं जाणन्ति सब्बं लोकं उत्तरित्वा अभिभवित्वा ठितत्ता वुत्तं, न पन लोकुत्तरभूमिकत्ता ।
सब्बकाले पवत्ततीति आवज्जनपटिबद्धवुत्तित्ता वुत्तं, न सततं समितं पवत्ततीति । न हि सब्बञ्जुतज्जाणं भगवतो सब्बस्मियेव काले उप्पज्जतीति सक्का वत्तुन्ति ।

कित्तयिस्सामि ते सन्तिन्ति सब्बकिलेसवूपसमहेतुताय सन्तिं निब्बानं दस्सेस्सामि । **दिट्ठे धम्मे**ति दिट्ठे

दुक्खादिधम्मो, इमस्मिं एव वा अत्तभावे। **अनीतिहन्ति** इतिहासाति एवं न इतिकिराय पवत्तं, अत्तपच्चक्खन्ति अत्थो। **यं विदित्वा सतो चरन्ति** “सब्बे सङ्खारा अनिच्चा”तिआदिना (ध० प० २७७; थेरगा० ६७६; नेत्ति० ५) नयेन सतो हुत्वा चरन्तो अरियमग्गेन यं सन्ति विदित्वा। **तरे लोके विसत्तिकन्ति** सङ्खारलोके विसप्पनतो विसत्तिकसङ्खातं तण्हं तरे तरेय्य समतिक्कमेय्याति अत्थो।

तज्जाहं अभिनन्दामीति तं वुत्तप्पकारं सन्तिजोतकं तुम्हाकं वचनं अहं पत्थयामि, तं एव वा **सन्ति उत्तमं** अभिनन्दामीति धोतको वदति। **उद्धं अधो तिरियज्जापि मज्जेति** एत्थ उद्धन्ति अनागतं उपरि च। **अधोति** अतीतं हेट्ठा च। **तिरियज्जापि मज्जेति** पच्चुप्पन्नं परितो च। **एतं विदित्वा सङ्गोतीति** एतं अनागतादिं सङ्गजननट्टानन्ति जत्वा। **भवाभवायाति** खुद्दकानज्जेव महन्तानज्ज भवानं अत्थाय, सस्सतुच्छेदाय वा।

अरियसच्चानन्ति अरियभावकरानं सच्चानं। **अननुबोधाति** अबुज्झनेन अजाननेन। **अप्पटिवेधाति** अप्पटिविज्झनेन। **सन्धावितन्ति** भवतो भवस्स गमनेन सन्धावितं। **संसरितन्ति** पुनप्पुनं गमनवसेन संसरितं। **ममज्जेव तुम्हाकज्जाति** मया चेव तुम्हेहि च। अथ वा **सन्धावितं संसरितन्ति** सन्धावनं संसरणं ममज्जेव तुम्हाकज्ज अहोसीति अत्थो। **भवनेत्तीति** भवाभवं नयनसमत्था तण्हारज्जु। **संसितन्ति** संसरितं। **समूहताति** सुट्ठु हता छिन्ना अप्पवत्तिकता।

सब्बे सङ्खारा अनिच्चाति पच्चयेहि सङ्खारीयन्तीति “सङ्खारा”ति लद्धनामा पच्चक्खन्धा। आदिअन्तवन्ततो अनिच्चन्तिकतो तावकालिकतो खणपरित्ततो च न निच्चाति **अनिच्चा**। **यदा पज्जाय पस्सतीति** यदा विपस्सनापज्जाय पस्सति। **अथ इमस्मिं वट्ठुदुक्खे निब्बिन्दति**, निब्बिन्दन्तो दुक्खपरिजाननादिवसेन सच्चानि पटिविज्झति। **एस मग्गो विसुद्धियाति** य्वायं वुत्तनयेन सच्चप्पटिवेधो, एस विसुद्धत्थाय मग्गो। **सब्बे सङ्खारा दुक्खाति** सब्बे सङ्खारा अभिण्हसम्पटिपीळनट्टेन खयट्टेन च दुक्खाति। **सेसं वुत्तनयमेव**। **सब्बे धम्मा अनत्ताति** सब्बेपि तेभूमकधम्मा परतो तुच्छतो सुज्जतो असारतो अवसवत्तनतो च अनत्ताति। **सेसं पुरिमसदिसमेव**।

सेय्योति विसिट्ठो उत्तमो। **सदिसोति** समानो। **हीनोति** लामको। ओमानोपि हि अत्तनो अवङ्कुरणमुखेनपि संपगगणहनवसेनेव पवत्तति। तेन वुत्तं “हीनोहमस्मी”ति। **किमज्जत्र यथाभूतस्स अदस्सनाति** सरसपभङ्गुताय एकन्तेनेव अनवट्ठितसभावेहि रूपधम्मोहि सेय्यादिवसेन अत्तनो उक्खिपनस्स तेसं यथाभूतं अदस्सनं अज्जाणं विना किं अज्जं कारणं सिया, अज्जं किज्जि कारणं तस्स नत्थीति अत्थो। **वेदनादीसुपि** एसेव नयो। वुत्तविपरियायेन सुक्कपक्खो वेदितब्बो।

११५. ये अरियसच्चानि विभावयन्तीति दुक्खादीनि अरियसच्चानि पज्जाओभासेन सच्चप्पटिच्छादककिलेसन्धकारं विधमेत्वा अत्तनो पकासानि पाकटानि करोन्ति। **गम्भीरपज्जेनाति** अप्पमेय्यपज्जताय सदेवकस्सपि लोकस्स जाणेन अलब्भनेय्यपटिट्ठपज्जेन सब्बज्जुनाति वुत्तं होति। **सुदेसितानीति** सङ्खेपवित्थारादीहि तेहि तेहि नयेहि सुट्ठु देसितानि। **किज्जापि ते होन्ति भुसं पमत्ताति** ते विभावितअरियसच्चा पुग्गला कामं देवरज्जचक्कवत्तिरज्जादिपमादट्टानं आगम्म भुसं पमत्ता होन्ति, तथापि सोतापत्तिमग्गजाणेन अभिसङ्खारविज्जाणस्स निरोधेन ठपेत्वा सत्त भवे अनमतग्गे संसारे ये उप्पज्जेय्युं नामज्ज रूपज्ज, तेसं निरुद्धत्ता **न अट्ठमं भवं आदियन्ति**, सत्तमभवेयेव पन विपस्सनं आरभित्वा अरहत्तं पाप्पुणन्तीति अत्थो।

यथिन्दखीलोति एत्थ यथाति उपमावचनं। **इन्दखीलोति** नगरद्वारथिरकरणत्थं उम्मारब्भन्तरे अट्ठ वा दस वा हत्थे

पथविं खणित्वा आकोटितस्स सारदारुमयस्स थम्भस्सेतं अधिवचनं । **पथविस्सितो सियाति** गम्भीरनेमिताय अन्तो पविसित्वा भूमिनिस्सितो सिया भवेय्य । **चतुब्धि वातेहीति** चतूहि दिसाहि आगतवातेहि । **असम्पकम्पियोति** कम्पेतुं वा चालेतुं वा असक्कुणेय्यो । **तथूपमं...पे०... पस्सतीति** यो चत्तारि अरियसच्चानि पञ्चाय अज्झोगाहेत्वा पस्सति, तं सप्पुरिसं उत्तमपुरिसं तथा दस्सनतो सब्बतित्थियवादवातेहि असम्पकम्पियताय तथूपमं यथावुत्तइन्दखीलूपमं वदामीति अत्थो ।

सोतापत्तियङ्गेहीति अरियसोतापज्जनस्स अङ्गभूतेहि । **अरियसावकोति** अरियस्स बुद्धस्स भगवतो सद्धम्मस्सवनन्ते जातत्ता अरियसावको । **खीणनिरयोहीति** खीणनिरयो अम्हि । **खीणापायदुग्गतिविनिपातोति** इदं निरयादीनंयेव वेवचनवसेन वुत्तं । निरयादयो हि वट्टिसङ्घाततो अयतो अपेतत्ता अपाया । दुक्खस्स गति पटिसरणन्ति **दुग्गतियो** । दुक्कटकारिनो विवसा एत्थ निपतन्तीति **विनिपाता** । सोतं अरियमग्गं आदितो पत्तो अधिगतोति **सोतापन्नो** । अकुप्पधम्मताय मग्गफलानं पुथुज्जनभावसङ्घाते विरूपे न निपतनसभावोति **अविनिपातधम्मो** । ततो एव धम्मनियामेन नियतताय **नियतो** । उपरिमग्गतयसङ्घाता सम्बोधि अवस्सं पत्तब्बताय अस्स परं अयनं गति पटिसरणन्ति **सम्बोधिपरायणो** ।

निविट्ठातिआदीनि पदानि अज्जमज्जवेवचनानेव । **सहधम्मियाति** सब्रह्मचारिनो । **अरियकन्तेहीति** अरियानं कन्तेहि पियेहि मनापेहि । पच्च सीलानि हि अरियसावकानं कन्तानि होन्ति, भवन्तरेपि अविजहनतो । तानि सन्धायेतं वुत्तं । सब्बोपि पनेत्थ संवरो लब्धतियेव । **सोतापन्नोहमस्मीति** इदं देसनासीसमेव । सकदागामिआदयोपि “सकदागामीहमस्मी”तिआदिना नयेन ब्याकरोन्तियेव । यतो सब्बेसम्पि सिक्खापदाविरोधेन युत्तट्ठाने ब्याकरणं अनुज्जातमेवाति ।

यस्सिन्द्रियानीति यस्स अरियपुग्गलस्स सद्धादीनि इन्द्रियानि । **सुभावितानीति** अरियमग्गभावनावसेन सुद्ध भावितानि । **अज्झत्तं बहिद्धा चाति** ओरम्भागियानं उद्धम्भागियानञ्च संयोजनानं पजहनवसेन । तेनाह “**सब्बलोके**”ति । **निब्बिज्झाति** निब्बिज्झित्वा पटिविज्झित्वा ।

धम्मपदानीति धम्मकोट्टासानि । **अनभिज्झा धम्मपदं** नाम अलोभो वा अलोभसीसेन अधिगतज्ञानविपस्सनामग्गफलनिब्बानानि वा दसअसुभवसेन वा अधिगतज्ञानादीनि **अनभिज्झा धम्मपदं** । चतुब्रह्मविहारवसेन अधिगतानि **अब्यापादो धम्मपदं** । दसानुस्सतिआहारेपटिक्कूलसञ्जावसेन अधिगतानि **सम्मासति धम्मपदं** । दसकसिणआनापानवसेन अधिगतानि **सम्मासमाधि धम्मपदं** ।

पच्च छिन्देति हेट्ठा अपायुपपत्तिसंवत्तनिकानि पच्च ओरम्भागियसंयोजनानि पादे बद्धरज्जुं विय पुरिसो सत्थेन हेट्ठा मग्गतयेन छिन्देय्य । **पच्च जहेति** उपरिदेवलोकसम्पापकानि पच्च उद्धम्भागियसंयोजनानि पुरिसो गीवाय बद्धरज्जुं विय अरहत्तमग्गेन जहेय्य छिन्देय्येवाति अत्थो । **पच्च चुत्तरि भावयेति** उद्धम्भागियसंयोजनानं प्हानत्थाय सद्धादीनि पच्चिन्द्रियानि उत्तरि भावेय्य । पच्च सङ्गातिगोति एवं सन्ते पच्चन्नं रागदोसमोहमानदिट्टिसङ्गानं अतिक्कमनेन पच्चसङ्गातिगो हत्वा **भिक्षु “ओघतिण्णो”ति वुच्चति**, नित्तिण्णचतुरोघोति वुच्चतीति अत्थो ।

अनज्जातं अप्पटिविद्धं चतुसच्चधम्मं, अमतपदंयेव वा जस्सामि जानिस्सामीति पटिपन्नस्स पठममग्गट्ठस्स इन्द्रियन्ति **अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं** । पठममग्गजाणहि तंपुब्बभागवसेन एवं वुत्तं । आजानाति पठममग्गेन

जातमरियादं अनतिक्कमित्वा जानातीति अज्जो, तस्स इन्द्रियन्ति अज्जिन्द्रियं, हेट्ठा तीसु फलेसु, उपरि तीसु मग्गेसु च जाणस्सेतं अधिवचनं । अज्जाताविनो चतूसु सच्चेसु निट्ठितकिच्चस्स अरहतो इन्द्रियन्ति अज्जाताविन्द्रियं, अगगफलजाणस्सेतं अधिवचनं । अनभिसमेतस्साति अप्पटिविद्धस्स । अभिसमयायाति पटिवेधाय ।

११६. बाललक्खणानीति बालस्स उपलक्खणकारणानि । बालनिमित्तानीति “बालो अय”न्ति गहेतुं निमित्तानि कारणानि । बालापदानानीति बालस्स पोराणानि विरुळ्हानि कम्मनि । “दुच्चिन्तितचिन्ती”ति आदीसु दुच्चिन्तितं अभिज्झं व्यापादं मिच्छादस्सनञ्च चिन्तेतीति दुच्चिन्तितचिन्ती । दुब्भासितं मुसावादादिं भासतीति दुब्भासितभासी । दुक्कटं पाणातिपातादिकम्मं करोतीति दुक्कटकम्मकारी । वुत्तविपरियायेन सुक्कपक्खो वेदितब्बो ।

भिय्योति उपरूपरि । पकुज्जेय्युन्ति विरुज्जेय्युं । “पकुप्पेय्यु”न्तिपि पाठो । भुसेनाति दळ्हेन । दण्डेनाति दण्डदानेन । धीरोति पण्डितो सप्पज्जजातिको । निसेधयेति पटिबाहेय्य । पुन किञ्चि कातुं वत्तुं वा असमत्थं करेय्याति अत्थो ।

परन्ति पच्चत्थिकं । यो सतो उपसम्मतीति यो सतिमा हुत्वा उपसम्मति, तस्स उपसमंयेवाहं बालस्स पटिसेधनं मज्जामीति अत्थो ।

वज्जन्ति दोसं । यदा नं मज्जतीति यस्मा नं मज्जति । अज्झारुहतीति अज्झोत्थरति । गोव भिय्यो पलायिनन्ति यथा गोयूथे तावदेव द्वे गावो युज्जन्ते गोगणो ओलोकेन्तो तिट्ठति याव न एको पलायति, यदा पन पलायति, अथ तं पलायीनं सब्बो गोगणो भिय्यो अज्झोत्थरति, एवं दुम्मेधो खमन्तं भिय्यो अज्झोत्थरतीति अत्थो ।

सदत्थपरमाति सकत्थपरमा । खन्त्या भिय्यो न विज्जतीति तेसु सकत्थपरमेसु अत्थेसु खन्तितो उत्तरितरो अज्जो अत्थो न विज्जति । तमाहु परमं खन्तिन्ति यो बलवा तितिक्खति, तस्स तं खन्तिं परमं आहु । बालबलं नाम अज्जाणबलं । तं यस्स बलं, अबलमेव तं, न तं बलन्ति आहु कथेन्ति दीपेन्ति । धम्मगुत्तस्साति धम्मेन रक्खितस्स धम्मं वा रक्खन्तस्स । पटिवत्ताति पटिप्परित्वा वत्ता, पटिप्परित्वा वा यं वा तं वा वदेय्यासि । धम्मदुं पन चालेतुं समत्थो नाम नत्थि । तस्सेव तेन पापियोति तेन कोधेन तस्सेव पुगलस्स पापं होति । कतरस्साति? यो कुब्धं पटिकुज्जति, तस्स । तत्थ कुब्धन्ति सम्पदाने उपयोगवचनं, कुब्धस्साति अत्थो । तिकिच्छन्तानन्ति एकवचने बहुवचनं, तिकिच्छन्तन्ति अत्थो । जना मज्जन्तीति एवरूपं अत्तनो च परस्स चाति उभिन्नं अत्थं तिकिच्छन्तं निष्फादेन्तं पुगलं “बालो अय”न्ति अन्धबालपुथुज्जना एवं मज्जन्ति । ये धम्मस्स अकोविदाति ये चतुसच्चधम्मे अकोविदा अच्छेका, ते एवं मज्जन्तीति अत्थो ।

११७. पत्तन्ति अधिगतं एतरहि अनुभुय्यमानं कामूपकरणं पत्तब्बन्ति तदेव अनागते अधिगन्तब्बं अनुभवितब्बं, उभयमेतं रजानुकिण्णन्ति तदुभयम्पि रागरजादीहि अवकिण्णं । आतुरस्साति रागादिकिलेसातुरस्स । अनुसिक्खतोति किलेसबहुलपुगले अनुसिक्खतो । ये च सिक्खासाराति ये यथासमादिन्नं सीलवतादिसङ्घातं सिक्खं सारतो गहेत्वा ठिता । तेनाह — “सीलं वतं जीवितं ब्रह्मचरिय”न्ति । तत्थ यं “न करोमी”ति ओरमति, तं सीलं । यं वेसभोजनकिच्चचरणादि, तं वतं । जीवितन्ति आजीवो । ब्रह्मचरियन्ति मेथुनविरति । उपट्टानसाराति एतेसं सीलादीनं अनुट्टानसारा । एतेहि एव संसारसुद्धीति तानि सारतो गहेत्वा ठिताति अत्थो ।

इच्चेते उभो अन्ताति इति सीलब्बतपरामासमुखेन अत्तकिलमथानुयोगो, कामेसु अनवज्जसज्जितामुखेन

कामसुखल्लिकानुयोगो चाति एते उभो अन्ता । ते च खो यथाक्कमं आयतिं पत्तब्बे, एतरहि पत्ते च रागरजादिओकिण्णे कामगुणे अल्लीनेहि किलेसातुरानं अनुसिक्खन्तेहि, सयञ्च किलेसातुरेहेव पटिपज्जितब्बा, ततो एव च ते कटसिवड्डना अपरापरं जरामरणेहि सिवथिकाय वड्डनसीला एकन्तेनेव कटसिं वड्डन्ति, सयं वड्डन्ता परे च अन्तद्वये समादपेन्ता वड्डापेन्ति चाति अत्थो ।

उभो अन्ते अनभिज्जायाति यथावुत्ते उभो अन्ते अजानित्वा । ओलीयन्ति एकेति “सस्सतो अत्ता च लोको चा”ति ओलीयनतण्हाभिनिवेसवसेन अवलीयन्ति एकच्चे । अतिधावन्ति एकेति एकच्चे — “उच्छिज्जति विनस्सति अत्ता च लोको चा”ति अतिधावनाभिनिवेसवसेन अतिक्कमन्ति ।

न अमज्जिंसु तेसञ्च तण्हादिमज्जनानं पहीनत्ता । ततो एव अनुपादापरिनिब्बानतो तिविधमपि वट्ठं तेसं पज्जापनाय नत्थीति ।

जज्जाति जानेय्य । संयुजेति संयोजेय्य । मानुसन्ति मनुस्सानं इदन्ति मानुसं, मनुस्सभवपरियापन्नं । किञ्चि तस्स सकं होतीति तस्स मच्चुमुखं पविसन्तस्स सत्तस्स किं अज्जं सकं नाम अज्जत्र कल्याणकम्मतो । कम्मस्सका हि सत्ता । तेनाह — “तस्मा करेय्य कल्याण”न्तिआदि । तत्थ सम्परायिकन्ति सम्परायफलनिब्बत्तकं ।

११८. इमे धम्माति इमे कुसला वा अकुसला वा धम्मा । एवंगहिताति एवं समादिन्ना उप्पादिता । इदं फलन्ति इदं इट्ठविपाकं अनिट्ठविपाकञ्च फलं । अयमत्थोति अयं वुट्ठि, अयं हानीति अत्थो । अज्जम्पि एवंजातियन्ति एकंसब्बाकरणीयं वदति ।

आकङ्कतो न जानेय्युन्ति तत्थ येन हेतुना भगवतो या आकङ्का, सा अज्जेसं अविसयोति आह — “किन्तं भगवा आकङ्कतीति । इदं अविसज्जनीय”न्ति ।

एत्तकोति एतपरिमाणो । सीलक्खन्धेति सीलक्खन्धहेतु । “सीलक्खन्धेना”तिपि पाठो । सेसपदेसुपि एसेव नयो । इरियायन्ति कायवचीसमाचारे । पभावेति आनुभावे । हितेसितायन्ति मेत्ताय । इद्धियन्ति इद्धिविधाय । एत्तका बुद्धगुणा, ते च पच्चेकं एवंपभावा । तथा मग्गफलनिब्बानानि एवमानुभावानि । अरियसङ्घो एवंविधगुणेहि युत्तोति ।

तिण्णं रतनानं महानुभावता न सब्बथा अज्जेसं विसयो, भगवतो एव विसयोति आह — “बुद्धविसयो अविसज्जनीयो”ति । तेन यो अज्जोपि अत्थो बुद्धविसयो, सो अविसज्जनीयोति दस्सेति । वुत्तज्हेतं भगवता — “बुद्धविसयो अचिन्तेय्यो न चिन्तेतब्बो, यं चिन्तेन्तो उम्मादस्स विघातस्स भागी अस्सा”ति (अ० नि० ४.७७) । कतमा पुब्बा कोटीति अविसज्जनीयन्ति “कतमा पुब्बा कोटी”ति केनचि कतं पुच्छनं अविसज्जनीयं । कस्मा? संसारस्स पुरिमाय कोटिया अभावतो । तेनेवाह — “पुरिमा, भिक्खवे, कोटि न पज्जायती”ति (अ० नि० १०.६१) । तत्थ न पज्जायतीति न दिस्सति, न उपलब्धतीति अत्थो । न पज्जायतीति अज्जस्स जाणविसयो न होतीति पन अत्थं सन्धाय “न पज्जायतीति सावकानं जाणवेकल्लेना”तिआदि वुत्तं । तत्थ अत्तूपनायिकाति अत्ता उपनेतब्बो एतिस्सति अत्तूपनायिका । नत्थि बुद्धानं भगवन्तानं अविजाननाति एतेन पुरिमाय कोटिया अभावतो एव न पज्जायति, न तत्थ जाणस्स पटिघातोति दस्सेति ।

यं पन अत्थि, तं अज्जेसं अप्पमेय्यम्पि भगवतो न अप्पमेय्यन्ति भगवतो सब्बत्थ अप्पटिहतज्जाणतं दस्सेतुं “**यथा भगवा कोकालिकं भिक्खुं आरब्भा**”ति आदिमाह । तत्थ अज्जतरं **भिक्खुन्ति** नामगोत्तेन अपाकटं । “कीव दीघं नु खो, भन्ते, पदुमे निरये आयुप्पमाणं”न्ति पज्जं पुच्छित्वा निसिन्नं एकं भिक्खुं एवमाहाति । एत्थायं पाठसेसो — दीघं खो, भिक्खु, पदुमे निरये आयुप्पमाणं, तं न सुकरं सङ्घातुं “एत्तकानि वस्सानी”ति वा “एत्तकानि वस्ससतानी”ति वा “एत्तकानि वस्ससहस्सानी”ति वा “एत्तकानि वस्ससतसहस्सानी”ति वाति । सक्का पन, भन्ते, उपमा कातुन्ति । “सक्का भिक्खू”ति भगवा अवोच । सेय्यथापि, भिक्खु, वीसतिखारिको कोसलको तिलवाहो । ततो पुरिसो वस्ससतस्स वस्ससतस्स अच्चयेन एकमेकं तिलं उद्धरेय्य । खिप्पतरं खो सो, भिक्खु, वीसतिखारिको कोसलको तिलवाहो इमिना उपक्कमेन परिक्खयं परियादानं गच्छेय्य, न त्वेव एको अब्बुदो निरयो । सेय्यथापि, भिक्खु, वीसति अब्बुदा निरया, एवमेको निरब्बुदो निरयोति आदि (सं० नि० १.१८१; अ० नि० १०.८९; सु० नि० कोकालिकसुत्त) ।

तत्थ **वीसतिखारिको**ति मागधकेन पत्थेन चत्तारो पत्था कोसलरट्ठे एको पत्थो होति । तेन पत्थेन चत्तारो पत्था आळ्हकं, चत्तारि आळ्हकानि दोणं, चतुदोणा मानिका, चतुमानिका खारी । ताय खारिया वीसतिखारिको तिलवाहो । **तिलवाहो**ति तिलसकटं । **अब्बुदो निरयो**ति अब्बुदो नाम एको पच्चेकनिरयो नत्थि, अवीचिम्हि एव पन अब्बुदगणनाय पच्चनोकासो “अब्बुदो निरयो”ति वुत्तो । एस नयो **निरब्बुदादी**सुपि ।

तत्थ वस्सगणनापि एवं वेदितब्बा — यथा हि सतंसतसहस्सानि **कोटि** होति । एवं सतंसतसहस्सकोटियो **पकोटि** नाम । सतंसतसहस्सपकोटियो **कोटिपकोटि** नाम । सतंसतसहस्सकोटिपकोटियो **नहुतं** । सतंसतसहस्सनहुतानि **निन्नहुतं** । सतंसतसहस्सानि निन्नहुतानि एको **अब्बुदो** । ततो वीसतिगुणो **निरब्बुदो** । एस नयो सब्बत्थ । अयज्ज गणना अपरिचितानं दुक्कराति वुत्तं — “तं न सुकरं सङ्घातुं”न्ति । केचि पन “तत्थ तत्थ परिदेवनानत्तेन कम्मकारणनानत्तेनपि इमानि नामानि लद्धानी”ति वदन्ति । अपरे “सीतनरका एते”ति । **चित्तं आघाते**त्वाति चित्तं पदूसेत्वा ।

११९. कथं जिनोति पकारपुच्छा । **केन जिनोति** कारणपुच्छा । केन कारणेन केन हेतुना काय पटिपत्तिया जिनोति पुच्छति । **कथन्ति** पन केन पकारेन किं अतीतानं, उदाहु अनागतानं पच्चुप्पन्नानं किलेसानं पहानेन जिनोति पुच्छति, तस्मा तं “**विसज्जनीय**”न्ति वुत्तं । **कतमो जिनोति** किं रूपं जिनो, उदाहु वेदना सज्जा सङ्खारा विज्जाणं जिनो । रूपादिविनिमुत्तो वा अज्जो जिनो, यो “अत्ता”ति वुच्चतीति इममत्थं सन्धायाह “**अविसज्जनीय**”न्ति । **कित्तको**ति पमाणतो किंपरिमाणो ।

अत्थि तथागतोति अत्थि सत्तो । ख्वायमायस्मा “एवंनामो एवंगोत्तो”ति पज्जक्खन्धे उपादाय पज्जपीयति, तस्स पुग्गलस्स अधिप्पेतत्ता वुत्तं “**विसज्जनीय**”न्ति । **रूपं तथागतो**ति रूपं अत्ताति सक्कायदिट्ठिवसेन पुच्छतीति कत्वा वुत्तं “**अविसज्जनीय**”न्ति । इमिना नयेन सब्बपदेसु अत्थो वेदितब्बो ।

१२०. बालं पीठसमारुहन्ति आदीनि सामिअत्थे उपयोगवचनानि । **कायेन दुच्चरितानी**ति कायेन दुट्ठु कतानि । **ओलम्बन्ती**ति अवलम्बन्ति अवत्थरियन्ति । सेसपदद्वयं तस्सेव वेवचनं । ओलम्बनादिआकारेण हि तानि उपट्ठहन्ति, तस्मा एवं वुत्तं । **महतन्ति महन्तानं** । **पथवियं ओलम्बन्ती**ति पथवितले पत्थरन्ति । सेसपदद्वयं तस्सेव वेवचनं । पत्थरणाकारोयेव हेस । तत्र, **भिक्खवे, बालस्सा**ति तस्मिं उपट्ठहनाकारे बालस्स एवं होति ।

लाभा वो, भिक्खवेति भिक्खवे, ये इमे तुम्हेहि पटिलद्धा मनुस्सत्तसद्धापटिलाभादयो, लाभा वो तुम्हाकं लाभा एव । **सुलद्धन्ति** यम्पिदं पब्बजित्वा चतुपारिसुद्धिसीलादिसम्पादनं लद्धं, तम्पि सुलद्धं । **खणो वो पटिलद्धो**ति

अट्ट अक्खणवज्जितो नवमोयं खणो पटिलद्धो मग्गब्रह्मचरियवासाय। “दिट्ठा मया”ति आदिना एकदेसनदस्सनेन अट्ट अक्खणे विभावेति।

१२१. यहिं यहिन्ति यं यं दुग्गतिं यो गच्छति। सो नं अधम्मोति यो अधम्मो तेन चरितो, सो नं अधम्मचारिं पुगलं। हनातीति बाधति।

अप्पेसक्खताति अप्पानुभावता। दुब्बण्णताति विरूपता बीभच्छता। दुप्पज्जताति निप्पज्जता अहेतुकपटिसन्धिवसेन एळमूगता।

१२२. वाचानुरक्खीति चतुन्नं वचीदुच्चरितानं परिवज्जनेन वाचानुरक्खी। अभिज्झादीनं अनुप्पादनेन मनसा सुट्ठु संवुतो। पाणातिपातादयो पजहन्तो कायेन च अकुसलं न कयिरा, एते तयो कम्मपथे विसोधये। एवं विसोधेन्तो हि सीलक्खन्धादीनं एसकेहि बुद्धादीहि इसीहि पवेदितं अरियं अट्ठङ्गिकं मग्गं आराधेय्याति। दुक्कटन्ति कायेन वाचाय मनसा च दुक्कटं सावज्जं दुक्खुद्रयं दुग्गतिसंवत्तनियं कम्मं यस्स नत्थि। संवुतं तीहि ठानेहीति एतेहि तीहि कारणेहि कायदुच्चरितादीनं पवेसनिवारणतो पिहितं, तं अहं “ब्राह्मण”न्ति वदामीति।

अच्चन्तदुस्सील्यन्ति एकन्तदुस्सीलभावो। गिही वापि जातितो पट्टाय दस अकुसलकम्मपथे करोन्तो, पब्बजितो वापि उपसम्पन्नदिवसतो पट्टाय गरुकापत्तिं आपज्जमानो अच्चन्तदुस्सीलो नाम। इध पन यो द्वीसु तीसु अत्तभावेसु दुस्सीलो, तस्स गतिया आगतं दुस्सीलभावं सन्धायेतं वुत्तं। दुस्सीलभावोति चेत्थ दुस्सीलस्स छ द्वारानि निस्साय उप्पन्ना तण्हा वेदितब्बा। मालुवा सालमिवोत्थतन्ति यस्स पुगलस्स तं तण्हासङ्घातं दुस्सील्यं। यथा नाम मालुवा सालं ओत्थतं देवे वस्सन्ते पत्तेहि उदकं पटिच्छित्वा संभज्जनवसेन सब्बत्थकमेव परियोनन्थति, एवं अत्तभावं ओत्थतं परियोनन्थित्वा ठितं सो मालुवाय संभज्जित्वा भूमियं पातियमानो रुक्खो विय ताय दुस्सील्यसङ्घाताय तण्हाय संभज्जित्वा अपायेसु पातियमानो, यथा नं अनत्थकामो दिसो इच्छति, तथा अत्तानं करोति नामाति अत्थो।

“अत्तना हि कत्त”न्ति गाथाय अयं सङ्खेपत्थो — यथा पासाणमयं पासाणसम्भवं वजिरं तमेव अस्ममयं मणिं अत्तनो उट्ठानट्ठानसङ्घातं पासाणमणिं खायित्वा छिद्वाछिद्वं खण्डाखण्डं कत्वा अपरिभोगं करोति, एवमेवं अत्तना कत्तं अत्तनि जातं अत्तसम्भवं पापं दुम्मेधं निप्पज्जं पुगलं चतूसु अपायेसु अभिमत्थति कन्तति विद्धंसेतीति।

निसेवियाति कत्वा। गरहाति गारह्हा। बालमतीति मन्दबुद्धिनो। खया च कम्मस्साति कम्मक्खयकरजाणेन कम्मस्स खेपनतो। विमुत्तचेतसोति समुच्छेदविमुत्तिया पटिप्पस्सद्धिविमुत्तिया च विमुत्तचित्तो। निब्बन्ति ते जोतिरिविन्धनक्खयाति यथा नाम अनुपादानो जातवेदो निब्बायति, एवमेवं अभिसङ्खारस्स विज्जाणस्स अनवसेसक्खया निब्बायति।

१२३. “यथापि भमरो”ति गाथायं भमरोति या काचि मधुकरजाति। पुप्फन्ति पुप्फारामे चरन्तो पुप्फज्ज तस्स वण्णज्ज गन्धज्ज अहेठयं अहेठयन्तो अविनासेन्तो चरतीति अत्थो। एवं चरित्वा च पलेति रसमादायाति यावदत्थं रसं पिवित्वा अपरम्मि मधुकरणत्थाय रसं गहेत्वा डेति। सो एकं वनगहनं अज्झोगाहेत्वा रुक्खसुसिरादीसु तं रजमिस्सकं रसं ठपेत्वा अनुपुब्बेन मधुररसं मधुं करोति, न तस्स पुप्फारामे चरितपच्चया पुप्फं वा तस्स वण्णो वा गन्धो वा विनस्सति, अथ खो पुप्फं पाकतिकमेव होति। एवं गामे मुनी चरेति एवं सेक्खो असेक्खो वा अनगारियमुनि कुलपटिपाटिया गामे भिक्खं

गणहन्तो चरेय्याति अत्थो । न हि तस्स गामे चरणपच्चया सद्भाहानि वा भोगहानि वा होति, सद्भापि भोगापि पाकतिकाव होन्ति । एवं चरित्वा च पन गामतो निक्खमित्वा बहिगामे उदकफासुकट्टाने सङ्घाटिं पञ्जपेत्वा निसिन्नो अक्खभञ्जन- (मि० प० ६.१.२) वणलेपनपुत्तमंसूपमवसेन (मि० प० ६.१.२; सं० नि० २.६३) पच्चवेक्खन्तो पिण्डपातं परिभुञ्जित्वा तथारूपं वनसण्डं अनुपविसित्वा अञ्जित्तिककम्मट्टानं सम्मसन्तो मग्गफलानि हत्थगतानेव करोति । असेक्खमुनि पन दिट्ठधम्मसुखविहारमनुयुञ्जति । अयमस्स भमरेन मधुकरेन सरिक्खता । खीणासवो पनेत्थ अधिप्पेतोति ।

पातिमोक्खसंवरसंवृतो विहरतीति यो नं पाति रक्खति, तं मोक्खेति मोचेति आपायिकादीहि दुक्खेहीति पातिमोक्खो । सो एव कायिकवाचसिकस्स वीतिक्कमस्स संवरणतो पिदहनतो संवरो । तेन पातिमोक्खसंवरेन संवृतो समन्नागतो हुत्वा सब्बिरियापथेसु चरति । **आचारगोचरसम्पन्नो**ति आचारेन च गोचरेन च सम्पन्नो । **अणुमत्तेसूति** अप्पमत्तकेसु । **वज्जेसूति** अकुसलधम्मेसु । **भयदस्सावीति** भयं दस्सी । **समादाय सिक्खति सिक्खापदेसूति** सिक्खापदेसु यं किञ्चि सिक्खितब्बं, तं सब्बं सम्मा आदियित्वा सिक्खति ।

कायकम्मवचीकम्मेन समन्नागतो, कुसलेन परिसुद्धाजीवोति एत्थ आचारगोचरगहणेनेव कुसले कायकम्मे वचीकम्मे च गहितेपि यस्मा इदं आजीवपारिसुद्धिसीलं न आकासादीसु उप्पज्जति, कायवचीद्वारेसु एव पन उप्पज्जति, तस्मा तस्स उप्पत्तिद्वारदस्सनत्थं “कायवचीकम्मेन समन्नागतो, कुसलेना”ति वुत्तं । यस्मा पन तेन समन्नागतो, तस्मा परिसुद्धाजीवो, आजीवपारिसुद्धिपि सीलमेवाति दस्सनत्थं एतं वुत्तं । वुत्तहेतं — “कतमे च थपति कुसला सीला? कुसलं कायकम्मं कुसलं वचीकम्मं, परिसुद्धं आजीवमि खो अहं थपति सीलस्मिं वदामी”ति (म० नि० २.२६५) । **आरद्धवीरियो**ति यस्स कायिकं चेतसिकञ्च वीरियं आरद्धं होति, सो “आरद्धवीरियो”ति वुच्चति । तत्थ यो गणसङ्गणिकं विनोदेत्वा चतूसु इरियापथेसु अट्ठआरम्भवत्थुवसेन एक्को होति, तस्स कायिकं वीरियं आरद्धं नाम होति । यो चित्तसङ्गणिकं विनोदेत्वा अट्ठसमापत्तिवसेन एक्को होति, गमनादीसु उप्पन्नकिलेसं उप्पन्नट्टानेयेव निग्गण्हित्वा ज्ञानं निब्बतेति, तस्स चेतसिकं वीरियं आरद्धं नाम होति । एवं आरद्धवीरियो । **थामवाति** ठितिमा । **दळहपरक्कमोति** थिरपरक्कमो । **अनिक्खित्तधुरो...पे०... सच्छिकिरियायाति** संकिलेसधम्मानं प्हानत्थं वोदानधम्मानं सम्पादनत्थं, पच्चक्खकरणत्थञ्च धुरं अनिक्खित्वा वीरियं उस्सुक्कापेन्तो विहरति । **पञ्जवाति** पञ्चन्नं खन्धानं उदयब्बयपरिग्गाहिकाय पञ्जाय समन्नागतो । तेनाह “उदयत्थगामिनिया”ति ।

नत्थि पुत्तसमं पेमन्ति मातापितरो विरूपेपि अत्तनो पुत्तके सुवण्णबिम्बकं विय मज्जन्ति मालागुळे विय सीसादीसु कत्वा परिहरमाना । तेहि उहदितापि ओमुत्तितापि गन्धविलेपनं पटिच्छन्ता विय सोमनस्सं आपज्जन्ति । तेनाह — “नत्थि पुत्तसमं पेम”न्ति । पुत्तपेमेन समं पेमं नाम नत्थीति वुत्तं होति । **गोसमितन्ति** गोहि समं गोधनसदिसं अज्जं धनं नाम नत्थि । **सूरियसमा आभाति** सूरियाभाय समा अज्जा **आभा** नाम नत्थि । **समुद्दपरमाति** ये केचि अज्जे सरा नाम, सब्बे ते समुद्दपरमा । समुद्दो तेसं उत्तमो, समुद्दसदिसं अज्जं उदकं निदानं नाम नत्थि भगवाति वदति ।

यस्मा पन अत्तपेमेन समं पेमं नत्थि । मातापितरो हि छडुत्वापि पुत्तधीतरो अपोसेत्वा अत्तानमेव पोसेन्ति । धज्जेन च **समं धनं** नाम नत्थि । तथारूपे हि काले हिरज्जसुवण्णादीनिपि गोमहिंसादीनिपि धज्जगहणत्थं धज्जसामिकानमेव सन्तिकं गहेत्वा गच्छन्ति । पञ्जाय च **समा आभा** नाम नत्थि । सूरियादयो हि एकदेसंयेव ओभासेन्ति, पच्चुप्पन्नमेव च तमं विनोदेन्ति, पञ्जा पन दससहस्सिमि लोकधातुं एकपज्जोतं कातुं सक्कोति, अतीतंसादिपटिच्छादकञ्च तमं विधमति । मेघवुट्ठिया च समो सरो नाम नत्थि । नदी वा हि होतु तळाकादीनि वा, वुट्ठिसमो सरो नाम नत्थि । मेघवुट्ठिया हि पच्छिन्नाय

महासमुद्रे अङ्गुलिपब्बतेमनमत्तम्पि उदकं न होति, वुट्ठिया पन पवत्तमानाय याव आभस्सरभवनापि एकोदकं होति । तस्मा भगवा देवतावचनं पटिक्खिपनवसेन पटिगाथं वदन्तो “**नत्थि अत्तसमं पेम**”न्तिआदिमाह ।

१२४. किंसूध भीताति किं नु भीता । **मग्गो चनेकायतनो पवुत्तोति** अट्ठितिसारम्मणवसेन अनेकेहि कारणेहि मग्गो कथितो, एवं सन्ते किस्स भीता हुत्वा अयं जनता द्वासट्ठि दिट्ठियो अग्गहेसीति वदति । **भूरिपज्जाति** बहुपज्ज उस्सन्नपज्ज । **परलोकं न भायेति** इमस्मा लोका परलोकं गच्छन्तो न भायेय्य ।

पणिधायति ठपेत्वा । **घरमावसन्तोति** अनाथपिण्डिकादयो विय बहन्नपाने घरे वसन्तो । **संविभागीति** अच्छराय गहितम्पि नखेन फालेत्वा परस्स दत्त्वाव भुज्जनसीलो । **वदज्जूति** याचकानं याचनवसेन वुत्तवचनज्जू, वचनीयो वा । एत्थ च **वाचन्ति** चत्तारि वचीसुचरितानि गहितानि । **मनन्ति** तीणि मनोसुचरितानि । **कायेनाति** तीणि कायसुचरितानि । इमे दस कुसलकम्मपथा पुब्बसुद्धिअङ्गं नाम । “**बहन्नपानं घरमावसन्तो**”ति इमिना यज्जउपक्खरो गहितो । **सद्धोति** एकं अङ्गं, **मुदूति** एकं, **संविभागीति** एकं, **वदज्जूति** एकन्ति इमानि चत्तारि अङ्गानि सन्धाय “**एतेसु धम्मेसु ठितो चतूसू**”ति आह ।

अपरो नयो — “वाच”न्तिआदीनि तीणि अङ्गानि, “बहन्नपान”न्ति इमिना यज्जउपक्खरोव गहितो, “सद्धो मुदु संविभागी वदज्जू”ति एकं अङ्गं ।

अपरो दुकनयो नाम होति — “वाचं मनज्चा”ति एकं अङ्गं, “कायेन पापानि अकुब्बमानो बहन्नपानं घरमावसन्तो”ति एकं, “सद्धो मुदू”ति एकं, “संविभागी वदज्जू”ति एकन्ति एतेसु चतूसु धम्मेसु ठितो धम्मे ठितो नाम होति । सो इतो **परलोकं गच्छन्तो**न भायति ।

कायसमाचारम्पीतिआदि पातिमोक्खसंवरदस्सनं । तत्थ **दुविधेनाति** द्विविधेन, द्वीहि कोट्टासेहीति अत्थो । **जज्जाति** जानेय्य । सीलकथा च नामेसा कम्मपथवसेन वा पण्णत्तिवसेन वा कथेतब्बा । तत्थ कम्मपथवसेन ताव कथेन्तेन असेवितब्बकायसमाचारो पाणातिपातादिन्नादानमिच्छाचारेहि कथेतब्बो । पण्णत्तिवसेन कायद्वारे पज्जत्तसिक्खापदवीतिक्कमवसेन । सेवितब्बकायसमाचारो पाणातिपातादिवेरमणीहि चेव कायद्वारे पज्जत्तसिक्खापदअवीतिक्कमेन च कथेतब्बो ।

असेवितब्बवचीसमाचारो मुसावादादिवचीदुच्चरितेन चेव वचीद्वारे पज्जत्तसिक्खापदवीतिक्कमेन च कथेतब्बो । सेवितब्बवचीसमाचारो मुसावादादिवेरमणीहि चेव वचीद्वारे पज्जत्तसिक्खापदअवीतिक्कमेन च कथेतब्बो ।

परियेसना पन कायवाचाहि परियेसना एव, सा कायवचीसमाचारग्गहणेन गहितापि यस्मा आजीवट्टमकसीलं नाम एतस्मिंयेव द्वारद्वये उप्पज्जति, न आकासे, तस्मा आजीवट्टमकसीलदस्सनत्थं विसुं वुत्ता । तत्थ नसेवितब्बपरियेसना अनरियपरियेसनाय कथेतब्बा, सेवितब्बपरियेसना अरियपरियेसनाय । वुत्तज्हेतं — “कतमा च, भिक्खवे, अनरियपरियेसना? इध, भिक्खवे, एकच्चो अत्तना जातिधम्मो समानो जातिधम्मंयेव परियेसती”तिआदि (म० नि० १.२७४) । तथा “कतमा च, भिक्खवे, अरियपरियेसना? इध, भिक्खवे, एकच्चो अत्तना जातिधम्मो समानो जातिधम्मे आदीनवं विदित्वा अजातं अनुत्तरं योगक्खेमं निब्बानं परियेसती”तिआदि (म० नि० १.२७५) ।

१७०. मग्गानट्ठङ्गिकोति जङ्घमग्गादयो वा होन्तु द्वासट्ठिदिट्ठिगतमग्गा वा, सब्बेसम्पि मग्गानं सम्मादिट्ठिआदीहि

अट्टहि अङ्गेहि मिच्छादिट्ठिआदीनं अट्टन्नं पापधम्मानं पहानकरो निरोधं आरम्भणं कत्वा चतूसुपि सच्चेषु दुक्खपरिजाननादिकिच्चं साधयमानो अट्टङ्गिको मग्गो **सेट्ठो** उत्तमो । **सच्चानं चतुरो पदाति** “सच्चं भणे न कुज्जेय्या”ति (ध० प० २२४) आगतं वचीसच्चं वा होतु, “सच्चो ब्राह्मणो, सच्चो खत्तियो”ति आदिभेदं सम्मुतिसच्चं वा, “इदमेव सच्चं मोघमज्ज”न्ति (म० नि० ३.३३१; उदा० ५४; महानि० २०) दिट्ठिसच्चं वा, “एकज्झि सच्चं न दुतियमत्थी”ति (सु० नि० ८९०; महानि० ११९) वुत्तं परमत्थसच्चं वा होतु । सब्बेसम्पि इमेसं सच्चानं परिजानितब्बट्टेन पहातब्बट्टेन सच्छिकातब्बट्टेन भावेतब्बट्टेन एकपटिवेधट्टेन तथपटिवेधट्टेन च “दुक्खं अरियसच्च”न्ति आदयो (महाव० १४; दी० नि० २.३८७; म० नि० १.१२०) चतुरो पदा सेट्ठा नाम । **विरागो सेट्ठो धम्मानन्ति** “यावता, भिक्खवे, धम्मा सङ्घता वा असङ्घता वा, विरागो तेसं धम्मानं अग्गमक्खायती”ति (अ० नि० ४.३४; ५.३२; इतिवु० ९०) वचनतो निब्बानसङ्घातो विरागो सब्बधम्मानं सेट्ठो । **द्विपदानञ्च चक्खुमाति** सब्बेसम्पि देवमनुस्सादिभेदानं द्विपदानं पञ्चहि चक्खूहि चक्खुमा भगवाव सेट्ठोति ।

अग्गानीति उत्तमानि । **यावताति** यत्तका । **अपदाति** निष्पदा अहिमच्छादयो । **द्विपदाति** मनुस्सपक्खिजातादयो । **चतुष्पदाति** हत्थिअस्सादयो । **बहुष्पदाति** सतपदिआदयो । **रूपिनोति** कामावचररूपावचरसत्ता । **असज्जिनोति** असज्जीभवे निब्बत्तसत्ता । **नेवसज्जीनासज्जिनोति** भवग्गे निब्बत्तसत्ता । **अग्गमक्खायतीति** गुणेहि अग्गो उत्तमो सेट्ठो अक्खायति ।

असङ्घतानन्ति निब्बानमेव वुत्तं । **विरागोति** आदीनि च निब्बानस्सेव नामानि । तज्झि आगम्म सब्बे किलेसा विरज्जन्ति, सब्बे रागमदादयो मदा निम्मदा होन्ति अभावं गच्छन्ति, सब्बा पिपासा विनयं उपेन्ति, सब्बे आलया समुघातं गच्छन्ति, वट्ठानि उपच्छिज्जन्ति, तण्हा खीयति, सब्बपरिळाहा वूपसम्मन्ति, वट्टदुक्खं निरुज्झति निब्बायति । तस्मा तं एतानि नामानि लभतीति ।

धम्मो च कुसलक्खतोति तस्स सत्थुनो धम्मो च कुसलो अनवज्जो, अनवज्जत्ता एव पटिपक्खेहि रागादीहि किलेसेहि सब्बतित्थियवादेहि च अपरिक्खतो । **तानि तीणि विसिस्सरेति** एतानि तीणि रतनानि लोके सब्बरतनेहि विसिस्सन्ति गुणवसेन सब्बलोकं अतिसेन्तीति अत्थो ।

समणपदुमसञ्चयो गणोति पदुमसदिसानं अरियसमणानं समूहसङ्घातो गणो । पदुमन्ति हि परिपुण्णसतपत्तस्स सरोरुहस्स नामं । अरियपुगला च सब्बथापि परिपुण्णगुणाति पदुमसदिसा वुत्ता । **विदू नं सक्कतोति** विदूहि पण्डितेहि सक्कतो । **नरवरदमकोति** नरवरो च पुरिसानं दमको नायको चाति अत्थो । **लोकस्स उत्तरीति** लोकस्स उपरि ठितानि, सब्बलोके उत्तमानीति अत्थो ।

निरुपदाहोति रागपरिळाहादीहि अनुपदाहो । **सच्चनामोति** अवितथनामो यथाभुच्चगुणेहि आगतनामो । **सब्बाभिभूति** सब्बलोकं अत्तनो गुणेहि अभिभवित्वा ठितो । **सच्चधम्मोति** वट्टतो एकन्तनिस्सरणभावेन अवितथो सह परियत्तिया नवविधोपि लोकुत्तरधम्मो, ततो एव **नत्थज्जो तस्स उत्तरीति** तस्स उत्तरि अधिकगुणो अज्जो च धम्मो नत्थीति अत्थो । **अरियसङ्घोव निच्चं** सब्बकालं विदूहि सब्बपण्डितेहि पूजितो ।

“**एकायन**”न्ति गाथाय **एकायनन्ति** एकं मग्गं । मग्गस्स हि —

“मग्गो पन्थो पथो पज्जो, अज्जसं वट्टमायनं ।

नावा उत्तरसेतु च, कुल्लो च भिसि सङ्गमो”ति ॥ (चूळनि० पारायनत्थुतिगाथानिद्देस १०१) —

बहूनि नामानि, स्वायं इध अयननामेन वुत्तो । तस्मा एकायनन्ति एकमगं, न द्वेधापथभूतन्ति अत्थो । अथ वा एकेन अयितव्वन्ति **एकायनं** । गणसङ्गणिकं पहाय विवेकट्टेन पविवित्तेन पटिपज्जितव्वन्ति अत्थो । अयन्ति वा एतेनाति अयनो, संसारतो निब्बानं गच्छन्तीति अत्थो । एकस्स वा सब्बसत्तसेट्ठस्स भगवतो अयनोति एकायनो । किञ्चापि हि तेन अज्जेपि अयन्ति, तथापि भगवतोव सो अयनो, तेन उप्पादितत्ता । यथाह — “सो हि, ब्राह्मण, भगवा अनुप्पन्नस्स मग्गस्स उप्पादेता”तिआदि (म० नि० ३.७९) । अयतीति वा अयनो, गच्छति पवत्ततीति अत्थो । एकस्मिं इमस्मिंयेव धम्मविनये अयनो, न अज्जत्थाति एकायनो । यथाह — “इमस्मिं खो, सुभद, धम्मविनये अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो उपलब्धती”ति (दी० नि० २.२१४) । अपि च पुब्बभागे नानामुखभावनाय पवत्तोपि अपरभागे एकं निब्बानमेव अयति गच्छतीति एकायनो, तं एकायनं ।

जातिखयन्तदस्सीति जातिया खयसङ्घातो अन्तो जातिखयन्तो । जातिया अच्चन्तखयन्तो निब्बानं, तं पस्सीति जातिखयन्तदस्सी । “मग्गं पजानाति हितानुकम्पी”तिपि पाठो । तस्सत्थो — वुत्तप्पकारं एकायनसङ्घातं मग्गं सयम्भुजाणेन भगवा पजानाति, जानन्तो च तेन तेन हितेन सत्ते अनुकम्पतीति । इदानीं तस्स मग्गस्स एकायनभावं, तीसुपि कालेषु एकन्तनित्यानतज्ज विभावेतुं “एतेन मग्गेन तरिंसु पुब्बे, तरिस्सन्ति ये च तरन्ति ओघं”न्ति आह । तस्सत्थो — ये अतीतमद्धानं कामोघादिचतुब्बिधं ओघं तरिंसु, ये तं अनागतमद्धानं तरिस्सन्ति, एतरहि च तरन्ति, ते सब्बे एतेनेव मग्गेन, न अज्जेनाति । **विसुद्धिपेक्खा**ति चतुरोघनित्थरणेन अच्चन्तविसुद्धिं निब्बानं अपेक्खन्ता, परिनिब्बायितुकामाति अत्थो ।

एवं दुविधम्मि सासनपट्टानं नानासुत्तपदानि उदाहरन्तेन विभजित्वा इदानीं संकिलेसभागियादीहि संसन्दित्वा दस्सेतुं पुन “**लोकियं सुत्तं**”न्तिआदि आरब्धं । तत्थ **दस्सनभागियेन च भावनाभागियेन चाति** निब्बेधभागियेन । निब्बेधभागियमेव हि दस्सनभागियं भावनाभागियन्ति द्विधा भिन्दित्वा दस्सितं । **लोकियञ्च लोकुत्तरञ्चाति** लोकियं लोकुत्तरञ्च सुत्तं, संकिलेसभागियादीहि दस्सनभागियादीहि चाति उभयेहि निदिसितव्वन्ति अधिप्पायो । **यस्मिं सुत्ते**तिआदि निदिसनाकारदस्सनं । तत्थ **संकिलेसभागियन्ति** संकिलेसकोट्टाससहितं, संकिलेसत्थदीपनन्ति अत्थो । एस नयो सेसेसुपि ।

एवं लोकियत्तिकस्स संकिलेसभागियादीहि चतूहि पदेहि संसन्दनं दस्सेत्वा इमिना नयेन सेसतिकानं सेसपदानञ्च संसन्दनं सुविज्जेय्यन्ति तं अनुद्धरित्वा संकिलेसभागियादीनं समतिक्कमनं दस्सेतुं “**वासनाभागियं सुत्तं**”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ यदिपि संकिलेसभागियं सुत्तं, वासनाभागियञ्च सुत्तं लोकियमेव । तथापि लोकुत्तरसुत्तानि विय लोकियसुत्तानं वासनाभागियं सुत्तं संकिलेसभागियस्स समतिक्कमाय होतीति इममत्थं दस्सेतुं “**वासनाभागियं सुत्तं संकिलेसभागियस्स सुत्तस्स निग्धाताया**”ति वुत्तं । तत्थ **निग्धातायाति** पहानाय । सुत्तसीसेन चेत्य सुत्तत्थो गहितोति दट्ठब्बं । यस्मा च वोदानधम्मा विय संकिलेसधम्मानं दस्सनभूमिसमतिक्कमनेनेव भावनाभूमि अधिगन्तव्वा, तस्मा “**भावनाभागियं सुत्तं दस्सनभागियस्स सुत्तस्स पटिनिस्सग्गाया**”ति वुत्तं । यस्मा पन असेक्खधम्मेषु उप्पन्नेसु मग्गभावनाकिच्चं नाम नत्थि । ज्ञानभावनापि दिट्ठधम्मसुखविहारत्था एव होति, तस्मा “**असेक्खभागियं सुत्तं भावनाभागियस्स सुत्तस्स पटिनिस्सग्गाय, असेक्खभागियं सुत्तं दिट्ठधम्मसुखविहारत्थ**”न्ति च वुत्तं ।

इदानीं तिकपदेहेव संसन्दित्वा दस्सेतुं “**लोकुत्तरं**”न्तिआदि वुत्तं । **एकबीजिनाति**आदीसु यो सोतापन्नो हुत्वा एकमेव अत्तभावं जनेत्वा अरहत्तं पाप्पणाति, अयं **एकबीजी** नाम । यथाह —

“कतमो च पुग्गलो एकबीजी? इधेकच्चो पुग्गलो तिण्णं संयोजनानं परिकखया सोतापन्नो होति अविनिपातधम्मो नियतो सम्बोधिपरायणो । सो एकंयेव मानुसकं भवं निब्बत्तेत्वा दुक्खस्सन्तं करोति । अयं वुच्चति पुग्गलो एकबीजी”ति (पु० प० ३३) ।

यो पन द्वे वा तीणि वा कुलानि सन्धावित्वा संसरित्वा दुक्खस्सन्तं करोति, अयं **कोलंकोलो** नाम । यथाह —

“कतमो च पुग्गलो कोलंकोलो? इधेकच्चो पुग्गलो तिण्णं...पे०... परायणो । सो द्वे वा तीणि वा कुलानि सन्धावित्वा संसरित्वा दुक्खस्सन्तं करोति । अयं वुच्चति पुग्गलो कोलंकोलो”ति (पु० प० ३२) ।

तत्थ **कुलानी**ति भवे । **द्वे वा तीणि वा**ति इदमेत्थ देसनामत्तमेव । याव छट्ठभवा संसरन्तोपि कोलंकोलो होति एव ।

यो पन सत्त भवे संसरित्वा दुक्खस्सन्तं करोति, अयं **सत्तक्खत्तुपरमो** नाम । यथाह —

“कतमो च पुग्गलो सत्तक्खत्तुपरमो? इधेकच्चो...पे०... परायणो । सो सत्तक्खत्तुं देवे चेव मानुसे च सन्धावित्वा संसरित्वा दुक्खस्सन्तं करोति । अयं वुच्चति पुग्गलो सत्तक्खत्तुपरमो”ति (पु० प० ३१) ।

को पन तेसं एतं पभेदं नियमेतीति? केचि ताव “पुब्बहेतु नियमेती”ति वदन्ति । केचि “पठममग्गो”, केचि “उपरि तयो मग्गा” । केचि “तिण्णं मग्गानं विपस्सना”ति । तत्थ पुब्बहेतु नियमेतीति वादे पठममग्गस्स उपनिस्सयो कतो नाम होति । उपरि तयो मग्गा निरुपनिस्सया उप्पन्नाति आपज्जति । पठममग्गो नियमेतीति वादे उपरि तिण्णं मग्गानं निरत्थकता आपज्जति । उपरि तयो मग्गा नियमेतीति वादे “पठममग्गे अनुप्पन्ने एव उपरि तयो मग्गा उप्पन्ना”ति आपज्जति । विपस्सना नियमेतीति वादो पन युज्जति । सचे हि उपरि तिण्णं मग्गानं विपस्सना बलवती होति, एकबीजी नाम होति । ततो मन्दतरा कोलंकोलो । ततो मन्दतरा सत्तक्खत्तुपरमोति । एत्थ च यो मनुस्सेसु एव सत्तक्खत्तुं संसरित्वा अरहत्तं पापुणाति, यो च देवेसुयेव सत्तक्खत्तुं संसरित्वा अरहत्तं पापुणाति, इमे न इधाधिप्पेता । यो पन कालेन देवेसु, कालेन मनुस्सेसूति वोमिस्सकनयेन संसरित्वा अरहत्तं पापुणाति, सो इधाधिप्पेता । तस्मा “सत्तक्खत्तुपरमो”ति इदं इधट्ठकवोकिण्णवट्टज्झासयस्स वसेन वेदितब्बं । वट्टज्झासयो हि आदितो पट्ठाय छ देवलोके सोधेत्वा अकनिट्ठे ठत्वा परिनिब्बायिस्सति ।

तत्थ यो सद्धं धुरं कत्वा सोतापत्तिमग्गं निब्बत्तेति, सो मग्गक्खणे **सद्धानुसारी** नाम होति । फलक्खणे पन सद्भावमुत्तो नाम हुत्वा वुत्तनयेन एकबीजिआदिभेदो होति । यो पन पज्जं धुरं कत्वा सोतापत्तिमग्गं निब्बत्तेति, सो मग्गक्खणे **धम्मनुसारी** नाम । फलक्खणे पन दिट्ठिप्पत्तो नाम हुत्वा एकबीजिआदिभेदो होति । इदञ्च अट्ठन्नं विमोक्खानं अलाभिनो वसेन वुत्तं । लाभी पन फलक्खणे कायसक्खी नाम होति । तत्थ ये सद्भावमुत्तदिट्ठिप्पत्तकायसक्खिनामका तयो सोतापन्ना, ते एकबीजिआदीहि तीहेव सङ्गहेत्वा वुत्तं — “**पज्जहि पुग्गलेहि निद्विसितब्बं एकबीजिना...पे०... धम्मनुसारिना**”ति, एवं पज्जहि ।

द्वादसहि पुग्गलेहीति सकदागामिमग्गट्ठो, सकदागामी, अनागामिमग्गट्ठो, अभेदेन अनागामी, अन्तरापरिनिब्बायिआदयो पज्ज, सद्भावमुत्तदिट्ठिप्पत्तकायसक्खिनो तयोति भेदेन अट्ठाति, एवं द्वादसहि । तत्थ हि यो अविहादीसु तत्थ तत्थ आयुवेमज्झं अप्पत्वा परिनिब्बायति, अयं **अन्तरापरिनिब्बायी** । यो पन आयुवेमज्झं

अतिक्कमित्वा अरहत्तं पापुणाति, अयं **उपहच्चपरिनिब्बायी** । तथा यो अविहादीसु उपपन्नो असङ्खारेण अप्पयोगेन अरहत्तं अधिगच्छति, अयं **असङ्खारपरिनिब्बायी** । यो पन ससङ्खारेण सप्पयोगेन अरहत्तं अधिगच्छति, अयं **ससङ्खारपरिनिब्बायी** । उद्धं उपरूपरि ब्रह्मलोके उपपत्तिसोतो एतस्साति **उद्धंसोतो** । पटिसन्धिवसेन अकनिट्ठे गच्छतीति **अकनिट्ठगामी** ।

तत्थ अत्थि उद्धंसोतो अकनिट्ठगामी अत्थि उद्धंसोतो न अकनिट्ठगामी, अत्थि न उद्धंसोतो अकनिट्ठगामी अत्थि न उद्धंसोतो न अकनिट्ठगामीति । तत्थ यो इध अनागामिफलं पत्वा अविहादीसु निब्बत्तो तत्थ यावतायुक्कं ठत्वा उपरूपरि निब्बत्तित्वा अकनिट्ठं पापुणाति, अयं **उद्धंसोतो अकनिट्ठगामी** नाम । यो पन अविहादीसु निब्बत्तो तत्थेव अपरिनिब्बायित्वा अकनिट्ठमि अप्पत्वा उपरूपरि ब्रह्मलोके परिनिब्बायति, अयं **उद्धंसोतो न अकनिट्ठगामी** नाम । यो इतो चवित्वा अकनिट्ठेयव निब्बत्तति, अयं **न उद्धंसोतो अकनिट्ठगामी** नाम । यो पन अविहादीसु चतूसु अज्जतरस्मिं निब्बत्तित्वा तत्थेव परिनिब्बायति, अयं **न उद्धंसोतो न अकनिट्ठगामी** नाम । सद्धाविमुत्तादयो वुत्तविभागायेव ।

नवहि पुग्गलेहीति एत्थ अट्ठन्नं विमोक्खानं अलाभी अरहा **पज्जाविमुत्तो** नाम । तेसं पन लाभी विक्खम्भनसमुच्छेदविमोक्खवसेन उभोहि भागेहि रूपकायनामकायसङ्घाततो उभतो भागतो विमुत्तत्ता **उभतोभागविमुत्तो** नाम । **समसीसिना**ति एत्थ तिविधो समसीसी — इरियापथसमसीसी, रोगसमसीसी, जीवितसमसीसीति ।

तत्र यो ठानादीसु इरियापथेसु येनेव इरियापथेन समन्नागतो हुत्वा विपस्सनं आरभति, तेनेव इरियापथेन अरहत्तं पत्वा परिनिब्बायति, अयं **इरियापथसमसीसी** नाम । यो पन एकं रोगं पत्वा अन्तोरोगे एव विपस्सनं पट्टपेत्वा अरहत्तं पत्वा तेनेव रोगेन परिनिब्बायति, अयं **रोगसमसीसी** नाम । पलिबोधसीसं तण्हा, बन्धनसीसं मानो, परामाससीसं दिट्ठि, विक्खेपसीसं उद्धच्चं, किलेससीसं अविज्जा, अधिमोक्खसीसं सद्धा, पग्गहसीसं वीरियं, उपट्ठानसीसं सति, अविक्खेपसीसं समाधि, दस्सनसीसं पज्जा, पवत्तसीसं जीवितिन्द्रियं, गोचरसीसं विमोक्खो, सङ्खारसीसं निरोधोति तेरससु सीसेसु किलेससीसं अविज्जं अरहत्तमग्गो परियादियति, पवत्तसीसं जीवितिन्द्रियं चुत्तिचित्तं परियादियति । तत्थ अविज्जापरियादायकं चित्तं जीवितिन्द्रियं परियादातुं न सक्कोति । जीवितिन्द्रियपरियादायकं अविज्जं परियादातुं न सक्कोति । अज्जं अविज्जापरियादायकं चित्तं, अज्जं जीवितिन्द्रियपरियादायकं । यस्स चेतं सीसद्वयं समं परियादानं गच्छति, सो **जीवितसमसीसी** नाम ।

कथं पनिदं समं होतीति? वारसमताय । यस्मिं वारे मग्गवुट्ठानं होति, सोतापत्तिमग्गे पज्ज पच्चवेक्खणानि, सकदागामिमग्गे पज्ज, अनागामिमग्गे पज्ज, अरहत्तमग्गे चत्तारीति एकूनवीसतिमे पच्चवेक्खणजाणे पतिट्ठाय भवङ्गं ओतरित्वा परिनिब्बायतो इमाय वारसमताय इदं उभयसीसपरियादानमि समं होति नाम । तेनायं पुग्गलो “जीवितसमसीसी”ति वुच्चति, अयमेव इधाधिप्पेतो । एवं सुज्जतविमुत्तादयो तयो सद्धाविमुत्तो पज्जाविमुत्तो उभतोभागविमुत्तो समसीसीति सत्त सावका अरहन्तो, पच्चेकबुद्धो, सम्मासम्बुद्धोति इमेहि नवहि पुग्गलेहि असेक्खभागियं सुत्तं निद्विसितब्बं ।

रागचरितोति रागसहितं चरितं एतस्साति रागचरितो । रागेन वा चरितो पवत्तितो रागचरितो, रागज्झासयो रागाधिकोति अत्थो । एस नयो सेसेसुपि । **रागमुखे ठितो**ति रागपरियुट्ठाने ठितो, परियुट्ठितरागोति अत्थो । सेसपदेसुपि एसेव नयो ।

वासनाभागियं सुत्तन्ति लोकियं सत्ताधिद्वानं वासनाभागियं सुत्तं । लोकियं सत्ताधिद्वानं संकिलेसभागियञ्चि सुत्तं रागचरितेहि पुग्गलेहि निद्विट्ठं । तत्थ “लोकियं, सत्ताधिद्वानं”न्ति पदद्वयं अनुवत्तमानं कत्वा वुत्तं “**वासनाभागियं**”न्ति । **सीलवन्तेहीति** सीलवन्तादीहि पुग्गलेहि । **पकतिसीलन्ति**आदि येहि समन्नागता, ते पुग्गला । तेसं दस्सननेन पुग्गलानं उपलक्खणं । अथ वा धम्माधिद्वानं पकतिसीलादिवसेन, सत्ताधिद्वानं पकतिसीलवन्तादिवसेन वेदितब्बन्ति इमस्स नयस्स दस्सनत्थं “सीलवन्तेहि निद्विसितब्बं”न्ति वत्वा “पकतिसीलं”न्तिआदि वुत्तं । तं पकतिसीलादीनं पञ्चन्नं एव गहणं निदस्सनमत्तं, पत्तिदानअब्भनुमोदनधम्मस्सवनदेसनादिट्टिजुकम्मादीनम्पि चेत्थ सम्भवतो । तेसम्पि वा एत्थेव सङ्गहेत्वा दस्सनत्थं “**पञ्चा**”ति वुत्तं ।

तत्थ **पकतिसीलन्ति** सम्पत्तविरतिसीलं । **चित्तप्पसादोति** कम्मफलसद्भा रतनत्तयसद्भा च । **जाणं पञ्चाय निद्विसितब्बन्ति** यस्मिं सुत्ते पञ्चा आगता, तं सुत्तं जाणन्ति निद्विसितब्बं । न केवलं पञ्चापरियायेनेव, अथ खो पञ्चिन्द्रियादिपरियायेनपि यत्थ पञ्चा आगता, तं सुत्तं जाणन्ति निद्विसितब्बन्ति दस्सेतुं “**पञ्चिन्द्रियेना**”तिआदि वुत्तं । तस्सत्थो — हेट्ठा वुत्तो एव । **यं वा पनाति**आदीसु यं वा अज्जं किञ्चि पञ्चाय अधिवचनं । सब्बं तं यत्थ कत्थचि सुत्ते आगतं, तं सुत्तं जाणन्ति निद्विसितब्बन्ति अत्थो ।

अज्झत्तिकवाहिरेहीति यस्मिं सुत्ते अज्झत्तिकानि आयतनानि, बाहिरानि च आयतनानि आगतानि, तं सुत्तं तेहि आयतनेहि जाणं जेय्यन्ति निद्विसितब्बं । **पञ्चापि आरम्मणभूता जेय्यन्ति** जेय्यतो विसुं कत्वा पञ्चा वुत्ता । तथा हि पञ्चा जाणन्तरस्स आरम्मणन्ति कत्थचि सुत्ते जेय्यभावेनपि वुच्चति । **यं किञ्चि आरम्मणभूतन्ति** यं किञ्चि जाणस्स विसयभूतं रूपादि । **अज्झत्तिकं वा बाहिरं वाति वा-**सद्देन ओळारिकादिं सङ्गण्हाति । **सब्बं तं सङ्गतेन असङ्गतेन चाति** सब्बं तं यथासम्भवं सङ्गत्तभावेन असङ्गत्तभावेन च जेय्यन्ति निद्विसितब्बं । जेय्यधम्मवसेन हि जेय्यसुत्तं जेय्यन्ति वुच्चतीति ।

यं वा पन किञ्चि भगवा अज्जतरवचनं भासतीति लोकियलोकुत्तरादिसुत्तेसु एकस्मिं सुत्ते द्वे । तेसु यं वा पन किञ्चि अज्जतरवचनं एकस्सेव कथनं भासति निद्विसति । **सब्बं तं यथानिद्विट्ठं धारयितब्बन्ति** तं यथा सब्बं सुत्तं लोकियादीसु यदि अज्जतरवसेन, अथ उभयवसेन यथा यथा निद्विट्ठं, तथा तथा गहेतब्बं, तं तं प्रधानभावेन निद्विसितब्बन्ति अत्थो ।

किलेससहितज्जेव कम्मं विपाकस्स हेतु, न इतरन्ति वुत्तं “**दुविधो हेतु यज्ज कम्मं ये च किलेसा**”ति । **समुदयो किलेसाति** एत्थ “समुदयो”ति एतेन समुदयपक्खिया वुत्ता । “किलेसा”ति च किलेसवन्तो, संकिलिद्वानि अत्थो । **यं दिस्सतीति** यं यं दिस्सति । **तासु तासु भूमीसूति** पुथुज्जनभूमिआदीसु । **कप्पियानुलोमेनाति** कप्पियेन च कप्पियानुलोमेन च । तत्थ कप्पियं पाळियं सरूपतो वुत्तं, कप्पियानुलोमं महापदेसवसेन नयतो दस्सितं । **पटिक्खित्तकारणेनाति** येन कारणेन भगवता यं पटिक्खित्तं, तेन कारणेन तं निद्विसितब्बं । एकन्तेन सरागादिसंवत्तनमेव हि भगवता पटिक्खित्तं, तं सरागाय संवत्तनादिकारणेन निद्विसितब्बं । **धम्मस्साति** असङ्गत्तधम्मस्स । **अरियधम्मानन्ति** मग्गफलधम्मानं । सेसं सुविज्जेय्यमेव ।

एत्थ च यथा संकिलेसभागियादीनं अज्जमज्जं संसग्गतो अनेकविधो पट्टानभेदो इच्छितो, एवं लोकियसत्ताधिद्वानादिसंसग्गतोपि अनेकविधो पट्टानभेदो सम्भवति । पाळियं पन उभयत्थापि एकदेसदस्सनवसेन आगतत्ता नयदस्सनन्ति वेदितब्बं । सक्का हि इमिना नयेन विज्जुना ते निद्वारेतुन्ति । यथा च संकिलेसभागियादीनं

लोकियादीनञ्च विसुं विसुं संसग्गभेदवसेन अयं पट्टानभेदो अनेकविधो लब्भति, एवं उभयेसम्पि संसग्गवसेन अयं नयो यथारहं लब्भतेव । लब्भति हि लोकियं सुत्तं किञ्चि संकिलेसभागियं, किञ्चि वासनाभागियं । तथा लोकुत्तरं सुत्तं किञ्चि निब्बेधभागियं, किञ्चि असेक्खभागियन्ति । सेसेसुपि एसेव नयो ।

एवं सोळसविधे पट्टाने अट्टवीसतिविधं पट्टानं पक्खिपित्वा, अट्टवीसतिविधे च पट्टाने सोळसविधं पक्खिपित्वा यथारहं दुक्किकादिभेदेन सम्भवतो पट्टानविभागो वेदितब्बो, सो च खो तीसु पिटकेसु लब्भमानस्स सुत्तपदस्स वसेन । यस्मा पन तानि तानि सुत्तपदानि उदाहरणवसेन निद्धारेत्वा इमस्मिं अत्थे वित्थारियमाने अतिपपञ्चो होति, अतिभारिया च नेत्तिसंवण्णना, सक्का च इमिना नयेन विज्जुना अयमत्थो विज्जातुं, तस्मा न तं वित्थारियम्ह । तेनेव हि पाळियं अज्जमज्जसंसग्गवसेन पट्टानविभागो एकदेसेनेव दस्सितो, न निष्पदेसतोति ।

सासनपट्टानवारवण्णना निड्डिता ।

निगमनकथा

एत्तावता च —

हारे नये च पट्टाने, सुविसुद्धविनिच्छयं ।
विभजन्तो नवङ्गस्स, सासनस्सत्थवण्णनं ॥

नेत्तिप्पकरणं धीरो, गम्भीरं निपुणञ्च यं ।
अदेसयि महाथेरो, महाकच्चायनो वसी ॥

सद्धम्मावतरट्टाने, पट्टने नागसक्खये ।
धम्मासोकमहाराज-विहारे वसता मया ॥

चिरट्टितत्थं या तस्स, आरद्धा अत्थवण्णना ।
उदाहरणसुत्तानं, लक्खणानञ्च सब्बसो ॥

अत्थं पकासयन्ती सा, अनाकुलविनिच्छया ।
समत्ता सत्तवीसाय, पाळिया भाणवारतो ॥

इति तं सङ्खरोन्तेन, यं तं अधिगतं मया ।
पुज्जं तस्सानुभावेन, लोकनाथस्स सासनं ॥

ओगाहेत्वा विसुद्धाय, सीलादिपटिपत्तिया ।
सब्बेपि देहिनो होन्तु, विमुत्तिरसभागिनो ॥

चिरं तिड्डतु लोकस्मिं, सम्मासम्बुद्धसासनं ।
तस्मिं सगारवा निच्चं, होन्तु सब्बेपि पाणिनो ॥

सम्मा वस्सतु कालेन, देवोपि जगतीपति ।
सद्धम्मनिरतो लोकं, धम्मेनेव पसासतूति ॥

इति बदरतित्थविहारवासिना आचरियधम्मपालेन कता

नेत्तिप्पकरणस्स अत्थसंवण्णना समत्ताति ।

नेत्तिप्पकरण-अट्ठकथा निट्ठिता ।